

Alisa Akimova

VOLTERAS

Alisa
Akimova
VOLTERAS

Alisa
Akimova

VOLTERAS

Iš rusų kalbos vertė
VYTAUTĖ ŽILINSKAITĖ

VILNIUS
1984

87.3(4Pr)
Ak35

А. Акимова
ВОЛЬТЕР
М., «Молодая гвардия», 1970

Vertimą recenzavo filologijos mokslų kandidatas
GVIDONAS BARTKUS

A $\frac{4702010200—281}{M852(08)—84}$ 216—84

Su dėkingumu šią knygą skiriu Vladimirui Liublinskiui, tiek daug padariusiam dėl tarybinės volterianos.

Autorė

I DALIS

1 skyrius

KAS JIS BUS, ARBA DU AMŽIAI

Jeigu tėvas būtų galėjęs numatyti, kad literatūra ne kliudys, o padės jaunesniajam sūnui įsigyti didžiulį turtą, tapti žymiausiu vyru Europoje, nekarūnuotu karaliumi, o sūnus — kad jurisprudencija pelnys jam, kaip teisybės advokatui, ne mažesnį amžininkų ir palikuonių pripažinimą, gal ir nebūtų kilęs konfliktas tarp karaliaus patarėjo, Atskaitomybės rūmų iždininko bei delspinigių rinkėjo metro Fransua Arue ir Fransua Mari Arue.

Bet ne veltui Balzakas Kinolio lūpomis yra pasakęs: „Jeigu"— tai arkliai, kuriais veža išradėją į kapines." Nei Arue tėvas, nei Arue sūnus nieko nenumatė, ir literatūra su jurisprudencija nesutarė. Nesutarė ne tik jiedvi.

1711-ieji. Liudviko Didžiojo koležas baigtas. Kad ir kaip Fransua Mari priešinasi, tėvas atiduoda jį į teisės mokyklą. Dar anksčiau, 1706-aisiais, abatas libertenas Fransua de Kastanje Šatonefas, berniuko krikštatėvis ir auklėtojas, buvo įvedęs jį į „Tamplio" draugiją. Kokia įdomi kaita: visą savaitę tėvai jėzuitai mokydavo jį tikybos, o sekmadieniais jis privačiai mokydavosi bedievystės ir taip pat dažniausiai pas dvasininkus. O dabar Arue jaunesnysis — pilnateisis draugijos ar ratelio narys.

Pavadinimas dvireikšmis. „Tamplis" *(temple)* — prancūziškai „šventovė". Tai iš tiesų šventovė — poezijos, gero skonio, laisvamanybės. Bet Tampliu vadinami ir Paryžiaus rūmai, kurių savininkas — patekęs į nemalonę didikas, narsus karvedys, generolas leitenantas kunigaikštis Pilypas de Vandomas, anūkas Henriko IV ir jo meilužės Gabrielės d'Estre, apgaubtos, kaip ir pats karalius, legendų. Vandomas, kaip ir jo protėviai, iki XVIII amžiaus pradžios buvo ir Maltos ordino vyriausiasis prioras. Ordinas rinkdavosi Tamplyje.

Fransua Mari buvo pristatytas kunigaikščiui tuo metu, kai dar mokėsi licėjuje. Bet susipažino su Tamplio šeimininku tik 1715-aisiais, po karaliaus saulės mirties. Kunigaikštis gyveno tremtyje. Tačiau Vandomo — vyriausiojo prioro dvasia, Liudviko XIV viešpatavimo pabaigos libertinažo dvasia tvyrojo rūmuose, kur ratelio nariai rinkdavosi savo garsiųjų vakarienių. Libertinažas (iš prancūzų kalbos žodžio *libertin* — laisvamanis) atsirado kur kas anksčiau. Aristokratų minties laisvė persmelkė visą XVIII šimtmetį. Karlas Marksas ne sykį ją pavadino tiltu iš „Liudviko XIV amžiaus" į „Voltero amžių" — šito pats būsimasis Volteras, be abejo, dar negalėjo žinoti.

Įsidėmėtina, kad žodis „libertinažas" iš karto įgijo dvejopą prasmę: „minties laisvė" ir „palaidumas". Dviprasmiškumas turėjo poleminį, prieštaringą pobūdį. Libertenų priešininkai tvirtino: tas, kuris atsižada religinės dogmos ir autoritarinės moralės, šitaip elgiasi vien tam, kad nusimestų bet kokius moralinius varžtus. Reakcionieriai sąmoningai suplakdavo laisvamanybę su kai kurių jaunų aristokratų „palaida bedievyste"; tokie aristokratai dar XVII amžiaus pradžioje atvirai pajuokdavo religiją ir taip pat atvirai ištvirkaudavo. Iš teisybės „palaida bedievystė" neturėjo nieko bendra su tikruoju filosofiniu libertinažu, paveldėjusiu laisvąją Renesanso mintį. Libertenai rėmėsi Monteniu. Šio filosofo mokinio Šarono traktatas „Apie išmintį", parašytas maždaug 1615 metais, buvo jų „evangelija".

Libertenų filosofinės pažiūros svyravo tarp panteizmo, deizmo ir ateizmo. Sekdami Monteniu ir Šaronu, libertenai filosofiją atkėlė iš dangaus ant žemės, atskyrę ją nuo teologijos ir pakeitę dievą *žmogumi*. Jų požiūriu, žmogaus elgesio norma — *sekimas gamta*, o gamtos dėsnius jie tapatino su *pasaulio protu* ir *teisingumu*. Tai atsirado iš Renesanso humanizmo, gyvenimo ir žmogiškųjų džiaugsmų kulto ir turėjo dar gilesnes šaknis — antikos filosofo materialisto Epikūro mokymą. Šit kodėl libertenas poetas Šolje, Fransua Mari mokytojas, buvo vadinamas „Tamplio" Anakreontu — jam buvo artima epikūrietiška lyrika graikų malonumo dainiaus, kurio vardas tapo bendriniu.

Epikūrizmas — tauriąja, o ne vulgariąja prasme — jungia malonumą su dora; malonumą jis traktuoja kaip žmogaus savigarbą, kaip sugebėjimą pakilti virš permainingo likimo.

Būtent tokį epikūrizmą Volteras ir perėmė iš „Tamplio" vyresniųjų narių. Libertenai epikūrizmą perėmė iš Renesanso filosofų plejados — ne vien prancūzų Renesanso, bet ir italų, anglų... Iš Montenio — tiesiogiai ir per Šaroną... Be to, iš Lorenco Valo, Vespučio, Tomo Moro...

Negalima neužsiminti ir apie prancūzų filosofą materialistą Gasendi, atkaklų scholastinės filosofijos priešininką. Jis nuėjo toliau už Dekartą, kurio šlovė išliko daug didesnė. Dekartas kovojo su scholastika keldamas priešpriešiais jai *protą*, o Gasendi — *empirinį patyrimą*. „Jausmai,— skelbė jis,— niekada neapgauna." Todėl bet koks sprendimas turįs remtis jausmų parodymais. Dekartas atskirdavo mintį nuo materijos. Gasendi kritikavo jo dualistinę metafiziką ir, sekdamas senovės filosofais Epikūru ir Lukrecijum, teigė: visa ko pagrindas — materija.

„Tamplio" minties laisvę ugdė ne vien XVII amžiaus libertenų epikūrizmas, bet ir Pjero Belio skepticizmas; Pjeras Belis — autorius „Istorinio ir kritinio žodyno", kuriame išdėstė triuškinančias abejones dėl visų religijų ir religijos apskritai; pats jis nedarė išvadų, paliko skaitytojui jas daryti. Tiesiog nuostabu, kaip galėjo vienas žmogus parašyti tokį milžinišką veikalą! (1820 metų leidimą sudaro 20 tomų.) Dabar ir mes galime perskaityti jo „Žodyną", tegu ir ne visą, rusų kalba.

Montenis taip pat buvo skeptikas.

Bet galbūt svarbiausia yra ne „Tamplio" pažiūrų kilmė, o tai, kad jo epikūrietiška, anakreontiška lyrika, garsiosios vakarienės ir laisvamaniški pašnekesiai buvo atviras iššūkis nukaršusio Liudviko XIV rūmų oficialiam šventeiviškumui ir obskurantizmui.

Nemaža nusidėjęs per ilgą savo gyvenimą karalius saulė, jau baigdamas viešpatauti, pakliuvo į religingos ir pedantiškos Mentenon įtaką. Būdama didžiai dievobaiminga ir todėl bodėdamasi neteisėtu, nuodėmingu ryšiu net su jo didenybe, ponia de Mentenon nepanoro tenkintis pirmosios oficialios favoritės padėtimi, kaip ja tenkinosi ne tik kuklioji Lavaljer, bet ir valdingoji Montespan. Taigi Liudvikas, matyt, spiriamas Mentenon, tegu ir paslapčiomis, su ja susituokė. Čia, žinoma, jai padėjo ir ta aplinkybė, jog karalius tuo metu liko našlys. Pati ponia de Mentenon našlavo jau seniai. Jos vyras, rašytojas Skaronas, „Komiškojo romano" autorius, buvo luošys. Tai davė pagrindo amžininkams manyti, jog markizė Fransuaza d'Obinje

ištekėjo labiau domėdamasi jo draugais nei juo pačiu. Šios šventuolės praeitis taip pat buvo anaiptol ne iš skaisčiųjų.

Neatsitiktinai karalių ir Mentenon sutuokė jo didenybės nuodėmklausys jėzuitas Lašezas, vėlią naktį atlaikęs slaptas mišias viename Versalio kabinete. Taip pat neatsitiktinai Mentenon išsistengė, kad nusenusio Lašezo įpėdiniu būtų išrinktas tėvas Telje, jėzuitų jėzuitas; jo įtaka Liudvikui XIV tapo pragaištinga kaip jokia kita.

O dabar grįžkime pas visų karalių karalienę, amžininkų pramintą Sultone. Šį sykį karaliaus pasirinkimas daug kam pasirodė keistas. Dar jųdviejų suartėjimo pradžioje Mentenon buvo gana nejauna, trejais ar ketveriais metais vyresnė už Liudviką. Nors ir kilusi iš aristokratų, bet jos padėtis gan ilgai buvo kukli, net žemesnė nei derėjo... Todėl juoba buvo stebimasi netikėtu Skarono našlės išaukštinimu. „Didžiuosiuose", tai yra karaliaus rūmuose, pasigirdo pikti liežuviai: ponia de Mentenon esą tik suvedanti karalių su jaunesnėmis ir žavesnėmis moterimis.

O kur dar gausybė gandų apie rūmų mergeles ir damas, šildžiusias jo didenybės patalą! Vos pasklis toks gandas — ir prieš laimingąją jau lankstomasi taip žemai kaip prieš oficialią favoritę. Itin didelės pagarbos, didesnės nei pati karalienė, buvo susilaukusi ponia de Montespan (de Mentenon pirmtakė); jos užtarimo kartais prašydavo net karalienė, nors Liudvikas, savaip rūpindamasis išlaikyti gerą toną ir išorinį padorumą, rodydavo vedybinį dėmesį ir užguitai Marijai Teresei. Net Montespan kambariai buvo nepalyginti prašmatnesni už Prancūzijos karalienės apartamentus, ir favoritės šleifą nešiodavo ne paprastas pažas, o kunigaikštienė, be to, apsaugą sudarė specialiai skirti dvariškiai. Tiesa, favoro pradžioje karalius stengėsi prislėpti koktų nepadorumą, dvigubą sanguliavimą: Montespan buvo ištekėjusi moteris. (Ir jos vyras, markizas, nebijodavo kelti pavydo scenų dievinamai žmonai ir net karūnuotajam konkurentui.) Todėl Liudvikas tarsi širma — beje, labai perregima — naudojosi jį mylinčia nesavanaudiška ir nepretenzinga Lavaljer. Vėliau širma buvo nuimta.

Įdomu, jog karalius savo nesantuokinius vaikus mylėjo labiau nei santuokinius. Tai aiškinama dvejaip. Šis potraukis radęsis dėl to, kad teisėti vaikai buvę „Prancūzijos vaikai", o neteisėti priklausę vien tėvui. Bet galėjusi būti ir kita šios

meilės priežastis. Plačiai žinoma, jog karalius mėgdavęs sakyti: „Valstybė — tai aš." Legitimuodamas nesantuokinius vaikus, paskelbdamas su meilužėmis sugyventus sūnus esant princus, jis įteisindavo ir savo vienvaldystę. Įsigeidęs legitimuotus princus sulygindavo su grynakraujais princais, teisėtais dinastijos atstovais.

Tas tapo itin svarbu mirus dofinui, vieninteliam Liudviko XIV ir Marijos Teresės sūnui, o po dofino — anūkui, kunigaikščiui de Beri, kai sosto paveldėtoju liko mažametis karaliaus proanūkis — būsimasis Liudvikas XV. Dar anksčiau jo didenybė buvo suvesdinęs grynakraujį princą, savo brolio Pilypo Orleaniečio (vyresniojo), sūnų — Liudviko XIII anūką, tai yra „Prancūzijos anūką", kunigaikštį Šatrietį, regentą, į istoriją įėjusį Pilypo Orleaniečio jaunesniojo vardu,— su panele Blua, savo ir Montespan nesantuokine dukterim. Šitai irgi turėjo nemenkų pasekmių.

Šiaip ar taip, karaliaus rūpinimasis nesantuokiniais vaikais sukurdavo dorovingumo iliuziją: mat jo požymiu visada buvo laikoma meilė savo atžaloms.

Be to, Liudvikas XIV niekada nepritarė iškrypėliškam ištvirkavimui, juo nusikaltusius persekiojo ir baudė.

Šie gana savotiški „dorovingumo" priepuoliai paaiškina, kodėl XVII amžiaus aštuntojo dešimtmečio pabaigoje karalius išsirinko būtent Mentenon, ir juo labiau paaiškina jos pamažu įgytą įtaką karaliui ir valstybiniams reikalams. Mentenon viešpatavimas, trukęs trisdešimt dvejus metus — iki pat Liudviko mirties, buvo visų ilgiausias ir galingiausias.

Monarcho valdingumas vis labiau siejosi su jo pamaldumu. Jėzuitai sugebėjo jį įtikinti: „Bet kokia kita tikyba... kėsinasi į karaliaus valdžią ir yra užkrėsta nepriklausoma ir respublikoniška dvasia" (Sen Simonas, „Memuarai"), o patys šią valdžią, visiškai pritariant Mentenon, suėmė į savo rankas.

„Didieji rūmai" su gailesčiu minėdavo anas smagias Lavaljer dienas ir Montespan laikų prabangą. Mentenon įvestas papročių tyrumas, tiksliau, niūrus manieringumas, slegiantis nuobodulys nepatiko „didiesiems rūmams", bet jie turėjo paklusti kaip ir „mažieji rūmai". Na tik pamanykit: prieš iškildama ji buvo karaliaus ir Montespan vaikų guvernantė! Jos raštiškos ataskaitos apie auklėtinius ir pritraukė Liudviko dėmesį. O pas-

kui Skarono našlė tapo patronės patikėtine ir patarėja — tam, kad ją pakeistų.

Dabar ponios de Mentenon apartamentuose karalius net kalbėdavosi su ministrais. Beje, pažiūrėti ji elgėsi be galo kukliai. „Labai retai,— liudija Sen Simonas,— įterpdavo žodį, dar rečiau tas žodis būdavo svarus." Užtat iš anksto susitardavo su ministru, ir šis niekuomet neišdrįsdavo pasipriešinti jos pageidavimams. Be ponios de Mentenon nebuvo daroma nė viena malonė, nebuvo skirstomos tarnybos. Taip buvo sprendžiami ir kiti, dar svarbesni, valstybiniai reikalai. Veikdavo ji visada labai gudriai — taip, kad jo didenybė tartųsi sprendžiąs viską pats, nors iš teisybės lėmė mažiausiai iš visų, kurie valdė valstybę, valdydami jos valdovą.

Tokia buvo padėtis „didžiuosiuose rūmuose", ir ratilai nuo šio centro plačiai sklido tuo metu, kai Fransua Mari baigė koležą ir tapo ratelio nariu. Užtat ankstesnė linksmybė ir palaidumas ne tik liko, bet dar labiau suvešėjo pas Pilypą Orleanietį, taip neapkenčiamą Liudviko ir jo morganatinės žmonos. Juodu ne šiaip sau praminė „Tamplio" libertenus „ydų fanfaronais". Mat karaliaus ir Mentenon akimis, įsikūnijusi yda buvo Orleanietis, be to, jo bendravardis ir draugas Vandomas, vadovavęs princui per Ispanijos įpėdinystės karą. Karališkoji pora kitaip ir nevadindavo abiejų Pilypų kaip „velnio išperomis" ar „ydų fanfaronais".

Jau vien tai, kad „Tamplio" nariai buvo ir dvasininkai — abatai de Biusi, Kurtenas, Servjenas, Šolje, Šatonefas,— metė iššūkį šventeiviškiems karaliaus rūmams ir bažnyčiai.

Jie visi buvo iš kilmingų šeimų arba su jomis susigiminiavę. Pavyzdžiui, abatas Servjenas buvo Siuli vyresniojo svainis ir jaunesniojo dėdė... Opozicinio ratelio aristokratiškumą pabrėžė ir jo nariai kunigaikščiai — de Siuli, de Fronzakas, d'Alamberas, markizai — Komartenas de Sent Anžas, de La Faras, arba Lafaras, ševalje (vėliau kunigaikštis) de Siuli, ševalje Edi. Iš jų kilmingiausias buvo princas de Konti, priklausęs Burbonų—Konde atšakai.

Ne visi „Tamplio" libertenai rašė eiles ar daineles, kaip Lafaras ar prancūzų „lengvosios poezijos" pradininkas Šolje, Kurtenas, Servjenas. Užtat visi pažino ir mėgo literatūrą, visi buvo labai išsimokslinę ir laisvų pažiūrų.

Didžiausią šlovę rateliui teikė poetai Šolje ir Lafaras. Abatui Servjenui buvo toli iki jų spindesio, tačiau raitėsi iš juoko visas Paryžius, kai jis operos scenoje atliko refreną karaliaus garbei, tik dviprasmiškai sukeitęs žodžius. Jo guvus protas, didelis išsilavinimas ir puikios manieros niekam nekeldavo abejonių. Į Akademiją Servjenas buvo išrinktas, be abejo, ne tik už daineles, bet ir už pašnekovo talentą, anuomet didžiai vertinamą. Beje, dėl to sutanotas „ydų fanfaronas" prieš pat Liudviko XIV mirtį buvo priverstas pakeisti „nemirtingojo" krėslą kur kas didesne kėde Venseno pilyje. Šit kodėl Fransua Mari jam ir pasiuntė tenai savo „Laišką".

Žodžiu, Arue jaunesnysis „Tamplyje" rado visa geriausia, ką tuo metu Prancūzija turėjo minties srityje. Be „Tamplio", kaip ir be Liudviko Didžiojo koležo, vargu ar jis būtų tapęs Volteru. Jį auklėjo „Istorinis ir kritinis žodynas", nors su jo autorium susipažinti neteko: būdamas protestantas, šis jau nuo seniai gyveno Olandijoje, kur dėstė Aukštojoje mokykloje ir kur mirė 1706 metais. Ratelyje apie Pjerą Belį buvo kalbama be atvangos.

Ir ne mažiau — apie nuostabią moterį, kurią jie vadindavo savo madona,— Ninoną de Lanklo. Ilgą ir linksmą gyvenimą ji baigė metais anksčiau už Pjerą Belį. Volteras pasivadino jos įpėdiniu, kai daug vėliau, 1751-aisiais, parašė Ninonos biografiją, labai tolimą „miegamojo istorijai", kurios prasme garsioji kurtizanė dažniausiai būdavo prisimenama. Ninonos de Lanklo įpėdinis jis tarėsi esąs visai ne dėl to, kad ji savo notaro ir neseniai mirusios bičiulės ponios Arue sūnui, dešimtmečiui berniukui, už guvų protą ir poetinį talentą testamentu paliko dešimt tūkstančių frankų knygoms pirktis... Įpėdiniu — dvasine prasme.

Abatas de Šatonefas, garsiosios kurtizanės ir mūzų globėjos mylimasis, jai ir pristatė savo auklėtinį.

Jos likimas išties nuostabus. Apsišvietusio ir laisvamanio bajoro Anri de Lanklo duktė, tėvo išauklėta epikūrietiškos filosofijos dvasia, gavusi puikų išsilavinimą, pikantiška ir patraukli Ninona atsidavė meilei septyniolikos metų, dar tėvų namuose, ir atsidavė jai iki pat savo dienų galo. Tarp daugybės jos meilužių buvo minimas princas de Konde, pats kardinolas Rišelje, Rambuje, Larošfuko, Sevinje, kunigaikštis Šat-

rietis, Sent Evremonas. Su daugeliu jų rišo ją ir dvasinis artumas. Ji teikdavo naudingų patarimų Moljerui.

Fransua Mari ją gerbė kaip ir vyresnieji „Tamplio" nariai. Ilgai Ninona de Lanklo jam bus tarsi laisvosios meilės idealas, tarsi protestas prieš veidmainybę, pasivadinusią dorumu. Jau ne Arue jaunesnysis, o Volteras parašys Ninonos biografiją ir padarys ją savo komedijos „Patikėtinis" teigiamos herojės prototipe; kurtizanės sąžiningumas ir nesavanaudiškumas čia bus iškelti priešpriešiais turtingo bankininko gobšumui.

Pats ratelis jį taip pat apstulbino, jo narių pašnekesiai pakerėjo, pavergė. Per „Tamplio" vakarienes vyraudavo skeptiškas požiūris į religiją ir oficialią moralę, politinės opozicinės nuotaikos.

Ir svarbiausia — tarp šių laisvamanių aristokratų jaunuolis išsyk pasijuto savas. Na, o savo tėvui tarėsi esąs per atsitiktinumą skolingas tik už tai, kad atėjęs į šį pasaulį. (Vėliau sužinosime, kad ir tuo gaus suabejoti.) Tarėsi esąs toks pat didžiūnas kaip ir kiti „Tamplio" nariai. Todėl per vakarienes, kai visi vienas kitą stengdavosi nurungti protu ir samprotavimų drąsa, ratelio neofitui atrodė visai natūralu elgtis su princu de Konti kaip lygiam su lygiu. Ir jeigu jau čia visi princai ir poetai, o jis — poetas, taigi ir princas.

Nors šitaip samprotauti tarp tikrų aristokratų buvo gana lengvapėdiška, bet juk nė pats Konti, kilmingiausias libertenas, dar toks jaunas, toks sąmojingas, net neketina sugriauti Fransua Mari įsitikinimo, jog poetas ir princas — tas pat.

Iš visko sprendžiant, jaunasis eiliuotojas, visada turįs po ranka ekspromtą atremti bet kokiai žodžių atakai, be to, visai padorių manierų, draugijai pritiko. Nors dauguma jos narių ir ne pirmos jaunystės, bet jų devizas — malonumas. O jeigu jau taip,— manė Fransua Mari,— jo ir markizo de Komarteno amžiaus skirtumas neturi jokios reikšmės, kaip neturi reikšmės ir tai, kad jis — sūnus tarnautojo, tegu ir su pirktu herbu, bet iš trečiojo luomo... Dar daug vandens nutekės, kol ševalje de Roano liokajų lazdos, kunigaikščio de Siuli bei kitų aristokratų, tariamų jo draugų, išdavystės atskleis jam tikrą jų demokratizmo vertę ir jis supras, jog princas ir poetas jiems anaiptol ne tas pat.

Vėliau jis supras ir tikrąją jų laisvamanybės vertę. „Tamplio" libertenai, žavėdamiesi „Istoriniu ir kritiniu žodynu" (jo

autorius Volterui taps vienu iš dvasinių vadovų), per menkai stengėsi platinti minties laisvės idėjas, kovoti prieš katalikų bažnyčią ir atgyvenusį režimą.

O kol kas Fransua Mari iš kailio neriasi, kad jie nepastebėtų jį esant kone dar vaiką. Itin rūpinasi neatsilikti nuo vyresniųjų ratelio narių samprotavimų drąsa — tuo pikantišku užkandžių bei patiekalų padažu. Šie giria jo eilėraščius, kol jie tokie pat vėjavaikiški kaip ir jų pačių (mes pridursime: ir puiku!), juokiasi iš jo sąmojų (juo geriau!). Dieną naktį Fransua Mari sėdi pas Siuli ar kitus libertenus, jei nebūna susirinkę „Tamplio" pilyje.

Tačiau leisti laiką taip, kaip pritinka jauniems ir nejauniems aristokratams, turintiems ganėtinas metines įplaukas ir padėtį aukštuomenėje, ar kaip laisvamaniams dvasininkams, gaunantiems bažnytinę dešimtinę ir dažniausiai tokių pat didikų atžaloms,— šitaip leisti laiką vargu ar tinka metro Arue jaunėliui, kuriam, baigus koležą, reikia išsirinkti solidžią profesiją ir daryti karjerą. Bent jau tokia tėvo nuomonė. Ne, jam nekliūva pasilinksminimai ar žavėjimasis poezija. Atvirkščiai, karališkajam patarėjui imponuoja aukštarangiai sūnaus sugėrovai bei užstalės bendrai. Kas gi čia tokio, jei laisvalaikiu paeiliuojama ar paūžaujama? Tėvą neramina kitkas: ką sūnus ketina rinktis — jurisprudenciją ar literatūrą?

Fransua Mari baigus koležą, tėvas jį paklausė, kuo žada būti.

— Rašytoju,— nė nemirktelėjęs atsakė jaunuolis.

Ir tada metras Arue — beje, literatūros ir teatro mėgėjas, Kornelio ir Bualo bičiulis — labai griežtai išdėjo:

— Rašytojas — žmogus be nieko ir todėl negali nebūti našta giminėms.

Vis dėlto sūnus laikėsi savo. Kitaip ir būti negalėjo: ne genijus pasirenka profesiją, o atvirkščiai.

Taip prasidėjo jų konfliktas, kurį šiuolaikiniai prancūzų volterininkai Rene Pomo ir Andre Delatras froidistiškai aiškina kilus iš Voltero nepasitenkinimo religija ir atgyvenusiu režimu. Aiškinti reikėtų priešingai. Iš teisybės tėvo ir sūnaus ginčas atspindėjo pačios istorijos vystymosi prieštaravimus, nueinančio „Liudviko XIV amžiaus" ir ateinančio „Voltero amžiaus" konfliktą.

Tuometinę socialinę Prancūzijos būklę metras Arue laikė amžina ir vienatine. O jeigu taip, Fransua Mari privaląs rinktis savo luomui deramą profesiją, kuri padėtų apsirūpinti pačiam ir tarnauti dievo siųstai karaliaus valdžiai; žodžiu, privaląs rinktis teisę.

Jaunasis Arue samprotavo visai kitaip. Esama visuomeninė santvarka neturinti protingo pamato, ją būtina keisti. Dievo įstatymai ir neva juos pateisinantys moralės principai visiškai atmestini. Fransua Mari savo sąmonėje jau buvo sugriovęs luomines užtvaras ir jų nužymėtas asmeninio likimo ribas; jis buvo tikras, kad žmogaus vietą visuomenėje turi nulemti ne kilmė, o įgimti gabumai, žinios, individualūs privalumai. Čia, be abejo, turėjo įtakos iliuzijos, kurias sukėlė princo de Konti bei kitų aristokratų libertenų elgimasis su juo kaip su sau lygiu. Tačiau ne vien iliuzijos. Fransua Mari buvo įsitikinęs, kad aukščiausiai užkops ir daugiausiai naudos duos tapęs rašytoju. Juk ir koleže visi jį laikė poetu, pagerbė pabučiavimu vyresnysis plunksnos draugas Žanas Batistas Ruso.

Svarbiausia — Fransua Mari nenorėjo tarnauti pasenusiam režimui. Nors dar nieko rimto nebuvo nuveikęs literatūroje, filosofijoje, istorijoje, politikoje, bet veikiausiai mąstė šitaip, o ne kitaip.

Tačiau ir tėvo būta savaip teisaus. Tik vėliau — jau nebe Fransua Mari Arue, o Fransua Mari de Volteras taps vienu pirmųjų nepriklausomųjų rašytojų. Bet iki tol užsiiminėti literatūra tegalėjo tie, kurie buvo pasiturį arba globojami bei šelpiami galingo mecenato. O pastarasis atvejis negalėjo nekelti pasibjaurėjimo karališkajam patarėjui, viską pasiekusiam ir įsigijusiam per savo paties triūsą.

Vėliau Fransua Mari tai puikiausiai supras. Ir dėl savo nepriklausomybės įsigis turto, visaip jį gausins, kaip įmanydamas stengsis rašyti ir spausdinti ką panorėjęs, kovos už pagarbą, kuria visuomenė turi apgaubti rašytojus ir aktorius. Na, o kol kas lengva ranka švaisto tėvelio pinigus, kai tik pavyksta jų gauti, arba brenda į skolas, dėdamas viltis į jo kapšą.

Tėvas laikėsi savo. Sūnus buvo priverstas stoti į teisės mokyklą. Bet protestuoti ir priešintis nepaliovė. Jau vien prancūzų senovės įstatymų barbariška kalba žeidė subtilų jo skonį, kurį buvo išugdęs abatas de Šatonefas, tėvai jėzuitai, koležo dėstytojai, o dabar nušlifavo „Tamplio" ratelis.

Fransua Mari praleisdavo užsiėmimus mokykloje dar ir dėl to, kad ten buvo neįdomu. Na, o jeigu jis taps prokuroru, notaru, teismo tarnautoju, net advokatu, ant visuomeninių laiptelių atsistos žemiau už tuos aristokratus, kuriems prilygo kaip rašytojas; o kur dar tarnavimas karūnai, apie kurią nė girdėti nenorėjo!

Šit ką reiškė ginčas tarp jurisprudencijos ir literatūros, tarp Arue vyresniojo ir Arue jaunesniojo.

Tačiau svarus argumentas — tada Fransua Mari jo nežinojo — buvo ir jurisprudencijos naudai. Tuo metu ir vėliau Prancūzijoje galiojančios baudžiamosios ir civilinės teisės žinios pravers jam vedant savo numylėtinių — markizės diu Šatle ir grafienės fon Bentink — bylas ir, svarbiausia, reabilituojant po mirties Kalasą ir de Labarą, gelbstint gyvybę Sirvenui, reformuojant Šveicarijos įstatymus ir... tuščiai bylinėjantis su kaimynais.

Taigi negalima nepripažinti nuopelnų tėvui, išreikalavusiam iš jaunesniojo sūnaus baigti teisės mokslus.

Voltero juridinis talentas pasireiškė daug vėliau. Kol kas Fransua Mari, užuot studijavęs pandektus, atiduoda tokią aiškią pirmenybę poezijai, laisvamaniškiems pašnekesiams, puotavimams, libertenų draugijai, be to, pavojingų knygų skaitymui, kad metras Arue turi imtis griežtų priemonių. Jis išsiunčia neklaužadą į Hagą: tegu tarnauja prancūzų pasiuntinybėje sekretoriumi. Keistas sutapimas: karaliaus pasiuntiniu Niderlanduose (be šios pažinties nieko nebūtų išėję) buvo paskirtas abato brolis markizas de Šatonefas. Pats abatas jau buvo miręs ir negalėjo užstoti bei išgelbėti savo auklėtinio nuo užmaskuotos tremties.

2 skyrius

METRO ARUE JAUNĖLIS

Vis dėlto reikėtų iš eilės pasakoti, ką žinome apie metro Arue jaunėlį, kol dar jam neatėjo metas išsirinkti profesiją.

Kaip sunku išaiškinti tiesą ir kaip lengva ją supainioti! Štai pirmas pavyzdys. Nors išrašas iš bažnyčios knygos tėra išlikęs

ir jame viskas nurodyta: didžiojo žmogaus gimimo data ir vieta, bet dėl jo motinos vardo ne sykį kilo abejonių.

Išrašas skelbia: „1694 metų lapkričio 22 dieną Paryžiaus Sent Andre dez Ar bažnyčioje buvo pakrikštytas išvakarėse gimęs Fransua Mari, karališkojo patarėjo, Paryžiaus Šatle vyresniojo notaro, ir jo žmonos ponios Mari Margeritos, mergautine pavarde Domar, tikras sūnus." Na, o pirmasis Voltero biografas ir jo draugas Kondorse nurodo kitą rašytojo gimimo datą — 1694 metų vasario 20 dieną. Pavėluotą krikštą jis aiškina taip: naujagimio būta liguisto, silpno, todėl prisibijota, kad jis neišgyvens. Kadangi buvo vėliau krikštytas, gimimo diena buvo nukelta devynis mėnesius į priekį. Kondorse pažymi ir antrą išrašo netikslumą: ponia Arue buvo vadinama ne Mari Margerita, o Mari Katrina.

Šiuolaikinis Voltero biografas G. Kruzenjeras pritaria vasario mėnesio versijai: „Nenuostabu, kad gimęs vasario 20-ąją, dėl silpnos sveikatos jis buvo pakrikštytas tik lapkričio 22-ąją."

Praėjusio šimtmečio pabaigos volterininkas Bonas neigia Fransua Mari Arue krikšto akte parapijos klero padarytą klaidą įrašant motinos vardą. Jis cituoja šeimos giminaičio Pjero Biji laišką savo tėvui, išsiųstą 1694 metų lapkričio 24 dieną: „Mūsų pusbroliams gimė dar vienas sūnus, gimė prieš tris dienas." Tačiau Bonas, remdamasis kitu biografu, Kliugensonu, nurodo kitą Voltero gimimo vietą. Metro Arue sesuo ponia Maršan gyvenusi Paryžiaus apylinkėje, puikiame Šatene kaimelyje. Pastojusi Mari Margerita ar Mari Katrina — tame pačiame laiške rašoma ją labai sirgus — prieš gimdydama apsigyvenusi pas mošą.

Be to, Bonas paaiškina, kodėl naujagimis, gimęs Šatene, buvo krikštijamas Paryžiuje. Pagal 1371 metais išleistą ir tada dar galiojusį Karolio V ordonansą, tik paryžietis buržua turėjo teisę gauti ir eiti aukštas pareigas. O kad sūnus turėtų tokią teisę, Fransua Mari tėvams labai rūpėjo.

Kiti tyrinėtojai, atvirkščiai, atkakliai tvirtina būsimąjį Volterą gimus Šatle — ten, kur Paryžiaus teismo instancija,— sodyboje, kurioje šeima gyvenusi ir toliau; šie tyrinėtojai ir visur kitur nenukrypsta nuo metrikų. Beje, Rene Pomo, lapkričio 21-ąją nurodydamas kaip Fransua Mari Arue gimimo datą, priduria: „Pats Volteras tvirtino gimęs vasario 20-ąją."

Žinoma, ne tiek jau svarbu, ar didysis žmogus gimė vasario 20-ąją, ar lapkričio 21-ąją, ar Šatene, ar Paryžiuje ir ar jo motina buvo Mari Margerita, ar Mari Katrina. Aš tik parodžiau šiuos paprastus faktus gaubiančią painiavą tam, kad įsitikintume: regis, iš pašaknų tyrinėtoje Voltero biografijoje daugeliu atvejų nustatyti tiesą ne taip jau paprasta. Volteras, ir šiaip jau didelis mistifikatorius, itin slėpdavo visa, kas susiję su jo kilme ir šeima. Matyt, dėl to, kad geidė įeiti į istoriją ne kaip Arue, o kaip Volteras. Didžiai rūpėjo ir dalelė „de" prieš naują pavardę. De Volteras reiškė poetą, lygų princui. Arue — notaro, iždininko sūnų, nors formaliai ir prieš šią pavardę ėjo „de". O čia dar tėvo valia gresianti karjera teismo žinyboje... Sūnus jam šito niekada negalės atleisti. Čia, matyt, ir slypi atsakas į tai, kodėl Volteras, labai gerbdamas savo dvasinius tėvus — Belį, Montenį, Fontenelį, „Tamplio" libertenus, jų madoną, vėliau Loką ir Niutoną, ir net jėzuitą tėvą Pore, nemėgo prisiminti metro Fransua ir jo pėdomis pasekusio savo brolio Armano.

Štai kodėl 1741 metais Volteras rašys savo reikalų patikėtiniui Paryžiuje abatui Musino: „Siunčiu Jums parašą raštams ir įgaliojimams. Aš pamiršau savo pavardę d'Arue, pamiršau mielu noru. Siunčiu Jums ir kitus raštus, kur pavartota ši pavardė,— šiaip ar taip, aš jai neteikiu reikšmės."

Ar buvo Šatle vyriausias notaras jo tikrasis tėvas? Labai jau sklido gandai, jog Volteras už savo gimimą turėjęs būti dėkingas vienam iš dviejų artimiausių šeimos draugų: dainų kūrėjui poetui Rošebriunui arba abatui de Šatonefui. Ne veltui pastarasis tapo berniuko krikštatėviu ir auklėtoju. Įtarimą kelia ir pats vardas Fransua Mari — pagal oficialią versiją tėvo ir motinos vardų garbei. Mat ir abato vardas Fransua! Volteras tarėsi esąs Rošebriuno sūnus.

Šiaip ar taip, būsimasis Volteras buvo laikomas metro Arue sūnumi, išaugo Šatle sodybos name, ir ne tik pati šeima, bet ir jos genealogija turėjo įtakos didžiojo žmogaus formavimuisi.

Nors Andre Delatras ir tvirtina: „Apie jo tėvą, brolį, seserį ir svainį beveik nieko nėra žinoma", tačiau apie juos visus, be to, apie Arue ir Domarų protėvius mes turime gana patikimų dokumentinių žinių.

Arue giminė atkilo iš senosios provincijos Puatu vakarinės dalies, vadinamos Vandėja, šuanų krašto; čia konservatyvios

tradicijos buvo gajos dar gerokai iki Didžiosios prancūzų revoliucijos (tas irgi paaiškina, kodėl Volteras purtėsi šios pavardės).

Nors ir paradoksalu, bet šie kaimiečiai, kaip jų kaimynai, kaip ir tikras ar tariamas jų palikuonis, troško tapti „princais".

Pirmasis Arue, žinomas naujausiems biografams jau iš XV amžiaus pabaigos (anksčiau jų genealogija buvo pradedama nuo XVII amžiaus), buvo odžius. Tarp jo palikuonių taip pat apstu odininkų. Kadangi odoms raugti reikėjo daug vandens, jis buvo išsinuomojęs sklypą upės pakrantėje.

XVI amžiuje Prancūzija garsėjo odų ir vilnos verslais. Jau austa ir gelumbė.

Per šiuos amatus Arue pamažu prasigyvena. 1523 metais Elenas Arue vyresnysis įsigyja žemės. Jis išsikelia iš gimtojo Sen Žueno de Marno kaimelio ir įsikuria Sen Lu kaime, netoli Ervo, nedidelės srities centro. Pagal nuo viduramžių einantį įgytų žemių pavadinimą Arue lyg koks aristokratas taip pat vadinamas Sjeru de la Motu u Feje arba Sjeru diu Pi diu Siniu. Čia nieko nuostabaus: juk Puatu niekada nėra gyvenę tikrų senjorų. Šiose žemėse viešpatavo ne pilys, o dideli tvirti namai, priklausę turtingiems odžiams, gelumbės audėjams ir pralobusiems prekijams; jie visi svajojo tapti „kilmingi".

Arue taip pat veržėsi susigiminiuoti su bajorais. Ieškodami jų aristokratiškų giminaičių, randame Pidu šeimą. Simboliškas sutapimas: pagal motinos atšaką iš jos yra kilęs žymusis pasakėtininkas, švietėjų pirmtakas Lafontenas. Juodu su Volteru tam tikra prasme yra giminaičiai.

Nors XVII amžiaus pirmą ketvirtį Arue tebėra ištikimi šeimos tradicijai ir tebesiverčia odininkyste, tarp jų sutinkame ir advokatą Tuarą, laikantį save bajoru.

Pirmasis Arue, padaręs ryžtingą šuolį giminei iškelti,— Fransua. 1625 metais palikęs Sen Lu, jis išvyksta į sostinę ir tampa Paryžiaus buržua. Negana to, pagal motiną — Eleno jaunesniojo žmoną, mergautine pavarde Marseton, taip pat senelę — jis yra ir bajoras. Po metų jis susituokia su turtingo paryžiečio, gelumbės pirklio dukra, pasirašančia Mari de Malpar.

Visiems laikams atsikratęs odos ir kailių, metras Fransua Arue vyresnysis taip pat tampa gelumbės pirkliu, Sen Deni gatvėje atidaro krautuvę. Tai puikiai atitinka epochos dvasią. Liudviko XIII laikais klestėte klesti prekyba puošniais audeklais, kaip ir kitais prabangos daiktais.

Senelis, arba tas, kuris buvo vadinamas Voltero seneliu, pasimirė prieš susituokiant sūnums. Jo našlė mirė 1688 metais.

Jų septintas, jauniausias sūnus, tėvo bendravardis Fransua Arue, patartas nuolatinės krautuvės lankytojos ponios Konser, 1683 metų birželio 7 dieną susituokė su meilia, guvia, sąmojinga ir dailia mergina. Neturime jokių abejonių, kad ji pagimdė būsimąjį Volterą.

Tačiau pats filosofas (o jis negalėjo nežinoti Arue šeimos istorijos), nepaisydamas dokumentų, kėlė abejones dėl visko, kas lietė jo kilmę. Net 1773 metų balandžio 7 dienos laiške, pradėjęs nuo samprotavimo, kad Delo sala turi savo Apoloną, o Atėnai — Minervą, Volteras užveda kalbą apie tai, kad vis dar eina ginčai dėl jo paties protėvių gimtinės. Ar jo žodžius reikia suprasti kaip užuominą, jog ne metras Fransua Arue yra jo tikrasis tėvas, ar kaip norą būti tik Volteru? Veikiausiai teisingi abu atsakymai.

Apie Šatle vyriausiąjį notarą, vėliau pasiekusį dar aukštesnę padėtį, žinome gana nemažai. Pirklio sūnus, žemdirbių, kaimo odžių ir audėjų anūkas, labiau už savo tėvą troškęs išeiti į žmones, tapęs Paryžiaus buržua. Metras Fransua Arue gimė 1650-aisiais. 1675-aisiais nusipirko pirmą pareigybę. Paskui įsigijo kitų pareigybių ir bajoro herbą — tris raudonas lelijas auksiniame fone.

Mari Margerita, arba Mari Katrina, priklausė garbingai tarnybinių bajorų šeimai, Domar de Melonams, toje pačioje Puatu provincijoje. Jos tėvas buvo kriminalinio teismo sekretorius, dėdė Semforjenas, Fransua Mari krikštamotės vyras,— karaliaus arklininkas, valstybinis kontrolierius; jo padėtis karaliaus rūmuose, matyt, teikdavo dukterėčios šeimai naudos.

Ponia Arue, atrodo, ne be pagrindo buvo laikoma lengvabūde. Jau senatvėje Volteras sakydavo: ji turėjo savo tautai būdingą guvų protą, tačiau pramogavo nelabai paisydama evangelijos. Prie to, kas pasakyta, galima pridurti ir Senojo testamento septintą priesaką, kurį, matyt, ponia sulaužydavo.

Jos ryšiai, kad ir kaip suprastume šį žodį, be abejonės, prisidėjo prie vyro karjeros ir šeimos gerovės. Ko gero, jos dėka metras Fransua bus įgijęs kunigaikščių de Sen Simonų, kunigaikščių de Rišelje, taip pat de Komartenų, de Nikola, de Šatonefų ir daugelio kitų šeimų pasitikėjimą. Buvo garbė priklau-

syti klientūrai šio notaro, kuris neieškojo privačios praktikos ir įstojo į karališkąją tarnybą. Metras Arue garsėjo ne tik sumanumu, bet ir nepriekaištingu sąžiningumu. Vargu ar galėjai rasti geresnį reikalų patikėtinį.

Arue šeimą ir abatą de Šatonefą supažindino kaimynas — Sorbonos daktaras Nikola Bualo Depreo.

Persikelsime į 1694 metus. Gal vasarį, gal lapkritį — argi tai svarbu? — pas karalių saulę turėjo atsirasti dar vienas valdinys. Pas Sent Andre dez Ar bažnyčios kleboną — dar vienas parapijietis. Ir, kas žino, gal laukiamas kūdikis taps jansenistu (katalikų sekta, artėjanti prie protestantų), kaip ir jo tėvas, kaip brolis Armanas.

Bet šit kuo tvirtai tikėjo metras Arue, dar nė nenusipirkęs bajoro herbo,— bent jau turėjo tikėti, kiek jį pažįstame,— jeigu po mirusių kūdikystėje Fransua Armano ir Robero dievas vėl duos jam sūnų, šis nueis toliau už patį tėvą, išsiverš iš trečiojo luomo į antrąjį, tai yra iš buržua į bajorus. (To paties, be abejo, jis troško ir Armanui, bet šis neteikė didelių vilčių.) Aure gero pažįstamo dramaturgo Kornelio jaunesnieji sūnūs tapo karininkais, vyresnysis dirba pasiuntinybėje. Ruano didpirklio sūnus susituokė su policijos intendanto markizo d'Aržansono dukra ir — žiū! — jau feldmaršalas! Va knygininko anūkas, vyriausiojo mokesčių atpirkėjo sūnus, iš pradžių tapo parlamento patarėju, o po to — parlamento pirmininku ir pagaliau — karalienės superintendantu. O juk ir velionis finansų ministras Kolberas, karaliaus dešinioji ranka, taip pat atėjo iš trečiojo luomo: jo tėvas — Reimso pirklys.

Ir vis dėlto, gimus berniukui, verčiausia laikytis Domar de Melonų — o dabar ir Arue — šeimos tradicijų ir nukreipti jį į teismų žinybą, kur taip pat galima nemaža pasiekti. (Aišku, čia tik prielaidos, tačiau jos visai realios žinant, ko vėliau metras Arue reikalavo iš jaunesniojo sūnaus. Tikriausiai mintis apie teisės mokyklą tėvui atėjo dar prieš gimstant jaunėliui.)

Nors ponia teturėjo trisdešimt trejus metus ir ruošėsi gimdyti penktą kartą, ji sunkiai sirgo. Be to, Paryžiuje buvo neramu. Jeigu patikėsime, kad būsimasis Volteras gimė Šatene, tai šie neramumai, ko gero, ir bus paskatinę jo motiną ieškoti tykios prieglaudos pas mošą.

1693—1694 metų žiemą ir pavasarį žmonės kentė badą. Badas, kaip paprastai, po nederliaus prasidėjo kaime, o iš čia pasiekė miestus ir pačią sostinę.

Metras Arue neužsiiminėjo nei didmenine, nei mažmenine duonos prekyba. Jis išvis niekuo neprekiavo. Bet išalkusi minia kasdien ryžtingiau grasė: jeigu jai nepagelbės, ji eisianti plėšti visų turčių namų. O metras Arue tikrai buvo iš turtingųjų. Liudvikas XIV Prancūzijos finansus skirstė į tris kategorijas. Pirmai kategorijai jis priskyrė tuos pinigus, kurie buvo jo paties skrynelėje, antrai — kurie gulėjo iždo kasoje, trečiai — kuriuos jis maloningai palikdavo savo valdinių kapšeliuose. Vyriausiojo notaro kapšelio turinys leido jį laikyti trečios kategorijos finansų savininku. (Vėliau, tapęs Atskaitomybės rūmų iždininku, jis priartėjo ir prie antrosios.)

Yra aiškus netikslumas Fransua Mari krikšto akte — silpnutis kūdikis buvo pakrikštytas ne bažnyčioje. Kleboną su kleru tėvai pakvietė į namus, būgštaudami, jog kitaip naujagimis po krikštynų neišgyvens. Be to, kas tada galėjo numatyti, kad amžinai negaluodamas jis išbus šiame pasaulyje aštuoniasdešimt ketverius metus?

Krikštynas, žinoma, pagerbė šeimos draugai Komartenas de Sent Anžas, abatas Žoduenas, galbūt ir kaimynas Bualo — Sorbonos daktaras, akademikas, klasicizmo įstatymų diktuotojas. Visų jų nevardinsiu, nes čia tik prielaidos, tačiau neištversiu nepaminėjusi abato de Šatonefo ir Rošebriuno.

Vargu ar kūdikio tėvams, klerui ir daugeliui svečių patiko, jog mišias nustelbdavo iš gatvės atsklindantys maištaujančių pameistrių šauksmai. O jie negalėjo neatsklisti, nes maištautojai dažniausiai pirmadieniais apeidavo visas dirbtuves ir reikalaudavo, kad prie jų dėtųsi ir tie, kurie siuvinėjo galionus ir alavavo indus. Anot legendos, vienas iš krikštynų dalyvių — galbūt abatas de Šatonefas — pasakęs: ar tik nepranašauja šie šauksmai gimus būsimąjį laisvamanį ir bedievį?

Pranašystė ėmė pildytis gan greitai, ir prie to nemaža prisidėjo pats abatas. Fransua Mari vaikystėje nematė vargo, bet jau nuo mažų dienų ėmė domėtis maištais, kurių triukšmingi garsai ir vėliau prasiskverbdavo pro storas niūrių kambarių sienas. Fransua Mari nuolat reikalaudavo, kad tėvai sušelptų elgetaujančius.

Anksti pabudęs jo domėjimasis literatūra visai suprantamas: glaudžiame šeimos draugų ratelyje buvodavo ne tik Rošebriunas ir Bualo (pastarasis kaip satyrikas buvo žinomas Depreo pavarde), bet ir kitų rašytojų. Abatas de Šatonefas šį domėjimąsi kreipė tam tikra vaga, padėjo berniukui dar iki trejų metų išmokti atmintinai Lafonteno pasakėčias, o kiek vėliau supažindino ir su laisvamaniška poema „Muizadas".

Tarp brolių buvo devynerių metų skirtumas: kai vyresnysis įstojo į jansenistų koležą, jaunesniajam suėjo vieneri. Bet dar visai pyplys Fransua Mari prierzindavo brolį savo sukurtomis epigramomis.

Veikiamas krikštatėvio, metro Arue jaunėlis ėmė kritikuoti religiją dar kaip reikiant jos nepažinęs.

Negalima nevertinti ir motinos įtakos — moters ne tik protingos ir sąmojingos, bet pagal tą metą ir gerai išprususios, labai apsiskaičiusios. Tik ji mirė per anksti, Fransua Mari sukakus dešimt metų.

Tad nenuostabu, kad abatui pristačius berniuką Ninonai de Lanklo, jis padarė mūsų globėjai tokį puikų įspūdį, jog ši užrašė jam minėtus du tūkstančius frankų knygoms pirkti. Galimas daiktas, palikimą apiformino pats metras Arue. Pažintis su tokia sena ir tokia jauna moterimi — Voltero vaikystės didžioji sėkmė. Tai, kad ankstyvoje vaikystėje jis sutiko Ninoną de Lanklo ir dar keletą žmonių, atmetusių šablonišką protavimą, jau tada jam įrodė, jog žmogus gimsta laisvas.

Ir pats metras Arue nebuvo visai siaurų pažiūrų: nors ir jansenistas, savo jaunėlį atidavė į jėzuitų koležą, ne taip, kaip vyresnįjį sūnų. Šį žingsnį greičiausiai lėmė ne tik abato de Šatonefo atkaklūs prašymai bei teisingi įrodinėjimai, kad nė vienoje kitoje mokykloje berniukas negaus geresnio išsilavinimo, bet ir didesnė galimybė užmegzti su aristokratais pažinčių, kurios padėtų būsimai Fransua Mari karjerai. Be to, jansenistai buvo persekiojami; tegu tas ir nelietė Arue šeimos.

Metras lankydavo Komedi fransez spektaklius, tikriausiai ten vesdavosi ir vaikus. Nei jis pats, nei jo tėvas nė kiek nepanėšėjo į Moljero Žurdeną ar Lesažo Tiurkare.

Daugiausia Volteras skolingas tėvui už tai, kad galėjo namuose stebėti įvairių įvairiausius žmones. Pas metrą Arue svečiuodavosi vadinamieji parlamentiniai bajorai, už tarnybą ma-

gistrate pakelti į ševalje ir nusipirkę, kaip ir jis, herbus. Tėvas ne tik lankydavosi rūmuose — aukštų klientų namuose, bet neretai vesdavosi ir Fransua Mari; būdavo ir pats šių klientų aplankomas. Žinoma, mažasis Fransua Mari susitikdavo ir su tebeprekiaujančiais buržua: senelis iš tėvo pusės turėjo gelumbės krautuvę. Todėl Volteras jau vaikystėje pažino visus tuometinės Prancūzijos visuomenės sluoksnius — nuo badaujančių valstiečių ir maištaujančių pameistrių iki didikų.

Be to, per tėvą jis nuo mažų dienų galėjo susipažinti ir su įstatymais, tvarkančiais valstybės mechanizmą. 1701 metais metras Arue už dešimt tūkstančių frankų įsigijo Atskaitomybės rūmų iždininko ir delspinigių rinkėjo pareigas. Berniukas negalėjo negirdėti, jog pareigos yra nupirktos. Ir ar svarbu, kam buvo sumokėti šie pinigai — metro pirmtakui Atskaitomybės rūmuose ar karaliui?! Manau, veikiau karaliui. Į Liudviko XIV viešpatavimo pabaigą prekyba pareigybėmis bene labiausiai papildydavo valstybės pajamas. Ne veltui vyriausiasis kontrolierius Demare pasakė, jog karalystės finansai neišseks tol, kol Prancūzijoje rasis kvailių, perkančių pareigybes. Metro Arue kvailiu nepavadinsi. Gal vertėtų formulę apversti? Argi protinga tokia sistema, kur pareigos teikiamos ne tiems, kurie jų verti, o tiems, kurie išgali jas nusipirkti?

Labai įdomus Beranže eilėraštis „Voltero krikštas". Palaikydamas oficialią versiją, kad berniukas Fransua Mari buvo pakrikštytas bažnyčioje (šiuo atveju tai nesvarbu), poetas piešia įvairius jo ateities variantus: vargonininkas pranašauja sūnų seksiant tėvo pėdomis; kunigas, pakerėtas žavingų krikštamotės akių, taria berniuką būsiant šventąjį; zakristijonas priduria — „protu nusiduos į motiną". Ketvirta pranašystė — „taps inkvizitorium". Po to pasirodo šaipūno Rable šmėkla ir pranašauja berniukui, kad jis būsiąs išminčius, pagarsėsiąs Voltero vardu, apstulbinsiąs pasaulį kaip filosofas ir novatorius, ir kaip drąsus reformatorius, kad jam, mažutėliui, būsią lemta užtemdyti net Liuterį ir su šaknimis rauti prietarus. Klebonas įsako areštuoti šmėklą, bet iš to nieko neišeina. Pranykdamas Rable paliepia savo persekiotojui bijotis kūdikio: „Jis turi kibirkštį, ir jo ugnis tave sudegins."

3 skyrius

ŠPAGOS IR „AKADEMIJOS"

— Malonėkite špagą, jūsų šviesybe! — prašo durininkas, kuo pagarbiausiai lenkdamasis devynerių ar dešimties metų berniukui su plačia skrybėle ir išsiuvinėta liemene; jis ima iš jo šviesybės rankų špagą ir įstato ją į medinį stovą šalia didžiųjų koležo durų į dvi gatves: Reimso ir Šjeno.

— Malonėkite špagą, markize! — sako durininkas kitam auklėtiniui.

— Malonėkite špagą, grafe!..

Fransua Mari tikriausiai špagos neturėjo. O jeigu ir turėjo, tai durininkas jam žemai nesilankstė. Atvirkščiai, galima įsivaizduoti, kaip žemai nusilenkė juodu su tėvu, eidami pro masyvias duris tą atmintiną 1704-ųjų rugsėjo rytą. Ką tereiškė metro Arue pirkto herbo raudonos lelijos aukso fone palyginti su būsimų jo sūnaus moksladraugių aukšta kilme!

Trikampiame frontone aukso raidėmis žėrėjo iškaba: *Collegium Ludovicus Magnus.*

Jeigu karališkasis patarėjas ir turėjo nuosavą karietą, tai auklėtiniams važiuojant namo atostogų ar švenčių, tas pats durininkas, be abejo, nepašaukdavo jos, išėjęs į gatvę, tokiu pat garsiu ir iškilmingu balsu kaip: „Monsinjoro princo de Monmoransi karietą!", „Monsinjoro kunigaikščio de Rišelje karietą!", „Grafo de Gišo karietą!", „Policijos intendanto markizo d'Aržansono karietą!"

Fransua Mari negalėjo neapstulbinti paties Liudviko Didžiojo koležo rūmų didingumas; čia jis turės mokytis ir gyventi.

Koležas priklausė jėzuitų ordinui ir buvo vadinamas „Klermono licėjumi", nes jį įsteigė Klermono vyskupas Gijomas de Pre.

Vėliau berniukas sužinojo ir koležo istoriją. Ši privilegijuota mokykla buvo įsteigta 1662 metų vasario 13 dieną ir buvo skirta ruošti karaliaus ministrus ir aukšto rango dvasininkus. Iš pradžių mokykla buvo įsikūrusi Langro kunigaikščio ir vyskupo Šarlio de Potje rūmuose. Vėliau ji prisijungė dar tris koležus — de Momutje, Mono ir Šole. Prasiplėtęs *Ludovicus Magnus* arba, kaip dažniau buvo vadinamas, Liudviko Didžio-

jo koležas, išsidėstė iš pietų pusės Sen Deni gatvėje, iš šiaurės — Sen Benua gatvėje, o trečia jo siena žvelgė į Sen Žako gatvę. Čia buvo antros koležo durys.

Ar galvojo Fransua Mari apie karjerą, kurią padarys, jei sėkmingai baigs koležą? Vargu bau. Berniukas teturėjo dešimt metų ir jau tada skyrėsi iš kitų skeptišku protu ir abato de Šatonefo įdiegta laisvamanybe. Užtat apie karjerą galvojo metras Arue, kurio negalėjo nepakerėti didžiuliai rūmai, karietos su žymiausių Prancūzijos šeimų herbais ir net špagų stovas.

Nesvarbu, kad jo sūnui nebuvo paskirtas atskiras miegamasis, kaip Monmoransi, Roanui, Rišelje, d'Aržantaliui. Kartu su kitais nearistokratais auklėtiniais jis turėjo tenkintis bendru miegamuoju. Ką gi, su tuo galima susitaikyti, kad tik Fransua Mari mokytųsi šiame dailiųjų menų, gero tono ir aukštuomenės koleže ir kad jo bendramoksliai būtų atskirų miegamųjų laikytojai bei aukštų titulų ir stambių dvarų paveldėtojai! Toks jau pasaulis: kiekvienam — savo. Visai nebloga turėti lovą ir bendrame Liudviko Didžiojo koležo miegamajame!

Pačiam Mari Fransua miegamųjų skirstymas nepraėjo be pėdsakų. Juk tai buvo savotiškas visuomenės pasiskirstymo modelis.

Ko gi išmoko Fransua Mari per tuos septynerius metus, praleistus Liudviko Didžiojo koleže? Jau žinome, kad su išpuoliais prieš religiją jo spėta susipažinti anksčiau nei su pačia religija. Tikru kataliku jo nepavertė nė tėvai jėzuitai, kad ir kokių puikių pedagogų jų būta. Ką ten tikru! Jau Kondorse cituoja, o vėlesni biografai pakartoja koležo dėstytojo tėvo Leže žodžius mokiniui Fransua Mari Arue: ateis laikas, ir jis taps prancūzų deistų vadu. Negalima nuneigti nei tėvo Leže, nei jo kolegos tėvo Palu įžvalgumo — pastarasis sakė, kad berniukas yra didelis garbėtroška ir stengiasi pasidaryti įžymybe. Pirmoji pastaba, beje, ne visai tiksli: ne garbės troškimas, o savo genialumo nuojauta, nuojauta savo misijos, kuriai įvykdyti gimė,— štai kas skyrė būsimąjį Volterą nuo kitų auklėtinių.

Reikia būti teisingiems tėvų jėzuitų atžvilgiu: pagal XVIII amžiaus pradžią dėstymas Liudviko Didžiojo koleže buvo ir fundamentalus, ir platus. Volteras, beje, vėliau nusiskųsdavo nieko nesužinojęs koleže apie savo tėvynę, jos istoriją, geografiją, valstybinę santvarką. Na, o dėl kitko, tai vien dėstytų

disciplinų sąrašas liudija, kad koležas jungė vidurinį ir aukštąjį mokslus, rungdamasis su kaimynine Sorbona. Jo auklėtiniai ėjo elementariąją ir aukštąją matematiką, fiziką ir chemiją, filosofiją, retoriką, mokyklinę gramatiką, o po jos — aukštąją gramatiką, tai yra lingvistiką. Voltero moksladraugis Juvansi prisimindavo, kad pagrindas buvusi lotynų kalba, o visa kita jie studijavę kaip ir universitete.

Visiems žinoma, kad Volteras, vos ne mokyčiausias savo amžiaus žmogus, buvo filosofas, istorikas, gilinosi į gamtos mokslus, fiziką, matematiką. Nors būta anksčiau minėtų spragų, pagrindus dideliam jo išprusimui padėjo koležas, įdiegęs meilę mokslui. Tačiau iš viso išeito kurso jam, matyt, svarbiausia buvo literatūra ir lingvistika. Teisingai pažymėjo nūdienis Voltero biografas prancūzas Žanas Orje: „Volteras gimė rašytoju ir juo būtų tapęs, jei būtų mokęsis pas jansenistus ar kalvinistus, bet jis tapo Volteru jėzuitų dėka. Jie įskiepijo jam potraukį prie klasicizmo ir išmokė tos kalbos, kuria parašyti „Kandidas" ir „Meropė". Tas pats Juvansi išvardija senovės graikų ir senovės romėnų autorius, kuriuos jie studijavo koleže: Ezopas, Hipokratas, Lukianas, Teofrastas, Homeras, Plutarchas, Herodotas, Sofoklis, Euripidas (sąrašas ne visas — *A. A.*). Juvansi pateikia ir įdomią detalę: kai tėvas Pore jiems užduodavo išmokti atmintinai kokią ištrauką ar citatą iš vieno ar kito antikos autoriaus, Volteras niekuomet negaudavo aukštesnės kaip trečia ar ketvirta vietos. Jis buvo gana vidutiniškas helenistas ir prastai „ciceronizuodavo", nekaip mokėjo ir lotynų kalbą. „Tiesa,— rašo atsiminimuose Juvansi,— Fransua Mari ją vartodavo bendro lavinimo dialoguose ir net kurdamas sąmojus, tačiau būsimojo Voltero ji nesuformavo taip, kaip suformavo kitus padariusius karjerą auklėtinius — d'Aržansonus, Buje, Eno. . .

Koležo administracijos struktūra buvo tokia: jam vadovavo rektorius, turėjęs dvi „ausis"— materialią ir moralią — tėvus prokuratorius. Be to, buvo užsiėmimų prefektas; jis lankydavo klases ir miegamuosius, duodavo temas rašiniams. Klasės vadovai užsiimdavo daugmaž tuo pačiu, kuo užsiima ir dabar.

Kad Liudviko Didžiojo koležas suformavo būtent Volterą, reikėtų, ko gero, pasakyti ačiū „akademijoms". Neužteko užsiėmimų klasėse, vyresni mokiniai dar būdavo sukviečiami į dis-

putus — įvairiomis mokslinėmis, filosofinėmis, literatūrinėmis temomis,— dėl to ir buvo suskirstyti į „akademijas". Kiekviena „akademija" turėjo prezidentą, sekretorių ir patarėjus. Oratoriai būdavo paskelbiami iš anksto. Tėvai jėzuitai taip labai vertino „akademijas", jog per atostogas išnuomodavo namą užmiestyje, kad užsiėmimai nenutrūktų ir vasarą.

Tragedijos, komedijos, baletai, kuriuos auklėtiniai savo jėgomis statydavo koleže,— argi jie būsimam pirmajam Europos dramaturgui, talentingam aktoriui, režisieriui nepasitarnavo kaip puiki mokykla? Ypač didelį įspūdį Fransua Mari padarė 1706 metų šventė koleže.

Neabejotinos naudos jam davė ir tikybos pamokos: kad galėtum kovoti su religija, reikia ją pažinti.

Už visa tai Volteras ilgus metus jautė dėkingumą savo mokytojams tėvams jėzuitams. Visų pirma jis labai vertino tėvą Pore, garsėjusį ir už Liudviko Didžiojo koležo sienų. Šiam dėstytojui jis buvo skolingas ne tik už antikinės literatūros pažinimą, bet ir už pirmuosius dramaturgijos ir poezijos bandymus. Daug ir tankiai jam rašydavo, dažnai jį minėdavo laiškuose kitiems korespondentams. Pavyzdžio dėlei pateiksiu ištraukas iš vieno jo laiško, pridėto prie „Henriados" egzemplioriaus: „Tėvui Šarliui Pore. Apie 1730 metus. Jeigu, šventasis tėve, tebeatmenate žmogų, prisimenantį Jus visą gyvenimą su nuoširdžiausiu dėkingumu ir didžiausia pagarba, tai žiūrėkite į mane kaip į sūnų, po daugelio metų įteikiantį tėvui savo darbo vaisius toje meno srityje, kurios kadaise jį mokėte. Iš įžangos sužinosite, kokio pobūdžio šis kūrinys, o aš iš Jūsų nuomonės sužinosiu, ko jis vertas. Nedrįstu viltis, kad išvengsiu priekaištų, kuriuos išgirsiu Prancūzijoje, niekada neturėjusioje epinės poemos. Bet jeigu „Henriada" Jums patiks, jeigu tarsite mane pasisėmus naudos iš Jūsų pamokų..." (Voltero kabinete visada būdavo Pore portretas.) Gali atrodyti paradoksalu, kad poemą apie religinį pakantumą, poemą, ginančią hugenotus, Volteras pasiuntė katalikui, jėzuitui, ir laukė jo nuomonės su tokia nekantra. Tačiau „Henriada", kaip ir anksčiau parašytas „Edipas" bei daugelis vėlesnių kūrinių, iš tiesų buvo tėvo Pore — tegu ir ne jo vieno — pamokų vaisius.

Didysis žmogus su dėkingumu prisimindavo ir kitus jėzuitus iš Liudviko Didžiojo koležo. Net „akademiškiausi" iš jų „įdėjo

vaikui į rankas Juvenalį ir Horacijų". Itin meiliai Volteras kalbėdavo apie tėvą jėzuitą, kurio būdas ir širdis jungėsi su lakiausia vaizduote,— koležo bibliotekos saugotoją. Biblioteka turėjo dvidešimt tūkstančių tomų, ir, be abejo, auklėtinis Arue ja naudodavosi. Voltero draugiškumas tėvui Turneminui neatvėso nė vėliau, šiam ėmus leisti „Žurnal de Trevu", nesutaikomą švietėjų priešą. 1746 metais jis džiaugėsi, kad Turneminui patiko „Meropė".

Nors ir ne itin sėkmingai mokęsis lotynų ir graikų kalbų, šis mokinys išgarsino koležą. Liudvikas XIV geriausius Liudviko Didžiojo koležo auklėtinius kartais apdovanodavo knygomis. Fransua Mari Arue sykį taip pat pelnė karaliaus dovaną. Kaip pažymėta vienoje monografijoje apie jėzuitus, 1710 metų sausio 1 dieną už lotyniškus eilėraščius jis gavo pirmąjį prizą ir Devilio „Prancūzijos pilietinių karų istoriją". Kokia pranašinga pati dovana ir tai, už ką ji gauta! Už eilėraščius — tegu nebe lotyniškus, o prancūziškus — jis dar susilauks nemaža paskatų, bet ne mažiau ir plūdimų. Dešimtis metų dalyvaus pilietinėse kovose — tegu ne ginklu, o žodžiu, plunksna, gindamas neteisingai nuteistuosius.

Vėl ir vėl kyla klausimas: kodėl kovotojas su religija ir visų pirma su katalikybe (o jos avangardas buvo jėzuitai) taip ilgai jautė palankumą Liudviko Didžiojo koležo tėvams? Man regis, dėl to, kad jis kovojo kaip švietėjas, kaip rašytojas ir todėl vertino mokytojus, kuriems jautėsi skolingas už savo išsimokslinimo pagrindus ir literatūrinę mokyklą.

Pas jėzuitus jis išmoko ir kai kurių polemikos būdų, ir kovos taktikos. Ir ar ne iš jų perėmė nuolatinį savo principą: *smogti ir atitraukti smogusią ranką?*

Žinoma, ateis ir toks metas, kai Volteras ims žiūrėti į jėzuitus kaip į pikčiausius priešus, taps amžinu jų nedraugu — tik anaiptol ne koležo mokytojų!

Ir dar už vieną ne mažiau svarbų dalyką jis liks dėkingas Liudviko Didžiojo koležui — už ilgų ilgų metų, iki pat mirties, draugystę su bendramoksliais Rišelje, broliais d'Aržansonais, ypač su Sideviliu ir su „angelu sargu" d'Aržantaliu, be to, už didį pačios draugystės meną.

4 skyrius

DIPLOMATIJA, PEMPETĖ, POEZIJA...

„Galų gale diplomato profesija ne tokia jau prasta",— tikriausiai galvojo metras Arue, lydėdamas Fransua Mari, žengiantį pasiuntinio eskorte. Ar tik jam neapsisukdavo blaivi galva, vaizduojantis jaunėlį prancūzų pasiuntinybės priėmimuose bei kitų valstybių pasiuntinybėse Niderlanduose? Ar tik nepiešdavo jam vaizduotė, kaip berniukas įprastu spyruokliuojančiu žingsniu kopia nuo vieno ant kito hierarchijos laiptelio? Kas žino, iki kokių diplomatinių postų iškils Fransua Mari, turėdamas tokį šmaikštų liežuvį, mokėdamas taip gerai sutarti su aukštesniaisiais ir elgtis su jais kaip lygus su lygiais?

Metras Arue vėl teisus ir neteisus. Jaunėlis iš tiesų susivilios diplomatija, važinės su vyriausybinėmis užduotimis (nors ir be didelės sėkmės) pas Fridrichą II, jo patarimų klausys Liudviko XV ministras kunigaikštis de Šuazelis; prancūzų pasiuntinio Niderlanduose sekretoriui, arba pažui, tarptautinė politika bus vienas didžiausių pomėgių ir užsiėmimų. Bet... jau po daugelio metų.

O dabar pamąstykime apie tai, kodėl taip ūmai užsibaigė jo diplomatinė karjera. Jaunuolis, lydįs markizą de Šatonefą, atvyksta į Niderlandus rugsėjo mėnesį. Gruodžio mėnesį jis jau išsiunčiamas atgal į Paryžių. Atsakymą į tai duoda susirašinėjimas — dėl visko kalta Olimpija Diunuaje. Draugai ir pats Fransua Mari vadindavo ją Pempete...

Per tai ir buvo numota ranka į pareigas pasiuntinybėje ir į Olandijos papročius — viską užgožė meilė. Panelė buvo daili, kilimo prancūzė, jos tėvai — hugenotai emigrantai. Pempetės motina — literatė, laikraščių, kartais ir knygų leidėja — ėmė aršiai priešintis dukters ir jaunojo Arue meilei. Kone viską apie tai galima sužinoti iš jo laiškų mylimajai, be to, iš jos ne itin raštingų atsakymų. Dėl ponios Diunuaje sukelto skandalo vargšas jaunuolis ir buvo išsiųstas atgal. Pempetė pasiliko Hagoje. Nieko nuostabaus, kad tokia lengvabūdė veikiai susirado paguodą kažkokio Gijo de Mervilio glėbyje, o paskui ištekėjo už grafo.

Šis jaunojo Voltero biografijos epizodas gal ir nebūtų vertas mūsų dėmesio — vėliau bus tiek ir tiek reikšmingesnių įvy-

kių,— jeigu čia nebūtų išryškėję nauji nesuvaldomo temperamento bruožai ir nepaprastas išradingumas.

Fransua Mari tuomet taip įsišėlo, kad markizas de Šatonefas, prieš išsiųsdamas jaunuolį atgal, turėjo uždėti jam namų areštą pasiuntinybėje. Trumpa, bet audringa šios meilės istorija rutuliojosi pagal visas nuotykių romano taisykles. Čia veikė ir kurpius, kuris, prisidengęs batų taisymu, nešiodavo įsimylėjėliams laiškus. Nusprendęs savo gražuolę slapčiomis išsivežti į Paryžių, Fransua Mari parūpino jai vyrišką kostiumą, jau nekalbant apie karietą. Taigi dramoje buvo numatytas ir persirenginėjimas.

Kiek įsismarkavęs, tiek išradingas įsimylėjėlis nenurimo nė po to, kai buvo išsiųstas iš Hagos. Sugalvojo net tokį kuriozą — mėgino gauti vieno Liudviko Didžiojo koležo tėvo ir Evre miesto vyskupo paramą, viliodamas juos perspektyva sugrąžinti katalikų bažnyčiai pasiklydusią ne per savo kaltę hugenotę.

Beje, vėliau sužinojęs, jog Pempetė netrukus susirado kitą, atleido jai už išdavystę ir greitai suvis ją pamiršo.

Meilė praėjo, užtat išliko laiškai Olimpijai — bene pirmas Voltero epistoliarinio meno pavyzdys. Štai ištrauka iš Fransua Mari laiško jo numylėtinei (laiškas rašytas dar Hagoje): „Jeigu nesugebėjau Jūsų įtikinti, tai sudie, mano dievinamoji širdie! Tą sakau Jums paskutinį sykį, atiduodamas visą švelnumą, kurio esate verta... Taip, mano brangioji, mylėsiu Jus visada, ir nors tą patį sako ir mažiau ištikimi įsimylėjėliai, tačiau jų meilė nėra grįsta tokia didžia pagarba. Juk myliu Jūsų dorumą, kaip ir Jūsų išvaizdą, ir meldžiu dangaus tik viena: kad suteiktų man galimybę būti šalia Jūsų ir semtis tauriausių jausmų, o švelnus mano jausmas leidžia tikėtis to paties ir iš Jūsų. Puoselėju viltį, jog įkvėpsiu Jums troškimą išvysti Paryžių..."

Šit pirmos eilutės kito laiško, kuris buvo išsiųstas po penkių dienų, lapkričio pabaigoje: „Mane čia įkalino karaliaus vardu, bet paliko gyvybę ir meilę Jums. Taip, mano brangioji, mano mylimoji, aš pamatysiu Jus šiandien vakare, nors dėl to turėčiau padėti ant ešafoto galvą. Dėl dievo, tik nekalbėkit su manim anais rūsčiais žodžiais!.."

Taigi tiek sūnų, tiek tėvą ištiko nesėkmė. Fransua Mari vėl Paryžiuje, bet jau visiškai priklausomas nuo metro Arue. Apie jo nuotykius tėvas žinojo jau anksčiau ir labai širdo. Dar prieš išsiunčiamas iš Hagos patrakėlis jam rašė: „Aš sutinku, o mano tėve, iškeliauti į Ameriką ir net maitintis ten vien duona ir vandeniu, bet su sąlyga, kad prieš kelionę man bus leista apkabinti Tau kojas..."

Šis diplomatinis žingsnis padėjo. Prasižengėlis nebuvo išsiųstas Amerikon, tik paskirtas raštininku į Paryžiaus advokato Aleno (pasak kitos versijos, Šatle prokuroro) kontorą. Vėl jurisprudencija! Dabar jau, regis, derėtų su ja susitaikyti. Fransua Mari gresia dar didesnis pavojus: nepatenkintas per mažu jo nuolankumu ir uolumu, tėvas rūpinasi gauti „letr de kaše" (slaptą orderį areštui), kad nenaudėlis būtų uždarytas Bastilijon, jeigu ir toliau nepaliaus išsisukinėjęs nuo rimtos veiklos. Fransua Mari požiūriu iš naujos katorgos tiek turėta naudos, kad įsigyta ilgametis bičiulis (beje, nelabai ištikimas) klerkas Nikola Tjerjo. Jam rašyti laiškai mums duoda tiksliausių žinių apie Voltero gyvenimą Anglijoje. Bet tas bus vėliau. O dabar — poezija, vien poezija! Nieko nepaisydamas, jis teberašo eilėraščius, rimuoja net laiškus.

Lyrika mažiausiai išgarsino Volterą. Ir vis dėlto ne veltui Getė ir Puškinas vertino jo lyriką, įskaitant ir ankstyvąją. Net ne Volteras, o Fransua Mari Arue įvedė į prancūzų lyrinę poeziją minties — filosofinės, politinės — judėjimą, išvadavo ją iš manieringumo, sugebėjo jai suteikti tikrą gyvenimo alsavimą,— čia dar neturime galvoje jo satyrinių eilėraščių, apie kuriuos kalbėsime vėliau. Jau jo jaunystės eilėraščiuose amžina meilės tema neatsiejama nuo žmogaus laisvės teigimo. Laiškas Venseno pilies belaisviui abatui Servjenui prasideda patarimais nenugrimzti į liūdesį, išlikti žvaliam ir linksmam, o baigiasi deklaracija: „Filosofas ir surakintas lieka laisvas" (1714 metai). Čia pat ir kitų metų laiškai tam pačiam Servjenui ar abatui de Biusi (tiksliai nenustatyta), kuriuose autorius guodžia meilužę praradusį vyrą: „Atsikratyti liūdesio per mėgavimąsi malonumu — štai kur tikroji išmintis." Čia ir autoriaus programinės eilutės: „Nuobodžiai gyventi, vien iš pareigos dainuoti — man tas pat, kas visai negyventi!"

Vėliau, regentystės metais, jis dar išvystys šiuos antikrikščioniškus laimės įtvirtinimo žemėje motyvus, juos keldamas

priešpriešiais dangaus išganymui. 1716 metų „Laiške poniai Ž..." Fransua Mari Arue teigia: „Malonumas yra visų protingų būtybių poreikis, pareiga ir tikslas" ir dar: „Meilė sukurta tokioms kaip Jūs, o išganymas — šventeivoms... klausykite tik savo tikrų jausmų... įsimylėjėliai egzistavo dar prieš atsirandant pirmiesiems krikščionims."

Tai vis „Tamplio" ratelyje gautų pamokų vaisiai. Ne veltui šitiek eilėraščių skirta libertenams. Kai regentystės metais Fransua Mari bus išsiųstas į Siuli tvirtovę, jis iš čia parašys abatui de Šolje eiliuótą laišką: „Jums, Tamplio Anakreontui, Jums, kurio skelbiančią malonumus išmintį išgarsino tiek Jūsų eilėraščiai, tiek asmeninis pavyzdys, Jums, kurio liutnia taip maloniai skamba, Jums, kurį dabar prikaustė prie lovos podagra, aš siunčiu šias eilutes... su dėkingumu prisimindamas, kaip dainavote „Tokaną" (ratelio himnas — *A. A.*), sėdėdamas už dievų stalo..." (Vertimas, deja, proza — *A. A.*)

Kunigaikščiui de Vandomui jaunuolis rašo: „Jums, maloniausiam iš princų, sveikinimas iš Siuli nuo abato Kurteno ir nuo menkiausio poeto..."

Ankstyvuosiuose jo eilėraščiuose jau juntamos Rable pamokos (į šį genialų veidmainybės išjuokėją amžininkai žiūrėjo tik kaip į gryną pokštininką, nelaikė jį tikrosios literatūros kūrėju), matyti įtaka ir kitų gyvenimo mylėtojų iš Margaritos Navarietės ratelio, be to, skeptikų Montenio ir Belio pamokos. Šias XVI ir XVII amžių drąsios prancūzų minties pamokas Fransua Mari gavo „Tamplio" draugijoje. Tačiau reikėjo mokėti jomis naudotis! Dar koleže jis buvo susipažinęs su antikos filosofų Epikūro ir Lukrecijaus morale, teigiančia gyvenimo džiaugsmą ir malonumus. Dabar ši moralė duoda naudos jo eilėraščiams.

Žemiška supriešinti su dangiška reikalavo laikas, naujos jo jėgos. Volteras pats buvo nauja jėga.

Tačiau Fransua Mari maža rašyti eilėraščius, nors jie liejasi it paukščių giesmė. Jis trokšta per eilėraščius išgarsėti. Proga pasitaiko tuoj sugrįžus iš Hagos. Akademija paskelbia poezijos konkursą.

Jis pateikia visai lojalią „Odę apie Liudviko XIII įžadą". Toks poetinis veidmainiavimas autoriui nebe pirmiena. Dar koleže, kai auklėtiniui Arue už eilinį bedievišką išsišokimą grė-

sė pašalinimas (kaip tik tuomet tėvas Leže išpranašavo jį tapsiant prancūzų deistų vėliava ir vadu), jis išvertė iš lotynų kalbos į prancūzų dvi savo auklėtojų religines odes ir išvertė taip meistriškai, kad auklėtojams ištryško graudulio ašaros. Šiuo manevru, be to, nepriekaištingu elgesiu bei uoliomis ir ne mažiau veidmainingomis maldomis jis ir išsigelbėjo nuo pašalinimo.

Premija buvo paskirta ne Arue, o kažkokiam abatui, kurį globojo garsus poetas de Lamotas-Udaras, kurį labiau už jo eilėraščius išgarsino dalyvavimas ginče dėl senovės ir naujųjų rašytojų. Negelbėjo nė tai, kad Fransua Mari prašė Žaną Batistą Ruso atsiliepimo apie odę. Šis atsiliepė labai griežtai: nei Kornelis, nei Rasinas, nei Depreo nėra rašę dėl premijų.

Jeigu taip — niuksą Akademijai! Poetas ją išjuokia satyrinėje poemoje „Liūnas". Ponia Diunuaje, atleidusi jam už mėginimą išsivežti dukrą, išspausdina poemą Hagoje. Autoriui gresia nemalonumai, ir tėvas išsiunčia jį į Lui de Komarteno dvarą. Senukas pasakoja svečiui apie Liudviką XIV, pas kurį teko tarnauti, ir apie Henriką IV. Visa tai vėliau Volterui pravers.

5 skyrius

EILĖRAŠČIAI ATVEDA Į BASTILIJĄ

Prasideda 1715-ieji, išties istoriniai metai. Baigiasi „Liudviko XIV amžius". Jį pakeičia garsioji regentystė, „Voltero amžiaus" išvakarės, netgi pradžia. Tai, kad Fransua Mari pasivadins šiuo vardu atkalėjęs Bastilijoje, taip pat ne atsitiktinumas, o savotiškas princo ir poeto likimų susikryžiavimas, poeto, bergždžiai prisilyginusio princui. Juk jis pats nebūtų galėjęs įkalinti kunigaikščio Orleaniečio...

Atskaitomybės rūmų iždininko ir delspinigių rinkėjo jaunesnysis sūnus, aišku, nebuvo įleistas į rūmus ir negalėjo savo akimis matyti sergant ir mirštant karalių saulę. Nedalyvavo jis ir Prancūzijos parlamento posėdyje, kai buvo patvirtintas naujas karalius, mažametis Liudvikas XV, ir regentas prie jo. Tačiau neseniai parvykęs sostinėn Fransua Mari bent jau matė, kaip džiūgauja Paryžius, tarsi pakirdęs iš ilgo ir slogaus sapno,

ir pats veikiausiai džiūgavo su visais. Dar niekad tokios minių minios nebuvo užtvindžiusios Paryžiaus gatvių ir aikščių, dar niekad bulvarai nebuvo taip užplūsti karietų ir puskariečių, dar niekad čia nešuoliavo tiek nutrūktgalvių raitelių. Pro visus vartus į sostinę veržėsi ekipažai — tai grįžo tie, kurie buvo palikę Paryžių savo valia. O pro atvertas kavinių duris, pro atlapotus langus sklido smagus klegėjimas, nustelbdamas retus sielvarto šūksnius.

Ne vien Paryžius — visa Prancūzija netvėrė džiaugsmu. Net bažnyčiose ne tiek melstasi už mirusio karaliaus vėlę, kiek dėkota dievui, kad galų gale teikėsi jį pasiimti pas save. To paties Sen Simono liudijimu, tik kitos Europos valstybės padorumo dėlei elgėsi santūriai, nors turėjo ne mažesnį pagrindą džiūgauti pagaliau atsikračiusios monarcho, primetusio joms savo įstatymus, monarcho, kurį tik mirtis išgelbėjo nuo jau ruošiamo teisingo atpildo. Visi karaliai ir vyriausybės pabrėžtinai liaupsino velionį, atlikdami ir prideramas ceremonijas. Jie nepamiršo trijų ketvirtadalių šlovingo karaliavimo ir neprisiminė vieno ketvirtadalio nešlovingo. Šventosios Romos imperijos imperatorius net apsivilko gedulo drabužiais, tarsi būtų gedėjęs tėvo, ir uždraudė visus viešus pasilinksminimus. Vienoje ėjo karnavalo dienos. Tik prancūzų pasiuntinys drįso nepaisyti įsakymo ir iškelti vienintelę mieste puotą.

Prancūzai, rodės, pametė galvą iš laimės, atsikratę savo karaliaus, kaip anksčiau ėjo iš galvos juo gėrėdamiesi. Velionio geri darbai Prancūzijos labui buvo nuėję į tokią tolimą praeitį, kad jaunoji karta apie juos nė manyti nenumanė. Niekas jau nebylojo, kad Mazarinio auklėtinis kadaise išvadavo savo tėvynę iš pilietinių karų ir svetimšalių brovimosi. Volteras apie tai vėliau parašys „Liudviko XIV amžiuje", deramai įvertindamas istorinius karaliaus nuopelnus, bet parašys gerokai vėliau, ir jo knygoje geradarysčių ir piktadarysčių lėkštės nusvers čia į vieną, čia į kitą pusę.

Anas visaliaudinis džiūgavimas prasidėjo ankstų rugsėjo pirmosios rytmetį. Lygiai pusę devynių rūmų balkone pasirodė pirmasis kamergeras kunigaikštis Bulonietis ir garsiai paskelbė:

— Mirė karalius Liudvikas Keturioliktasis.— Palūkėjęs dar garsiau sušuko: — Tegyvuoja karalius Liudvikas Penkioliktasis!

Pasak kitos versijos, žinią paskelbęs karininkas iš pradžių su juodaplunksne kepure, po to — su baltaplunksne.

O kas gi dėjosi iki tolei? Rugpjūčio devynioliktąją Liudvikas XIV nepagydomai susirgo. Negelbėjo nė asilės pienas, kuriuo jo didenybę girdė gydytojai. Jį vis labiau kamavo troškulys, karštligė, mieguistumas. Dvidešimt šeštąją mirštantysis įsakė atvesti dofiną, lydimą kunigaikščio diu Meno, ir penkiamečiui proanūkiui paliepė būti tokiu pat krikščioniu karaliumi kaip jis pats.

Liudviko negalėjo nekankinti ir stulbinantis aplinkinių abejingumas. Niekas neapgailestavo, kad jo didenybė atsisveikina su gyvenimu ir sostu, tik jo paties liokajus ir dar vienas kitas žmogus.

Pasak vienos versijos, Mentenon be atilsio budėjusi prie karaliaus guolio, kol jis, atsisveikinęs su tikraisiais ir legitimuotaisiais princais, su dvariškiais, tarnautojais, tarnais, jai taręs: „Dabar išeikite ir jūs, ponia. Čia pernelyg tragiškas spektaklis. Tačiau jis greit baigsis." Bet labiau įtikimas Sen Simono liudijimas apie visai kitokį jos elgesį. Įdomu, kad ponios de Mentenon laiškai ir memuarai, kuriuos daug vėliau išspausdino Labomelis, vienas radikaliausių švietėjų, virto knyga, negailestingai demaskuojančia Liudviką XIV, jo viešpatavimą, vienvaldystę.

Karalius neprarado sąmonės iki pat paskutinės minutės. Bet dėl kardinolo de Roano kaltės galėjo likti be priešmirtinių mišių, nė vienų jų nepraleidęs per ilgą savo gyvenimą. Vis dėlto atsirado kunigas, kuris atlaikė mišias, tik jis nebuvo Telje — mat šis pervargo laimindamas mirštantįjį.

Nenuostabu, kad nesielvartavo kunigaikštis Orleanietis. Tačiau ir kunigaikštis diu Menas nesiteikė viešai išreikšti sielvarto. Beje, Orleaniečio abejingumą ir net džiaugsmą Liudvikas užsitarnavo, Diu Meno nedėkingumą taip pat nusipelnė.

Jųdviejų elgesį tuo metu, kai sirgo karalius, nesunku paaiškinti.

Pirmasis, „Prancūzijos anūkas", galėjo būti visai ramus dėl savo ateities, jei ne apmaudas dėl dabarties. Nors kilmė ir davė jam teisę būti regentu prie mažamečio sūnėno, jis už šią teisę dar ir sumokėjo susituokdamas su panele Blua, tapdamas jo didenybės žentu pažeminimo kaina. Karalius nesidrovėjo mirties patale veidmainiauti, ir tas Orleaniečio įsitikinimas dar labiau sutvirtėjo. Šit paskutiniai jo žodžiai Orleaniečiui: „Mano testamente nerasite nieko, dėl ko galėtumėte būti nepaten-

kintas. Aš pavedu Jums dofiną. Tarnaukite jam taip ištikimai, kaip tarnavote man!" Aišku, sakinio pabaiga skambėjo dviprasmiškai ir nelabai nuoširdžiai — mirštančiojo prisipažinimas piktnaudžiavus valdžia, dėl ko prireiks tam tikrų reformų. Bet viena ir kita buvo ištarta lyg šiaip sau, o po to ėjo įspūdinga tirada: „Jūs pamatysite vieną karalių kape, kitą — lopšyje. Niekada neužmirškite vieno ir sergėkite interesus kito!"

Vargu ar buvo galima tikėti Orleaniečio pažadu, kad jis šventai išpildysiąs visus jo didenybės priesakus. Juk apgautasis — bent tuo metu — buvo jis.

Antrajam, legitimuotam princui, mirštantysis jau nebuvo reikalingas. Priešingai negu Orleanietis, diu Menas žinojo tikruosius savo tėvo ketinimus.

Rugpjūčio 27 dieną karalius iškilmingai įteikė parlamento prezidentui de Mesmui ir generaliniam prokurorui d'Ageso savo testamentą, kuris turėjo būti atplėštas tik po jo mirties. Teisindamasis nuovargiu, Liudvikas nieko nepasakė apie testamento turinį.

Bet, žinoma, velionio valstybiniams potvarkiams nebuvo lemta išsipildyti. Testamentas buvo parašytas legitimuotų princų naudai. Jiems net buvo suteikta teisė paveldėti sostą. Prancūziją valdyti iki Liudviko XV pilnametystės buvo pavesta globėjų tarybai, kurią sudarė Liudviko XIV nesantuokiniai sūnūs, jiems artimi maršalai, tarp jų de Vilaras, ir ministrai su kunigaikščiu diu Menu priešakyje. Pilypas Orleanietis pagal testamentą gavo nieko nereiškiančią teisę pirmininkauti tarybos posėdžiuose.

Bet jau rugsėjo 2 dieną parlamentas, patvirtinęs karaliumi Liudviką XV, visur kitur pripažino velionio testamentą negaliojančiu ir paskyrė regentu Pilypą Orleanietį.

Tam būta istorinių priežasčių. Kunigaikštis Orleanietis turėjo savybių ir įsitikinimų, kurių tauta reikalavo iš žmogaus, sugebančio paimti valstybės vairą į savo rankas ir vairuoti visiškai kitaip negu jo pirmtakas.

Tiesa, vėliau valdys nebe vienas Orleanietis, ir permainoms — iškartinėms ir vėlesnėms, geroms ir blogoms — nemaža įtakos padarys ir kardinolas Noajis, ir Sen Simonas, ir Pilypo auklėtojas abatas (vėliau kardinolas) Diubua, be to, regentystės tarybos nariai.

Ėmęs valdyti, Orleanietis visų pirma sugrąžino Prancūzijos parlamentui Liudviko XIV atimtą „atstovavimo" teisę, teisę tvirtinti valstybinę valdžią. Be šito ir pats kunigaikštis nebūtų galėjęs prieš testamento valią tapti regentu. Štai kodėl rugsėjo 2-osios posėdyje Pilypo pasakytą kalbą palaikė ne vien tikrieji princai, bet ir d'Ageso, ir generalinis advokatas Omeras Žoli de Fleri. Kunigaikštis tada pažadėjo sugrąžinti visas prarastas teises ne tik Prancūzijos parlamentui, bet ir provincijų parlamentams. O pažadėjęs išpildė.

Pirmieji regentystės metai net pranoko į ją dedamas viltis. Jau 1715 metų rugsėjo 5 dieną vienvaldžius ministrus pakeitė šešios tarybos: karinė jūrų, finansų, prekybos, vidaus ir užsienio reikalų, religinių reikalų. 1716 metais princas de Konde kreipėsi į regentą su prašymu atimti iš legitimuotų princų velionio karaliaus suteiktas teises. Orleanietis žengė dar toliau. 1717 metų birželio 8 dieną ediktu patvirtinamos tautos teisės. Nutrūkus dinastijai, karaliaus šeima netenka teisės į karūną — tiktai tauta gali rasti išeitį iš šios nelemties, protingai išsirinkdama karalių. Parlamentams grąžinama visa ankstesnė jų veikla. Ko gero, labiausiai stebina 1715 metų gruodžio 7 dienos ediktas: regentas nepabūgo viešai demaskuoti betvarkės valstybiniuose finansuose... Todėl net imama kalbėti ir apie seniai likviduotų Generalinių luomų sušaukimą. Ši idėja priklausė velionio karaliaus atžvilgiu opoziciškai nusiteikusiam Sen Simonui, regento draugui, be kurio šis vargu ar būtų laimėjęs parlamente. Valstybei iš visiško bankroto gelbėti skiriama komisija, vadovaujama žymių finansininkų brolių Pari. Sumažinami vertybinių popierių procentai, be to, algos valdininkams ir pačių valdininkų skaičius. Pradedama kalti mažos vertės monetos. Sąskaitų knygos rašomos dviem egzemplioriais. Kad pakeltų visiškai nualintą liaudies ūkį, regentas ir jo padėjėjas ima globoti pramonę, prekybą, žemdirbystę. Suprasdamas liaudies piktinimąsi mokesčių rinkimo teisės atpirkėjais, regentas juos suvaržo, o itin piktybiškus pastato prie gėdos stulpo su lentele ant krūtinės „Žmonių engėjas".

Tačiau šios priemonės padėties neišgelbėjo. 1716 metų pabaigoje valstybės deficitas siekė 93 milijonus frankų. Visuomenės apačių skurdas nesumažėjo. Štai dėl ko regentas — o geri jo ketinimai nekėlė abejonių — su entuziazmu priėmė Lou sistemą (Lou — škotų ekonomistas, taip pat nuoširdžiai troškęs

Prancūziją paversti turtingiausia Europos šalimi). Sistemos žlugimas galutinai nuskurdino tuos, kurie vylėsi praturtėti, ir visiškai diskreditavo regentą visų visuomenės sluoksnių akyse. Bet apie tai — vėliau.

Kol kas Orleanietis laiminamas, ir visų labiausiai — už permainas religinėje politikoje. Jis ne tik palengvino velionio persekiotų sektų padėtį, bet ir išlaisvino iš kalėjimų daugelį jansenistų. Ne veltui Liudvikas XIV juos laikė respublikonų partija bažnyčioje. Regentas išgujo iš Prancūzijos visų nekenčiamą velionio karaliaus nuodėmklausį Telje. Grąžino iš tremties kardinolą Noajį ir paskyrė jį religinių reikalų tarybos pirmininku, o šis nuo seno užtardavo jansenistus. Net buvo keliamas klausimas dėl jėzuitų ordino ištrėmimo. Bet ir dabar jiems atimta teisė klausyti išpažinties ir sakyti pamokslus — o tai jau nemaža! Buvo sukurtas dar radikalesnis projektas sugrąžinti į Prancūziją hugenotus, galutinai išvytus po to, kai Liudvikas XIV panaikino Henriko IV pasirašytą Nanto ediktą. Regentas taip nepritarė bulei *Unigitus* — visų tuometinių religinių vaidų židiniui,— kad jo įsakymu budelis sudegino jai palankias brošiūras.

Tereikia suprasti to meto prancūzus, tikinčius dievą tėvą ir dievą sūnų, garbinančius apaštalus ir šventuosius,— ir išsyk paaiškės jų nepasitenkinimas Versaliu ir Roma. Juk bulė smerkė net apaštalo Pauliaus ir švento Augustino mokymą! Parlamentams anuomet buvo išsiuntinėti įsakymai sunaikinti knygas, prieštaraujančias bulei (o jai prieštaravo visos), ir bausti už knygas, kurios dar tik turėjo išeiti. Šis diktatas, jau ir šiaip įžeidžiantis Paryžiaus parlamento orumą — ar negana, kad jį privertė įteisinti neteisėtus karaliaus vaikus? — papiktino pirmininką ir jo patarėjus.

Aišku, atvirai priešintis drįso ne visi. Per vyskupų susirinkimą keturiasdešimt pasisakė už bulę, keturiolika — prieš. Juk Sorbonai, kuri bulės nepriėmė, buvo įsakyta įtraukti ją į rejestrą.

Ne tik dvasininkai, bet ir pasauliečiai prancūzai buvo suskilę į dvi stovyklas. Paėmus valdžią į savo rankas Pilypui Orleaniečiui, bulės priešininkai ėmė nešioti ženklelius „Regentystė" arba „Konstitucija". Ir nieko nuostabaus: kunigaikštis Orleanietis nuo jaunų dienų buvo libertenas ar bent jiems artimas. Apsišvietęs, plačių pažiūrų, įgimto proto — dėl šių savy-

bių jis turėjo pasidaryti valstybės vadovu. Prie viso šito reikia pridurti didžiai paprastą elgesį. Tapęs regentu, Orleanietis atsisakydavo kalbėtis su tais, kurie atsiklaupdavo prieš jį ant kelių.

Viešuose maskaraduose Operos salėje, jis, sakytum, įvedė visų lygybę, sugriovė luomų pertvaras. Nesusitapatindamas su valstybe, regentas išlaikydavo meilužes iš savo kišenės, neleisdavo joms kištis į Prancūzijos reikalus, neskirdavo nevertėliams draugams, jo pramintiems „pakaruokliais", pensijų, neduodavo pelningų tarnybų.

„Ydų fanfarono" trūkumai taip pat istoriškai lėmė jam gauti regento postą. Praėjusio karaliavimo pabaigos „didžiojo pasninko" priešprieša turėjo būti „užgavėnės", šventeiviškumo — visiška papročių laisvė, veidmainingos dorybės — viešas palaidumas. Gandai apie Orleaniečio kraujomaišos ryšį su tikra dukterim, kunigaikštiene de Beri, matyt, buvo melagingi, kaip ir gandai, jog jis nunuodijęs Liudviką XIV. Bet šios paskalos buvo svarbiausi koziriai regento priešininkų rankose, jomis tikėjo daugelis amžininkų, tikėjo ir Volteras.

Beje, už savo įžūlią nepagarbą aukštesniesiems, už kandų stilių ir, svarbiausia, už kritiškumą, įsibėgėjusį nuo Pale Rojalio (Orleaniečio rezidencija) kritikos, jis liko skolingas „regentystės papročiams", kuriuos pamena visi, o regento reformas ir jo posūkį į reakciją teatsimena vieni istorikai. Švietėjų kritinės minties pirmoji kregždė buvo Monteskje „Persų laiškai" (1722 metai), teigiantys: mintis turi būti laisva, pajungta tik gamtos dėsniams, prigimtinei teisei, patyrimui.

Kol kas Arue jaunesniojo nusistatymas kunigaikščio Orleaniečio jaunesniojo atžvilgiu sudėtingas ir prieštaringas, kaip sudėtinga ir prieštaringa pati regentystė. Daugelį „už" atsveria daugelis „prieš". Prasideda naujas gyvenimas Paryžiuje, naujas gyvenimas „Tamplyje". Dabar prie vakarienių stalo rateliui vadovauja jo įkūrėjas, jo vyriausiasis prioras, rūmų šeimininkas kunigaikštis de Vandomas. Fransua Mari susilaukia didelio pasisekimo ir pagyvėjusiuose Paryžiaus salonuose. Ak, kaip jam smagu, kad Liudviko XIV laikais draustos brošiūros ir pamfletai, demaskuojantys visuomenės gyvenimo piktžaizdes, dabar, atsileidus varžtams, pilasi kaip iš gausybės rago! Jie, beje, ne mažiau puldinėja ir regentystės papročius. O varžtų atsileidimas

dar nereiškia, kad jie panaikinti. Fransua Mari šitai dar patirs. Regentas nedovanos jam už tas užuominas apie ryšį su dukterimi.

Taigi viskas gana sudėtinga. Kartoju: „prieš" yra ne mažiau negu „už". Fransua Mari sena bičiulė kunigaikštienė diu Men (arba Menietė) neapkenčia regento: jis užėmė vietą, skirtą jos vyrui. Ne itin maloninga Orleaniečiui ir Arue jaunesniojo draugė maršalienė de Vilar.

Tik ne vien dėl jų įtakos jaunasis poetas, pats anaiptol ne šventuolis, laiko regentą antikristu. Ką ir kalbėti, Fransua Mari patenkintas, kad padarytas galas šventeiviškumui. Ko verta vien tai, kad neprivalu lankyti bažnyčios! Bet regento ir „pakaruoklių" pramogos primena ne tiek žemės rojų, kiek pragarą, šėtono linksmybes. Juk tai puota maro metu! Net prasidėjus tikram marui Marselyje Orleanietis neatsisakė orgijų. Na, o Arue jaunesnysis nebūtų atsisakęs spekuliacijų. Bet jis — vienas iš nedaugelio — nepametė galvos kaip tie, kurie iš troškulio pralobti įtikėjo Lou sistema (yra, beje, ir kita versija).

Literatūroje rokoko stilius, kuriam davė pradžią abato Šolje ir paties Arue „lengva poezija", jam negalėjo nebūti artimas. Tik anuomet jis tarėsi esąs pašauktas atgaivinti klasicizmo ir sukurti epinės poemos, apdainuojančios visa, kas šaunu tėvynės istorijoje.

Ir dar vienas „prieš", gal visų svarbiausias: Prancūzijos gyvenime maža kas pakito. Neatstatytas Nanto ediktas, nesugrąžinti hugenotai, kurių ištremtis padarė tiek nuostolių šalies gerovei. Bet ar galima kalbėti apie gerovę, apie klestėjimą? Nė regentystės metais nesumažėjo maištų dėl skurdo, pameistrių riaušių. Argi tiems, kurie lenkė nugaras laukuose, atiduodami kone visą derlių dvarininkui, bažnyčiai, valstybei, tiems, kurie ako manufaktūrose prie gobelenų rūmams ar prie brokato didikų apdarams,— argi jiems gyvenimas virto nuolatine švente? Švente jis virto tik aukštuomenei, kuri nesuko sau galvos dėl rytdienos. Argi nugalėjo teisingumas ir teisėtumas?

Taip turėjo galvoti Volteras, įkūnijąs Švietimo ankstyvąjį etapą, pradedąs ginti visą nediferencijuotą trečiąjį luomą. Todėl jau pirmoje tragedijoje „Edipas", poemoje „Lyga, arba Henrikas Didysis", regis, tokiose tolimose tam laikotarpiui, jaunasis autorius kėlė opiausius klausimus. O juk abu kūriniai parašyti aštuntaisiais regentystės metais.

Žinoma, Volteras pasirinko šiuos žanrus ne tik iš atsargumo. Tačiau tai, kad šitaip maskavo savo pažiūras, be abejonės, susiję su Orleaniečio pasikeitimu. Regentystės pradžios politinis kursas, toks opozicinis praėjusio karaliavimo pabaigos politikai, truko, deja, gana neilgai. Priežasčių būta ir svarbių, ir menkų. Iš vienos pusės — jėzuitų baimė, iš kitos — didėjančių religinių nesutarimų baimė (kur kas labiau pateisintina): jansenistai darėsi dar nepakantesni; be to, abato Diubua, taikančio į kardinolus, įtaka — visa tai privertė Orleanietį atsisakyti pasipriešinimo bulei *Unigitus*. Jau 1717 metų spalio 7 dienos jo dekretas uždraudė spaudinius, įtariamus nepagarba popiežiui. Sen Simonas tik veltui aušino burną, mėgindamas išaiškinti regentui, ką šis ir pats anksčiau suprato: bulė siaurina Prancūzijos sosto teises. Išvengti šios deklaracijos buvo juoba nesunku, kad Klemensas XI anksčiau bulei nepritarė. Na, o dabar Roma gavo visišką veiksmų laisvę, Orleanietis — „atpildą" už nuolankumą: popiežiaus laišką, reikalaujantį visiško paklusnumo bulei.

Šie regento veiksmai sukėlė visuotinio nepasitenkinimo bangą ir parlamento opoziciją. Orleanietis savo ruožtu pasišiaušė ir begėdiškai sulaužė 1715 metų rugsėjo 2 dieną duotą pažadą be parlamento patarimų bei jo išmintingų nurodymų nieko nesiimti, kas liečia visuomenės gerovę. 1718-aisiais vėl buvo uždrausta parlamentams kištis į valstybės valdymą bei finansinius reikalus. Apie „atstovavimo" teisę nebegalėjo būti nė kalbos.

Visuomenės nepasitenkinimas regentu tebeaugo. 1718-ųjų gruodį išaiškinamas prieš jį rengtas sąmokslas, kuriame įsipainioję ir jėzuitai. Kad ir kaip buvo persekiojami autoriai, Prancūziją dar labiau užplūdo pamfletai, negailestingai išjuokiantys regentą.

Negana to, Orleanietis susibendravo su popiežium ir paskelbė karą savo bendravardžiui Pilypui V, Ispanijos karaliui. Neįvyko ir numatytos Liudviko XV sutuoktuvės su Ispanijos infante, nors ši dar būdama ketverių metų apsilankė Prancūzijoje.

1720 metais dėl Lou sistemos bankroto regentui grėsė pašalinimas. Net kilo projektas pagrobti karalių, kai jis vaikščios po Venseno mišką, ir paskelbti jį pilnamečiu. Regentas ir jo artimieji ėmėsi griežtų priemonių, užtvindė Paryžiaus gatves kariuomene, ir tik dėl to nieko neįvyko.

Sakytum, kas pakeitė regentą, kai norėdamas išgauti iš parlamento sutikimą naujam projektui ir jo negavęs, apšaukė prezidentą de Mesmą sena kiaule, pasiuntė jį po kelmais ir gavo atsakymą:

— Monsinjore, aš ne sykį turėjau garbės kalbėtis su karaliumi, bet jis neleisdavo sau panašiai išsireikšti...

Tuomet regentas pagrasė išgrūsiąs parlamentą iš Paryžiaus. Mesmas pareiškė, kad nė vienas patarėjas ir nė vienas valdininkas nepajudės iš savo vietos.

Kėslas vis dėlto buvo įvykdytas. Prieš išsiųsdamas parlamentą į Pontuaną, Orleanietis su šeima apdairiai persikėlė į Versalį, pasiimdamas Liudviką XV. Šitai irgi buvo sumanyta Diubua — regento ir regentystės piktojo genijaus. Šiaip ar taip, viskas grįžo į pirmykštę vagą. Niekas jau neprisimindavo trumpučio atlydžio po žvarbios žiemos.

Regentas valdžią išlaikė, bet populiarumą prarado visiems laikams. Nors ir buvo griebtasi represijų, įsisiautėjo tikra pamfletų audra prieš jo politiką, palaidumą ir bedievystę. Ėmė plisti lapeliai „Šalin tironą!" Vėl atgijo teisingo valdovo iliuzija. Tie, kurie reikalavo nuversti Orleanietį, juo garsiau šaukė: „Tegyvuoja karalius!", tarsi ėmus valdyti Liudvikui XV susilauktų geresnės dalios.

Užtat turėjo išsisklaidyti iliuzijos pačiam regentui. Po 1720-ųjų, ištrėmęs ir „pakaruoklius", jis mirė kaip valstybės veikėjas, kaip asmenybė, anksčiau neabejotinai ryški, mirė dar prieš mirdamas nuo apopleksijos. Nėra visai teisingas įprastas aiškinimas, kad jį, kaip teisingą valdovą, pražudęs besaikis ištvirkavimas. Argi vienvaldystės sąlygomis įmanoma šalį padaryti laimingą, liaudį — turtingą, ar įmanoma įtvirtinti pakantumą ir lygybę? Sielodamasis dėl prarasto populiarumo, Orleanietis, kad ir pašlijusios sveikatos, tebegirtuokliavo ir tebesimėgavo meilės malonumais, sakytum, su džiaugsmu ėjo pasitikti mirties. O tai davė dar didesnius kozirius jo priešininkams. Asmeninių regento trūkumų kritika talkino puolimui prieš tolydžio augantį jo valdymo reakcingumą.

O nelaimingasis, matyt, turėjo gerų ketinimų. Įsidėmėtina, kad 1718-aisiais, per Voltero „Edipo" premjerą (regentas ne tik leido statyti „Edipą", bet ir sutiko, kad jis būtų dedikuotas kunigaikštienei Orleanietei), atsitiko štai kas — sakydamas repli-

ką: „Kai jis mato save kraujažagį, tėvažudį — ir vis tiek dorybingą", aktorius pasigręžė į regentą, lyg sviesdamas šiuos žodžius jam į veidą. Publika suakmenėjo. Kunigaikštienės de Beri skruostai po raudonais dažais išblyško it numirėlės. O kunigaikštis pakėlė rankas su sniego baltumo manketais ir ėmė ploti. Žinoma, jis negalėjo nesuprasti įžūlios užuominos, bet didesnę svarbą teikė žodžiams apie išsaugotą dorybingumą ir prijautė bendrai tragedijos linkmei.

Po spektaklio poetas ir princas persimetė keliais juokeliais ir susitaikė. Volteras paprašė regentą nebesirūpinti dėl jo nemokamo valgio ir būsto (užuomina į Bastiliją, iš kurios neseniai buvo išėjęs), šis pažadėjo ir, galima sakyti, pažadą ištesėjo. Didesnių persekiojimų Orleaniečio valdymo metais Volteras nebepatyrė. Tiesa, nuo tada jis neberašė atvirų satyrų apie kunigaikštį ir jo dukterį. Be to, 1720-aisiais ji mirė.

Šis poskyris gali pasirodyti pernelyg nutolęs nuo pačios Voltero biografijos. Bet jeigu Fransua Mari Arue gimė 1694-aisiais, „Liudviko XIV amžiuje", tai Fransua Mari Volteras, galima teigti, gimė 1715-aisiais, regentystės pradžioje.

Prasidėjo viskas nuo nemalonumų. Dar 1716-aisiais, jeigu ne 1715-aisiais, Arue jaunesnysis buvo įtartas, kad sukūręs satyras apie regentą. Viena jų — lotyniškas eilėraštis „Karaliaujantis vaikelis" (pavadinimas su aiškia užuomina: Liudvikui XV buvo penkeri ar šešeri metai) — iš tiesų priklausė jo plunksnai. Tas žinoma iš šaunaus karininko de Beregaro policijai siųsto įskundimo: Fransua Mari pats jam prisipažino esąs autorius. Už tai, kad eilėraštis kupinas įnirtingos pasenusio režimo kritikos, kad kalba apie daugybę prancūzų liaudies negandų,— už visa tai jam būtų buvę atleista. Bet jaunasis poetas gana nedviprasmiškai kėlė aikštėn ir regento ydas.

Pirmo atlygio už įžūlumą ilgai laukti nereikėjo. Nors paplitusi nuomonė, kad Fransua Mari pats bėgęs iš Paryžiaus į Luaros departamentą pas kunigaikštį de Siuli, dokumentai ir laiškai liudija ką kita. 1718 metų birželio 7 dieną regentas raštu įsakė ištremti Arue sūnų į Tiulį. Bet Arue sūnus pagavo aliarmuoti: „Kurgi dabar ketina mane tremti?", „Ar esama Tiulyje kunigaikštienių? Kokia kalba ten kalbama?"— ir tėvas jo pasigailėjo (grasinimai grasinimais, o tėvo širdis — ne akmuo) ir pasistengė, kad Tiulis būtų pakeistas Siuli pilimi prie Luaros.

Fransua Mari nejautė savo tėvui deramo dėkingumo. Velniop šeimą! Šioje pilyje jis gyvens pas draugą kunigaikštį de Siuli, dažniau prisimenamą kaip ševalje de Siuli. (Kunigaikščio titulą jam neseniai suteikė vyresniojo brolio mirtis.) Fransua Mari pažino jį dar iš „Tamplio". Jis buvo lengvapėdžio abato de Servjeno sūnėnas. Čia, Siuli, buvo kalbama gera prancūzų kalba — nepalyginsi su Tiuliu, ir, tiesą sakant, ši tremtis ne tokia jau vargana. Kunigaikštis nevedęs. Pilyje nuolatinė galantiška šventė. Ko daugiau Fransua Mari gali trokšti? O čia dar teatras. Aistringas teatralas Arue visus įtraukia į sceną. Intrigos užsimezga čia statomose pjesėse, o rutuliojasi ir atsimezga parko medžių paunksmėse ir miegamuosiuose. Iš šio žavaus pasaulėlio Fransua Mari rašo laiškus eilėmis ir proza „Tamplio" draugams. Deja, kai kurių ratelio narių nebėra gyvų. Markizas Lafaras mirė 1712-aisiais, abatas Servjenas — 1716-aisiais.

Bet ne veltui Fransua Mari yra tikras nepasėda. Praeis kiek laiko, ir jis rašys regentui, prašydamas leidimo sugrįžti į Paryžių. Jis nebegalės ilgiau vegetuoti Siuli pilyje prie Luaros. „Aš netinku ilgai gyventi vienoje vietoje." Jis nemeluoja: dešimtkart keisdavo krėslus per vieną vakarą, šimtąkart — rezidencijas per vieną gyvenimą.

Šį sykį jis išgavo leidimą pakeisti Siuli Paryžiumi.

Iš tėvų namų jis persikėlė į mebliuotus kambarius „Prie žalios pintinės" Galandro gatvėje.

Grįžęs į Paryžių, Fransua Mari anaiptol neprikando liežuvio. Šnekėdavo, ką įsigeidęs, ir niekas jam netrukdė, kaip ir kitiems. Jis nė truputėlio nepagailėjo regento, puldinėjo tiek Orleaniečio, tiek jo aplinkinių nepatraukliausius bruožus ir poelgius, tiek tikrus, tiek tariamus.

Įrodyti poetą sukūrus naujus piktavalius kūrinius niekaip nepasisekdavo, o proga jį rimtai nubausti už „Karaliaujantį vaikelį" buvo praleista. Tad pasinaudota tuo, kad policija nučiupo anoniminę (anuomet tai buvo įprasta) poemą „Aš mačiau"— aršiausią pamfletą prieš regentą ir vyriausybę. Arue autorystę lyg ir demaskavo šios eilutės: „Mačiau aš tą, mačiau aną, mačiau aš piktnaudžiavimus visus — jau padarytus ir dar sumanytus... Mačiau aš visą šitą blogį tebūdamas dvidešimties." Fransua Mari turėjo dvidešimt su trupučiu.

Keisčiausia, kad Arue jaunesniojo draugai, žavėdamiesi poema, tvirtino matę jį rašant, o priešai, aišku, šio pramano nusitvėrė.

Tuo metu „Aš mačiau" parašė ne jis, o Lebrenas, jeigu tikėsime paskutinės didelės prancūziškos Voltero biografijos autorium Žanu Orje (Paryžius, 1966). Išgąsdintas pavojingos pamfleto sėkmės šis literatas suvertė autorystę Arue. Be to, Lebrenas stengėsi, kad būtų pastatyta opera pagal jo libretą „Įsimylėjęs Hipokratas", o jeigu būtų sužinota, kad „Aš mačiau" priklauso jo plunksnai, spektaklis, be abejonės, būtų uždraustas. Regentui šis smūgis itin nepatiko, ir jis tarė būsiant paranku priskirti poemą taip jam prikenkusio „Karaliaujančio vaikelio" autoriui. (Kūrinyje buvo smerkiamas nusikalstamas jo ryšys su dukterimi.)

Sykį pamatęs nekenčiamąjį poetą šalia Pale Rojalio, kunigaikštis pasikvietė jį ir tarė:

— Pone Arue, kertu lažybų, jog priversiu jus pamatyti, ko dar nematėte.

Čia buvo aiški užuomina į „Aš mačiau", ir poetas ją suprato. Bet nekaltu veidu paklausė:

— Kas tai galėtų būti, monsinjore?

— Bastilija.

— Ak monsinjore, palikite ją tiems, kurie jau matę!

Pasiūlymas nepadėjo. Pasak vienos versijos, 1717 metų gegužės 17-ąją, pasak kitos — 16-ąją, Arue buvo suareštuotas ir nugabentas į Bastiliją. Yra išlikęs Pilypo Orleaniečio 1717 metų gegužės 15 dienos autentiškas laiškas su šiuo nurodymu.

Policijos intendantas bei viršininkas d'Aržansonas buvo dviejų Fransua Mari draugų tėvas, markizo de Komarteno žmonos giminaitis. Regis, jo bijoti nevertėjo. Bet jis buvo uolus tarnautojas ir pasirašė orderį tariamam „Aš mačiau" autoriui suimti; orderis buvo pateiktas Arue jaunesniajam jo paties bute. Suimtajam pakako savitvardos nelinksmą nuotykį aprašyti eilėmis.

Užtat jis pašoko ir iš įsiūčio pratrūko, kai Bastilijoje policijos komisaras Izabo paklausė, ką jam padaręs regentas.

— Kaip, jūs nežinot, ką man padarė regentas? Ogi ištrėmė už tai, kad papasakojau viešuomenei apie jo Mesaliną! (Yra duomenų, kad prie „Mesalinos" buvo pridurta „prostitutė"— Fransua Mari turėjo galvoje kunigaikštienę de Beri.)

Ir čia Fransua Mari, kiek įstengdamas tokiomis sąlygomis, atkeršijo už persekiojimus puikiai valdomu ginklu — neišsenkančia išmone.

Izabo paklausė kalinį, kur padėti jo popieriai.

— Mano rašomajame stale.

— Netikiu. Jūs turite jų daugiau. Kur jie?

Tada Fransua Mari toptelėjo velniška idėja.

— Išvietėse,— atsakė. Ir nieko tikslesnio nebepridūrė.

Nors ir kokios netobulos anuomet būta kanalizacijos, bet išvietes turėjo kiekviena gatvė ir vos ne kiekvienas namas. Gegužės 21 dieną policijos komisaras Izabo gavo leidimą iškrėsti visas išeinamąsias. Žinoma, nieko neaptikęs, atraportavo šefui, veikiausiai tam pačiam d'Aržansonui.

— Ieškokite iki galo! — paliepė šis.

Paieškos ir toliau nieko nedavė. Galop Izabo dingtelėjo, kad kalinys iš jo piktai pasijuokė, ir jis tai pasakė viršininkams. O pašaipūnui kalėjime nebuvo labai saldu. Aukštuomenės žmogus čia ypač kentėjo dėl tualetinių reikmenų stygiaus. Fransua Mari prašo atnešti „dvi indiškas skepetas — vieną galvai, kitą kaklui, naktinį kyką, pomados..." bei kitų būtinų daiktų. Nepamiršta ir Homero, Vergilijaus — savo „naminių dievų".

Gelbsti, kaip visada, darbas. Ligą, nesėkmę, nelaimę jam net kalėjime kompensuoja knygos, plunksna, dvasios laisvė. Pamiršta visus nusivylimus ir negandas. Jis kuria... Regis, nė neįtartum šį pažiūrėti glebną, liguistą ir lengvapėdį jaunuolį turint tokią galingą aistrą darbui. Kada Fransua Mari rašo, jis yra tvirtas, atkaklus, nepalaužiamos valios, rimtas.

Su juo elgiamasi griežtai. Kameroje nėra popieriaus, nėra plunksnos. Na ir kas? Jis rašo pieštuku knygų paraštėse ir tarp eilučių. Taip buvo pradėta „Lyga", kurią vėliau, pavadintą „Henriada", perskaitys visa Europa. Kūrė migdamas ant kieto kalėjimo gulto, prabudęs užrašinėjo. Jeigu ne taip, meluoja savo memuaruose policijos komisaras Ero. Su juo ne kartą dar susitiks Fransua Mari Arue de Volteras.

Tuo tarpu Paryžiuje nepamiršo Bastilijos belaisvio. Dažniausiai prisimindavo tam, kad piktai papranašautų: nebematys jis dienos šviesos, liks įkalintas tvirtovėje ligi gyvos galvos.

Kupini piktdžiugiškos ir veidmainingos pagailos gandai, laimė, nepasitvirtino. Poeto užtarėjams pavyko iškovoti, kad tolesnis kalinimas būtų pakeistas trumpa tremtimi. Regentas išties

atlaidus. 1718 metų balandžio 11-ąją, su pirmaisiais aušros spinduliais, Fransua Mari išeina iš Bastilijos.

Išliko aštuonmečio Liudviko XV laiškas — aišku, ne jo paties rašytas — kalėjimo komendantui de Bernaviliui (1718 metų balandžio 10 diena): „Aš Jums rašau su savo dėdės kunigaikščio Orleaniečio, regento, žinia, norėdamas pranešti apie savo nurodymą išlaisvinti poną Arue, kurį, man įsakius, laikote mano pilyje, Bastilijoje... Užtai prašau Dievą, kad Jums atlygintų..."

6 skyrius

PARAŠYTA VOLTERO

Kaip Puškinui Michailovskojėje, taip Fransua Mari paskirtas namų areštas kaime, kuriame galbūt gimė. Namas patogus. Šatene beveik Paryžius. Bet jis vis vien skundžiasi, vėl rūpinasi gauti leidimą nors trumpam atkakti į sostinę. Rūpesčiai nenueina vėjais. Baronas de Bretėjas, ceremonmeisteris, nuo kurio priklauso leisti ar neleisti,— jo gerasis genijus, didžiadvasis kaip reta. Visa de Bretėjo šeima — tikrasis visuomenės elitas. Šatene belaisvis prašosi leidžiamas pabūti Paryžiuje tris dienas, baronas jam dosniai duoda aštuonias.

Ir juo Fransua Mari dėkingesnis de Bretėjui, juo priešiškesnis tėvui. Šis vis dėlto pasiekė savo: tapo įkalinto sūnaus prižiūrėtoju. Tegu poetas ir ne visai teisus, bet jį galima suprasti. Po vienuolikos mėnesių, praleistų Bastilijoje, taip norisi laisvės! O tėvas stengiasi pakišti koją jo literatūrinei veiklai.

Metras Arue taip pat savaip teisus. Kas, jei ne eilėraščiai ir, be to, ilgas liežuvis, atvedė Fransua Mari į „karaliaus pilį"? Arue jaunesnysis pralaikomas Šatene ne tiek ilgai, viso labo keturiasdešimt dienų. Jų gerą pusę praleidžia Paryžiuje, visa nesuvaldoma prigimtimi pasinėręs į linksmybes. Ir vis dėlto laukia nesulaukia, kada baigsis ir šis kalinimas, kada nebematys tėvo, pakeitusio Bastilijos komendantą.

Kiek anksčiau, tik išėjęs iš kalėjimo, Fransua Mari išgyveno dar vieną nusivylimą. Apie jį byloja laiško eilutė: „Manęs išsižadėjo visi, net mylimoji."

Kas gi ji, toji apgavikė? Dėl ko nusigręžė nuo Fransua Mari? Žavioji mergelė vadinosi Siuzana de Livri. Juodu suartėjo dar Siuli prie Luaros. Merginos senelis buvo kunigaikštystės intendantas. Ji pati lyg taip pat priklausė šiai kilmingai giminei: skaistų savo grožį brandino pilies svečių ir šeimininkų pasismaginimui. O jaunasis Arue žavingajai būtybei duodavo scenos pamokas. Siuzana buvo apdovanota šventa talento liepsna. Markizas de Komartenas rašė žmonai apie ginčą tarp didelio poeto ir didelės aktorės, beje, čia pat ją vadindamas „Pempete".

Kodėl Fransua Mari jai atleido pirmąją apgavystę su jo paties draugu ir vienmečiu, Bretanės parlamento pirmininko sūnumi, maloniu protingu geraširdišku de Ženoviliu? Paaiškinti lengva: tokie buvo regentystės papročiai, kiaurai persmelkę visą Siuli pilį. Pavydas? Kvailysčių kvailystė! Be to, Fransua Mari meilė Siuzanai, kaip ir Pempetei, nebuvo tikra.

Ką ir sakyti, jam buvo skaudu užtikus lovoje, savo vietoje šalia jos, de Ženovilį. Ūmus, karšto būdo Arue trypė kojomis, šūkavo apie nedėkingumą, išdavystę, net išsitraukė trumputėlę špagą — ją dabar iš tiesų turėjo. Bet špaga liko dyka, nes abu viliūgai puolė į ašaras, Fransua Mari užraudojo ir pats. Viskas baigėsi tuo, kad trijulė apsikabino. Gan nesunkiai jis atleido abiem, nenutraukdamas ryšių su Siuzana ir draugystės su Ženoviliu.

Bet neištikimoji šį kartą iš tiesų išdavė Fransua Mari: jam kamuojantis Bastilijoje, išvažiavo iš Paryžiaus pas kunigaikštį de Siuli, pametusi ir teatrą, kur vaidino Fransua protekcijų ir pamokų dėka.

Ir jis atleis kilmingam savo draugui pirmą išdavystę, tik neatleis vėliau, antrosios. Siuzanai taip pat dovanos už šią neištikimybę, teprisimins, kaip juodu vaidindavo su garsiais aktoriais ir aukštais senjorais Siuli prie Luaros namų teatre, tebesirūpins artistės tolesne karjera, kuri jai nenusiseks.

Teatras... Prieš tapdamas dramaturgu, Fransua Mari, kaip matėme, pabuvo aktorium, režisierium, pedagogu. Teatras — amžina jo aistra. Jis gerai išnaudojo anuos vienuolika mėnesių Bastilijoje: baigė rašyti anksčiau pradėtą „Edipą" (1717-aisiais So pilyje, matyt, skaitė kunigaikštienei diu Men scenas iš tragedijos). Prireikė dar septynių mėnesių, kad būtų galima pasa-

kyti: jis gerai išnaudojo ir laisvę. 1718 metų lapkričio 17-ąją (18?) Komedi fransez teatre įvyko jo pirmosios tragedijos pirmas spektaklis. Tragedija susilaukė didžiulio pasisekimo.

Čia baigiasi Arue jaunesniojo ir prasideda Voltero biografija. Tragedija pasirašyta nauja pavarde, tiesa, dar ne afišoje, o pirmo, 1719-ųjų, leidimo viršelyje. Nesvarbu, ar ši pavardė buvo vietovės Ervo, kur Arue šeima turėjo žemės sklypą, pavadinimo perdirbinys, ar veikiau žodžių Arue jaunesnysis anagrama. Šiaip ar taip, parašas „Volteras", be to, su dalelyte „de" priešais, buvo nelyginant špaga, sūnaus įsmeigta į priešišką tėvo nusistatymą. Galų gale Fransua Mari paliovė buvęs delspinigių rinkėjo sūnus! Galų gale jis įrodė: rašytojas — tai profesija. De Volteras — tai rašytojas. Negana to, jis dabar naudojosi Pilypo Orleaniečio malone. Argi kitaip regentas būtų leidęs dedikuoti tragediją savo žmonai, argi būtų skyręs jam premiją, apdovanojęs medaliu? Aristokratų salonuose dabar jam meilikavo dar labiau nei iki pakliūvant į regento nemalonę ir kalėjimą.

Tik metras Arue nuo to nesuminkštėjo. Jis nuėjo į vieną pirmųjų „Edipo" spektaklių, matė entuziastingą žiūrovų šėlsmą. Žinojo: tragedijos autoriaus pelnas tolygus jos sėkmei. Ir vis tiek nepritarė sūnaus pasirinktai profesijai.

Juodu nesusitaikė nė iki metro Arue mirties (1724 metų). Ir vėliau — žinome — Volteras neatleido tėvui. Be to, teisėsi su vyresniuoju broliu Armanu, paveldėjusiu ar nusipirkusiu tėvo pareigybę, dėl likusios palikimo dalies ir su juo beveik nebendravo ir nesusirašinėjo.

Taigi Voltero debiutą apvainikavo sensacinga „naujojo Rasino" šlovė. Būtent debiutą. Ne tik dėl to, kad tragedija buvo pasirašyta nauja pavarde. Nors poezija ir buvo nuvedusi poetą į Bastiliją, bet visi ankstesni rašiniai — tik plunksnos miklinimas. Taip bent manė pats autorius.

Kodėl pirmam dideliam kūriniui jis pasirinko tragedijos žanrą ir kodėl šis pasirinkimas taip atitiko laiko reikalavimus? Mums — iššyk pasakysiu — Voltero „Edipas" reikšmingas tik istoriniu požiūriu.

Kodėl patraukė jaunojo autoriaus dėmesį nedalingo mitologinio karaliaus Edipo likimas? Ar todėl, kad jis pats buvo prislėgtas nelaimių, apie ką rašė iš Bastilijos ne tik draugams, bet

ir priešui — regentui, nors tragedijoje ir slypi geluonis, nukreiptas prieš Orleanietį? O gal čia kaltos tėvo Pore pamokos? Šlovės geismas, taip dirginęs jo ambiciją? Be abejo, iki tam tikro laipsnio ir viena, ir kita, ir trečia. Bet ne tas svarbiausia. Negalime atsakyti į pirmą klausimą — kodėl Fransua Mari Arue pasirinko tragedijos žanrą, neatsakę į antrą — kodėl jo pasirinkimas taip atitiko laiko reikalavimus.

Atsakymas glūdi jau pačiame titule „naujasis Rasinas", kuriuo buvo apvainikuotas „Edipo" autorius. Rasinas, kaip ir Kornelis, Moljeras, buvo XVII amžiaus prancūzų literatūros, vyraujančio jos stiliaus — klasicizmo — šlovės viršūnė. O kardinolo Rišelje ir Liudviko XIV laikais, kai absoliutinė monarchija buvo labiausiai suklestėjusi, klasicizmas iki pat tos epochos saulėlydžio buvo *valstybinis* ir *tautinis* stilius. Tuomet tautiška ir valstybiška susijungė, bet paskui išsiskyrė ir reikalavo sujungiama. (Regentas, ypač pradėjęs valdyti, tą irgi suprato, įžvelgė „Edipe".)

Liudviko XIII laikais kardinolo Rišelje įtvirtinta karaliaus vienvaldystė padarė galą feodaliniam susiskaldymui ir anarchijai, dėl kurių XVI amžiuje šalį alino pilietiniai ir religiniai karai. Tada absoliutizmas pasireiškė, Karlo Markso žodžiais, kaip civilizuojantis centras, kaip nacionalinės vienybės pagrindėjas. Tas ir apsprendė nacionalinį ir valstybinį epochos stiliaus charakterį — klasicizmą, jo idėjinę kryptį, jo poetiką.

Į kiekvieno ir visų auklėjimą rašytojai klasicistai žiūrėjo net ne kaip į svarbiausią savo uždavinį, o kaip į misiją. Jų nuomone, literatūra pašaukta aukštinti, taurinti žmogų, taisyti papročius, skatinti narsą, didvyriškumą. Jeigu absoliutizmas prieš anarchiją ir savivalę kovojo realia politika, klasicizmas tarnavo tam pačiam tikslui savomis priemonėmis, į pirmą vietą keldamas individo aistrų ir troškimų sutramdymą visuomenės, nacijos labui. Mokyklinis, primityvus šio stiliaus supratimas — kaip karaliaus rūmų, servilistinio stiliaus — rėmėsi trečiojo dešimtmečio daugelio prancūzų, rusų ir kai kurių tarybinių literatūros tyrinėtojų komentavimais ir yra neteisingas. Ne veltui Kornelio klasicizmas taip glaudžiai siejasi su Fronda, su Anglijos revoliucijos įtaka, o Rasino klasicizmas — su absoliutizmo krize.

Gyvoji literatūra, ypač didelių autorių kūriniai, negalėjo aklai sekti dogmomis, stiliaus taisyklėmis: jų paisė ir kartu nepaisė.

Kokios klasicizmo normatyvinės poezijos „taisyklės"? Ji reikalavo, kad meninio vaizdavimo objektas būtų ne paskiras žmogus su savo nepakartojama dalia ir subjektyviais išgyvenimais, o jo vieta valstybėje, visuomenėje. Iš čia plaukė reikalavimas, kad literatūra būtų *objektyvi*. Ne autoriaus vaizduotė, ne laisva jo išmonė, ne koks nori siužetas ir veikėjai, o natūros kartojimas, objektyvi tikrovė — aišku, suprasti ne taip, kaip juos supranta realizmas... Klasicizmui kaip stiliui svarbiausias meninės tiesos kriterijus yra ne patyrimas, išgyvenimas, o protas, nors ne visi jo autoriai buvo racionalistai, Dekarto šalininkai, buvo ir nemaža gasendistų, kaip antai Moljeras...

Naujajam stiliui pradžią davė poetas lyrikas, Ronsaro mokinys, dar nenutraukęs bambagyslės, jungusios jo kūrybą su XVI šimtmečio poezija,— Fransua de Malerbas.

Praėjus pusšimčiui metų po jo mirties, buvo parašytas klasicizmo manifestas — Bualo „Poezijos menas". Jo eilutės bylojo:

Bet pasirodė štai Malerbas — ir iš karto
Visi išgirdo žodį, meistriškai jo tartą,
Pajuto, ką tai reiškia ritmas ir tvarka
Ir kas poezijoj pasiekta jo dėka.
Jisai apvalė kalbą nuo šiurkštybių šlako
Ir žymiai skoningiau į publiką prašneko;
Eilutės perkėlimą uždraudė jisai,
Visus nelygumus išglaistęs ištisai.[1]

Tačiau ne lyrika ir juo labiau ne romanas, kurio Bualo net netraukė į žanrų nomenklatūrą, nors XVII amžius ir davė puikių romano pavyzdžių, o dramaturgija, tragedijos ir komedijos žanrai, pagal tuometinę sampratą, „objektyviausi" ir tinkami įvairiausiai auditorijai, turėjo viešpataujančią padėtį brandaus klasicizmo literatūroje.

Bet jeigu tragedijos būtų vien tarnavusios savo epochai, užuot ją vaizdavusios, jos nebūtų galėjusios tapti tikro, amžino meno kūriniais. Tik tas priklauso visai žmonijai, kas didus ir savo namuose, ir savo epochoje.

Tuo metu, kai Volteras sėdo rašyti „Edipą", klasicizmo tragedijos didžioji nacionalinė tradicija jau keli dešimtmečiai bu-

---

[1] Vertė A. Churginas.

vo užgesusi. Rasinas išėjo iš teatro 1677 metais, sužlugus genialiajai „Fedrai". Jo mėginimas šimtmečio pabaigoje sugrįžti buvo nesėkmingas: karalius, kurio neapgavo biblinis siužetas, pasmerkė jo politinę tragediją „Atalija", vaizduojančią liaudies kerštą piktadarei karalienei. Į masiškiausią tribūną — sceną — buvo žiūrima itin budriai. Kornelio šlovė taip pat buvo nuslinkusi praeitin.

Teatrą užvaldė epigonai, amatininkai. Vienas nuo kito jie skyrėsi tik pavardėmis, o jų tragedijos — tik veikėjų vardais ir labai banaliai vaizduojamais istoriniais įvykiais. Klasicizmo poezija, tokia organiška Korneliui ir Rasinui, pavirto bukais apribojimais, nes ja sekė riboti ir menko talento dramaturgai. Ji statė užtvaras ir Volteriui, nors šis griovė jas ir tapo XVIII amžiaus klasicizmo kūrėju. Ne tragedija ir ne komedija buvo tikrasis Voltero žanras, tegu jis ir buvo laikomas viso šimtmečio Prancūzijos ir Europos pirmuoju dramaturgu, ir ne klasicizmas, kaip jau minėjome,— jo tikrasis stilius, nors neturime teisės niekinti to, kas atitiko epochos poreikius.

Grįžtant prie dramaturgų — Voltero literatūrinių kaimynų, reikia pridurti: jau gavome įsitikinti, kad ne Bualo (nors paplitusi nuomonė, kad jis pirmasis stojo už laiko, vietos ir veiksmo vienovę, bet iš tiesų tą atliko visu šimtmečiu anksčiau literatūros teoretikai Italijoje) buvo kaltas, kad epigoniškose tragedijose neatsispindėjo tikras, įvairialypis, laiko ir erdvės aprėptas gyvenimas. Kornelio ir Rasino mėgdžiotojai nesugebėjo perteikti ir aistrų ugnies.

Beje, to meto žymiausias teatro autorius Krebijonas tėvas (jis ir vėliau ilgai rungėsi su Volteru tragedijos žanre) ne vien sekė didžiausiais savo pirmtakais. Vaikydamasis scenos efektų, kuriems anie buvo abejingi, jis kiek galėdamas prigrūsdavo tėvažudysčių, brolžudysčių, kraujomaišų. Kaip ir ne tokie dalingi plunksnos broliai, jis nė kiek nesirūpino nei „istoriko valstybinėmis mintimis" (Puškinas), taip būdingomis Korneliui, nei Rasinui būdingu psichologiniu įtikimumu. Jiems visiems pakako to, ką Puškinas vadino „prisiderinimu",— politinių užuominų apie nūdieną, lėkštų ir bedančių.

Ar nuvokė dvidešimt ketverių metų „Edipo" autorius, kad jau pirmoji tragedija išves jį į prancūzų literatūros svarbiausią magistralę? Laiškai apie tai tyli. Viena aišku: dar 1715 metais jam subrendo, o 1718-aisiais sutvirtėjo sumanymas išsa-

kyti savo pažiūras tokiu būdu, kad jas išgirstų kuo daugiau žmonių, tai yra iš scenos, ir išsakyti taip, kad jos neužtrauktų naujų persekiojimų. Nors kaip visada rizikavo: galėjo pasikartoti tai, kas prieš dvidešimt septynerius metus atsitiko „Atalijai".

Gynybos užtvaras turėjo atstoti pats oficiozinis, karaliaus pripažintas klasicizmo tragedijos žanras (rokoko dar nebuvo tapęs viešpataujančiu stiliumi) ir tolimas dabarčiai siužetas. Įdomu, kad plačiai naudodamasis kitais senovės graikų mitais, klasicizmas rečiau imdavosi garsaus mito apie karalių Edipą. Kornelis tik į senatvę parašė tragediją „Edipas".

Bet keičiant klasicizmo tragediją iš vidaus, lėmė ne siužeto pasirinkimas, o jo traktuotė. Podraug pats siužeto pasirinkimas galėjo būti suprastas kaip žanro modernizacija, jau įvesta Krebijono tėvo: čia ir kraujomaiša — Edipo vedybos su savo motina Jokaste, čia ir tėvažudystė. „Prisiderinimai", kurių Volteras nevengė jau pirmoje savo tragedijoje (prisiminkime kad ir atsitikimą per premjerą), tuo metu buvo, kaip jau minėjome, gana įprasti.

Taip, iš pažiūros „Edipas" lyg ir priklausė tuometinės teatrinės literatūros tėkmei. Bet tik iš pažiūros. Tragedijos koncepcija, jos patosas, gyvybingumas neturėjo nieko bendra su Krebijono ir krebijonų rašliava.

Neišliko Voltero pirmosios tragedijos rankraštis arba rankraščiai. Nežinome, ar jau iš pradžių, ar tik vėliau joje atsirado žiūrovų karštai sutinkama garsioji Jokastės replika: „Mūsų žyniai visai ne tokie, kokius juos taria esant prietaringi žmonės. Mūsų lengvamaniškumas — jų išminties kertinis akmuo." Beje, prancūziškai žynys ir kunigas vadinami tuo pačiu žodžiu — *prêtre*. Taip pat nežinome, ar absoliutinė monarchija iš pradžių nebuvo puolama kitomis replikomis.

Bet autoriaus sumanymai, kai jis Bastilijoje įrašinėjo svetimų knygų paraštėse ir tarpueiliuose „Edipą", buvo — tegu ir po daugelio metų — atskleisti jo „Deklaracijoje", sukurtoje įžangos vietoj pilnam Kornelio raštų rinkiniui (rinkinį išleido pats Volteras septintajame dešimtmetyje). „Deklaracijoje" tiesiai pasakyta, kas jį paskatino kadaise parašyti „Edipą": „... Man rūpėjo ne savi reikalai, o visuomenės interesai ir jaunimo švietimas, meilė tiesai, kuri man brangesnė už visus kitus sumetimus. Kiek žaviuosi gėriu, tiek neapkenčiu blogio. Nuolat gal-

vodavau tik apie meno tobulumą..." Iš tolesnių žodžių aišku, kad kalbama ne vien apie formą: „Ir neslėpdamas pasakysiu — tiesa visame kame iki paskutinės mano gyvenimo akimirkos..."

Gali atrodyti, kad Volteras taip galvojo retrospektyviai. Bet priešais mus tragedijos tekstas. Jis ne tik patvirtina, jog autorius iš tikro žavėjosi gėriu ir neapkentė blogio, bet ir atsako į klausimą, kas jam buvo gėris ir kas — blogis.

Drąsiai stojęs varžovu ne tik susenusiam Korneliui, bet ir didžiajam graikui Sofokliui (pastarojo tragedijai „Karalius Edipas" kur kas artimesnis nei Kornelio „Edipui"), Volteras ne tik atgaivina didžiąją nacionalinę literatūrinę tradiciją, ne tik ją atnaujina, bet ir atvirai polemizuoja su savo pirmtakais, kaudamasis toje pačioje teritorijoje: vienu atveju — stiliaus, žanro ir net siužeto, kitu — žanro ir siužeto.

Nors jo tragedijos veiksmas, kaip padiktuota Bualo, trunka dvidešimt keturias valandas, nepasitraukia iš tos pačios rūmų aikštės, sutelktas, tegu ir su nedideliais nukrypimais, į Edipo likimą, šis prancūzų klasicizmo kūrinys tapo ir pirmuoju prancūzų Švietimo kūriniu. Griežtuose žanro rėmuose Volteras sugebėjo ne tik replikomis, bet ir siužeto, charakterių kaita, kiek ši sąvoka čia tinka, išsakyti ir antimonarchines, demokratines idėjas, ne vien antiklerikalines (aršiausias jo priešas abatas Nonotas pavadino „Edipą" „bandomuoju smūgiu" dvasininkijai).

Korneliui tragiškame Edipo likime svarbiausia, jog veikėjas nekaltas dėl savo nusikaltimų, dėl to, kad nužudė tėvą ir vedė motiną. Autorius nė trupučio nesmerkia dievų ir žynių. O Volteras kaltina neteisingus dievus ir jų tarnus, kad pasinaudoję nelaimingai susiklosčiusiomis aplinkybėmis, nubaudė teisingą, besirūpinantį žmonių gerove valdovą ir užtraukė liaudžiai negandas. Valdovas turi rūpintis liaudimi, jis — liaudies tarnas. Šit kur jo privalumų ir trūkumų svarbiausias matas. Tai švietėjų idėja, ir Volteras visą gyvenimą bus ištikimas visoms jos variacijoms. Taigi autoriaus simpatijos skirtos Edipui ir liaudžiai.

Prieš religinę doktriną Volteras iškelia geradarį teisingą dievą, kuriam priešinasi neprotingas pasaulis, kupinas blogio ir prievartos, ir švietėjų idėją: pasaulis neprotingas, bet gali

tapti protingas, ir tokį jį padaryti gebėtų tik žmonės. Jo Edipas IV veiksmo V scenoje sako: „Beširdžiai dievai, mano nusikaltimai yra ir jūsų nusikaltimai, o jūs baudžiate mane!" Jokastė V veiksmo VII scenoje eina dar toliau: „Su pagarba minėkit mano laužą,— kreipiasi ji ne tik į veikėjus, bet ir į publiką, ir į būsimas kartas,— neužgesinkit jo niekada! Kas slegia daugybę žmonių — privers raudonuoti ir dievus!"

Korneliui natūralu vadinti Jokastę „ponia" ir kassyk įvesti ją ir Edipą į sceną su visa palyda. Volterui tas visiškai nepriimtina. Jam, kaip ir Sofokliui,— liaudies likimas ir individo likimas yra jei ne įvykių esmė, tai jų fonas.

Tačiau Volteras, kuriam, be abejo, pagonių dievai ir žyniai tėra tik krikščionių dievo ir katalikų dvasininkijos apdarai, polemizuoja su Sofokliu. Senovės graikų tragedijos Edipas bejėgis prieš aklą ir negailestingą aplinkybių galią, kurios vardas lemtis. Sakytum ir mes, ir Volteras su savo veržimusi į tiesą turėtume persiimti Sofoklio pagarba objektyviai tikrovei. Tačiau Sofoklis į objektyvią tikrovę neįjungia žmogaus veiklos, o Voltero Edipas — pirmasis Edipas, kuris nėra kaltinamas už priverstinius nusikaltimus, kuris nesitaiksto, meta, kaip jau žinome, iššūkį dievams ir pats juos apkaltina.

1730 metų laiške, rašytame tėvui Pore ir pridėtame prie „Edipo" egzemplioriaus, Volteras pareiškia, jog tada, kai kalbama apie veikėjų asmeninio gyvenimo įvykius, choras tragedijoje atrodo nenatūralus. Čia jis — mokinys Rasino, tokio dėmesingo žmogaus sielos vingiams. Kas ims ir atvers savo širdį prie pašalinių? Tačiau, Voltero nuomone, politinėms tragedijoms choras visiškai tinka. „Edipas"— politinė tragedija, ir nors čia choro nėra, jis yra tik pas antikinius autorius, Volteras įvedė personažus iš liaudies ir minią.

Užtat meilės intriga nereikalinga politinėje tragedijoje. Iš pradžių jos „Edipe" nebuvo. Tik vėliau, reikalaujant Komedi fransez trupei, Volteras įvedė Jokastės ir Ebėjaus princo meilę, nelabai įtikimą dėl veikėjos amžiaus — ji Edipo motina. Apie tai pasakoja pats autorius: „Sužinoję, kad tragedijoje nefigūruoja meilė, aktoriai pagavo iš manęs juoktis. Anuomet būdami petimetrai ir dideli ponai, atsisakė ją vaidinti. Per savo jaunumą įvedžiau švelnų jausmą, susilpnindamas siužetą, kuris nebuvo tam pritaikytas. (Pas Kornelį, aišku, meilės intri-

ga taip pat yra, nors ir kitokia: klasikai visiškai laisvai elgdavosi ne tik su mitologiniais, bet ir su istoriniais siužetais.)

Bet kadangi Volteras turėjo įvesti Filoktetą, jis pavertė ir šį personažą savo idėjų ruporu. Būtent jam į lūpas įdėta antiabsoliutinė, demokratinė visų žmonių lygybės idėja. I veiksmo II scenoje Filoktetas sako: „Monarchas savo valdiniams yra dievas, kurį garbsto lyg Heraklį, bet man Heraklis tėra paprastas žmogus" (prozinis vertimas — *A. A.*).

XVIII amžiaus klasicizmo, Voltero klasicizmo, jo mokinių pratęsto ir neatsitiktinai tapusio Didžiosios prancūzų revoliucijos stiliumi, bruožai išryškėjo jau „Edipe". Tragedijos „Olimpija" dedikacijos projekte rusų didikui I. Šuvalovui Volteras štai kaip apibūdina savąjį žanro suvokimą: „Tragedija — tai judanti tapyba, tai įdvasintas paveikslas, ir jame pavaizduoti žmonės turi veikti. Žmogaus širdis trokšta jaudulių. Norisi matyti, kaip motina, draskoma raudos, palaidais plaukais, mirtino siaubo kupinu žvilgsniu skuba prie nelaimės ištikto sūnaus; mus masina jėgos pasireiškimas, virš kažko pakelti durklai, pribloškiančios permainos, lemtingos aistros, nusikaltimai ir sąžinės graužimas, nevilties virtimas džiaugsmu, aukštų polėkių — staigiu nuopuoliu. Tokia tikroji tragedija" (1764 m.). Jis ir stengėsi rašyti veiksmingas, emocionalias, vaizdžias tragedijas.

Bet dar svarbiau, kad klasicizmo pilietiškumui Volteras suteikė naują kokybę, įskiepydamas jam pažangias švietėjiškas idėjas. „Mahometo" įžangoje skaitome: „Aš visada maniau, kad tragedija neturi būti tik reginys, nors ir jaudinantis, bet netaisantis mūsų širdžių. Ar gali žmonių giminei rūpėti senovės herojų aistros ir nelaimės, jeigu iš jų neturime ko pasimokyti?" Ir tikrai Volteras paversdavo tragediją švietėjiškų idėjų propagandos priemone, įvesdavo į ją publicistikos, kaip matėme iš „Edipo". Tas nuo pat pradžių skyrė jo tragedijas nuo valdžios aprobuotų klasicistų tragedijų, klasicistų iš esmės tariamų, tokių kaip Krebijonas tėvas.

Jau „Edipe" padarytos žanro ir stiliaus reformos, pratęstos ir išvystytos visuose kituose Voltero scenos kūriniuose — iki pat paskutiniojo, „Irenos",— pakako, kad autorių apvainikuotų XVIII amžiaus pirmojo Europos dramaturgo šlove. Tačiau neblėstančios meninės vertės, tokios kaip Kornelio „Sidas", Ra-

sino „Fedra" ir „Andromacha", jau nekalbant apie Moljero komedijas, Voltero teatriniai kūriniai neturi. Net Komedi-fransez teatre iš daugybės tragedijų šiandien tevaidinama viena „Zaira", iš komedijų — viena „Nanina".

Voltero švietėjiškos idėjos mums žinomos iš herojinės-komedijinės satyrinės poemos „Orleano mergelė", iš filosofinių apysakų, „Filosofinių laiškų", iš portatyvinio „Filosofinio žodyno", „Samprotavimų apie tautų papročius ir dvasią", iš jo kaip teisybės advokato veiklos, asmeninės korespondencijos. Tragedijų „Edipas", „Fanatizmas, arba pranašas Mahometas", „Meropė", „Tankredas", komedijos „Škotė" bei kitų šlovė praėjo drauge su XVIII amžiumi.

Jeigu „Edipas" Volterui pelnė „naujojo Rasino" titulą, tai poema „Lyga, arba Henrikas Didysis" įkūnijo tėvynainių svajonę apie prancūzų Vergilijų. Europiečiai epą laikė aukščiausia poezijos rūšimi. Kiekvienai didelei šaliai priderėjo turėti savą epinę poemą, šlovinančią svarbiausius jos istorinius įvykius. Na, o Prancūzija neturėjo nei savo „Išvaduotosios Jeruzalės", kaip Italija, nei savo „Luizijados", kaip Portugalija. Volteras pirmasis parašė prancūzų epinę poemą, kaip ir derėjo, pagal žymiausio Prancūzijos rašytojo šlovę.

Bet ne trokšdamas garbės, kaip teigia Rene Pomo, dar visai jaunas autorius ėmėsi tokio didžiulio uždavinio, o norėdamas atlikti savo misiją ir savo pareigą tautai.

Ir ne vien tėvo Pore pamokoms, kaip vėlgi tvirtina Pomo, yra priskirtina „Lyga", vėliau pavadinta „Henriada". Deramai vertindami, kaip vertino pats Volteras, šio puikaus dėstytojo, antikinės literatūros žinovo ir literato pamokas, vertindami jo patarimus mokiniui Arue perdirbti Vergilijų, turime paminėti ir kitus mokytojus. Amerikiečių volterininkas Normanas Toris nurodo tėvus Turnemirą ir Labe.

Aišku, domėjimasis istorija (tik ne savo tėvynės) „Lygos" autoriui buvo įskiepytas dar koleže. Ne mažiau poetas sužinojo apie Prancūzijos istoriją iš knygų, iš liaudies sakmių.

Siužeto ir pagrindinio herojaus pasirinkimas buvo įkvėptas, kaip jau sakėme, senojo markizo de Komarteno; autorius sulaužė tradiciją ir pataikė į labai palankią nūdienos dirvą. Koks istorinės tematikos rašytojas neieškos praeityje pamokų

dabarčiai?! Volteras jų ieškojo visuose savo istoriniuose kūriniuose.

Iš pradžių buvo platinami „Lygos" nuorašai. Jos spausdinti autorius ilgai nenorėjo: nors buvo užbaigęs 1720 metais, pirmą sykį išspausdino 1723-aisiais, neturėdamas leidimo—privilegijos. (Jaunojo Voltero kūriniai išvis dar nebuvo taip žaibiškai spausdinami, kaip subrendusio Voltero kūriniai.)

Autoriaus būgštavimai aiškintini tuo, kad poemos istorinis siužetas nuostabiai pritiko prie opių to meto problemų. Henrikas IV, pagrindinis poemos herojus, išleido Nanto ediktą, sulyginusį teises protestantų, Prancūzijoje vadinamų hugenotais, su katalikų teisėmis, ir tai buvo didžiausio religinio tolerantiškumo aktas. „Lyga" išėjo tuo metu, kai Nanto edikto panaikinimas buvo tarsi atvira žaizda šalies kūne. Regentas, kaip žinome, edikto nesugrąžino. Jei kuris hugenotų pastorius, slapčia parvykęs iš tremties į tėvynę, būdavo pripažintas kaltu, kad laikęs pamaldas pagal savo apeigas, jį prikaustydavo prie galerų. Hugenotų jungtuvės būdavo laikomos neteisėtomis, jų vaikai neturėdavo pilietinių teisių. Protestantų persekiojimai padarydavo šalies ekonomikai didelių nuostolių, ir regentas valdymo pradžioje tai suprato, bet dabar karaliaus rūmai to nenorėjo nei žinoti, nei girdėti.

Henrikas IV buvo apdainuotas liaudies sakmėse ir legendose kaip išmintingas ir teisingas valdovas. Volteras, savo poemoje sekdamas tautosakos tradicijomis, būtų galėjęs pakartoti Anatolio Franso žodžius: „Aš rašiau tą patį, ką galvojo mano durininkė."

Nenuostabu, kad tiek bažnytinė, tiek pilietinė valdžia dėl radikalesnės „Henriados" tūžo dar labiau negu dėl „Lygos".

Taip pat nenuostabu, kad ją labai vertino laisvamaniai amžininkai. Kondorse rašė, jog iš visų pasaulio epinių poemų „vien „Henriada" turi moralinį tikslą, dvelkia neapykanta karui ir fanatizmui, pakantumu ir meile žmonijai".

Propaguodamas ne tik religinį pakantumą, bet ir politinę išmintį, talentingo karvedžio Henriko IV taikingumą, jo varžtus biurokratizmui, autorius davė pamokas tuometinės Prancūzijos valdovams.

7 skyrius

ROJUS ŽEMĖJE

Jis ir gyveno, ir merdėjo. Ta pati lova, kurioje vakar mėgavosi meilės malonumais, šiandien pavirto į mirties patalą. Būdamas ligotas nuo pat gimimo, jis merdėdavo taip dažnai, kad net sunku patikėti, kaip įstengė gyventi tokį kupiną darbo, malonumų ir pavojų gyvenimą. Visa tai tarsi susisluoksniavo jo eilėraščiuose. 1719-aisiais, jau visai susiruošęs į kapus, jis siunčia de Ženoviliui eiliuotą laišką — kaip apmaudu, kad nuliūdusi siela paliks šią žemę anksčiau už kūną.

Bet kol žmogus gyvas, maža protestuoti prieš prastą pasaulio tvarką. Maža rimuotomis eilėmis propaguoti žemiškus malonumus ir juos kelti priešpriešiais dangiškiems džiaugsmams, kuriuos žada krikščionių dievo žyniai. Reikia pačiam išgyventi tiek, kiek skirta, ir išgyventi kuo geriau.

O šiame pasaulyje, kur pinigai — viskas, be galo svarbu būti turtingam. Ir Volteras — ne veltui dabar regentystės metai — nesibodi spekuliacijų, nors kaip išmanus finansininkas nepasidavė, jeigu tikėsime pirmąja versija, visuotiniam susižavėjimui Lou sistema. Turtas reikalingas ne tik tam, kad kaip rašytojas jaustumeis nepriklausomas, bet kad ir susikurtum žemėje rojų.

Tačiau jis galvoja ne vien apie save. Juk turi būti žemėje vieta, kur esama visuotinės gerovės ir visuotinės lygybės!

Ir tokia vieta, žemės rojus, atsiranda! 1722 metais Volteras antrą kartą išvažiuoja į Olandiją (ir Belgiją), tik jau ne tėvui įsakius ir ne pasiuntinio svitoje. Atrodo, jį vežasi bičiulė — rudaplaukė, ne itin daili, vyresnė už jį trejais ar ketveriais metais — markizė de Riupelmond. Tenai keliauja ne vien dėl pramogos. Hagoje jis renka papildomą medžiagą poemai „Lyga" ir bus tol, kol turės viską jai užbaigti.

Ten pat jis suranda ir savąjį dabarties idealą. Štai ką spalio 7 dieną jis rašo savo nuolatinei patikėtinei ir bičiulei prezidentienei de Bernjer: „Nieko nėra malonesnio už Hagą, kai ją teikiasi aplankyti saulė. Tačiau čia matai tik pieveles, žalius medžius, kanalus. Tarp Hagos ir Amsterdamo — žemės rojus. Su pagarba aš žvelgiu į šią pasaulinę parduotuvę. Uoste —

per tūkstantį laivų. Tarp penkių šimtų tūkstančių Amsterdamo gyventojų — nei vieno dykinėtojo, nei vieno petimetro (pižono — *A. A.*), nei vieno pasipūtusio didiko. Mes sutikome didįjį pensionarijų, jis ėjo pėsčias, be liokajų, tarp paprastų žmonių. Ir nebuvo matyti, kad kas iš aplinkinių stengtųsi jam įsiteikti. Niekas čia nesiropščia ant tvoros spoksoti į einantį pro šalį princą. Čia vertinamas tik darbas ir kuklumas. Hagoje daugiau liaudies tarnų nei pasiuntinių. Čia gyvenau, dalydamas laiką darbui ir pramogoms, ir mačiau, kuo skiriasi „olandiška" ir „prancūziška". Aplankėme vietinę operą — tiesiog šlykščią. Bet kaip revanšą mačiau dvasininkų kalvinistų, armėnų, socinie- čių, mačiau rabinų ir baptistų, kurie puikiausiai sutarė, nors kiekvieno argumentai buvo savaip teisingi."

Ši kelionė — tarytum būsimo Voltero gyvenimo Anglijoje įvadas, o šis laiškas — tarytum „Filosofinių laiškų" eskizas. Jau čia yra vienur paslėptas, kitur aiškus svetimos šalies gyvenimo sankłodos ir jos visuotinio klestėjimo, religinio pakantumo, lygybės, papročių paprastumo iškėlimas priešpriešiais Prancūzijos gyvenimui, čia ta pati intonacija susižavėjimo, sumišusio su švelniu humoru.

Iš Olandijos Volteras parsivežė ir nedidelę poemą — „Laišką Uranijai" (pirmasis pavadinimas — „Laiškas Žiuli"), arba „Už ir prieš". Ji parašyta kaip atsakymas į autoriaus palydovės klausimus apie žmogaus moralinę pareigą, jo požiūrį į krikščionių religiją ir net į dievą. Jau pats poemos pavadinimas rodo, kad Volteras žada kalbėti *už* ir *prieš*. Bet kelias eilutes bažnyčios doktrinai apginti užgožia karšti kaltinimai. Atmesdamas bažnyčią, Volteras vis dėlto neatmeta dievo. Jis tik nori dievo tėvo, kurį būtų galima mylėti, atsisakant visiems primesto dievo tirono. Krikščionys tiktai kalbą apie gailestingumą. Kristus atpirkęs pasaulio blogį savo mirtimi, bet krikščionių dievas supykęs aklas. Tebegyvuojančios dvi jėgos — gėris ir blogis, jos tarpusavy kovojančios.

„Už ir prieš" — Voltero deizmo išsami deklaracija. Tėvo Leže pranašystė ėmė pildytis.

Išvadą, kurią priėjo Volteras, galima išsakyti dviem žodžiais: „rojus žemėje" vietoj rojaus danguje, vietoj pasakėlės, pridengiančios pragarą žemėje. Rojų žemėje — jis tuo neabejojo nė per plauką — sukurs žmonės. Voltero dievas — jau nuo „Edipo" — gėrio išaukštinimas.

Pagal XVIII amžiaus trečiąjį dešimtmetį Volteras pasiekė aukščiausią filosofinę sampratą, kaip turi būti sutvarkytas pasaulis. Vėliau šią sampratą jis išvystys ir dar atkakliau, įnirtingiau ir sėkmingiau kovos dėl gėrio plunksna, žodžiu, darbais. Bet pamatai padėti jau dabar.

Ir nuo šiolei Volteras laikysis savo taktikos — smogti ir atitraukti smogusią ranką. „Šios eilutės (arba „ši poema", „šis pamfletas"),— nuolat argumentuos jis,— yra tokios prastos, kad aš negalėjau jų parašyti."

Žinoma, Volteras pavartoja šį argumentą ir atitraukia ranką tik gresiant pavojui. „Edipą" jis pasirašo savo vardu, o „Už ir prieš" (pagal vieną versiją —„Lygą, arba Henriką Didįjį", pagal kitą — pirmą prancūzišką „Henriados" leidimą po angliško) priskiria neseniai mirusiam abatui Šolje. Ir vėliau Volteras turės 137 slapyvardžius ir begalę anoniminių leidinių. Norint suduoti kuo daugiau smūgių, visi būdai geri.

1722 metai jam atmintini dar tuo, kad Briuselyje susikirto su vienu paskutiniųjų prancūzų vyresniosios kartos klasikų Žanu Batistu Ruso, tuo pačiu, kuris kadaise išbučiavo už eilėraščius koležo auklėtinį Fransua Mari Arue. Kovo mėnesį Volteras buvo pasiuntęs senajam poetui kupiną didžios pagarbos laišką: „Pone, baronas de Bretėjas man pranešė, jog šiek tiek manimi domitės ir nesate abejingas mano poemai apie Henriką IV. Su džiaugsmu priėmiau šį įrodymą, kad mane vis dar prisimenate..." Po to eina subtiliausi komplimentai. Iš Teodoro Bestermano prierašo šiame laiške paaiškėja, kad Volteras įteikė Ruso ir rankraštinį „Lygos" egzempliorių. Bet gera pradžia geros pabaigos neturėjo. Netrukus Volteras ir Ruso smarkiai susikivirčijo dėl poemos „Už ir prieš", autoriaus perskaitytos, kai juodu susitiko. Jaunystėje pats neigęs kanonišką religiją, senasis poetas dabar buvo pasibaisėjęs daug piktesniais jaunesniojo savo plunksnos brolio burnojimais prieš dievą. Kalbama, kad Volteras pašaipiai atsiliepęs apie naują Ruso odę.

Čia būta ne asmeninio ginčo, o daug rimtesnio, istorinio, konflikto. Jis kilo ne dėl skirtumo tarp kartų, o dėl visuomeninės minties krypties ir pasaulėžiūros.

8 skyrius

POETAS — TAI NEREIŠKIA PRINCAS

Vienas garsiausių Voltero biografijos epizodų labai dažnai pasakojamas neteisingai. Na, o Voltero ginčo su ševalje de Roanu Šabo tiek priežastys, tiek pasekmės labai svarbios.

Apie pasekmes yra sąmojingai išsireiškęs Rene Pomo: „Mažas nuotykis sukėlė didžiulius įvykius,— pasakytų Panglosas.— Jeigu ševalje de Roanas Šabo nebūtų „paglostęs". Volterui pečių, šis nebūtų parašęs „Anglų laiškų", svarbiausios šimtmečio knygos."

Išsiaiškinsime, kas slypi už šio aforizmo. Kas per vienas Panglosas — aišku ir be komentarų: visi esame skaitę „Kandidą". O apie Voltero „paglostytus" pečius verta papasakoti smulkiau.

Suartėti su labai aukštais asmenimis net žymiausiems rašytojams ir aktoriams dažnai būdavo pavojinga. Garsėjęs sąmoju aktorius Dankuras turėjo būti vakarienių papuošalu — ir ne bet kokių vakarienių, o prašmatniausių, žiūrint, kas būdavo ant stalo ir už stalo. Bet kai sykį Dankuras itin žėrėjo sąmoju, vienas senjoras jį nusodino: „Jeigu baigiantis vakarienei paaiškės, kad esi gudresnis už mane, gausi šimtą lazdų." Lazdos čia — anaiptol ne metafora. Be jų neišsiversdavo ne tik tuometinio repertuaro komedijos, bet ir 1725 metų Paryžiaus papročiai.

Dankuras tąvakar burnos nebepravėrė. Volteras nebuvo toks atsargus. Kaipgi! Nieko panašaus negali jam atsitikti! Nors Volteras buvo persekiojamas ir patyrė negandų, bet tvirtai tikėjo, kad jis princas, nes yra poetas. Be to, dabar „Edipo" ir poemos „Lyga" autorius, visų pripažintas pirmasis Prancūzijos rašytojas. Jo draugai aristokratai nesiginčydavo su juo dėl šio lemtingo suklydimo. Jeigu Rišelje, Siuli, Konti būtų nors iš tolo jį įspėję, išaiškinę poeto — išeivio iš trečiojo luomo — tikrąją padėtį visuomenėje, jis gal būtų elgęsis atsargiau, mažiau puikavęsis. Bet jie leido naiviam genijui kalbėti visa, kas tik šaudavo į galvą. Voltero patiklumas ir jų abejingumas, o gal net klastingumas, ir buvo priežastis didžiausio pažeminimo, kokį tik jis buvo patyręs.

Kas gi atsitiko? Šit ką pasakoja Voltero amžininkas. Vienas paryžietis Matje Mare 1726 metų vasarį rašė Dižono departamento prezidentui Žanui Batistui Bujerui: „Volteras gavo lazdų. Štai kaip iš tikro buvo. Ševalje de Roanas Šabo, susitikęs su juo Operoje, paklausė: „Pone de Volterai ar pone Arue, kaipgi jus vadinti?" Volteras atsakė, kad jis pats apie Šabo nieko nežinąs. Tuo viskas nesibaigė. Po dviejų dienų Komedi fransez foje poetas pareiškė, kad už aną repliką jis dar atsilyginsiąs de Roanui. Ševalje pakėlė lazdą, bet panelė Lekuvrer apalpo ir vaidas nutrūko. Kai po trijų ar keturių dienų poetas viešėjo pas kunigaikštį de Siuli, jis buvo iškviestas iš už stalo. Volteras išėjo nė neįtardamas, kad čia tas pats de Roanas. Prie paradinių durų jis pamatė tris liokajus su lazdomis, kuriomis šie pašventino jam pečius. Kalbama, kad ševalje sėdėjęs priešais ant suolelio ir stebėjęs pylą. Poetas šaukė kaip velnias, įsiveržė pas kunigaikštį de Siuli, ir šis pripažino de Roano poelgį nemandagiu ir storžievišku. Bet kunigaikštis de Siuli ruošėsi į operą, kur tikėjosi labiau patiksiąs panelei de Prije..."

Laišką būtina patikslinti ir pataisyti. Pirma, Voltero atsakymas į ševalje žeminantį kreipimąsi, be abejo, buvo ir kandesnis, ir sąmojingesnis. Kitaip jis nebūtų taip skaudžiai užgavęs de Roano. Apie šią žodinę dvikovą yra keletas versijų. Pasak vienos, poetas atsakęs: „Aš savo pavardę pradedu, o jūs savąją jau baigiate." Pasak kitos, ševalje susitikęs su Volteru ne operoje, o taip pat Komedi fransez teatre, ir kreipęsis į poetą be dalelytės „de", ir net nepavadinęs jo „ponu". Tas paklausęs, kodėl Roanas taip elgiasi.

— Todėl, kad jūs pasivadinote pavarde, kuri jums nepriklauso,— paniekinamai atsakęs de Roanas.

Volteras atkirtęs:

— Užtat aš savo pavardę nešioju, o jūs pritrėkštas savosios svorio!

Beje, ši versija — kaip Voltero sąmojo pavyzdys — atpasakota šiuolaikiniame garsiajame Može prancūzų kalbos vadovėlyje.

Pasak trečios versijos, Volteras atsakęs dar iškalbingiau:

— Aš ne tąsau paskui save didingą pavardę, o darau garbę tai, kurią turiu!

Pjeras Lui Moro Mopertiuji

Ponia de Grafinji

Aleksanderis Popas

Džonatanas Sviftas

Volteras

Ponia Deni

Prūsijos kronprincas Fridrichas

Ponia de Mentenon
Liudvikas XIV

Adrijena Lekuvrer
Krebijonas

Volteras 24 metų

Ninona de Lanklo
Šolje

Bualo

Pilypas Orleanietis
Kunigaikštienė de Beri

Volteras

Lordas Bolingbrokas

Šarlis Lui Monteskje

Abatas Prevo

Isakas Niutonas

Ponia Deni
Volteras. Pigalio skulptūra

Panelė Kleron
Lekenas
Enciklopedininkas Marmontelis
Enciklopedininkas markizas de Kondorse

Valstybės veikėjas ir mokslininkas d'Ageso
Stanislovas Leščinskis
Kunigaikštienė dių Men jaunystėje
Volteras

Ponia d'Epine
Grafas d'Aržantalis
Kunigaikštis de Šuazelis
Volteras
Žanas Žakas Ruso
Deni Didro
Žanas Leronas d'Alamberas

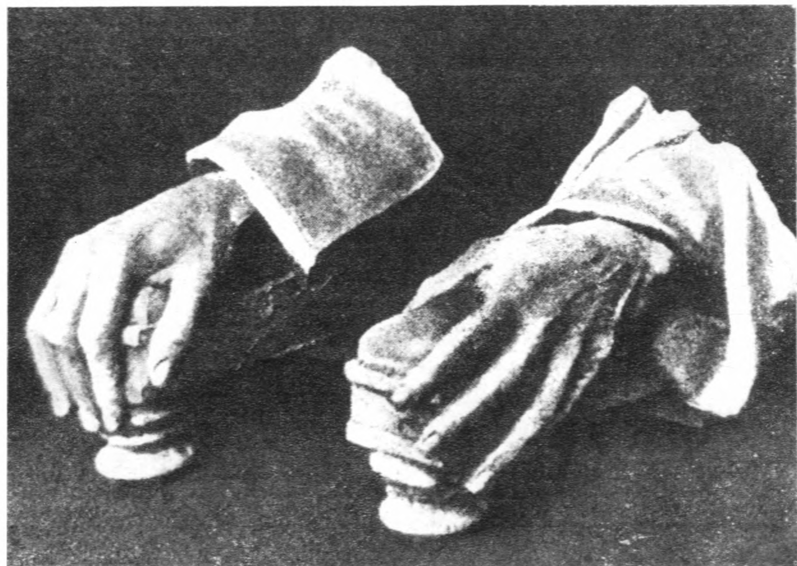

Jekaterina II
Markizė diu Defan

Scena iš Voltero gyvenimo Fernėjuje. Dailininkas Žanas Huberas

Voltero rankų atlieja
Volteras

Markizė de Pompadur. Laturo pastelė

Kunigaikštis de Rišelje

Liudvikas XV

Grafas d'Aržansonas

Markizas Žanas Batistas d'Aržansas

Volteras

Markizė Emili diu Šatle. Dailininkas Natje

Prancūzijos karalienė
Marija Leščinska

Kardinolas Fleri

Aišku, svarbu ne tikslūs žodžiai ir ne tai, ar abu sykius buvo susitikta Komedi fransez teatre, ar vieną — Operoje, o tikrosios vaido šaknys. De Roanas tik apnuogino, ką slėpė jo luomas, kuriam priklausė jis, o ne Volteras.

Kas kita, jog incidento herojumi — ir neatsitiktinai! — tapo ševalje. Nors ir visiškas menkystė, de Roanas elgėsi kaip didis senjoras. Kadangi jo pavardė skambėjo kaip ir žodis „rua" (prancūziškai „karalius"), kartą jį kažkas pašaipiai paklausė, ar jis ne karalius. Į tai buvo iš aukšto atrėžta: „Karalius nesu, bet turiu garbę būti princas." Dėl paiko pūtimosi jis buvo pramintas Žurdenu.

Taigi de Roanas elgėsi užgauliai, kvailai ir šiurkščiai kaip reta, manieromis nė iš tolo neprilygdamas kad ir princui de Konti.

Tik tas, tiesą sakant, nieko nekeitė. Volteras nė kiek neabejojo, kad jo senas draugas, namų, prie kurių durų primušė svečią, šeimininkas eis kartu su juo į policijos komisariatą. Aišku, kunigaikštis de Siuli skubėjo į Operą tik dėl akių. Įžeisto poeto neužstojo nė kiti privilegijuotieji draugai.

Tuomet aukai išryškėjo tikroji incidento prasmė. Ševalje de Roanas Šabo anksčiau ir atviriau už kitus įrodė, kad poetas — joks princas ir kad „Edipo" bei poemos „Lyga" autorius — nelygus visiems šiems kunigaikščiams, markizams, grafams, ševalje. Aukštuomenei jis kaip buvo, taip ir liko Arue, o ne Volteras, ir garsi jo šlovė nieko negalėjo pakeisti.

Abatas Komartenas, senojo markizo giminaitis, štai kaip atsiliepė apie šį įvykį: „Didikai būtų nelaimingi, jeigu poetai neturėtų jų lazdoms pečių." Voltero eilėraščiuose apdainuotas malonusis princas de Konti teprasitarė: „Lupta prastai, bet priimta gerai",— užuomina į Voltero bailumą. Šie dar tebegyvi žodžiai nė kiek neatitinka tiesos, nes Volteras elgėsi kaip reta, net beprotiškai drąsiai. Įžeistasis, kad ir nemokėdamas valdyti špagos, iškvietė įžeidėją į dvikovą ir po to turėjo mokytis fechtuotis, vildamasis suvesti sąskaitas. Anas priėmė iškvietimą, bet savisaugos sumetimais tuoj pat paprašė valdžią užtarimo. Apie dvikovos reikalavusio Voltero „beprotiškumą" ir apie de Roano išsisukinėjimus nuo šios dvikovos liudija gausūs amžininkų laiškai ir prisiminimai.

Ševalje formaliai rėmėsi dvikovas draudžiančiu įstatymu. Bet argi kas įstatymo paisė? Jeigu šį kilmingą bailį būtų iš-

kvietęs aristokratas, o ne „parveniu", jis nori nenori būtų turėjęs kautis.

Per jo intrigas, išsisukinėjant nuo dvikovos, Volteras iš pradžių buvo budriai sekamas policijos, o paskui pasodintas į Bastiliją. Lazdų jis gavo 1726 metų sausio pradžioje. Vasario 5 dieną valstybės sekretorius grafas Morepa įsakė policijos komisarui Rene Ero „saugumo sumetimais pasodinti daboklėn ševalje de Roano tarnų primuštą Volterą".

Kas šioje istorijoje buvo bailys, o kas drąsuolis, visiškai aišku iš Voltero laiško, parašyto jau iš kalėjimo, balandžio 20-ąją, tam pačiam grafui Morepa: „Aš tik kukliai ieškojau progos, kad būčiau nukautas ševalje de Roano, pasinaudojusio smūgiais šešių liokajų (o ne trijų — *A. A.*), kuriuos jis narsiai pasiuntė vietoj savęs. Visą šį laiką stengiausi susigrąžinti garbę, bet tas ėjosi labai sunkiai. Gryna kvailystė, kad atvykęs į Versalį, ėmiau bergždžiai ieškoti ševalje de Roano Šabo pas kardinolą Roaną (skriaudėjo dėdę — *A. A.*). Labai džiaugčiausi apsirikęs, bet manau, kad visą likusį gyvenimą gausiu praleisti Bastilijoje, kur esu įkalintas."

Mintys apie dvikovą nedavė Volterui ramybės ir Londone. Iš čia jis slapčiomis pargrįžo į Paryžių, norėdamas susikauti su de Roanu, tačiau bailys ir šį sykį pasislėpė.

Kaip Volteras atsidūrė Anglijoje? Tame pačiame laiške grafui Morepa, tarp kita ko paprašęs leisti jam maitintis drauge su Bastilijos komendantu, Volteras kreipėsi į valstybės sekretorių prašydamas svarbiausio dalyko — leidimo išvykti į Angliją: „...jeigu mano išvykimas kelia abejonių, galima mane išsiųsti su ginkluota apsauga iki Kale."

Balandžio 23-ąją ir 24-ąją Volteras vėl protestuoja — jau laiške Ero,— kad buvo viešai sumuštas, o dabar ir nubaustas už nusikaltimą, kurio tikro kaltininko jis negalėjęs patraukti baudžiamojon atsakomybėn. O toliau prašo ir policijos komisarą leidimo kelionei į Angliją, kur seniai ketinąs vykti.

Kitomis aplinkybėmis šios išvykos gal ir nebūtų buvę. Bet kad jau buvo, tai nulėmė didžiulį įvykį, apie kurį kalbėjo Rene Pomo. Kaipgi kitaip Volteras būtų galėjęs parašyti „Filosofinius („Anglų") laiškus"?

Troškimas palikti tėvynę, kur kilmė yra viskas, o tikros žmogiškos vertybės — niekas, ir palikti ją visiems laikams Vol-

terui kilo dar prieš areštą, tuoj po pečių „paglostymo". Balandžio 10-ąją — dar laisvas — jis rašo markizei de Bernjer: „Esu privestas iki paskutiniosios ir tik laukiu, kada pasveiksiu (nieko nuostabaus, jog būdamas silpnos sveikatos, jis susirgo — *A. A.*), kad galėčiau visiems laikams palikti šią šalį."

Tame pačiame laiške aptinkame įrodymą, jog ne tik draugai aristokratai išduoda Volterą. Toli gražu ne be priekaištų elgiasi ir kuklusis klerkas plevėsa Tjerjo. Vis dėlto jam Volteras beregint dovanoja. Jis, kurį taip mėgstama vaizduoti piktą ir kerštingą, dar sykį įrodė esąs pakantus ir didžiadvasis kaip reta. Atleisdavo neištikimybę ir meilėje, ir draugystėje, atleido ir pačiai markizei de Bernjer už tai, kad ji atvyko į operą drauge su ševalje de Roanu, atleido dėl to, kad ji sumišo...

Siuli, beje, jis atkeršijo už išdavystę ir atkeršijo labai nekaltai: vienoje „Henriados" dainoje, nepaisydamas istorinio tikslumo, kurio šiaip labai žiūrėdavo, pakeitė kunigaikščio protėvį kitu veikėju.

Dar daug nemalonumų, nusivylimų, nuoskaudų gavo patirti Volteras, kol, pagaliau, markizės de Bernjer karieta, lydimas policininko, 1726 metų gegužės 5 dieną išvažiavo į Kale, kad iš ten išplauktų į Angliją.

Leidimas — jis taip pat įsakymas ištremti — buvo duotas, kaip matome, gana greitai. Bastilijoje šį sykį Voltero išbūta trumpai. Labai jau rūpėjo valdžiai pašalinti šį nenuoramą iš Paryžiaus, atrodo, ne tik tam, kad išgelbėtų ševalje de Roaną.

Na, o kalinys be atvangos skundėsi, nuolat rašydamas valstybės sekretoriui, policijos komisarui, bičiuliams ir bičiulėms... Kantrybė niekada nefigūravo tarp kitų jo dorybių. Kad buvo uždrausta — nors iš pradžių Ero buvo leidęs — pas jį lankytis artimiesiems, matytis su savo įvairių reikalų agentu Dobre, dabar jam tai tebuvo smulkmenos, nublankstančios prieš kelionę į Angliją.

Šią šalį Volteras nuo seno vaizdavosi kaip pažadėtąją žemę. Nenuostabu, kad tiek „Henriada", tiek „Lyga" buvo anglofiliškos. Dar prieš vaidą su de Roanu, 1725 metų spalio 16 dieną, Volteras rašė Anglijos karaliui Jurgiui, jog laiko save jo didenybės valdiniu ir prašo užtarti jo kūrinį, kuriame yra pasi-

sakęs prieš Romos politiką ir išaukštinęs reformatų tikybą, kadaise palaikytą Elžbietos.

Bet, aišku, ne dėl Anglijos istorijos ir jos nūdienos Volteras ir kiti Prancūzijos pažangūs protai pajuto simpatiją užjūrio šaliai. Rene Pomo rašo: „Neatsitiktinai per keletą mėnesių Londoną aplankė Monteskje, abatas Prevo (ne tik „Manonos Lesko", bet ir „Anglų laiškų", parašytų anksčiau negu Voltero, autorius — *A. A.*) ir Volteras."

Anglija — nuolatinė Prancūzijos varžovė — tuo metu jau buvo iš pastarosios atėmusi ne tik ekonominę, bet ir dvasinę pirmenybę ir valdė ne vien jūras, bet ir pasaulio protus. Po 1688 metų revoliucijos ji įtvirtino tikybos toleranciją ir, tuolaikiniu požiūriu, visišką minties laisvę, įtvirtino tokią valstybinę sistemą ir visuomeninę santvarką, kur kiekvienas galėjo tikėtis sėkmės — to, ko taip stigo Voltero tėvynėje ir ką jis troško pamatyti savo akimis Britų salose.

O kad ir anapus Lamanšo ne viskas atitinka šį idealą, jis įsitikino tik perplaukęs sąsiaurį.

Kale Volteras išbuvo kelias dienas. Iš čia jis parašė grafienei d'Aržantal, klausdamas, ar ji neturinti ko perduoti ponui ir poniai Bolingbrokams. Tas anaiptol nereiškė jį ieškojus protekcijos. Su torių lyderiu lordu Bolingbroku, kelerius tremties metus išgyvenusiu Prancūzijoje ir net už antrą žmoną paėmusiu prancūzę, materialistu ir deistu, Volteras buvo ne tik pažįstamas, bet ir draugiškai sutarė, susitikdavo pas prezidentienę de Bernjer bei kitų pažįstamų namuose, svečiavosi jo prancūziškoje pilyje Lesurse ir ten skaitė poemą „Lyga".

Viename laiške tai pačiai markizei poetas prisipažįsta, jog milordas privertęs jį pamiršti ir Henriką IV, ir Mariamnę (jo tragedijos heroję), ir aktorius, ir knygynus. Matyt, jis turėjo galvoje Bolingbroko pasakojimus apie Angliją ir jo filosofinius samprotavimus.

Tuo laiku milordui jau buvo leista grįžti į tėvynę.

Kai kurių įtakingų asmenų rekomendacijomis įtakingiems asmenims Volteras vis dėlto apsirūpino. Gal ir reikalavo pasimatymo su savo agentu Dobre, kad šis gautų jam anglų pasiuntinio Paryžiuje Oraso Volpolo (ministro pirmininko Roberto Volpolo giminaičio) rekomendaciją. Jos dėka Londone Volterą gerai sutiko ne tik toriai, bet ir vigai — tuo metu Angliją valdė jų partija. Tremtiniui davė rekomendacijas net grafo Mo-

repa valdyba, lyg išpirkdama savo kaltę prieš įžeistąjį, nukentėjusi vietoj skriaudėjo.

Neaišku, kiek laiko Volteras išbuvo Londone. Tiksliai težinome, kad pirmą kartą jis išlipo į aną Lamanšo krantą 1726 metų gegužės mėnesį, antrą — po nepavykusio mėginimo priversti de Roaną kautis, tai yra birželio pabaigoje. Kada Volteras grįžo į Prancūziją? Tarp 1728-ųjų spalio ir 1729-ųjų vasario. Tikslesnių duomenų nėra.

Galiausiai tas ne tiek svarbu. Svarbu kitkas: visai nebūtina paveldėti iš savo protėvių dalelytės „de" prieš savo pavardę, kad būtum iš tiesų narsus, o jeigu tikrąją žmogaus vertę nulemia jo asmeninės savybės, poetui nereikia laikyti savęs princu. Ševalje de Roano liokajų lazdos, tegu visiems laikams ir neišgydžiusios Voltero nuo aristokratinių potraukių, jam įrodė: poetas, žmogus, pilietis reiškia kur kas daugiau negu princas.

1 skyrius

ANAME KRANTE, ARBA ANGLŲ PAMOKOS

„Zairos" tragedijoje, parašytoje grįžus iš Anglijos, Volteras puikiai vaidindavo seną riterį Luizinjaną. Jis apskritai mėgdavo atlikti taurių ir nelaimingų senelių vaidmenis. Bet pačiam sau, kaip rašytojui, iki „Filosofinių laiškų" „vaidmens" neparašė net lyrikoje. Eilėraščiuose, poemose, tragedijose jis išsakydavo idėjas, reikšdavo simpatijas ir antipatijas — politines ir asmenines, čia užmaskuotas, čia aiškiai atspindinčias visuomeninį ir intymų gyvenimą, leisdavo ne tik atpažinti antikos ar viduramžių drabužiais vilkintį savo amžininką, bet kartais ir pavadindavo jį vardu.

Tačiau pirmasis Voltero „aš" — žinoma, irgi literatūrinis — yra „Filosofinių laiškų" pasakotojas ir pagrindinis veikėjas jaunas prancūzas, senjoras, be to, keliautojas ir filosofas. Šią knygą parengė Voltero prozos pirmagimis — „Karolio XII istorija". Veikiamas Loko empirinės filosofijos ir anglų ankstyvojo švietėjiško realizmo, čia jis jau perėjo nuo aukšto stiliaus prie paprasto pasakojimo, konkretaus bei tikslaus įvykių ir papročių aprašymo. Naudodamasis liudytojų parodymais ir daugybe šaltinių, Volteras ėmė rašyti psichologiškai ir istoriškai įtikimai, nupiešė Karolio XII, Petro Didžiojo ir kitų veikėjų charakterius.

„Karolio XII istorijoje" yra autoriaus pozicija, bet dar nėra pasakotojo „aš", kuris jį padarytų pagrindiniu veikėju. Būtent „aš" ir suteikė knygai, teisėtai pavadintai „Filosofiniais laiškais", tokią nenuginčijamą įtaigą ir propagandinę jėgą; šis veikalas išties filosofinis — ta prasme, kuri buvo būdinga XVIII amžiaus grožinės literatūros kūriniui ir filosofijai (į tuometinę filosofiją įėjo istorija, politika, etika, estetika, teologijos kritika ir papročių vaizdavimas; ji reiškėsi kaip švietimas plačiąja

prasme ir kėlė priešpriešiais scholastikai bei pedantizmui ne tik pažangią mąstyseną, teologijos, atsilikusių doktrinų, absoliutizmo kritiką, bet ir minčių reiškimo lengvumą ir dailumą.)

Jeigu šio nedidelio, bet nuostabiai talpaus kūrinio dvidešimt penkiuose skyriuose be ano „aš" būtų tas pats anglų papročių aprašymas ir tas pats anglų valstybinės sistemos apibūdinimas, tie patys žinomų ir nežinomų žmonių portretai, jeigu autorius supažindintų skaitytoją ir su anglų sektomis ir pritartų oficialiosios religijos tolerantiškumui, išdėstytų Niutono ir Loko teorijas, išgirtų anglų komerciją, išsakytų samprotavimus apie literatūrą ir teatrą, atliktų ekskursijas į senovės Romos ir Anglijos istoriją, pritartų pagarbai, kuria šioje šalyje apgaubiami mokslininkai, rašytojai, artistai,— dviejų Lamanšo krantų sugretinimas būtų akivaizdus. Bet knygoje nerastume gėrėjimosi ir piktinimosi, užuojautos ir humoro, nors ir užmaskuotos, bet labai tikslios veiksmų programos — to subjektyvaus prado, kuris suteikia sprogstamąją galią objektyviausiai tiesai (propagandos tikslais autorius su ja kartais ir prasilenkdavo).

Taigi be pasakotojo, mąstytojo, be pagrindinio veikėjo „aš" „Filosofiniai laiškai" nebūtų tapę pirmąja bomba, prancūzų Švietimo mesta į feodalizmą ir religiją, nebūtų tapę svarbiausia amžiaus knyga (ji šitaip buvo vadinama), nebūtų taip sukrėtę amžininkų protų ir padarę tiek įtakos istorijos eigai.

Čia pravartu prisiminti Rene Pomo aforizmą: „Šio „aš" nebūtų atsiradę, jeigu ševalje de Roano liokajų lazdos nebūtų „paglosčiusios" pirmajam Prancūzijos rašytojui pečių." Žinoma, jeigu juodu ir nebūtų susivaidiję, jeigu Volteras ir nebūtų praleidęs trijų savaičių Bastilijoje ir jeigu policininkas nebūtų palydėjęs jo iki Kale, rašytojas tikriausiai vis tiek būtų atvykęs į Angliją, kaip čia buvo atvykę Monteskje ir abatas Prevo (pastarasis emigravo, išsigandęs jam išrašyto „letr de kaše"). Ko gero, Volteras būtų parašęs „Anglų laiškus", tačiau kitokius. Politinė temperatūra, filosofinė kaitra būtų buvusios, be abejo, žemesnės, silpnesnės.

Nesužinojus, kokių pamokų davė Volterui Anglija, neįmanoma teisingai suprasti ir kitų jo kūrinių, parašytų jau sugrįžus. O „Filosofiniai laiškai" reikalaute reikalauja iš anks-

to susipažinti su realijomis, tai yra su autoriaus išviršiniu ir dvasiniu gyvenimu anuos dvejus su puse metų. Koks, regis, nedidelis laiko tarpas ilgame ir kupiname įvykių jo gyvenime ir koks reikšmingas ne tik jo biografijai, bet ir žmonijos istorijai!

1726 metų gegužės mėnesį perplaukęs Lamanšą, Volteras praleido pirmą naktį Londone pas lordą ir ledi Bolingbrokus, naudojosi jų svetingumu, o paskui jį priėmė lordas ir ledi Girvėjai, kunigaikštis Niukaslis, kunigaikštis Pitsboras, našlaujanti kunigaikštienė Malboro bei kiti kilmingi asmenys. Jis iš tiesų naudojosi ne tik torių, bet ir vigų palankumu, buvo pamylėtas ir karaliaus, ir ministro pirmininko. Priešais „Henriados" prenumeratorių pavardes dažniausiai būdavo įrašyta „jo didenybė" ar „jo kilnybė", tai yra priklausantis garsiai giminei *(right honorable)*. Jis, kaip ir anksčiau, liko de Volteras — ir buityje, ir savo kūrinių tituliniame lape, išskyrus tuos atvejus (labai dažnus), kai jie būdavo išspausdinami anonimiškai ar svetima pavarde. Tačiau atsidūręs Anglijoje, Volteras, nors ir metaforiškai, atsisakė dalelytės „de" prieš savo pavardę ir apskritai prieš pavardes. Jeigu pirma atkakliai reikalaudavo šito priešdėlio, manydamas, kad jis simbolizuoja lygybę su privilegijuota tautos dalimi, tai dabar šios lygybės nebenori.

Voltero gyvenimas vingiuotas ir prieštaringas. Dar ne kartą jis duos pagrindą priekaištams dėl savo aristokratiškų potraukių. Bet jo biografijos vingiai atspindi epochos sudėtingumą ir prieštaringumą. Voltero atsitraukimus nuo pagrindinės revoliucinės (nebijau vartoti šio žodžio) savo gyvenimo, veiklos, kūrybos magistralės gali paaiškinti jo paties žodžiai: „Likimas versdavo mane perbėginėti nuo karaliaus prie karaliaus, nors dievinau laisvę." Beje, šiuos žodžius jis parašys vėliau.

Na, o per ne ištisus trejus Anglijoje pragyventus metus jis kad ir visiškai neatsisakė bendrauti su anglų Konti, Siuli, Komartenais, bet kaip tik tuomet taip smarkiai pasireiškė jo demokratiniai įsitikinimai ir simpatijos. Jis išmoko ir anglų kalbą.

Pasitelksime faktus. Normanas Tori teisingai rašo, kad Voltero gyvenimo Anglijoje įtikimiausias portretas yra jo laiškai Nikola Tjerjo. Priminsiu jį buvus paprastą klerką, o vėliau nežymų vertėją.

Pacituosiu kelias eilutes, kurias išverčiau proza, iš vieno Voltero laiško šiam bičiuliui:

„Rašau tau karštinės nuvarginta ranka
Ir laukt mirties įpratusia dvasia,
Be prietarų, be turto, be tėvynės,
Nemėgstamas didžiūnų, nebijodamas likimo,
Šaipydamasis iš kvailų išpuikėlių,
Kaip visada, viena koja karste,
Kita — pasišokinėdamas..."

Čia matome ir kūno negalią, ir dvasios stiprybę, panieką aristokratų menkybei ir savo paties gerovei, matome visada jį lydinčią ironiją — tiek kitiems, tiek sau.

Šis laiškas parašytas prancūziškai, bet vėliau, kad išsipažintų iki galo ir be jokių varžtų, Volteras ėmė rašyti Tjero ir kitiems draugams prancūzams, galintiems jį suprasti, anglų kalba; jis sakėsi elgiąsi kaip Bualo: šis susirašinėjęs lotyniškai, kad neperskaitytų svetima akis.

Tjerjo — svarbiausias, bet anaiptol ne vienintelis Voltero laiškų iš Anglijos adresatas. Didelis ir įvairus jo korespondentų sąrašas ir per šiuos neilgus metus. Iš anglų tepaminėsiu Aleksanderį Popą, Džonataną Sviftą, grafą Oksfordą, iš prancūzų — grafą Morvilį, markizę de Bernjer ir net grafą de Morepa. Laiškai tampa jo tikru ir nuoširdžiu dienoraščiu, būsimų kūrinių eskizais, epistoliarinio žanro literatūriniais kūriniais.

Pirmame angliškame laiške, rašytame iš Londono 1726 metų spalio 26 dieną Tjerjo, Volteras susijaudinęs pasakoja, kad liepos gale grįžęs iš slaptos nesėkmingos ir brangiai kaštavusios kelionės Paryžiun, atsidūrė labai keblioje būklėje. Turėdamas ne grynus pinigus, o vekselius aštuoniems ar dešimčiai tūkstančių prancūziškų livrų, tikėjosi juos diskontuoti pas bankininką žydą Mediną. Bet šis subankrutavo. Tokiu būdu likęs be penso kišenėje, ligotas, nelaimingas, vienišas, visiems svetimas mieste, kuriame „nieko nepažinojo" (?), jis mielai būtų atsisveikinęs su gyvenimu. Matyt, čia jis perdeda. Tačiau nereikia pamiršti, kad liepa Londone — atostogų metas. Be abejo, lordas ir ledi Bolingbrokai tuo metu leido laiką kaime. Atsidūręs tokioje būklėje, Volteras negalėjo pasirodyti pasiuntiniui. Dar niekad nebuvo taip įpuolęs į neviltį.

Matyt, jam buvo skirta patirti visas negandas ir išlikti gyvam. Tą liūdną valandą likimas atsiuntė nepažįstamą džentelmeną, kuris jam pasiūlė kiek nori pinigų,— toliau pasakojama laiške Tjerjo.

Fule išaiškina, kas buvo tas „nepažįstamas džentelmenas"— ne kas kitas, kaip pats Anglijos karalius. Ir tai visai įtikima: kitame laiške Volteras išdidžiai praneša atsisakęs karaliaus ir karalienės pasiūlytos pensijos. Taigi ji buvo siūloma ir galbūt kaip tik aną valandą. Bet svarbiausia: jis *atsisakė*.

Čia pat Volteras rašo, jog kitas londonietis (tuo įtikimiau, kad pirmasis buvo karalius), anksčiau vos sykį tesutiktas Paryžiuje, pirklys Edvardas Folkneris, išsivežęs jį į savo namą užmiestyje. Ten jis gyvenęs daugiau kaip mėnesį — kukliai, niekam nežinant, labiau už visokias pramogas vertindamas draugystę, ir buvęs taip sužavėtas tokio gyvenimo, kad į sostinę beveik nekėlęs kojos. Išpažinęs meilę pačiam Tjerjo, Volteras rašo apie Folknerį: „Šio žmogaus nuoširdumas ir taurumas nuramino mane ir apsaugojo nuo visų negandų..."

Tuo metu į Londoną pargrįžo Bolingbrokai. Juodu be galo užjautė savo draugą prancūzą dėl nesėkmių, siūlė jam viską — savo namus, pinigų... „Bet aš,— toliau pasakojama laiške,— visko atsisakiau, nes jie — lordai, ir viską priėmiau iš misterio Folknerio, nes jis — tik džentelmenas."

Voltero dėkingumas žmogui, iš kurio priėmė pagalbą, buvo toks didelis, kad nepaisydamas jokių taisyklių, tragediją „Zaira" dedikavo pirkliui Edvardui Folkneriui. Šis tik vėliau taps pasiuntiniu Konstantinopolyje, kunigaikščio Numberlando sekretoriumi ir pašto ministru.

Apie tai, ką Volteras pamatė, išgirdo ir suprato Anglijoje, geriausiai, žinia, byloja patys „Filosofiniai laiškai", toji krašto dabarties ir praeities enciklopedija. Knyga stebina retu įžvalgumu, humoru, lengva plunksna, išsamia ir tikslia informacija; joje gausu smulkmenų, kurias galima pavadinti pikantiškomis. Be to, čia ne šiaip kelionės, o net literatūrinis dienoraštis.

Knyga ir platesnė, ir siauresnė už tiesioginius autoriaus įspūdžius. Mat joje tilpo toli gražu ne visi jo pastebėjimai ir samprotavimai, čia ne mažiau (jeigu ne daugiau) ir informacijos, paimtos iš įvairiausių šaltinių. Volteras atsijojo ir per-

mąstė tai, ką buvo pamatęs ir paėmęs iš dokumentų ir pirmtakų veikalų, visa pajungdamas svarbiausiam uždaviniui — šios pamokos turi praversti jo tėvynei. Tai ne sandėlis, o arsenalas,— taip vėliau taikliai bus apibūdinta Didro ir d'Alambero „Enciklopedija", ir tas tiks „Anglų laiškams".

Užtat itin svarbu atsispirti pagundai, nukrypus nuo biografijos, perpasakoti „Filosofinius laiškus" ir, pasinaudojus daugybe sutapimų, padėti lygybės ženklą tarp autoriaus realaus išviršinio ir vidinio gyvenimo Anglijoje... Juk išnešiojęs „Filosofinius laiškus" Londone, jis parašė juos Paryžiuje — ir ne tuoj po to, kai sugrįžo, o tik po penkerių metų, po tragedijų „Brutas", „Cezario mirtis", „Zaira", „Karolio XII istorija", kurios taip pat yra anglų pamokų vaisiai. Štai kiek šį sykį prireikė laiko Volterui, visada tokiam guviam ir nenuilstančiam. Be to, jis bijojo rašyti ir juo labiau spausdinti šią knygą dar nežinodamas, kur nuneš jį plunksna.

Dabar sugrįšime prie Voltero laiškų be kabučių ir papasakosime apie dvi ištraukas, autoriaus neįdėtas į knygą.

Pirmame laiške, rašytame iš Londono Tjerjo, Volteras liaupsina Angliją už tai, kad šioje šalyje gerbiami ir atlyginami menai, kad jeigu čia tarp žmonių ir esama skirtumų, tai juos apsprendžia tikrosios jų vertybės, kad šioje šalyje mąstoma laisvai ir tauriai, nepasiduodant kokiems nors servilistiniams sumetimams. Spalio 26 dienos laiške Volteras siūlo Tjerjo versti anglų autorius — su jais supažindinti prancūzus, be to, pataria jam atvažiuoti į Angliją. Jis pamatysiąs „laisvę mylinčią, apsišvietusią, niekinančią gyvenimą ir mirtį tautą, filosofų tautą, ir ne todėl, kad Anglijoje nebūtų šiek tiek bepročių: kiekvienoje šalyje yra jai vienai būdinga beprotybė... galbūt prancūzų beprotybė ir malonesnė už anglų, bet gera anglų išmintis ir dorumas vertesni už mūsų... aš supažindinsiu Jus su šios nacijos charakteriu..."

Laiškai Tjerjo mums byloja ir apie Voltero demokratišką nuotaiką Anglijoje. Pradžioje jo norėta išspausdinti „vargšą Henriką" Londone savo sąskaita. Tik dėl pinigų stygiaus jis turėjo pasinaudoti karaliaus proteguojama „Henriados" prenumerata, dėl ko karčiai apgailestavo. „Mane išvargino karalių rūmai, Tjerjo. Tiek karalius, tiek visa, kas priklauso karaliui, baugina mano *respublikonišką* filosofiją (kursyvas mano — A. A.), nenorėčiau gerti šio paskutinio vergijos gurkšnio laisvės karalijoje."

Užtat kaip jis brangina draugystę su didžiuoju anglų rašytoju! Ne tik stengiasi, kad „Guliveris" išeitų prancūzų kalba, bet ir rūpinasi, kad autorius gerai būtų priimtas Prancūzijoje, kur šis ruošiasi vykti. Ir, žinoma, dovanoja didžiai gerbiamam plunksnos broliui savo „Samprotavimus apie epinę poeziją", parašytus angliškai ir išleistus Londone.

Paskaitykime Voltero pašalintus iš „Filosofinių laiškų" fragmentus. (Vėliau jie bus išspausdinti raštų rinkinyje sąlyginiu pavadinimu „Laiškai Ponui ***".)

Pirmas laiškas veikiausiai turėjo būti knygos pradžia. Herojus, ką tik, 1726 metų gegužės mėnesį, atvyko į Angliją. Jį sužavi gegužinė palei Grinvičą, kur priplaukia jo laivas. Temzės irkluotojų veidai byloja apie „laisvės ir gerovės suvokimą". Apie gerovę liudija ir jų drabužiai. Visos merginos Volterui ir jo palydovui, diplomatiniam kurjeriui, atrodo meilios ir grakščios dėl to, kad „žvalios ir patenkintos". Didpirkliai paprasti ir vaišingi. Iš tiesų pažadėtoji žemė, rojus žemėje... Prancūzas tariasi persikėlęs į Olimpinių žaidynių laikus, į nuostabią žmonijos vaikystę. „Čia visada visi linksmi, moterys žavios ir smagios, Anglijos dangus giedras ir tyras, čia galvojama vien apie malonumus."

Bet teisus vokiečių mokslininkas Vilhelmas Girnus: „Pradėjęs nuo iliuzijų, Volteras dar jaunystėje greitai jų atsižadėjo." Tas atsitiko jam pačią pirmą dieną Anglijoje: apsilankęs viename didikų salone, bemat įsitikino, jog šeimininkas ir svečiai niekina paprastus žmones. Kurgi lygybė? Klausimas tiesiai neduodamas, bet jį gali numanyti. Tos pačios dalelytės „de" viešpatavimas, nuo kurio bėgta, Volterą nemaloniai nustebina — taip greitai ir anapus Lamanšo. Be to, jis čia pasigenda ir prancūzų aukštuomenės papročių elegantiškumo, grakštumo. Jų vietoje — ceremoningumas ir manieringumas. K. Deržavinas savo monografijoje teisingai pažymėjo, kad aprašydamas šį saloną, Volteras pranoko Šeridano „Intrigų mokyklą". Jo teisybė. Skaitome: „Damos buvo nenatūralios ir šaltos, gėrė arbatą ir smarkiai mosavosi vėduoklėmis. Jos arba nepratardavo nė žodžio, arba visos iškart imdavo šaukti, plūsdamos artimuosius."

Nuo čia prasideda Voltero priešiškumas anglų lordams, ne mažesnis už priešiškumą prancūzų senjorams.

Neturiu tikslių duomenų, tačiau tai galėjo būti ir Bolingbrokų salonas — juk pas juos jis praleido pirmąją naktį Londone. „Laiško" tęsinys, pasak Deržavino, parašytas Dikenso tonu. Nusivylęs anglų aristokratais, Volteras skuba į Sitį. Ir ką čia pamato? Purviną, prastai įrengtą ir silpnai apšviestą kavinę, netikusį klientų aptarnavimą. Patys klientai, kuriems kavinė tereikalinga dalykiniams susitikimams, nemalonūs, storžieviški, savo reikalais susirūpinę ir nuobodūs komersantai. Abejingi, tarytum kokią mažareikšmę naujieną, jie aptarinėja jaunutės merginos Molės savižudybę — ji persipjovusi gerklę skustuvu. „Ką gi tokio padarė jos jaunikis?"— susijaudinęs klausia Volteras. „Nupirko jai skustuvą",— dalykiškai ir abejingai atsako vienas lankytojas.

Tokį giedrą ir tyrą Grinvičo gegužinės dangų pakeičia Londono rūkas ir drėgmė, linksmybę — anglų splinas. Tuoj pat susvyruoja tikėjimas lygybe ir žmoniškumu šiame Lamanšo krante.

Antrame „Laiške Ponui ***" rašoma apie du susitikimus su valtininku, vežiojusiu Volterą po Temzę. Sužinojęs, kad jo keleivis — prancūzas, „ėmė išdidžiu veidu man liaupsinti savo šalies laisvę ir visais šventaisiais prisiekinėti, kad jam geriau būti paprastu valtininku Temzėje negu arkivyskupu Prancūzijoje". O kitą dieną pasakotojas sutinka naująjį savo pažįstamą kalėjime. „...jis buvo surakintas grandinėmis ir pro grotas tiesė rankas, prašydamas išmaldos... paklausiau jį, ar vis dar su panieka žiūri į Prancūzijos arkivyskupo titulą..."—„Ak, pone, ši šlykšti vyriausybė užverbavo mane į norvegų karaliaus laivyno jūrininkus ir, atplėšusi nuo žmonos ir vaikų, sukaustė ir įmetė į cypę, bijodama, kad nepasprukčiau."

Pasakotojo palydovas, irgi prancūzas, netveria piktdžiuga, kad anglas, dar tik vakar puikavęsis savo krašto laisve ir taip niekinęs Prancūzijoje viešpataujančią vergovę, šiandien pats tapo vergu. Na, o pasakotojas, atvirkščiai, susikremta, kad *žemėje suvis nėra laisvės.*

Pabrėžiau šiuos ypatingus žodžius, nes jie paneigia visus tradicinius priekaištus, jog Volteras nesupratęs ir šio, ir to, ir ano. Pagal savo epochą jis nuostabiai puikiai suvokė istorijos vyksmą ir labai stengėsi, kad ji eitų teisinga vagą.

Juk ir įsitikinęs, kad Anglijoje visiškos laisvės nėra, jis grįžta į ją, tegu ir ne visam laikui. Grįžta, be abejo, ne vien dėl gresiančio tėvynėje pavojaus. Nors ir turėdama prieštaringumų bei netobulumų, ši šalis svarbiausiais dalykais pranoko tuometinę Prancūziją. Taigi reikia, kur tik įmanoma, iš anglų mokytis, kad gautas pamokas vėliau galėtum perteikti tėvynainiams ir žmonijai.

Kodėl Volteras nepasiliko Anglijoje visam laikui, kaip iš pradžių buvo ketinęs? Ar todėl, kad dar labiau nusivylė lygybės ir laisvės šalimi, filosofų tauta? Daug kas čia ir toliau jam buvo prie širdies, o kritika, humoras, ironija — ką gi, be jų Volteras nebūtų Volteras. Gal todėl, kad ilgėjosi tėvynės? Betgi svarbiausia ne tai, ne sugrįžimo priežastys, o suvokimas savo misijos įdiegti Prancūzijai anglų patyrimą aliai vienoje visuomeninio ir dvasinio gyvenimo srityje. Jis atliko šią misiją — tegu ir ne visur vienodai sėkmingai. Prancūzų racionalistinei filosofijai įskiepijo anglų materializmą. Į prancūzų klasicistinę dramaturgiją savo „angliškomis tragedijomis" stengėsi įdiegti Šekspyro platybę, laisvę, teisingumą (šito, deja, padaryti negalėjo), o „Brutu", „Cezario mirtimi"— ir respublikoniškas idėjas. Jis pirmas supažindino Prancūziją su Šekspyru. „Karolio XII istorija" padarė jį— kol kas nedrąsiu — tikrojo istorijos mokslo pradininku ir įdiegė į prancūzų prozą XVIII amžiaus pradžios anglų švietėjišką realizmą. Žinoma, genialiajam „Guliveriui" ši knyga neprilygsta.

Jis nuveikė labai daug. Niutonas buvo žinomas Prancūzijoje ir anksčiau. Čia buvo nemaža perskaityta ir apie anglų papročius. Volteras ne vienintelis bėrė sėklą į paruoštą dirvą. Bet argi svarbu, kas pirmasis pasakė „ė"? Anglų sėklos, kurias Volteras atgabeno į prancūzų žemę, davė didžiausią derlių.

2 skyrius

SUGRĮŽIMAS

1729-ųjų balandį Volteras vėl Paryžiuje. Ar smarkiai pasikeitė sugrįžęs? Pažiūrėti lyg ir ne. Sakytum, toks pat gyvenimo būdas kaip ir prieš išvykstant. Taip pat praleidžia ilgas

valandas prie sekreterio. Tik dar labiau apsikrovęs knygomis — šaltiniais savo kūriniams, kuriuos rašo pirmuosius penkerius metus po sugrįžimo. Tai tragedijos, „Karolio XII istorija" ir „Filosofiniai laiškai". Tarp šių knygų — Šekspyro tomeliai, Niutono, Dekarto veikalai, niutonininko Mopertiuji darbai. Tik dažniau prirašyti lapai pakeičiami švariais. Jis nuolat lankosi Komedi fransez teatre, repeticijose ir spektakliuose, narsto artisčių ginčus, apmaudaudamas dėl prarasto laiko. Bet vis dėlto suspėja kaitalioti darbą su pramogomis. Kaip ir anksčiau, rūpinasi gausinti turtą. Juk reikia kaip nors padengti lengvabūdžio Tjerjo padarytus nuostolius — jis išsvaistė didumą pinigų, gautų iš „Henriados" prenumeratorių; rašytojo nepriklausomybė kaip anksčiau, taip ir dabar priklauso nuo einamosios sąskaitos banke.

Jis užsiiminėja ir kitų reikalais, nors veiklos esmė ta pati. Rūpinasi jaunu talentingu autorium, padeda Ruano parlamento patarėjo Sidevilio globotiniui — jaunam leidėjui Žorui.

Užsimezga naujos pažintys su aristokratais — sakytum nė nebūtų gauta ševalje de Roano liokajų lazdų, sakytum nė nebūtų buvę kunigaikščio de Siuli bei kitų didikų libertenų išdavystės. Pavardės, beje, jau kitos. Dabar Volteras — markizo de Klermano favoritas, ministro Rulje geras pažįstamas. Ar galima juos pavadinti bičiuliais? Bičiulis — d'Aržantalis. Kaip gerai, kad jis yra, kad jis čia, visada šalimais, angelas sargas! Kokių vertingų patarimų duoda kiekvienai naujai tragedijai, gavęs iš Voltero pirmą variantą!

Pirmą laišką iš Paryžiaus, vėl anglišką, Volteras siunčia Tjerjo ir iki rugsėjo beveik niekam daugiau nerašo. Jis užvis labiau brangina mokėjimą saugoti paslaptį ir pagal tai vertina draugystę. Tegu kunigaikštis de Rišelje, „sužinojęs, kad aš rašau Jums... ant manęs supyksta, ir ne be pagrindo. Bet, prisipažinsiu, man draugas vertesnis už kunigaikštį".

Na, o Rišelje jo neišdavė aną nelemtą 1725-ųjų žiemą: jis ir pats tada buvo įkalintas Bastilijoje per nesėkmingą meilės istoriją. Vėliau Volteras padės surengti jo sutuoktuves su panele de Giz ir dėl to net užsitrauks išdidžios Lotaringijos giminės nepasitenkinimą. Vėliau kunigaikščio pilyje Monže, Burgundijoje, poetas ras prieglobstį, ir jųdviejų draugystė truks ištisus dešimtmečius.

Kol kas jis nekilmingą inteligentą vertina labiau už aristokratą ir prisipažįsta Tjerjo, jog šis — vienintelis žmogus, kurį norėtų matyti.

Visgi mato ir kitus. Tarsi gyvena dvejopą gyvenimą — tikrą ir kamufliažinį. Kodėl? Kodėl gali atrodyti, kad jis nė nebuvo išvykęs tuos trejus metus, nė nesimokęs iš anglų? Ogi todėl, kad nepasikeitė Paryžius. „Čia kalbama tik apie Romą, apie jansenistus, apie popiežiaus dekretą, apie trėmimus ir suėmimus. Vien tik vyskupų susirinkimas užtraukė dvidešimt tūkstančių orderių areštams",— skundžiasi jis viename laiške. Daug kuo skundžiasi ir kituose.

Tikrame jo gyvenime svarbų vaidmenį vaidina tuoj po sugrįžimo atsinaujinusi sena bičiulystė su Adrijena Lekuvrer, o kai po vienerių metų ją ištinka staigi ir ankstyva mirtis, jis patiria ne tik sielvartą, bet ir gėlą dėl pasityčiojimo iš velionės palaikų.

Jųdviejų santykių būta nepastovių ir sudėtingų. Pradžioje neapsiribota draugyste. Bet Adrijenos aistringa širdis reikalavo didvyrių ne tik dvasia, bet ir kūnu. Ligotas siauralūpis ir jaunystėje nedailus Volteras savo išvaizda nė iš tolo nepanėšėjo į didvyrį. Bičiulystę pertraukdavo nesantaikos. Na ir kas! Adrijena iš prigimties buvo apdovanota tokiu jausmų kilnumu, tokia tvirta ir bebaime ištikimybe tikriems savo draugams! Slaugė Volterą, šiam susirgus vėjaraupiais, anuomet ne tik užkrečiama, bet ir pavojinga liga. Nualpo, ševalje de Roanui pakėlus prieš jį lazdą. O temperamentas, vidinė ugnis padarė Adrijeną didžia artiste tragike. Ją ir Volterą jungė bendras darbas, juodu ne sykį dalijosi sėkmės džiaugsmu ir nesėkmės kartėliu.

Toji ugnis ir sudegino ją, tesulaukusią trisdešimt aštuonerių metų. Nuo jaunų dienų būdama silpnos sveikatos, ji, kaip kadaise Moljeras, ir sunkiai susirgusi nepasitraukė iš scenos. Paskutinis jos spektaklis (1730 metų gegužės 15 dieną) buvo Voltero „Edipas", kuriame ji nuo pat premjeros vaidino Jokastę. Po šio spektaklio Adrijena atgulė ir daugiau neatsikėlė. . .

Volteras nepamiršo, ką jis skolingas; drauge su paskutiniu jos numylėtiniu Morisu Saksoniečiu ir grafu d'Aržantaliu keturias dienas nesitraukė nuo ligonės lovos. Ant jo

ir Moriso Saksoniečio rankų ji ir mirė gegužės dvidešimtosios rytą.

Regis, būtų buvę natūralu, jei Adrijenai Lekuvrer būtų buvusios surengtos kuo garbingiausios laidotuvės. Komedi fransez atšaukė kitos dienos spektaklį, prie teatro durų kabojo gedulingas skelbimas. Paryžiaus publika ją dievino. Bet tuometinėje Prancūzijoje aktorės profesija buvo laikoma niekinga. Katalikų bažnyčia atsisakydavo krikščioniškai laidoti aktorius, jeigu šie prieš mirtį neišsižadėdavo nuodėmingo apsimetinėjimo. Ar pavėluota prieš mirtį pas ją kviesto kunigo, ar jos pačios atsisakyta šventą savo meną pripažinti nuodėme — versijų esama įvairių, bet amžinas atilsis „pašventintoje žemėje" nebuvo jai skirtas. Buvo kita išeitis: iškilmingos civilinės laidotuvės — taip ne sykį laidota žymūs aktoriai. Bet mums jau pažįstamas policijos komisaras ponas Ero, bijodamas, kad laidotuvės sutrauks pernelyg daug žmonių ir sukels nepageidautiną aistrų protrūkį — ko gero, dar pasigirs balsų ir prieš pačią bažnyčią,— nusprendė, gavęs valdžios pritarimą, patvarkyti kitaip. Garsioji aktorė net nebuvo paguldyta į karstą, o įsupta į pašukinį ir naktį, slapčiomis, policijos karieta išvežta į dykvietę prie Senos. Čia žiojėjo jau iškasta duobė. Tylėdami į ją įleido palaikus, užbėrė negesintomis kalkėmis ir sulygino žemę. Pasak Voltero, kūnas buvo „išmestas kaip krūva šlamšto". Šiose „laidotuvėse" daugiau nieko nebuvo, tik policija. . .

Kai gegužės 22 dieną, pasipiktinę siaubingu išsityčiojimu, Komedi fransez aktoriai susirinko į gedulingą minėjimą, Volteras pasakė rūsčią kalbą, reikalaudamas iš visos trupės, kad ji atsisakytų vaidinti, kol jai, gaunančiai atlyginimą iš karaliaus, nebus garantuotos tos pačios teisės kaip ir visiems kitiems valdiniams, tarp jų ir netarnaujantiems pačiam karaliui. Aktoriai sutiko, bet praktiškų žingsnių, deja, nebuvo žengta.

Volteras nenurimo. Ne tik parašė kalbą apie Adrijeną Lekuvrer (publikai ją pasakė aktorius Granvalis), bet paskyrė jos atminimui ir tris eilėraščius. Vieną pasiuntęs Tjerjo, vėliau jam rašė: „Prieš mėnesį, kaip žinote, Jums išsiunčiau kelias eilutes. . . nerimastingas ir kupinas nelaimės pajautimo, kurį išgyvenau jos netekęs, ir galbūt dar labiau kupinas karčios nuoskaudos dėl jos palaidojimo, nuoskaudos, atleistinos ją dievinusiam bičiuliui ir gerbėjui, ir, be to, poetui." Odėje jis išliejo

pasipiktinimą, kad Lekuvrer buvo palaidota it nusikaltėlė, kad Prancūzijoje šitaip laidojami didūs menininkai, kuriems Graikijoje buvo statomi monumentai... Viename „Filosofiniame laiške", pavadintame „Apie pagarbą, kuri turi būti rodoma rašytojams ir artistams", jis dar sugrįš prie Adrijenos Lekuvrer laidotuvių, keldamas priešpriešiais joms 1730 metų spalį mirusios anglų aktorės madmuazelės (taip vietoj „mis" rašo Volteras) Ofilds laidotuves; šios aktorės, kaip ir Niutono, monumentas stūksąs Vestminsterio abatijoje šalia karalių ir įžymių valstybės veikėjų monumentų. Lygindamas dviejų aktorių pomirtinį likimą, Volteras ir čia laiko pavyzdžiu Angliją.

Ir kadangi abi mirtys įvyko jam jau esant Paryžiuje (iš „laiško" teksto šito nematyti), tas dar kartą pabrėžia, jog čia ne dienoraštis, o knyga.

Vis dėlto jo protestą, audringą ir rizikingą, lydėjo ir nuolaida, beje, tik viena. Tik pirmiau — trumputė įžanga. Po sugrįžimo Voltero jau netraukia meilės-„plaštakėlės". Pamirštos ir prezidentienė de Bernjer, ir maršalienė de Vilar. Kūniškus ryšius pakeičia grynai dvasinis bendravimas su gerokai pagyvenusia dama, grafiene de Fontene Martel. Ji domisi filosofija, negali gyventi be teatro. Volteras bemaž kasdien vakarieniauja pas grafienę, o paskui ir visai persikrausto į jos rūmus. Juodu rašo vienas kitam laiškus iš pirmo aukšto į antrąjį.

Bet 1733 metais jį ištinka naujas sielvartas — ir šios bičiulės liga ir mirtis. Bedievis priverčia grafienę numirti „pagal taisykles", tai yra pasikviesti kunigą, priimti šventus sakramentus. Kodėl šitaip pasielgia? Tai nesunku paaiškinti. Jis nebenori dar sykį išgyventi, ką išgyveno, kai Adrijenos Lekuvrer kūnas buvo išmestas lyg krūva šlamšto.

Ne, jis nesiliaus kovojęs dėl pagarbos, kurią tauta turi teikti savo rašytojams ir artistams, savo tikrai didiems žmonėms. Ši kova neatskiriama nuo žmogaus ir piliečio teisių gynimo, nuo priešinimosi religiniam nepakantumui, karaliaus valdžiai, parlamentų biurokratinei priespaudai, policijos savivalei.

Kokia, regis, sunki rašytojo profesija, pasirinkusi šešiolikmetį Volterą! Skaitome jo laišką jaunam garbėtroškai autoriui: „Literato, ypač genialaus literato, karjeros kelias daug daugiau erškėčiuotas negu kelias į turtus. Jeigu Jums nelemtis skyrė tik tiek gabumų, kad taptumėte vidutinybe, o tuo nenoriu ti-

kėti, tai dar būsite aptalžytas paties gyvenimo; sėkmės atveju įsigysite priešų, vaikščiosite ant bedugnės krašto, tarp paniekos ir neapykantos." Toliau Volteras rašo jaunajam plunksnos draugui apie tuometinę cenzūrą, kuri autoriams anaiptol ne „minties mokykla".

Jis pats be paliovos vaikšto šios bedugnės kraštu, kenčia nuo cenzūros. Kone visa, ką sukuria ir išleidžia į pasaulį, palydima nemalonumų. Net dedikacija karaliaus uošviui, Stanislovui Leščinskiui, nepadeda gauti privilegijos — leidimo spausdinti „Karolio XII istoriją". O koks šmeižtų srautas užgriūva šią tikrovišką knygą!

Dar gerai, kad iš „genialaus barbaro" (taip Volteras vadina Šekspyrą) paimtos kai kurios pamokos — „angliškos tragedijos" susilaukia audringo pasisekimo. Tiesa, „Cezario mirtis" ne iš karto randa kelią į plačią auditoriją; atsargumo dėlei Volteras pirmiau ją davė tik d'Arkuro koležo scenai.

Visų puikiausiai praėjo „Zaira". Jos triumfas 1732 metų rugpjūtį paguodė autorių po „Erifilos" nepasisekimo kovo mėnesį. (Vėliau tragedija bus perdirbta ir pagarsės „Semiramidės" vardu.)

Vos nesukliudė dedikacija Edvardui Folkneriui, bet ir čia viskas susitvarkė. „Zairą" Volteras parašė per dvidešimt dvi dienas — dar niekad nebuvo taip sparčiai dirbęs. Premjera, skirta karaliaus rūmams, įvyko Fontenblo, ir rūmai buvo didžiai patenkinti — o to nebūtų sulaukęs „Brutas" ir juo labiau „Cezario mirtis" su savo respublikonišku patosu.

Tas nereiškia, kad „Zaira" neturėjo tam tikros porcijos „gyvatės nuodų", pavojingų atgyvenusiam režimui. Tik čia autoriaus geluonis paslėptas giliau. Tiek rūmams, tiek Komedi fransez žiūrovams prancūziškas „Otelo" variantas taip patiko būtent dėl to, kad čia buvo prancūziškas variantas. Autorius ir pats bijojo šiurkštumo. Iš pirmo žvilgsnio „Zaira" visu kuo atitiko teatro tradiciją ir tikrai su ja siejosi. Svarbiausią vietą užėmė meilė — ne taip kaip „Cezario mirtyje", kur net nerasi moteriško vaidmens. Konfliktas taipgi buvo sumegztas „pagal taisykles" — iš prieštaravimų tarp antraštinės herojės jausmo ir pareigos — šeimyninės, patriotinės. Tik čia buvo įsipynusi ir religinė pareiga: tragedijos geluonis taikė į religinį nepakantumą... Konflikto atomazgos negalima pavadinti grynai klasikine. Mat Volteras sumanė ir meilę parodyti ne tokią, kokia

paprastai buvo vaizduojama tėvynės scenoje. „Galų gale ryžausi parodyti aistrą, bet visai negalantišką, neprancūzišką. Mano herojus nė trupučio nepanašus į jauną abatą, kuris nuleipsta pamatęs savo mylimąją rengiantis. Jis yra aistringiausias, išdidžiausias, pavydžiausias, žiauriausias ir tauriausias iš visų mirtingųjų",— rašė autorius savo draugui poetui Formonui 1732 metų birželio 25 dieną.

„Brūtu" ir „Cezario mirtimi" Volteras, sekdamas Šekspyru, stengiasi grąžinti į prancūzų sceną politiką, pilietines aistras, pamirštas nuo Kornelio laikų, ir nueina toliau už savo paties „Edipą"— atvirai pasisako esąs respublikonas.

„Zaira" jis bando įdiegti į prancūzų tragediją jausmų tikrumą, humanizmą; pasirenka pagrindiniu veikėju Jeruzalės sultoną, musulmoną Orosmaną, tik pastarajam suteikia ir krikščionių dorybių, nes norėjo sukurti sudėtingą charakterį, apie ką buvo rašęs Formonui.

Rytietiškas siužetas ir herojus nebuvo naujovė prancūzų tragedijai. Šit ir „Zairoje" Volteras aiškiai mokosi iš Rasino „Bajazeto", be to, stengiasi kurti Orosmaną pagal Otelo paveikslą.

Volterui labai svarbu, kad pagrindinė jo herojė — prancūzė, tegu ir auklėta musulmonybės dvasia, seralyje; keletas kitų tragedijos personažų taip pat europiečiai.

Panašumas — daugiau išviršinis negu tikras — į Šekspyro tragediją tuo neapsiriboja. Zaira, kaip Dezdemona, žūsta nuo mylimojo rankos per lemtingą nesusipratimą. Ten — nosinė, čia — laiškas, neteisingai išsiaiškintas. Zairos meilė tokia beribė kaip ir Šekspyro herojės. Orosmanas nėra pavydus kaip Otelas (čia Volteras nukrypo nuo sumanymo, išdėstyto laiške Formonui) ir net smerkia pavydą. Šitai, beje, galima paaiškinti ir tuo, kad pats Volteras nepavydus, kaip būdinga XVIII amžiaus prancūzų papročiams.

Atkreipkime dėmesį į tam tikrą „Zairos" autobiografiškumą. Tragediją apie didelę, tikrą meilę Volteras rašė tuo metu, kai atsižadėjo smulkių meilės intrigėlių, prieš pat savo pirmą tikrąją meilę Emili diu Šatle.

Yra „Zairoje" ir savas Jagas — Korosmanas.

Tuo panašumas ir baigiasi, prasideda skirtingumai. Ne veltui tragedijai priskiriama ne vien „Otelo", bet ir „Bajazeto" įtaka.

Jau tas, kad nužudyta herojė parkrinta pačioje scenos gilumoje, kone už kulisų, tarsi „sušvelnina" šekspyrišką šiurkštumą, materializuoja prancūzų galantiškumą, kurio Volteras neišvengė, nors ir labai stengėsi. Jis nepasiekė ir Rasino aistrų stiprybės, jo talentą, kaip ir visi rokoko epochoje, laikydamas „džiugiu".

Kadangi „Zaira" atitiko to meto prancūzų skonį, jau per premjerą Fontenblo išspaudė žiūrovams ašaras ir išspaus jas vėliau. Apie neregėtą tragedijos pasisekimą liudijo žiūrovų skaičius, palydėtas komercinio efekto. Pirmi dešimt spektaklių surinko 10 210 žiūrovų, apmokėjusių savo vietas. (Į to meto populiariausios tragedijos „Inesa de Kastro" pirmus dešimt spektaklių buvo parduota mažiau kaip 9517 bilietų.) Pagal anuos laikus — astronominis skaičius, svarus ir dabar. Volteras, nepatenkintas savo „Zaira", dėl to suvirpa.

Taigi jo ketvirtojo dešimtmečio tragedijose jėzuitų pamokos susiduria su anglų pamokomis. Švietimas — su Renesansu, klasicizmas — su šekspyrizacija ir su rokoku.

Tačiau čia ne tik dvikova, bet ir, regis, tokių prieštaringų pradų sąjunga kovoje už tai, kad į tėvynės teatrus sugrįžtų pilietiškumas ir politika, kad čia viešpatautų žmoniškumas. Nieko panašaus tuo metu nebuvo prancūzų scenoje (tiksliau, tragedijose), kurią valdė krebijonai. Kur kas geriau ėjosi komedijai, čia buvo sukurta meno pavyzdžių — Marivo, Renjaro...

Anglijoje, kur Šekspyrą tebegerbė ir tebevaidino, tuometinis dramaturgas Adisonas nepalyginti sėkmingiau sekė prancūzų klasicizmo tradicijomis, visų pirma jo pilietiškumu. Teatro srityje anglai taip pat buvo aplenkę prancūzus.

Voltero požiūris į Šekspyrą ketvirtajame dešimtmetyje (vėliau jis pasikeis, bet visada bus labai svarbus bendrai jo pozicijai) plačiai žinomas. Jis atvirai išsakytas XVIII „Filosofinio laiško" pradžioje. Aš tik pakartosiu savo išverstą ir daugsyk vartotą citatą: „Anglai, kaip ir ispanai, turėjo teatrą dar tada, kai pas prancūzus tebuvo pakyla (turima galvoje vaidinimai aikštėse — *A. A.*). Šekspyras, kuris yra laikomas anglų Korneliu, suklestėjo daugmaž vienu metu su Lope de Vega. Jame glūdėjo genijus — prakilnus, kupinas jėgos, natūralumo ir be menkiausios gero skonio prošvaistės, be menkiausio taisyklių žinojimo."

Tačiau Volteras, priešingai liberalių istorikų tvirtinimams, daugiau vertino ne tai, ką jis laikė genialaus barbaro trūkumais, o jo privalumus — domėjimąsi politika, valstybinę mintį, jausmų ir aistrų tikrumą, aplinkybių natūralumą, net formos demokratizmą, nors jam ir buvo sunku pritarti stilių — aukšto ir žemo — samplaikai. Atsistebėti negali, skaitydamas Morne žodžius, jog Volteras dėl to taip santūriai vertinęs savo anglišką modelį, kad jam pačiam politika buvus nebuvus; ir Morlėjaus, Rokeno žodžius — jog buvęs abejingas pilietinei laisvei.

Ypač neįtikimai skamba šie teiginiai jau žinant, kad iš visų Voltero tragedijų kaip tik „Brutas" ir „Cezario mirtis" tapo itin artimos Didžiajai prancūzų revoliucijai.

Pirmoji respublika prikėlė jas iš užmaršties, ir jos susilaukė didžiulio pasisekimo.

Bet autorius nepasidžiaugs šio savo pasėto grūdo derliumi. O ketvirtojo dešimtmečio pirmoje pusėje džiaugsmas dėl tragedijų pasisekimo eina pakaitom su nusivylimais.

1733 metais jis anonimiškai išspausdina pusiau eilėmis, pusiau proza parašytą „Skonio šventovę". Šio kūrinio laisvybės, regis, gana santūrios, ir klasicizmas daug daugiau ginamas nei puolamas. Jau pats pavadinimas byloja, kad anglofilystė čia traukiasi iš kelio prancūzų „taisyklėms". Ir vis dėlto... Ne, šįsyk jo neužgriuvo vyriausybės, parlamento, policijos, cenzūros, jėzuitų pyktis, bet liko nepatenkinti rašytojai ir skaitytojai. Literatai, tegu ir lengvai perbraukti prieš plauką, visa gerkle pagavo šaukti esą užgauti. Nepaminėtieji — kad nutylėti. Vienas didikas net įsižeidė Voltero pagirtas: kaip, girdi, anas drįsęs paminėti didžiai garbingą jo vardą spaudoje!

Tai kas gi laukia knygos, kurioje Anglijos pamokos bus išdėstytos atvirai ir iki galo?

„Filosofiniai laiškai" pagaliau parašyti. Vieną nuorašą Volteras nusiunčia Tjerjo (anglų kalba): dabar šis gyvena Londone. Antrą nuorašą — į Ruaną, Žorui. Nevykėlis leidėjas tiek skolingas Volterui, kad jau galima tikėtis jį būsiant atsargų ir sumanų.

Lyg ir nusimato galimybė gauti privilegiją ar bent neoficialų leidimą. Pats premjeras kardinolas Fleri juokėsi, kai Vol-

teras skaitė jam keturis „laiškus" apie kvakerius, tyčiomis atkeltus į pradžią. Kas be ko, skaitant ir pakupiūruota. Cenzorius abatas de Rotelenas prieštaravo tik „laiškams" apie Loką ir apie sielą. Grafas Morepa, valstybės sekretorius, taip pat pasirodė esąs gera linkintis rankraščio skaitytojas, ir sunkią akimirką Volteras jam tą primins.

Bet viltį netruko išstumti neviltis. Pirma reikia iškovoti spaudos laisvę Prancūzijoje, o apie tai vėlgi nevalia prabilti spausdintu žodžiu. Volterui belieka išlieti apmaudą viename 1733 metų privačiame laiške.

Vis dėlto Volteras dar labiau rizikuoja: prie „Filosofinių laiškų" prideda „Pastabas apie Paskalio mintis", pasisakydamas prieš pesimizmą, netikėjimą žmogumi.

Bet uždelsti leidimą taip pat pavojinga. Ne jis vienas apsilankė Anglijoje. Kas mėnuo, kas savaitė jo knyga netenka šviežumo žavesio. Ir dėl to pavojus ne mažėja, o didėja... Būtinai bus prisiminta „žala", kurią padarė anksčiau išėję jo kūriniai. „Žala" anaiptol neliko nepastebėta tų, kurie nekentė tiesos, teisingumo ir laisvės. Dar 1725 metais dėl šveicaro Beato de Miurato „Laiškų", kuriuose anglų papročiai be jokių užuolankų buvo lyginami su prancūzų papročiais, audringai protestavo abatas Defontenas, vėliau paties Voltero užkietėjęs priešas. Šis tamsybininkas šaukė, kad esanti paliesta tautos garbė. 1727-aisiais Marivo pasisakė prieš Viktoro de Buasi pjesę „Prancūzas Londone".

Vis dėlto Volterui nemaloniausia, kad vienas po kito jį aplenkia kiti autoriai. 1733-iųjų pradžioje išeina abato de Katru „Kvakerių istorija", o pabaigoje — pirmas „Už ir prieš" numeris. Prevo ir anksčiau savo kūriniuose paliesdavo anglų gyvenimą, o dabar pažadėjo visuose šio leidinio numeriuose „kiekviena proga pateikti po vieną įdomią detalę apie anglų genijų, spausdinti žinučių apie Londoną ir Britų salų įdomybes".

Knyga trūks plyš turi išeiti, nors dėl jos ir vėl reikėtų atsidurti Bastilijoje! Žinia, būtų geriau išvengus „jo didenybės pilies". To dėlei Volteras ryžtasi panaudoti savo metodą, nors jis, deja, padeda ne visuomet — *smogti ir atitraukti ranką.*

Vera Zasulič knygoje „Volteras" jį už tai smerkia. Jos kartos revoliucionierių taktika buvo kitokia. Voltero laikais

šitaip elgdavosi ir jo bendramінčiai. Jų kovos taktika buvo tokia. Tik įsigilinkime į šio išsireiškimo, šio principo prasmę: *reikia išsaugoti ranką, kad ji galėtų smogti dar kartą.*

Puikus Voltero tyrinėtojas Giustavas Lansonas, rašęs šio šimtmečio pradžioje, nesuprato Voltero tikrojo požiūrio į „Filosofinių laiškų" leidimą ir įprasto jo taktikos metodo. Jis nusprendė Volterą paprasčiausiai išsigandus ir dėl to prilaikius Tjerjo ir Žoro uolumą. Lansono taip pat nevalia kaltinti. Tuo metu dar nebuvo paskelbti visi Voltero laiškai, tarp jų ir tie, kurie lietė pirmą prancūzišką — Ruano — leidinį. Tyrinėtojas veikiausiai nebuvo matęs ir Paryžiaus Nacionalinėje bibliotekoje saugomos „Filosofinių laiškų" bylos. Lansono knyga išėjo 1906 metais. Bet, deja, vėlesni tyrinėtojai taip pat retai turėdavo teisingą požiūrį į Voltero elgesį prieš „Filosofinių laiškų" išleidimą ir po jo.

Kreipkimės į autoritetingiausią liudytoją — Voltero laiškus. 1733 metų balandžio 1 dieną jis duoda Tjerjo nurodymus, kaip išleisti knygą neužtraukiant pavojaus autoriui. Nereikia, kad ji atrodytų taip, lyg rankraštį spausdinti būtų pateikęs pats autorius. „Tai privatūs laiškai, kuriuos Jums siųsdavau ir kuriuos Jūs pats paskelbiate. Taigi jei Jums pačiam kilo tokia mintis, turite įdėti išankstinį paaiškinimą. Iš jo publika sužinos, kad mano draugas Tjerjo, kuriam 1728-aisiais siųsdavau šias ištraukas, nusprendė 1733-iaisiais jas išspausdinti ir kad jis mane myli iš visos širdies."

Balandžio 12-ąją jis rašo į Ruaną Sideviliui, prašo sužinoti, kaip sekasi darbas Žorui. Po to eina frazė: „Laiškai išsiųsti į Londoną vargšui Tjerjo su sąlyga, kad jie neišeis Prancūzijoje tol, kol neužges debiuto sukeltas gaisras Londone arba Amsterdame."

Įvyksta apmaudus nesusipratimas — Tjerjo patiki kažkieno pramanu, kad Volteras pareiškęs: jis, Tjerjo, išleido knygą prieš autoriaus valią ir net pavogė rankraštį. Štai dėl ko Volterui ir prireikė pateikti įrodymų, aiškinti „neprotingam draugui", kaip iš tiesų buvo. Rugsėjį jis rašo Tjerjo į Londoną, kad jau paaiškinęs ir spaudos cenzoriui, ir justicijos ministrui ponui Rule (štai dėl ko prireikė šios pažinties), ir ponui kardinolui, jog knyga išleista autoriui sutikus".

Po to Volteras sugalvojo kitą versiją, taip pat visai nepavojingą leidėjui.

Volteras išvažiavo į Monžą — neva rūpintis kunigaikščio de Rišelje ir panelės de Giz sutuoktuvėmis, o iš tikro gelbėdamasis nuo nemalonumų dėl Ruano leidinio. 1734 metų balandžio 24-ąją iš Monžo jis rašo Fleri: „Tjerjo išleido ją (knygą — *A. A.*) sklindant gandams apie autoriaus mirtį."

Paties Žoro bei jo pagalbininkų Volteras negina — ir visiškai pagrįstai. Jis teisingai skundžiasi Sideviliui tos pat dienos laiške: „Koks įžūlumas įrašyti mano pavardę ir išleisti kūrinį su „laišku" apie Paskalį, kurį labiausiai bijojau spausdinti!" „Filosofinių laiškų" išleidimas rodo Žorą sulaužius jųdviejų susitarimą. (Viršelyje — tik inicialai, bet to pakanka — *A. A.*).

Pasirodo, būgštauta ne veltui. Pavartojęs žodį „gaisras" metaforiška prasme, Volteras negalėjo numatyti, kad metafora virs realybe — ir ne dėl leidinių, išėjusių Londone ar Amsterdame, o dėl nelemto Ruano leidinio. (Beje, Amsterdamo leidinys, suklastotas, čia taip pat buvo įpainiotas.)

XVIII amžiaus Prancūzijoje „Filosofiniai laiškai" nebuvo pirma knygą, kurią budelis sudegino prie Teisingumo rūmų didžiųjų laiptų. Bet Volterui pirmas gaisras nebus paskutinis. Nuostabu, kad buvo sudeginta net ne Ruano leidinys, o pagal jį išleisti Amsterdamo spaudiniai. Ne be reikalo vėliau Sebastianas Mersje „Paryžiaus gyvenimo vaizduose" sąmojingai ir taikliai rašė: „Nereikia žiūrėti į cenzorius kaip į nenaudingus žmones, per juos praturtėja olandų knygininkai." Pastarieji ir šį kartą pasinaudojo draudimu spausdinti knygas autoriaus tėvynėje, kaip pasinaudojo ir ankstesnio, Londono, leidinio puikia sėkme. Ir pasisekimas, ir knygos egzemplioriai greit perplaukė Lamanšą. Negelbėjo jokios atsargumo priemonės. Ruano leidinio tiražas buvo užrakintas sandėlyje, ir sandėlio vieta slepiama. Bet vos tik buvo atiduotas įrišti vienas egzempliorius, Amsterdame pasirodė tikslios jo kopijos ir bemat paplito Prancūzijoje.

Bastilija taip pat galėjo tapti ne metafora. Gegužės 6-ąją, viešėdamas Monže, Volteras sužinojo, kad jau pasirašytas slaptas įsakymas jį suimti, kad Ruano sandėlis surastas, o Žoras ir jo padėjėjai suareštuoti.

Volteras siunčia vieną po kito draugiškiausius laiškus buvusiems savo kalėjimo sargams — Ero, pačiam Morepa: juk jiems patiko drąsūs jo rašiniai. Vėl taktika!

Tačiau policijos viršininkui skirtame laiške yra frazė, liudijanti Volterą išsaugojus savigarbą net ir tokioje sunkioje padėtyje: „Mano knyga yra išversta į anglų ir vokiečių kalbas ir susilaukė daugiau gerbėjų Europoje negu nevertų pagarbos kritikų Prancūzijoje."

Volterui pavyko išvengti naujo įkalinimo tik dėl to, kad Monžo šeimininkai pergabeno jį į Lotaringiją, prie Vokietijos sienos. „Letr de kaše" nebuvo įvykdytas, bet kybojo virš Voltero ištisus dešimt metų.

Prieš knygą ir jos autorių šį sykį stojo Paryžiaus parlamentas. Tai jis 1734 metų gegužės 10 dieną priėmė nutarimą sudeginti „Filosofinius laiškus" ir labiausiai persekiojo Volterą.

Bet laužas nepadėjo. „Svarbiausia amžiaus knyga" pakilo iš pelenų nelyginant feniksas. Ne tik išliko daugelis Ruano ir Amsterdamo leidimų egzempliorių, bet vien per 1734 metus „Filosofiniai laiškai" buvo išleisti be cenzūros penkis kartus, o 1735—1739 metais — dar penkis. Laužas šalia Teisingumo rūmų tik prisidėjo prie neregėto jų pasisekimo.

Uždraustos literatūros skaitytojų didžiuma priklausė aukštuomenei ir pasiturinčiai buržuazijai; jų nebaidė užgintų knygų fenomenalios kainos. Taigi olandų knygų leidėjų pelnai per kaupus virto.

Plačiai paplitę „Filosofiniai laiškai" davė pirmas apčiuopiamas pasekmes: aukštuomenės damos suskato mokytis anglų kalbos, iki tol menkai Prancūzijoje težinomos — ne taip kaip italų ir ispanų, o visi bent kiek žymesni prancūzai nuskubėjo pasisvečiuoti už Lamanšo.

Pačiam autoriui anas laužas įžiebė dar didesnį priešiškumą atgyvenusiam režimui.

III DALIS

1 skyrius

SIRĖJUJE, ARBA DIEVIŠKOJI EMILI

Voltero gyvenime paprastai viena prasilenkia su kitu, įvykių tąsos kaitaliojasi su pradžiomis, ir viskas keisčiausiai susipina. Įkopęs į ketvirtą dešimtį, jis, sakytum, galutinai atsisveikino su meile. Bet 1732-aisiais, dar nepraradęs grafienės de Fontenės Martel, susitinka su Gabriele Emili, markize diu Šatle-Lomon. Ji buvo seno jo geradario barono Le Tonelje de Bretėjo duktė. Volteras pažinojo ją dar vaiką. Ir užteko su ja susitikti, kad protingo nusistatymo neliktų nė padujų. 1733-iųjų vasarą juodu jau meilužiai, priklausą vienas kitam ir visa siela. Juodviem tai didžiausias jausmas ir didžiausias dvasinis suartėjimas, nors būdami vienminčiai, neretai bus ir priešininkai.

Apie markizės išvaizdą ir būdą išliko gana prieštaringų nuomonių. Giustavas Lansonas cituoja ponios diu Defan atsiliepimą: „Įsivaizduokite aukštą išdžiūvusią moterį griežtų veido bruožų ir smailėjančia nosimi: štai dailiosios Emili fizionomija, kuria ji labai patenkinta, ir nešykšti pastangų, kad ir kiti ja gėrėtųsi. Garbanų, pomponų, brangenybių, stiklinių karolių — per akis. Ji trokšta atrodyti graži nepaisydama prigimimo ir turtinga nepaisydama kuklių išteklių. Kad įsigytų ką nors ne pagal savo išgales, kartais išsiverčia be būtiniausių daiktų, net be marškinių."

Tačiau Lansonas pripažįsta šį piktą portretą esant nepanašų į originalą ir, remdamasis kitų amžininkų atsiliepimais, duoda kitą, beje, papildytą nelabai maloniomis detalėmis: „Visai nebjauri ir net labai patraukli ponia diu Šatle mėgo, kas be ko, pakoketuoti, pasipuošti, buvo drąsaus ir ūmaus būdo, aristokratiškai begėdiška — net maudydavosi vonioje esant liokajui, nes nelaikė jo vyriškiu."

Išlikusiuose portretuose Emili diu Šatle vienur ne itin graži, kitur graži, tačiau dailininkai gal stengėsi įsiteikti ir gal nesistengė įsiteikti originalui.

Kur kas svarbesni tolesni Lansono žodžiai: „...Ji mąstė." Kitas piktas liežuvis tvirtina, jog ji kasmet perkainodavusi savo principus. Rašydavusi mokslinėmis ir filosofinėmis temomis. Proto darbą labiau vertinusi už niekingus diduomenės malonumus. „Ji nebuvo dievobaiminga, nebuvo net tikinti. Nesmulkmeniška, nemėgstanti apkalbinėti ir visai nepikta... ji būtų galėjusi pasakyti, kad visur, išskyrus miegamąjį, su ja būtų elgiamasi kaip su vyru. Turėjo vyrišką protą, vyrišką širdį: tiesi, ištikima, gebanti pasiaukoti ir apskritai geresnė už tas moteris, kurios iš jos šaipėsi."

Žinoma, žmogus nėra sūris, kurį pjaustyk nepjaustęs — vis tas pat. Taigi sudėtinga buvo ir markizė diu Šatle, ir jųdviejų su Volteru santykiai, kaip vėliau ne kartą įsitikinsime, buvo kupini painumų ir prieštaringumų, po daugelio metų radusių atspindį jo kūrybos ir veiklos fokuse — „Kandide". Bet daug kas Lansono duotoje charakteristikoje teisinga.

Tačiau laikas būtų nuosekliai papasakoti visą jų meilės ir bendro gyvenimo istoriją.

Kadangi Volteras ir Emili draugavo ilgai ir apsigyveno po vienu stogu, jųdviejų santykiai tapo vieši ir visų pripažinti. Tas visiškai atitiko jų sluoksnio ir ypač to meto papročius. O kad markizė turėjo vyrą — niekam neužkliuvo.

Iš pradžių juodu susitikinėjo slapčiomis Paryžiaus viešbutyje „Šaronas", garsėjusiame viščiuko frikase. Abu mėgavosi ir frikase. Markizė tada buvo dvidešimt septynerių metų.

Turėdama devyniolika, 1725-aisiais, ji ištekėjo už vienuolika metų vyresnio vyro, geraširdžio, bet riboto soldafono. Vargu ar ji kada mylėjo markizą. Jų aplinkoje meilė nebuvo laikoma būtinu sutuoktuvių aksesuaru, kaip, beje, ji nebuvo būtina ir nesantuokiniams ryšiams. Sugebėjimu tikrai mylėti, kaip ir daug kuo kitu, Emili smarkiai skyrėsi nuo didžiumos aukštuomenės damų.

Sutuoktiniai retai gyveno drauge. Šeimos pilis buvo apleista. Vyras — su savo pulku, žmona — Paryžiuje ir Versalyje. Jai, intensyviai protaujančiai ir jaučiančiai, pernelyg svetimas buvo jo gyvenimas — kareivių muštras, žygiai ir stovyklos, lais-

valaikis ir pramogos — medžioklė, šunys, arkliai, soti vakarienė, butelis gero vyno, na ir kareivinių anekdotai.

Pirmaisiais vedybiniais metais jiems gimė sūnus ir duktė. Po to jie liko vyras ir žmona tik iš vardo. Ar buvo markizas tėvas trečio, dar mažo, vaiko, kurio liga ir mirtis 1734 metais neleido jai iš karto sekti paskui Volterą į Sirėjų?

Klausimas ne be pamato. Netrukus po sutuoktuvių Emili visa aistringa prigimtimi atsidavė meilės potraukiams, ir jos ryšys su Volteru toli gražu nebuvo pirmas. Būta jo pirmtakų. Dėl vieno, kuris ją, tebemylinčią, apgavo, ji net mėgino nusižudyti.

Voltero tiesioginis pirmtakas pasirodė esąs senas jo draugas, visų damų dievukas ir suvedžiotojas, šaunus plevėsa kunigaikštis de Rišelje. Šis ryšys truko gana trumpai.

1732-aisiais žaizdota Emili širdis jau buvo laisva.

Viskas prasidėjo nuo muzikos. Volterą stačiai pakerėjo puikus markizės diu Šatle balsas. Ji buvo mėgėja, bet ištisas operų partijas atlikdavo be priekaištų. Tuo metu jis kaip tik buvo parašęs tekstą operai „Samsonas". Emili patiko ir libretas, o svarbiausia — abu nemėgo Ramo, labai žymaus kompozitoriaus, tačiau nuobodaus ir niūraus pedanto, nors markizė ir skambindavo klavesinu jo kūrinius. Tai ją ir Volterą suartino. Dėl biblinio siužeto spektaklis buvo uždraustas. Šitai visiems laikams atpurtė Volterą nuo operos, bet ne nuo markizės, nors ji ir ne per ilgiausiai atjautė jo širdperšą dėl „Samsono" nesėkmės.

Taigi viskas prasidėjo nuo muzikos, o tęsėsi per anglų kalbos užsiėmimus. Dar tėvas ją buvo išmokęs lotynų kalbos. Ji atmintinai deklamuodavo Horacijų, Vergilijų, Lukrecijų, buvo išstudijavusi Ciceroną. Italų kalbos juodu su Volteru mokėsi vėliau, skaitė Tasą, visą Ariostą. Kai į Sirėjų atvažiavo venecijietis Algarotis, ponia tiek mokėjo italų kalbą, kad galėjo jam teikti naudingų patarimų.

Dabar markizė panoro mokytis anglų kalbos. Jos garbei reikia pasakyti, kad šis įgeidis anaiptol nebuvo duoklė „Filosofinių laiškų" pagimdytai madai. Knyga dar nė Londone nebuvo pasirodžiusi, ir pati Emili įkalbinėjo autorių ją išleisti. Markizei buvo artimas pats „Laiškų" objektas — tiksliau, du iš daugelio objektų: filosofija ir tikslieji mokslai.

Anglų kalbos ją mokė Volteras. Po trijų mėnesių ji jau laisvai kalbėjo angliškai. Vėliau, Sirėjuje, kai juodu susipykdavo, nuolat griebdavosi šios kalbos, kad nesuprastų svečiai, namiškiai ir tarnai. O svarbiausia — tai buvo jų meilės kalba.

Volterui vadovaujant, markizė išstudijavo ir tą anglų filosofiją, kokią jis pateikė „Filosofiniuose laiškuose". Drauge skaitė Popą bei kitus Britų salų poetus originalo kalba.

Į Niutono mokymą ji panūdo įsiskverbti taip giliai, jog prireikė labai rimtų matematikos ir fizikos žinių. Ir Volteras neapdairiai parekomendavo jai būsimąjį savo konkurentą Mopertiuji. Tarp kitko, jis ir pats prašydavo jį patarimų „laiškui" apie Niutoną (vienas iš „Filosofinių laiškų"), o vėliau — knygai „Niutono filosofijos elementai".

Markizei didžiai patiko turėti už mokytojus du žymius vyrus. Volterui savo ruožtu labai imponavo mokinė aristokratė, be to, talentinga ir laisvamanė. Va tik Mopertiuji kaimynystė erzino. Kad Emili būtų su juo užsiiminėjusi vien matematika! Kur tau!.. Niekad nenuilstanti, ji lankė drauge su Voltero kolega ir konkurentu operą, zoologijos sodą, kavines ir net kartu nuvažiavo į Kestelį aplankyti senos savo motinos.

Dar gerai, kad pavyduolis nežinojo, kokius aistringus laiškus ji siuntinėdavo Mopertiuji, ir dar geriau, kad jų neskaitė.

Jos matematiniai pasiekimai tiesiog stulbino. Markizė taip puikiai atmintinai skaičiuodavo, kad buvo gavusi pastovią vietą Versalyje prie kortų stalo ir tapusi net pačios karalienės partnere. Dabar taip lengvai gvildeno sudėtingiausias matematines formules ir fizikos dėsnius, jog dalyvaudavo moksliniuose ginčuose jaunosios mokslininkų niutoniečių kartos ir akademinių autoritetų, atkakliai įsikibusių į Dekarto teoriją.

Šioje diskusijoje, šioje kovoje ir pats Volteras būtų užėmęs reikšmingą vietą, bet pirmiau reikėjo išleisti, nors Londone, „Filosofinius laiškus".

Markizė turėjo ir kitų mokytojų, taip pat žymių mokslininkų.

Jau daug ką žinome apie Voltero gyvenimą nuo 1732-ųjų iki 1734-ųjų metų. „Svarbiausios amžiaus knygos" išleidimas ir

sudeginimas, bėgimas iš Monžo į Lotaringiją... Lieka pridurti apie kunigaikščio de Rišelje dvikovą su savo žmonos pusbroliu princu de Liksinu, neatsargiai leptelėjusiu apie naujai iškepto svainio skandalingus meilės nuotykius.

Padėtį komplikavo tai, kad abu buvo veikiančiosios armijos karininkai, bet kelio dvikovai neužkirto. Princas buvo nukautas, kunigaikštis — sužeistas.

Volteras nuvyko į karinę stovyklą aplankyti sužeisto draugo, be to, ketino pasilikti šioje pavojingoje nuolatinių susišaudymų vietoje ir rasti prieglobstį nuo tykojančio pavojaus. Bet jam veikiai buvo leista suprasti, kad sudegintos knygos autorius čia nepageidaujamas. Karaliaus rūmai smarkiai širdo.

Kur važiuoti? Apie sugrįžimą į Paryžių, nors ir turint formalų policijos viršininko leidimą, nebuvo ko ir galvoti. Vėl vykti į Londoną ar kur kitur į užsienį? Jį sulaiko širdies išrinktoji. Dieviškoji Emili — taip jis ją vadindavo — nei į Angliją, nei į Olandiją negali su juo važiuoti.

Ją savo ruožtu kankina mintis apie grėsmę draugo gyvybei ir laisvei. Na, o pats Volteras tesirūpina šią dieną išvengti eilinio pavojaus, bet, žiūrėk, ir vėl užsitraukia naują grėsmę. Kad ir ką sukuria, smogia priešams, juos įpykdo... „Jį reikia gelbėti nuo jo paties,— skundžiasi markizė draugams,— bet tam reikia diplomatinių gabumų daugiau nei popiežiui valdyti visą krikščionių pasaulį." Todėl ji ir slėps pavojingus jo rankraščius. Emili, ko gero, jau gailisi įkalbėjusi Volterą išleisti „Filosofinius laiškus".

Ir štai juodu suranda išeitį. Audrą galima perlaukti Sirėjuje ir ten pat, galvoja markizė, išvengti visų kitų audrų.

Pilis stovi Šampanės provincijoje, gražiame slėnyje ir — tai šiomis aplinkybėmis juo svarbiau — tarp kalvų, atokiai nuo didelių Prancūzijos kelių ir, antra vertus, prie pat sienos. Vos tik kilus pavojui, grynas juokas net pėstute pereiti iš Liudviko XV valdų į Lotaringijos princo žemes. Nors pastarasis — karaliaus uošvis, bet jis filosofas ir mokslininkas. Princas labai susibičiuliauja su Volteru ir markize diu Šatle.

Kaip jųdviejų ir tikėtasi, Sirėjaus nuošalumas ne tik garantuoja „Filosofinių laiškų" autoriui saugumą... Čia jis atranda ramybę, taip geidžiamą po visų neramumų. Niekieno netrikdo-

mi, abu galės atsidėti savo darbams ir užsiėmimams. Ir koks nuostabus prieglobstis meilei!

Volteras tikriausiai nė manyti nemanė, jog markizė viliasi, kad jos akylai ir budriai stebimas, jis elgsis atsargiau, o Sirėjaus atokumas neleis — norėtų autorius ar nenorėtų — išspausdinti rankraščių ir užtraukti naujų bėdų ir persekiojimų.

Tiesa, pilis visiškai apleista, net baldų beveik nėra. Norint kultūringai ir patogiai, kaip jie įpratę, gyventi, reikėtų pilį pertvarkyti. Didelis čia daiktas! Jeigu markizė ir jos vyras ne prie pinigo, tai jis, Volteras, ganėtinai turtingas, be to, toks energingas, kad apleistą būstą gali paversti rojaus kampeliu, rūmais ir moksline laboratorija. Aišku, 1734-aisiais juodu dar nežinojo, kad pilyje — iš pradžių neiškeldami kojos, o vėliau su pertraukomis — išgyvens ištisus penkiolika metų. Ir visgi nuvykęs į Sirėjų pirma vienas, Volteras iškart pasamdė akmentašių, dailidžių, stalių, baldų ir sienų apmušėjų (dailininkas dekoratorius tikriausiai buvo jis pats), ir darbas virte užvirė.

Emili negalėjo ir nenorėjo tuojau pat palikti Paryžiaus ir nusekti įkandin mylimojo. Visų pirma ją užlaikė jaunesniojo sūnaus liga ir mirtis rugsėjo mėnesį. Markizė ir vaikais rūpinosi daug labiau, nei buvo įprasta jos aplinkoje. Bet ji delsė ir dėl to, kad nenorėjo išsiskirti su Mopertiuji. Jos jausmas neapsiribojo įprastine mokinės pagarba savo mokytojui; apie šiuos santykius mes žinome mažai. Tik pakeliavusi su Mopertiuji po Šveicariją, markizė liepia supakuoti daiktus, paruošti karietą ir išvyksta į Sirėjų. Jos garbei reikia pasakyti, kad Paryžiuje ji rūpinosi Voltero reabilitavimu.

Galų gale atsidūrusi savo pilyje, dieviškoji Emili bičiulio čia neranda. Visai nukamuotas ilgo ir bergždžio laukimo, jis išvyko į Belgiją, kur pradėjo naują tragediją — „Alzirą".

Po kelių savaičių jis pargrįžo. Visa buvo pamiršta. Atšventę širdžių susiėjimą, juodu ilgam įsikuria šiame dvasios rojuje.

Kitaip ir nuostabiai tauriai apie tai savo „Memuaruose" rašo Volteras. Visų pirma jis be galo dėkingas Emili, kad ji, aukštuomenės dama, „pasilaidojo apleistoje pilyje, negražioje vietovėje". Po to jai priskiria didžiąją dalį darbų, kuriuos,

anot Laitchoizerio, nuveikė pats: „Ji ėmėsi puošti pilį. Aš pristačiau galeriją — fizikos laboratoriją."

Vargu ar šitaip buvo. Markizė diu Šatle neturėjo lėšų, ir pilis buvo rekonstruojama ir apstatoma iš Voltero kišenės. Jo ir atvažiuota čia anksčiau už bičiulę. Bet žinotinos abi versijos.

Be to, pelnytą priešiškumą, kurį Mopertiuji jautė Volteras, pastarasis aiškina kitaip nei Laitchoizeris, tuometinis jo biografas. Išvardijęs apsilankiusius Sirėjuje mokslininkus, Volteras rašo: „Nuo to laiko Mopertiuji, pavydžiausias iš mirtingųjų, išsirinko mane šios savo aistros objektu ir liko šiai aistrai ištikimas visą gyvenimą."

Volteras pasiėmė fligelį pagrindinio pastato dešinėje pusėje. Labai rūpinosi įrengti miegamąjį: dažnokai sirgdamas, daug laiko praleisdavo lovoje. Sirėjuje ėmęs negaluoti, terašydavo eilėraščius ir poemas. Markizė ne be pagrindo manė, kad šis darbas gali jam labai pakenkti. Miegamajame kabėjo keletas puikių paveikslų. Jis persivežė juos iš buto Paryžiuje kartu su mėgstamiausiais daiktais: lakuotomis kampinėmis spintutėmis, porceliano vazomis ir figūrėlėmis, sidabro dirbiniais, rytietiškais laikrodžiais.

Prie miegamojo prigludusioje galerijoje (jos durys buvo net per daug prabangios, rokoko stiliaus) stovėjo spintos ir keli stalai su Voltero knygomis, laikrodžiai, buvo išdėliota labai brangi aparatūra bei instrumentai, skirti fizikos, chemijos ir gamtos mokslų eksperimentams. Be to, čia stovėjo dvi nedidelės statulos, Heraklio ir Veneros, simbolizuojančios jėgą ir meilę, ir du amūrai ant postamentų, vienas su fizikos prietaisu, kitas su strėle.

Amūro strėlė, nutaikyta į Volterą ir markizę diu Šatle, darančius eilinį eksperimentą,— ne šiaip detalė, o didžiai originalios jų meilės vaizdas.

XVIII amžiaus Prancūzija pažino daug protingų ir išsilavinusių moterų — tiek anksčiau, tiek vėliau. Čia ir d'Alambero bičiulė panelė Lapidas, ir Grimo draugė ponia d'Epine. Pažino Prancūzija ir moterų rašytojų, moterų filosofių (tuomet filosofija buvo suprantama plačiau). Prisiminkime Ninoną de Lanklo!

Tačiau meilė ir gyvūnų preparavimas, meilė ir skysčių skalandavimas kolbose, meilė ir matematikos formulės — ne, anuo-

met tas buvo išties negirdėta! Emili ir Volteras skaičiuodavo, maišydavo, sverdavo, stebėdavo, lygindavo, tepripažindami vieną metodą tiesai surasti — eksperimentavimą. Volteras vėl, kaip ir Anglijoje, jautėsi savo epochos minties viršūnėje.

Bet vos Emili — amžinai rašaluotais piršteliais — palikdavo galeriją, akimirksniu ji atsidurdavo visai kitokioje atmosferoje. Praėjusi pro biblioteką ir veidrodines duris, markizė patekdavo į savo miegamąjį. Visa čia buvo dviejų spalvų: gelsvos ir melsvos — medinės sienų apkalos, kampinė spinta, darbo stalas, stalelis pultas (ji dirbdavo ir čia), apklotas ir net šuns pintinė.

Ponia, kaip ir dera, turėjo buduarą, įrengtą su nuostabia tokiam atkampiam dvarui prabanga. Ant lubų — markizės mėgstamo dailininko Marteno tapiniai, ant sienų — Vato paveikslai.

Sirėjus — ne Paryžius. Iš pradžių juodu čia gyveno kone visai atsiskyrę nuo pasaulio. Markizas retai tepasirodydavo savo paveldėtoje pilyje. Čia, be tarnų, gyveno jo sūnus ir Emili, tai pat Linanai — brolis ir sesuo. Brolis ėjo auklėtojo pareigas, bet, tiesą sakant, nei joms, nei kam kitam netiko. Kad galėtų berniuką mokyti lotynų kalbos, pats jos mokėsi pas markizę. Čia jį laikė vien dėl to, kad tokiam netikšiui išvis nebuvo kur dėtis. Volteras dar ir pagelbėdavo Linanui, kai šis nesėkmingai mėgindavo plunksną, nors ir sakydavo: jei jis kada baigs dramą, tai ne anksčiau kaip po penkiolikos metų. Auklėtojo sesuo buvo dar nepaslankesnė, tikra nevėkšla.

Bet kad ir kokie kantrūs buvo Emili ir Volteras, vėliau jie vis dėlto turėjo su Linanais išsiskirti. Atsitiktinai išėjo aikštėn auklėtojo išdavystė, kurios nebuvo įmanoma pakęsti. Išvykus iš Sirėjaus vienam Kurliandijos baronui, Voltero prašymu atgabenusiam prūsų kronprinco Fridricho portretą, išaiškėjo, kad Linano spėta su svečiu susidraugauti ir net pažadėta pas jį atvažiuoti. Šeimininkus tai, matyt, nugąsdino ir papiktino. Auklėtojas galėjo šitiek pripasakoti ir, be abejo, būtų pripasakojęs apie gyvenimą pilyje. Volterui ir markizei buvo sakyta, jog šis bukagalvis ir dykūnas skundžiasi kaimynams dėl nepakenčiamo nuobodulio Sirėjuje.

Demaskavus išdaviką, jo sesuo ir po to atkakliai įtikinėjo esanti be galo jiems atsidavusi. Bet po kelių dienų markizei pakliuvo neišsiųstas panelės Linan laiškas. Nepasižymėdama

ypatingu delikatumu priklausomų žmonių atžvilgiu, markizė laišką atplėšė ir perskaitė nelabai malonų atsiliepimą apie save pačią. Merginos likimas taip pat buvo išspręstas.

Volteras padėdavo ir išvarytam Linanui, reguliariai siųsdavo jam pinigų.

Iš pradžių Sirėjuje svečiuodavosi tiktai kaimynė ponia Šambonen, atviraširdė provincialė, ir senas pusbrolis.

Vėliau ėmė lankytis daug svečių, atkakusių net iš tolo. Atvažiuodavo ir mokslininkai, Emili paryžiečiai mokytojai bei kiti. Jie daugiausiai padėdavo markizei, kai kurie — ir Volterui per jo užsiėmimus.

Keli ponios diu Šatle moksliniai darbai buvo išspausdinti, ir Volteras tuo labai džiaugėsi. Būdamas plačios ir taurios širdies, jis pripažindavo moters lygybę su vyru ne tik žodžiais.

Kasdieninio gyvenimo Sirėjuje paveikslą paliko savo atsiminimuose ponia de Grafinji. Ši keturiasdešimt penkerių metų „šarka", rekomenduota Rišelje, svečiavosi pilyje 1735 metais; ji rado čia ir romųjį markizą diu Šatle.

Ji atvažiavo iš Lotaringijos. Volteras, elegantiškai apsitaisęs, nupudruotu peruku, priėmė viešnią labai širdingai. Atjautęs ją dėl nelaimių, nedelsdamas aprodė savo kambarius, paveikslus, porcelianą, sidabrą, liudijančius jį turint „visame kame subtiliausią skonį".

Ponia matė ir garsiąją galeriją, knygas, prietaisus. Ji, žinoma, susižavėjo markizės miegamuoju, buduaru. Užtat juo labiau ponią de Grafinji nustebino kitų pilies kambarių „šlykštus netvarkingumas".

Šit kaip ji aprašo Sirėjaus vakarienes. Už Voltero krėslo stovįs asmeninis liokajus; jam perduodami visi ponui skirti patiekalai ir gėrimai — kaip „karaliaus didiko pažui". „Rinktinių ir subtilių" patiekalų prieskonis — dailūs ir žavūs pokalbiai. Per juos vakarienės trukdavusios iki vidurnakčio. Prasidėdavusios devyniomis. „Apie ką tik čia nebuvo kalbama! Apie poeziją, mokslą, meną — ir apie viską žaismingai ir maloniai."

Sužavėtai viešniai pasisekę išgirsti Volterą skaitant „Liudviko XIV amžiaus" ištraukas, tragediją „Meropė", eiliuotus laiškus, „Samprotavimus apie žmogų", „Orleano mergelės" giesmes. Visa tai ir ne vien tai jis sukūrė Sirėjuje.

Ji buvusi ne tik spektaklių žiūrovė, bet ir dalyvė; spektaklius be paliovos statydavę nedideliame, bet gražiame namų teatre, įrengtame pastogėje. „Dekoracijas sudarė kolonos, tarp jų stovėjo vazonai su apelsinmedžiais."

Vos tik ponia de Grafinji perkėlusi koją per pilies slenkstį, gavusi vaidmenį. Tuo metu vaidinę „Sūnų palaidūną", repetavę „Zairą".

Ją nustebinusi teatrinė karštligė, kartkarčiais apimanti Sirėjaus šeimininkus ir svečius. „Per dvidešimt keturias valandas mes surepetavome ir suvaidinome trisdešimt tris tragedijų, operų ir komedijų aktus." Jei kurią dieną spektaklio nebūdavę, jie pramogaudavę su lėlėmis. Lėlė, Polišinelio žmona, tarėsi nužudžiusi savo vyrą dainele.

Arba Volteras parodydavęs stebuklingą žibintą, improvizuodamas „istorijas, nuo kurių gali nuleipti iš juoko", jose suvesdavęs draugus su priešais, Rišelje su abatu Defontenu. Ponia nė manyti nenumanė, kad Volteras pirmąsias filosofines apysakas ir pasakas parašė prie stebuklingo žibinto.

Lygiai taip virte virė ir pilies šeimininkų darbas. Markizė diu Šatle neretai miegodavo vos dvi valandas, kiauras naktis eksperimentuodama ar palinkusi prie rašomojo pulto. Volteras ištisą dieną būdavo užsidaręs, kartais pasirodydavo tik įpusėjus vakarienei ir vėl išskubėdavo į savo kabinetą prie sekreterio.

Iš Voltero ir jo amžininkų laiškų, iš kitų asmenų atsiminimų žinome dar nemažai smulkmenų apie gyvenimą Sirėjuje tuo metu.

Sugrįžęs iš Olandijos 1737 metų vasario mėnesį, Volteras jaučiasi lyg rojuje. Emili skirtuose eilėraščiuose vėl kelia į aukštybes jos nepaprastą protą ir moterišką žavesį. Kaip klysta tie, kurie tvirtina jį nemokant mylėti! Vėl jis gėrisi kaimo grožybėmis ir ramuma, vakariu dangumi ir nesibijo nieko, tik „priešų pavydo".

Buitis vėl įeina į griežtas vėžes. Pietūs su svečiais trunka nei trumpiau, nei ilgiau kaip valandą. Dar pusvalandį praleidžiama maloniai šnekučiuojantis svetainėje, šalia Voltero kabineto. Į patį kabinetą lankytojai pakliūva retai. Čia nėra nė vienos kėdės svečiui, ir pats šeimininkas visąlaik stovi, kad tik pokalbis greičiau pasibaigtų.

Lygiai dvyliktą Volteras visada mandagiai nusilenkia svečiams ir iki pietų juos palieka.

Popiet Emili paprastai jodinėja. O Volteras ima šautuvą ir traukia į mišką. Tarp kitko, niekam niekada nepavyko išgirsti jo šaunant.

Bet svečiai pasitenkindavo ir trumpomis valandomis, kai galėdavo mėgautis to, pasak ponios de Grafinji, „žavingo vaiko ir išmintingo filosofo", arba, anot kitų, „šio amžiaus įdomiausio pašnekovo" draugija.

Beje, minėtai viešniai Volteras atrodė pernelyg ambicingas. Jai nepakako įžvalgumo suprasti, jog anaiptol ne iš tuštybės ir ne dėl to, kad būtų pavydėjęs populiarumo, jis negalėjo girdėti net Žano Batisto Ruso vardo.

Nemaža laiko atimdavo ir susirašinėjimas. Daugelis biografų, tiesa, smarkiai perdeda sakydami, jog Volteras parašydavęs Sirėjuje iki trisdešimt, o Fernėjuje — net iki trisdešimt aštuonių laiškų per dieną. Užtenka paskaičiuoti pagal Bestermano korespondencijos leidinį, kad įsitikintume: net pačiais našiausiais metais jis parašydavo per dieną vidutiniškai ne daugiau kaip du laiškus.

Laitchoizeris mini ne vien anas Sirėjuje įprastas pramogas, bet ir Emili išpildomas operų arijas ir iš kaimyninių miestelių kviečiamų muzikantų koncertus.

Pastabiai, tik nelabai sugebančiai analizuoti poniai de Grafinji nepraslydo pro ausį dažni Emili ir Voltero barniai — ir vien anglų kalba. Viešniai rodėsi, jog baramasi dėl niekniekių. Markizė, žiūrėk, atima iš Voltero stiklinę reinvynio: vynas jam kenkiąs. O jis jau šiaušiasi. Arba priverčia bičiulį nusivilkti ar apsivilkti liemenę. Betgi Emili rūpinasi jo sveikata! Jau ir taip iš ligų neišsikapstąs, ryjąs kokius papuola vaistus, dirginąsis daugybe puodelių kavos... Bet tereikia jam gerai nusiteikti — ir visų negalavimų kaip nebūta. Tada jis atrodo sveikas, visus keri sąmoju ir neišsenkama linksmybe.

Iš daugelio versijų apie vieną ir tą patį Voltero gyvenimo epizodą — konfliktą su ponia Grafinji — vertos dėmesio dvi versijos.

Štai pirmoji, įtikimesnė. Kuo geriausiai pilyje priimta viešnia pasielgė taip nekukliai, kad jos poelgis galėjo šeimininkui brangiai atsieiti. Iš Sirėjaus ji rašydavo vienam savo draugui į Liunevilį, su entuziazmu pasakodama apie viską, ką čia ma-

tydavo ir girdėdavo. Bet prie vieno laiško ji pridėjo „pavojingosios Žanos" dainelės nuorašą.

Tas iškilo aikštėn, nes markizė nesivaržė skaityti ne tik tarnų ir namiškių, bet ir svečių korespondenciją. Matyt, ji perskaitė atsakymą į minėtą ponios de Grafinji laišką.

Pradžioje Volteras paprašė viešnią išreikalauti, ką buvo nusiuntusi. Jei išeis į viešumą nors vienas „Orleano mergelės" puslapis — vieta Bastilijoje garantuota. Paskui įėjo Emili ir ėmė reikalauti to paties, tik atkakliau. Ponia de Grafinji teisinosi, įtikinėjo dainelės nesiuntusi, tik savais žodžiais ją glaustai persakiusi.

Šiai trijulei nemalonusis pokalbis baigėsi tik vėlią naktį, kai šeimininkams galų gale pavyko išgauti sutikimą, kad reikalavimas bus išpildytas.

Antra versija priklauso poniai de Grafinji ir išdėstyta tam pačiam adresatui siųstuose laiškuose, kurie buvo išspausdinti praėjus daugeliui metų po jos mirties. Ji, žinoma, tvirtina, kad buvo nekaltai įtarta, skundžiasi Voltero ir ypač markizės sukelta scena. Pasak jos, kai juodu galop įsitikinę kaltinimą buvus klaidingą, ėmę neteisingai įtartąją taip pat siautulingai atsiprašinėti ir glėbesčiuoti. Bet jau niekas nebegalėjęs sulaikyti ponios Grafinji šiame pragare, kurį iš pradžių buvo palaikiusi rojumi.

Ar visada čia buvo rojus pačiam Volterui, nors taip jis vadindavo Sirėjų? Jo pragyventi drauge su dieviškąja Emili metai paprastai vadinami ramybės metais. Tačiau Voltero ramybė Sirėjuje buvo „judri ir audringa" *(Lansonas)*. Jau toks šio neramuolio būdas. Net markizė, tiek mėginusi jį apsergėti, nieko negalėjo padaryti. Poniai de Grafinji ar kam kitam, įtartam netaktu, sukeltos scenos dažniausiai nueidavo vėjais.

Jo ramybė buvo alinantis darbas, kuriam Emili ne tik nekliudė, bet ir pati drauge su juo karštligiškai džiaugdavosi dėl vienų kūrinių svaiginančio triumfo, liūdėdavo dėl kitų nepasisekimo ar uždraudimo, kęsdavo baimę dėl trečių, dėl nenuramdomos polemikos su priešininkais, dėl pavojų, pabėgimų ne tik iš Sirėjaus į Olandiją, bet ir iš Fontenblo į So, ir dėl vaikymosi karjeros karaliaus rūmuose ir akademijoje, nes jo savimeilę glostė draugystė su sosto įpėdiniu, o paskui — su Pran-

cūzijos karaliumi, su Liudviko XV favorite ponia de Pompadur. Paviršutinišką išvardijimą reikėtų papildyti ir kelionėmis, į kurias jis leisdavosi kartu su Emili ir jau vienas 1739 metais, ir jųdviejų pažiūrų kirtimąsi, išstūmusį dvasinę santarvę.

Triukšmo — jis lydėdavo kiekvieną ginčą ar barnį — jau pirmaisiais metais Sirėjuje buvo kur kas daugiau negu tylos. Dar nebuvo išdžiūvę purvo dribsniai, kuriais rašytoją aptėškė Žoro ir Voltero bylos dviprasmiškas nuosprendis. Tebesitęsė kivirčas su Žanu Batistu Ruso. Nors čia buvo archaisto ir novatoriaus diskusija, bet tokia tulžinga, kad visi, kam buvo paranku, galėjo smerkti ir novatorių. Buvęs Voltero buto šeimininkas Diuvenilis šantažu traukė iš jo pinigus.

Net Voltero polemiką su tamsybininku ir akivaizdžiu niekšu abatu Defontenu, tiek jam skolingu už išgelbėjimą nuo kalėjimo, neteisingai suprato ne tik daugelis jo amžininkų, bet ir Lansonas. Pastarasis sustatė į vieną gretą Voltero pamfletą „Sergėtojas" ir Defonteno paskvilį „Volteromanija".

Iš teisybės Volteras per nežabotą savo temperamentą kartais pamiršdavo, kad ir teisų reikalą ginant reikia būti ramiam ir santūriam. Kartais neapskaičiuodavo smūgio, ne visada apeliuodavo į tuos, į kuriuos derėdavo apeliuoti. Tiek jo kreipimasis į policiją, magistratūrą, ministrus, net ir į literatus, kad paremtų teisingoje kovoje, tiek tai, kad smogęs atitraukdavo ranką ir ne sykį būdavo demaskuotas išsižadėjęs savo paties žodžių, per dažnai žmonėms neleisdavo pamatyti tikrosios padėties. O tai vėl sukeldavo širdgėlą.

Kartais išduodavo ir draugai. Tada teguosdavo pasiaukojanti Emili meilė. Jis atsimokėdavo jai tuo pačiu.

Štai vienas pavyzdys, susijęs su „Volteromanija", 1738 metų bestseleriu. Šiame šlykščiame paskvilyje „Henriada" išvadinta „klaidų ir stiliaus liapsusų sąvarta", „Karolio XII istorija"— „prastu romanu su gausybe klaidų", o knygos stilius palygintas su „bobų tauškalais", „Filosofiniai laiškai" tiek ir „teužsitarnavo, kad juos sudegintų budelis", „Niutono filosofijos elementai"—„būtų ne daugiau verti, jei juos būtų parašęs kvailas moksleivis".

Kažkieno paslaugi ranka ėmė ir atsiuntė paštu „Volteromaniją" į Sirėjų. Emili žinojo, kad Volterui užduoda širdį tokia

rašliava. Perėmusi paskvilio egzempliorių, paslėpė jį ir nė žodeliu neprasitarė bičiuliui.

Bet antras „Volteromanijos" egzempliorius buvo išsiųstas specialiu, slaptuoju, paštu ir pakliuvo į rankas pačiam Volteriui. Jis pasielgė kaip ir Emili, norėdamas ją apsaugoti nuo širdperšos.

Įdomus sutapimas. Abu slapčiomis parašė tam pačiam asmeniui — Tjerjo. Abu prašė vieno dalyko: kad šis raštu patvirtintų Defonteno autorystę. „Volteromanija" buvo išėjusi anonimiškai, bet Tjerjo jiems abiem tvirtino, kad iš paties abato žinąs, kas ją parašęs. Tačiau nedėkingasis jau negyveno iš Voltero teikiamų lėšų, buvo susiradęs naują turtingą globėją — Paryžiaus finansininką. Todėl ilgai išvis nieko neatsakė, o vėliau, spiriamas pakartotinių markizės laiškų, pareiškė, kad tai jau pamiršęs ir negalįs patvirtinti, ko prašomas.

Tjerjo padarė dar vieną smulkią išdavystę: nusiuntė „Volteromaniją" Fridrichui, kuriam pats Volteras buvo jį rekomendavęs kaip Paryžiaus naujienų korespondentą.

Kaip manote, kas užsistojo už apšmeižtą rašytoją? Markizas diu Šatle. Nuvažiavo į Paryžių ir tiesiai kaip kareivis pakalbėjęs su paskvilininku, taip jį įgąsdino, kad abatas davė raštelį: jis „Volteromanijos" nerašęs ir jai nepritariąs.

Kurį laiką Defontenas paliko Volterą ramybėje ir susirado kitą taikinį. Įžeistasis padavė jį į teismą. Abatui grėsė galeros: anais laikais į jas neretai pakliūdavo leidėjai ir literatai. Volteras užjautė savo priešą ir jo gailėjosi, nors galiausiai šmeižikas tiek tenukentėjo, kad jam buvo uždrausta leisti žurnalą.

Bet kai Defontenas užsipuolė „Sūnų palaidūną" ir prasimanė dar didesnių nesąmonių apie „Niutono filosofijos elementus", Volterui pritrūko kantrybės. Metų metus kentėjęs dėl priešininko užsipuldinėjimų, jis dar labiau kamavosi, laukdamas iš jo naujų šlykštybių.

Bet tai ne viskas. Nė Sirėjaus atkampumas neapsaugodavo nuo persekiojimų. Juk Voltero veikla peržengdavo pilies sienas.

Kaip jis džiaugėsi, kad Paryžiuje išeis pilnas jo raštų leidimas. Tik džiaugėsi per anksti. Policija konfiskavo visą pirmo tomo tiražą, kur tarp kitų žymių kūrinių buvo du „Liudviko XIV amžiaus" skyriai. Na, o kokią sugalvojo priežastį? Knygos

buvo saugojamos vieno vaistininko namuose, kuriuose esą saugoti nevalia. Leidėjas nukentėjo ne tik dėl tiražo konfiskavimo. Vargšeliui buvo uždraustas verslas trims mėnesiams ir, be to, uždėta penkių tūkstančių livrų bauda. Baudą sumokėjo Volteras.

Ne ką malonesnė buvo ir kita istorija. Pradžia tarsi žadėjo sėkmę. Tragedija „Fanatizmas, arba pranašas Mahometas" buvo atlikta Lilyje su dideliu pasisekimu. Bet po metų Paryžiuje valdžios buvo uždrausta dėl bedievystės. Negelbėjo nė tai, kad kūrinį, neva nukreiptą prieš klaidingą musulmonų religiją, buvo palaiminęs katalikų bažnyčios galva. Reikia teisingai suprasti ir kardinolą Fleri. Tragedijos patosas — ne tai, kad buvo demaskuotas Mahometas, vaizduojamas kaip sukčius, dangstąs gobšumą ir valdžios troškimą savo sukurtos naujos tikybos skraiste, bet kad buvo smerkiamas apskritai fanatizmas ir nepakantumas. Kardinolas tai suprato. Tačiau nuo Fleri įžvalgumo autoriui nepalengvėjo. Išmintingasis popiežius Benediktas XIV pats buvo fanatizmo priešas, ir tragedijos tikroji prasmė jam buvo aiški. Todėl ją ir palaikė.

Ko gero, skaudžiausi nemalonumai buvo tie, kuriuos Volteras patyrė prieš kelerius metus ir prie kurių taip pat buvo prikišęs nagus Defontenas. Nemalonumai per tai, kaip taikliai išsireiškė autorius, kad „Adomas ir Ieva nesiprausė". Nedidelėje poemoje „Pasaulietis", regis, nebuvo nieko maištingo, čia autorius liaupsino tuometinę civilizaciją, komfortą, net prabangą. Tačiau Volteras buvo apkaltintas, kad menkina pirmykštį, barbarišką mūsų protėvių būvį ir taip kėsinasi į biblijos sakmes.

Tikriausiai jis būtų išvengęs šio persekiojimo, jeigu nebūtų per daug šaipęsis: Mirepua miesto vyskupą ir tuometinį dofino auklėtoją Buaje jis išvadino „Mirepua asilu". Akstiną sąmojui davė sunkiai įskaitomas Buaje parašas. Rašydamas žodį *ancient* („buvęs"), jis pasitenkindavo tik pirmomis raidėmis, ir dėl to lengvai galėjai perskaityti kaip žodį *âne* („asilas").

Buaje, aišku, ryžosi atkeršyti šaipūnui, o karaliui jis turėjo labai didelę įtaką.

Volterui pakenkė — beje, netyčia — ir kitas, Liusono miesto, vyskupas. Jis taip nelaiku mirė, kad jo rašomojo stalo stal-

čiuje buvo rastas vienas „Pasauliečio" egzempliorius. Poema buvo be parašo. Bet tai nepadėjo. „Mirepua asilo" skundai kardinolui Fleri dėl patirto iš Voltero įžeidimo, be to, abato Defonteno įdavimas, kuriame buvo įrodinėjama, jog „Pausauliečio" autorius niekas kitas, tik Volteras, baigėsi tuo, kad buvo įsakyta poetą suimti. Gerai, kad padėjo draugiškos pažintys karaliaus rūmuose — į Sirėjų atėjo laiškas, perspėjantis apie pakibusią grėsmę.

Tai buvo 1736 metų gruodžio 22 dieną. Nors spaudė šaltis ir kūpsojo didelės pusnys, neliko kitos išeities kaip bėgti, tuojau pat bėgti. Tik reikėjo pasirinkti arba Prūsiją, kur atkakliai kvietė kronprincas Fridrichas, arba Olandiją. Volteras pasirinko Belgiją ir Olandiją, kadangi jiedvi arčiau ir išsiskyrimas su Emili nebus toks slogus. Tuo metu jis pasigesdavo jos kas akimirką. Netgi dirbdami skyrium, juodu be paliovos keisdavosi rašteliais. Kaip jis nenorėjo palikti pilies, kur vylėsi praleisti savo gyvenimo saulėlydį!

Kaip sielvartavo markizė, jį išlydėdama!

Dar gerai, kad Volteras nesirgo. Kritiškiausiomis valandėlėmis ir ilgose varganose kelionėse jis visada atkusdavo. Ir, kaip dažnai pasitaiko, nemalonumai virto sėkme. Visai netikėtai bėglys gavo įsitikinti tapęs Europos įžymybe. Kad ir kur jis nuvažiuodavo, susilaukdavo visuotinio pripažinimo, ir tai jam buvo didelė paguoda. Antai Briuselyje praleido vos vieną dieną, o jo garbei buvo suvaidinta „Alzira". Tik vieną dieną — Leidene, o į miesto gatves suplaukė garbintojų minios, kad gautų į jį nors pažiūrėti. O juk jis iš atsargumo keliavo svetima pavarde! Volterą visur atpažindavo greičiau negu kokį Europos valdovą.

Dar labiau tremtinį pagerbė Amsterdame, kur jis buvo apsistojęs; čia atėjo iš Anglijos žinia apie tai, su kokiu pasisekimu ten vaidinamos jo pjesės.

Vos ne visų Europos miestų laikraščiai apskelbė, jog įžymusis Volteras, kaip matyti, buvo priverstas palikti Prancūziją visiems laikams. Spėjo, kad priežastis — „Orleano mergelė". Ką gi, tas nelabai prasilenkė su tiesa. Tegu poema ir nefigūravo kaltinamojoje išvadoje, bet valdžia negalėjo nežinoti apie „pavojingą Žaną" — ir vis per ponios de Grafinji neatsargumą!

Šią satyrinę poemą Volteras buvo pradėjęs rašyti daug anks-

čiau. Bet po Adrijenos Lekuvrer mirties ilgai negalėjo prie jos sugrįžti.

Tiktai Sirėjuje, laimės ir reliatyvios ramybės aplinkoje, jis atgavo nuotaiką, be kurios taip lengvai ir gražiai nepasišaipysi iš tikėjimo, jog skaistybė galinti prisidėti prie karinių pergalių. Negana to, Volteras suabejojo pačia prancūzų nacionalinės didvyrės ir šventosios nekaltybe. Šiame „sąmojo katekizme" *(Puškinas)* buvo puolama veidmainystė, prietaringumas, religija, įsigalėjusi nuomonė apie viduramžių Prancūziją ir patys viduramžiai. Buvo triuškinama Šapleno poema apie Žaną d'Ark — tokia nuobodi, kad niekas neįstengdavo perskaityti jos iki galo.

Berlyno „Fosiše Ceitung" rašė, kad dėl „Orleano mergelės", kurioje pernelyg jau smagiai ir vėjavaikiškai šnekučiuojasi šventas Dominykas, šventas Pranciškus ir jėzuitų ordino patronas šventas Ignotas, ir buvo duotas įsakymas sulaikyti ir įkalinti Volterą, nors ir kažin kur jis būtų surastas, ir taip išpurtyti jam iš galvos laisvamanybės perteklių.

Laikraštis padarė poetui meškos paslaugą. Jis pasipiktinęs reikalavo, kad jam pateiktų nors vieną poemos puslapį, parašytą jo ranka.

Čia, tremtyje, jis taip pat visa galva pasineria į darbą. Darbas padeda numaldyti gėlą, kad liko be pastogės ir be Emili, baimę dėl didėjančio pavojaus. Veikti, kaip paprastai, yra ką: reikia peržiūrėti anksčiau parašytus kūrinius ir pataisyti jų korektūras. Ypač jam neduoda ramybės „Niutono filosofijos elementai".

Dėl to jis rečiau parašydavo markizei, ir ji jautėsi palikta, bet tada dar klydo.

Netrukus, kai Volteras grįžo iš Olandijos, jis gavo rūpintis ir dukterėčiomis, kurios buvo likusios našlaitės. Jų motina, Voltero mylima sesuo, mirė jam dar tebesant Anglijoje. 1737 metų spalį mirė ir jos vyras ponas Minjo, palikęs du sūnus ir dvi dukras, nepasiturinčias merginas.

Volteras apgaubė dukterėčias ypatingu dėmesiu ir dėl to, kad nenorėjo, jog jos papultų į jo brolio Armano, vis dar jansenisto, įtaką.

Itin palankus buvo vyresniajai, dvidešimt penkerių metų Mari Luizai. Tuoj pat nusprendė ją ištekinti už kaimynės po-

nios de Šambonen sūnaus, norėdamas matyti merginą jau įsikūrusią ir netoli savęs. Tačiau dėdės sumanytos sutuoktuvės jos nė kiek neviliojo. Kam jai, paryžietei, pasilaidoti atkampioje provincijoje? Vargu ar patiko ir jaunuolis. Tačiau atvirai nepasakė, jog nenorinti tekėti už dėdės parinkto jaunikio. Apie tai jis sužinojo iš Tjerjo ir Emili.

Neilgai trukus Mari Luiza pamilo jauną dailų kapitoną Nikola Šarlį Deni ir 1738 metų vasario 25 dieną už jo ištekėjo. Dėdė nesipriešino sutuoktuvėms. „Tegu būna laiminga savo nuožiūra, o ne mano",— pasakė. Paskyrė, kaip ir anksčiau ištekėjusiai jos seseriai, kraitį, davė 30 000 livrų. Mari Luiza įsigudrino gauti kraitį ir iš kito dėdės, Armano.

Volteras pasikvietė jaunuosius sutuoktinius į Sirėjų ir puikiai juos priėmė. Buvo didžiai patenkintas savo šeimyniniais reikalais. Ponia Deni — nė truputėlio. Jai nepatiko, kad jis tiek daug pinigų eikvoja piliai ir jo šeimininkei ir kad sėdi „po Emili padu". „Tik pamanykit, kaip turi gyventi žymiausias Europos žmogus!"— kalbėdavo ji, tik ne į akis, o už akių. Greitai Mari Luiza išvažiavo su vyru į garnizono miestelį. Jųdviejų vedybinis gyvenimas buvo laimingas. Tik ji labai domėjosi dėdės gyvenimu, ir jeigu tai tuo būtų pasibaigę! Praeis kiek laiko, ir ponios Deni ir Voltero santykiai neapsiribos giminyste.

Dabar jau tiksliai žinome, kad Voltero meilė dieviškajai Emili nebuvo visai gryna dar prieš jos santykius su Sen Lamberu, pasibaigusius vėlyvu gimdymu ir mirtimi. Bet iki 1957 metų didžiojo žmogaus biografai tvirtino: visus jųdviejų draugystės šešiolika metų jis buvęs visiškai ištikimas markizei ir apskritai nebuvo pametęs ar apgavęs nė vienos moters.

Tiesa, prireikė 213 metų, kad būtų gauti nenuginčijami įrodymai, jog jau 1744 metais vyresnioji dukterėčia, vos ėmusi našlauti, tapo įžymiojo dėdės meilužė. (Jų amžiaus skirtumas buvo aštuoniolika metų.) Tas išaiškėja iš Voltero meilės laiškų poniai Deni.

Šių laiškų istorija tokia įdomi, kad nors trumpai reikia ją papasakoti. Ponia Deni, netrukus po Voltero mirties tapusi vienintele ir nekontroliuojama įpėdine, dėdės biblioteką, rankraščius ir laiškus pardavė už pasakišką sumą Jekaterinai II, veidmainingai pavadinusi pardavimą „dovana". Bet paslėpė dėdės laiškus jai pačiai, rašytus prancūzų ir italų kalbomis. 1792

metais, prieš mirdama, testamentu juos paliko įpėdiniui sūnėnui su sąlyga, kad jie niekada nebus išspausdinti ar kam parodyti.

Šešios ponios Deni palikuonių kartos šventai saugojo paslaptį. Bet atėjus septintai kartai, paslapties ir laiškų savininkas Gi de Glo buvo ne toks kuklus: jis pardavė laiškus vienam prekiaujančiam rankraščiais amerikiečiui. Po to jie pakliuvo į Voltero institutą ir muziejų Delisėje. 1957 metais instituto ir muziejaus direktorius Teodoras Bestermanas išleido „Voltero meilės laiškus dukterėčiai" atskira knyga Paryžiuje.

Iš jo parašytos laiškams plačios įžangos paaiškėja, jog dar penktajame dešimtmetyje ponia Deni stengėsi, kad dėdė perduotų jai visą turtą, jau aiškiai apmaudaudama, kad jis eikvoja pinigus dėl Sirėjaus ir jo savininkų. Aišku, Emili negalėjo už tai Luizos mėgti. Turtą ir jausmus Volteras dalijo abiem. Ponia diu Šatle vargu ar žinojo, kokie santykiai sieja jį su dukterėčia.

2 skyrius

TARNAUJU DEVYNIOMS MŪZOMS

„Myliu jų visą devynetą,— rašė Volteras, turėdamas galvoje mūzas,— reikia ieškoti laimės pas kuo daugiau damų." Prie poezijos, epinės ir lyrinės, prie teatro, filosofijos, istorijos prisidėjo ir matematika, fizika, chemija, gamtos mokslas, geologija.

Pirmaisiais metais Sirėjuje jis daugiausia dėmesio skyrė naujoms mūzoms. Ne tik dėl to, kad tiksliuosius ir gamtos mokslus markizė vertino kur kas labiau negu humanitarinius. Skaičiuodamas ir eksperimentuodamas Volteras ir toliau mokėsi iš Anglijos.

Bet, kaip žinome, Sirėjuje jis nepamiršo nei Talijos, nei Melpomenės. Volteras neįsivaizdavo savo gyvenimo be teatro. Čia markizė visiškai su juo sutarė. Jie skyrėsi tik tuo, kad jis nesitenkino namų teatru pastogėje (o gal vienoje pilies galerijoje) ir rašė tragedijas didžiajai scenai, o Emili kūrė kome-

dijas, kuriose puikiai vaidino pati ir kurios buvo statomos ne vien Sirėjuje, bet vėliau ir Liunevilyje.

Apie muziką jau kalbėjome. Tapybą ir skulptūrą pilies gyventojai vertino pagal tai, kiek ji tiko papuošti jų kambarius, galerijas-laboratorijas.

Voltero paryžiečiai draugai nerimavo ir kaltino markizę, kad per jos įtaką „Henriados", „Už ir prieš", lyrinių ir satyrinių eilėraščių autorius visiškai užmetęs poeziją. Jie klydo. Volteras todėl ir buvo Volteras, kad viską darydavo vienu metu. O Emili į kaltinimą atrašė: „Mums ir į galvą neatėjo dėl matematikos atsisakyti poezijos. Šios laimingos dykumos gyventojai nėra tokie barbarai..." Ir nepamirškime, kad Volteras eilėraščiuose šlovino ją pačią.

Tik jau ko nemėgo markizė, tai istorijos.

Na, o Volteras, kartoju, nenusigręžė nuo senųjų mūzų. Beje, kai 1737-ųjų kovo mėnesį jis grįžo iš Olandijos, gamtos mokslai Sirėjuje išėjo į avansceną. Jis toliau nerašė „Liudviko XIV amžiaus", nors Fridrichas atsiuntė tikrą panegiriką apie pirmuosius knygos skyrius: „Panašaus istorinio veikalo Europa dar nebuvo mačiusi." Nuo to laiko, kai dvidešimtseptynmečio kronprinco asmeninis bibliotekininkas Jordansas patarė jam nusiųsti laišką žymiausiam Europos protui, Fridrichas, irgi „filosofas", be paliovos žavėjosi Volteru, vadino jį savo mokytoju, nuolatos kviesdavosi pas save. Štai dėl ko, 1736-ųjų gruodį sėsdamas į karietą, Volteras dvejojo: Olandija ar Prūsija? Vėliau jis ne sykį važiuos pas jį, jau karalių. Markizei ši draugystė labai nepatiko, nes ji Fridrichą laikė pavojingiausiu savo varžovu.

„Liudviko XIV amžių" ponia diu Šatle užrakino savo stalo stalčiuje, nes nebuvo jokių šansų, kad šio kūrinio kritiška pakraipa neužtrauks autoriui naujų nemalonumų. Ji paslėpė ir nebaigtą rašyti „Orleano mergelę". Nuo šiol Volteras turįs imtis tik tokio darbo, kuris neprišauks bėdos. Jokių literatūrinių ar istorinių kūrinių — vien gamtos mokslų veikalai. Jie, žinoma, taip pat priešgyniausią nusistovėjusiems bei leistiniems požiūriams, tačiau bent nenuvesią autoriaus į Bastiliją.

Kurį laiką Volteras paklūsta. Bet jeigu jis ko imasi — pasineria visa galva.

Kad ir kaip dygėdamasis žiaurumu, sykį pats išskrodė šimtą sraigių, norėdamas patikrinti vieno italų mokslininko eksperi-

mentą. Jis suprato: gamtos mokslų srityje negalima nei ginčytis, nei pritarti aklai. Tik pakartojęs priešininko ar vienminčio bandymus, gali įsitikinti, ar jo teiginiai teisingi, ar klaidingi.

Taip pat visiškai rimtai Volteras studijavo fiziką ir geografiją. 1738 metais įteikė Mokslų akademijos konkursui memuarą „Apie ugnies kilmę ir pasiskirstymą...", parašė disertaciją „Apie pridėtines jėgas" ir dar vieną — „Apie Žemės rutulyje įvykusius pakitimus ir suakmenėjimus, mokslininkų nuomone, liudijančius apie šiuos pakitimus".

Jo veikalas apie ugnį premijos negavo — juk jis buvo pagrįstas tyrinėjimais ir apskaičiavimais, o Akademija reikalavo ko kito: kartezianizmo — Dekarto — principais grindžiamų aiškinimų. Voltero eksperimentinis metodas Akademijai buvo svetimas ir priešiškas. Deramai neįvertintos liko ir abi jo disertacijos. Mums visi šie tyrinėjimai įdomūs tik istoriniu požiūriu, tačiau anuomet jų būta reikšmingų.

Premijas už ugnies prigimties ir pasiskirstymo tyrimus gavo du Dekarto pasekėjai.

Beje, Volteras nė trupučio neužsigavo, kad Emili paslapčiomis taip pat parašė ir pateikė konkursui darbą, prieštaraujantį jo pažiūroms. Atvirkščiai, dviejų žymių mokslininkų Reomiuro ir Dearo padedamas, jis pasiekė, kad jos veikalas būtų išspausdintas. Buvo paskelbtas ir jo paties memuaras.

Svarbiausias Voltero veikalas ketvirtojo dešimtmečio antroje pusėje — „Niutono filosofijos elementai". Sunku aprašyti autoriaus pasipiktinimą, kai 1738 metais Olandijoje knyga išėjo iškraipytu tekstu. Nenorėdamas, kad knyga būtų išleista, Volteras jos paskutinį skyrių tyčia užrakino savo rašomojo stalo stalčiuje. (Šį kartą ne Emili, o jis pats.) Knyga negavo privilegijos, Voltero priešininku tapo justicijos ministras ir kancleris, spaudos reikalų valdytojas d'Ageso. Ne per nemokšiškumą juo tapo: buvo mokslininkas, bet tvirtai įsitikinęs karteznininkas. Tačiau kai autorius, suredagavęs visus kitus skyrius, išvyko iš Olandijos, paskutinį, trūkstamą, knygos skyrių leidėjas užsakė parašyti vienam matematikui, savo tautiečiui. Ar galėjo Volteras neįpulti neviltin? Jam per širdį eidavo kiekviena atsiradusi klaidelė, o dabar štai ištisas svetimas skyrius!

Jau nekalbant apie kaltinimą, jog pats prisidėjo prie netikusio leidimo. . .

Dėl išleistos knygos grėsė dideli nemalonumai. Joje buvo pateiktas visai naujas pasaulio vaizdas, toks nepanašus į Dekarto sūkurius, kuriuos netrukus labai taikliai išjuoks Didro „Nekukliose brangenybėse". Volteras su kartėliu rašė vienam savo korespondentui: „Vargšams prancūzams, matyt, uždrausta laikytis bendro įsitikinimo, jog egzistuoja visuotinė trauka, tuštuma ir erdvė; jiems užginta pripažinti, kad Žemė ašigaliuose suplota. Jie privalo vadovautis tik beprasmišku Dekarto mokymu."

Į šią knygą jis daug įdėjo širdies ir kaip rašytojas. Volterui atrodė, kad garsaus mokslo žinių menine forma populiarizatoriaus Fontenelio, iš kurio mokėsi, stilius pernelyg įmantrus, ir, tarsi siekdamas vien nuoseklumo ir aiškumo, jis pažengė dar vieną žingsnį kaip prozininkas.

Komentuodamas „Niutono filosofijos elementus", jis rašė akademikui Pito: „Stengiausi išsakyti mintis taip paprastai, kaip paprastai ir laisvai jos atėjo man į galvą. Įdėjau daug triūso, kad nuo jo išvaduočiau mūsų prancūzus" (turėta galvoje skaitytojai — *A. A.*).

Ir iš tiesų buvo sukurti lengvi ir malonūs kaip reta skaitiniai; tai padėjo Niutono pergalei prieš Dekartą ir šiapus Lamanšo.

Tačiau ir stiliaus paprastumas bei sklandumas padarė jam nemalonumų. Jau minėtas olandų leidėjas tituliniame lape po knygos pavadinimu nuo savęs parašė: „Kiekvienam suprantama." Abatas Defontenas pasičiupo už taikinį ir šį, Volterui nepriklausantį, bet visai teisingą priedėlį. Jis išjuokė jį perfrazavęs: „Kiekvieną galima išmesti už durų."

Virš knygos ir jos autoriaus pakibusi grėsmė buvo juo didesnė, kad čia išdėstytos mokslinės ir filosofinės pažiūros kliudė ir teologiją. O paties Voltero žodžiai: „Jei tik kas drįsta nesutikti su teologų nuomone, jie visada linkę šaukti, jog apšmeižtas dievas. . ." D'Agešo taip pat pavadino Dekarto doktrinos kritiką bedieviška.

Su kabutėmis ar be kabučių „Niutono filosofijos elementai" (juos galima pavadinti ir „Pagrindais") virto centru, apie kurį telkėsi jei ne visa, tai didžiuma to, ką Volteras parašė Sirėjuje. Šį darbą jis pratęs.

Antai, sakytum visai nelauktai, ginčai dėl Niutono netiesiogiai atsispindėjo „Alziroje", daug kuo vertoje dėmesio tragedijoje. Neatsitiktinai antras jos pavadinimas —„Amerikiečiai".

Ji su pasisekimu ėjo teatre ir buvo išspausdinta. Visų pirma, nuostabu tai, kad autorius savo dedikacijoje markizei diu Šatle rašė apie platų jos akiratį tiek mokslo, tiek meno srityje — Ciceronas ir Bosiue, Vergilijus ir Tasas, Niutonas ir Lokas. Nė viena moteris dar nebuvo susilaukusi tokios dedikacijos.

Pačioje tragedijoje netiesiogiai atsispindėjo Niutono teorija apie dangaus mechaniką. Jeigu jos nebuvo galima tiesiai įrodyti, tai buvo kitų būdų jai patvirtinti, ir Volteras tais būdais pasinaudojo. Tuo metu mokslininkai ginčijosi dėl Žemės formos. Žymiausi prancūzų astronomai tvirtino, kad Žemė per ašigalius pailgėjusi. Niutonas atkakliai teigė, kad per ašigalius ji susiplojusi, o per pusiaują išsiplėtusi.

Rodės, ką bendra gali turėti tragedijos siužetas su šiais ginčais. Tačiau su jais siejasi veiksmo vieta (naujiena prancūzų scenoje) — Pietų Amerika, tiksliau, Peru. Ginčus tegalėjo išspręsti tyrinėjimai, surengtos ekspedicijos prie Amazonės, pusiaujo, į Arktį, ašigalį.

Ne veltui Pietų Amerika anuomet traukė viso mąstančio Paryžiaus dėmesį. „Alziroje" ryžtingai užsistodamas už Peru čiabuvius ir protestuodamas prieš jėga jiems brukamą krikščionybę, prieš žvėriškus užkariautojų metodus, Volteras toliau kovojo prieš religinį nepakantumą. Maža to. Kolonizavę Pietų Ameriką, ispanai jau du šimtus penkiasdešimt metų čia neįsileido jokių kitų europiečių. Reikėjo šiam draudimui padaryti galą, prigriebti svetimose žemėse įsisiautėjusius ispanus, be to, atverti ten kelią sienų nepripažįstančiam mokslui.

Žinoma, neišsiversta be šiokių tokių nuolaidų cenzūrai. Per visą tragediją vaizduodamas čiabuvius kaip teigiamus herojus ir rūsčiai smerkdamas užkariautojus bei jų vertus prievartautojus misionierius, penktame veiksme — bet tik jame — autorius norom nenorom turėjo apdovanoti krikščioniškomis dorybėmis ispanų gubernatorių.

Su „Alzira" labai siejasi Voltero pastangos, kad Prancūzijos akademija paskirtų jo draugą Lakondaminą ruošiamos ekspe-

dicijos viršininku; ekspedicija turėjo vykti prie pusiaujo atlikti matavimų. Leidimą jai gauti pasisekė: mat tuo metu tarp Ispanijos ir Prancūzijos buvo nusistovėję draugiški santykiai. Lakondaminas, talentingas ir pasiaukojęs mokslininkas, turėjo didelių nuopelnų. Jis neseniai sugrįžo iš ekspedicijos po Afriką. Išvyka į Pietų Ameriką tokiais pat moksliniais tikslais buvo sena jo svajonė.

Lakondaminas su nepaprasta energija suskato rengti ekspediciją. 1735-ųjų gegužės mėnesį jis su savo draugais jau buvo ant karo laivo denio, plaukiančio link Pietų Amerikos krantų.

Be galo įdomus Paryžiaus reagavimas į žinias apie ekspediciją. Juk jos atkeliaudavo iš tos pasaulio dalies, apie kurią nieko nebuvo žinoma nuo kruvinojo užkariavimo laikų. Volterui šios žinios dar pravers rašant visuotinę istoriją —„Samprotavimus apie tautų papročius ir dvasią". Apie Lakondamino keliones jo amžininkai skaitydavo ne mažiau susidomėję kaip apie Kolumbo žygius. O kiek naujo jie sužinojo! Vaizduotę stulbino tiek pilnos dramatizmo mokslininkų klajonės po tropikų miškus, tiek egzotiškų augalų ir gyvūnų aprašymai, tiek iki tol nežinoma medžiaga, pavadinta kaučiuku. Tai bent pataikė kojon su laiku Voltero tragedija!

Jis ne mažiau domėjosi ir 1736 metų tyrinėjimais Arktyje. (Priešingai įsigalėjusiai nuomonei, jie buvo pradėti gerokai iki mūsų šimtmečio!) Ten nusiųstai ekspedicijai vadovavo Mopertiuji. Voltero antipatiją šiam žmogui išstūmė susižavėjimas jo, kaip mokslininko, bebaimiškumu. Ekspedicija pirmiau nuvyko į Švediją, kur prie jos prisijungė Upsalos universiteto profesorius Celsijus (prisiminkime termometrą!).

Volteras buvo stačiai sukrėstas ir sužavėtas mokslininkų drąsos. Kovodami su atšiauria gamta, jie rizikavo ne tik sveikata, bet ir gyvybe, rizikavo ne tam, kad užgrobtų svetimas žemes ir engtų kitas tautas, o kad sužinotų tiesą.

Abiejų ekspedicijų žygiui nebuvo lygaus. Lakondaminas ir jo draugai atlikdavo matavimus uolynuose, akmens dykynėse, kamuojami drugio. Negana to, juos persekiodavo vietinė valdžia, nedraugiškai elgdavosi čiabuviai. Pastariesiems užteko priežasčių nemėgti visų europiečių, visų baltųjų. Trys mokslininkai Pietų Amerikoje žuvo. Trys grįžo su nepagydomomis nervų ligomis. Pats Lakondaminas parvyko į tėvynę inva-

lidas ir, daug metų prasikankinęs, mirė paralyžiuotas ir kurčias.

Mopertiuji ekspedicija surado Laplandijoje visa, ką reikėjo ištirti. Šia prasme jų sąlygos buvo palankesnės už Lakondamino. Bet ekspedicijos dalyvius žiauriai kamavo sunkus kelias per tundrą ir pelkes, vasarą kandžiojo uodai. Dar sunkiau buvo poliarinę žiemą — užšaldavo net termometras.

Abi ekspedicijos atvėrė Volterui visai naują didvyriškumo rūšį — be jokio karingumo, jokios išviršinės patetikos. Jis paskyrė joms eilėraštį. Pateiksiu jo pradžią (prozinis vertimas): „Jūs, fizikai didvyriai, jūs, naujieji argonautai, sujungę senovės žmonių ir mūsų amžininkų gerąsias savybes..."

Volteras taip rašė ne dėl to, kad ekspedicijų, ypač vienos, sėkmė išsklaidė audros debesis, grėsmingai kybojusius jam virš galvos. Bet nereikia ir to nutylėti, juo labiau kad Voltero išgelbėjimas rišosi su pergale mokymo, kurį jis propagavo ir gynė.

Kaip tik tada, kai jis buvo vėl atsidūręs prie pat Bastilijos slenksčio, į Paryžių sugrįžo Mopertiuji ekspedicija. Ji parsivežė nenuginčijamų įrodymų Niutono naudai. Toks didelis prancūzų mokslo laimėjimas leido be drovėjimosi pripažinti ir anglo nuopelnus.

Nenuostabu, kad impulsyvus Volteras paskyrė savo varžovui pernelyg entuziastingą eilėraštį. „Žemės rutulys, kurį Mopertiuji gebėjo išmatuoti, tapo jo šlovės paminklu",— štai svarbiausio eilėraščio posmo prozinis vertimas. Jis įsiliejo į Mopertiuji šlovinančių balsų chorą. Pats Mopertiuji buvo pagerbtas kaip joks kitas prancūzų mokslininkas.

Na, o Lakondaminas, kurio nuopelnai buvo nemenkesni, tik ne tokie akivaizdūs, patyrė kartų nusivylimą.

Volterui rūpėjo ne tik galutinė išdava — Niutono mokymo pergalė, bet ir abiejų ekspedicijų istorija. Dabar jis visiškai įsitikino: svarbu ne tik abstrakčios tiesos, bet ir tai, kaip jos pasiekiamos, svarbu žmonijai reali patirtis.

Iš devynių mūzų, kurioms Volteras tarnavo, bene mylimiausia buvo Klio — istorija. Jo istoriniai veikalai ir dabar vertingi.

Defontenas nepasidrovėjo užsipulti Voltero šventenybės — jo meilės Emili, jau vien tuo kilnios, kad didysis žmogus di-

džiavosi savo draugės moksliniais pasiekimais ir juos visaip palaikė.

Sugrįžus Arkties ekspedicijai, abatas nežinia kokiu būdu išvogė ir išspausdino Voltero eilėraštį, skirtą anaiptol ne spaudai; jame markizės žavesys ir moksliniai talentai buvo aukštinami labiau už visus Mopertiuji nuopelnus.

Kadangi markizė svyravo tarp Leibnico ir Niutono, Volteras, ją idealizuodamas, vėliau „Memuaruose" ne visai tiksliai rašė: „Ponia diu Šatle pradžioje gilinosi į Leibnicą ir dalį jo sistemos išdėstė puikiai parašytoje knygoje *Instition de physiques* („Fizikos vadovas"). Ji nesistengė išdabinti šios filosofijos svetimomis puošmenomis: tiesiam ir vyriškam jos būdui nebuvo priimtinas įmantrumas, jos stilius buvo aiškus, tikslus ir grakštus. Jeigu Leibnico idėjoms galima suteikti kiek įtaigumo, jo reikia ieškoti kaip tik šioje knygoje. Tačiau dabar (1759 ar 1760 metais — *A. A.*) maža kam rūpi Leibnico mintys."

Toliau Volteras rašė: „Gimusi pažinti tiesą, ji greitai nusigręžė nuo visų abstrakčių sistemų ir įknibo į didžiojo Niutono atradimus. Išvertė į prancūzų kalbą visą matematikos principų knygą, o vėliau, sutvirtinusi savo žinias, pridėjo prie šios knygos, suprantamos tik nedaugeliui, algebrinį komentarą, taip pat neįkandamą eiliniam skaitytojui..."

Po to Volteras didžiuodamasis praneša, kad šį komentarą peržiūrėjo ir pataisė vienas žymiausių to meto matematikų — Klero, ir baigia priekaištu: „Mūsų amžiui nedaro garbės, kad jis (komentaras — *A. A.*) liko nepastebėtas."

Tačiau grįžkime prie paties Voltero mūzų. Jau 1734 metais „Traktate apie metafiziką" jis ieškojo atsakymų į kardinalius savo epochos minties klausimus. Šis veikalas labai svarbus norint suprasti jo filosofijos formavimąsi. Reikia pažymėti, jog veikalą, primygtinai prašomas dieviškosios Emili, jis parašė tam, kad išsiaiškintų savo santykį su dievu, dvasia, *pasaulio sutvarkymu*, ir po to pasirodė daug kur esąs atkaklus markizės priešininkas. Tuo metu ji pritarė Leibnicui ir jo mokymo pamatui: *viskas kuo puikiausia šiame visų geriausiame pasaulyje*. Volteras sekė išmintinguoju Loku bei kitais anglų filosofais, sekė Niutonu, nors dar nebuvo galutinai nusigręžęs nuo Leibnico.

Šit pagrindinės traktato mintys. Autorius tiki dievo egzis-

tavimu, bet vertina jį kaip pirmutinę varomąją jėgą, tenkindamasis įrodymais, išplaukiančiais iš pasaulio sutvarkymo, kuriam būtina ši varomoji jėga. Moraliniai įrodymai jam nereikalingi. Čia juodu su markize sutaria. Jiems metafizika tėra fizikos įvadas, o dievo buvimas — pirminė fizikos tiesa ir tuo pat metu tik būtina hipotezė. „Dievas egzistuoja — žmonėms labiausiai įtikima ir priimtina versija. Toks dievas neleis, kad būtų kankiniai ir budeliai. Jis — kaip ir atomo sąvoka. Su tokiu dievu susiję visatos dėsniai. Tačiau jo savybės ir prigimtis niekam nežinomi. Visi ginčai apie dievo apvaizdą ir teisingumą — tuščios kalbos."

Volteras pirma smogia Paskalio pesimizmui, paskui — kiek silpniau — Leibnico optimizmui. Žmogus toli gražu nėra toks pasigailėtinas, kaip teigia Paskalis. Antra vertus, iš kur mes žinome, kad pasaulis negali būti geresnis? Gyvenimas toks, koks yra: nei per geras, nei per blogas. Jis pakenčiamas, jeigu jau žmonės jį pakenčia.

O sielą Volteras štai kaip traktuoja. Pradeda nuo tezės: „Visai nesu įsitikinęs, jog turiu įrodymų prieš sielos dvasingumą ir nemirtingumą, tačiau visos tikimybės tam prieštarauja." Po to cituoja Loko teiginį, jog dievas galįs suteikti materijai mąstymo savybę, ir klausia: kuo čia dėtas dievas? Baigia taip: sunkiai protu suvokiamas dvasios nemarumas — visuomenei nenaudinga hipotezė.

Trečia metafizikos, kaip ir filosofijos, kategorija, kurią Volteras gvildena savo traktate,— *laisvė.*

Kol kas jo požiūris į laisvę gana netvirtas. Prie harmoningo determinizmo jis pasuks tik po trisdešimties metų. O dabar, sekdamas anglų filosofu Šeftsberiu, pripažįsta tik valios laisvę. Laisvės egzistavimo įrodymas — tai, kad mes ją suvokiame. Laisvė — apgalvota valia, ji valdo jausmus, kovoja su aistromis ir paklūsta protui. Volteras sutinka su Loko teiginiu, apribojančiu laisvę „galimybe daryti, ką nori". Pavyzdys labai naivus: „Aš noriu vaikščioti, nes suprantu vaikščiojimo naudą ir jis teikia man pasitenkinimą. Aš laisvas (galiu vaikščioti), jei nesu luošys ar kalinys."

Labai svarbu, kad traktate Volteras atsisako visai metafizikai būtinos metafizikos moralės. Jis pakeičia ją empirizmo morale, kuri visame kame remiasi patyrimu. Nėra nei absoliutaus blogio, nei absoliutaus gėrio, nei įgimtų moralės nuosta-

tų. Volteras pritaria Šeftsberiui: taip, dora — mūsų poelgių prisiderinimas prie bendros gerovės. Tačiau paneigia kitą jo dorovės požymių aprašymo punktą. *Kaip galima reikalauti iš dorovės, kad ji būtų paklusnumas įstatymui?* — klausia Volteras. Juk priėmus tokį požiūrį, pasirodys esąs doras ir vyriausiasis prokuroras, įsakęs sudeginti „Filosofinius laiškus", o nedoras — rašytojas, sukūręs šią knygą visuomenės labui.

Tai peržengė teorinių samprotavimų ribas, ir nenuostabu, jog pati Emili, kuriai paskatinus „Traktatas" buvo pradėtas (to nepasakysi apie jo tąsą ir pabaigą), pasipriešino jo išleidimui. Tas buvo pavojinga ir dėl to, kad Volteras ryžtingiau už Šeftsberį atmetė religines sankcijas.

3 skyrius

TARP VERSALIO IR POTSDAMO

1739-ųjų pradžioje Volteras sunkiai sirgo, ir gydytojai uždraudė jam dirbti. Vis dėlto jis ryžosi labiau pasikliauti kitu receptu. Po ketverių kone visiškai atsiskyrėliško gyvenimo metų Sirėjuje nusprendė pakeisti aplinką.

Tą padaryti buvo juo lengviau, kad Emili reikėjo parduoti namą Paryžiuje, ir ji su vyru turėjo dalyvauti Briuselyje teismo procese dėl paveldėjimo.

Nuo šiol Sirėjus nebebuvo Voltero ir jo bičiulės nuolatinė rezidencija. Kitą dešimtmetį juodu čia dažniausiai praleisdavo tik vasarą.

Briuselyje sutuoktiniai diu Šatle ir „šeimos draugas" įsikūrė iš pagrindų: išsinuomojo namą ir išgyveno čia beveik ketverius metus, kol truko varginantis procesas.

Volteras veikliai padėdavo markizui ir markizei juridinėmis žiniomis ir sugebėjimais. Be to, jis dirbo savo darbą: nerašyti jam buvo nekvėpuoti. Čia jis užbaigė „Mahometą", perdirbo du pirmus „Liudviko XIV amžiaus" skyrius, kai kuriuos senus kūrinius ir pradėjo milžinišką veikalą „Samprotavimai apie tautų papročius ir dvasią".

Beje, iš pradžių ir Briuselyje jie negyveno kaip pririšti. Rugpjūtį Emili neiškentė nenuvažiavusi į Liudviko XV vyresniosios dukters sutuoktuves su Ispanijos infantu. Volteras —

veikiausiai patylomis — ją lydėjo. Labai lengvai, tarsi žuvis į vandenį, markizė vėl pasinėrė rūmų atmosferon. Volteras, priešingai, buvo pripratęs prie Sirėjaus ramumos, be to, Briuselio mieste tylos pakako. Bruzdus Paryžiaus gyvenimas dabar jam visai nepatiko.

Tik viena jį guodė ir neleido nuobodžiauti — rūpesčiai dėl „Mahometo" pastatymo Komedi fransez teatre ir jo raštų leidimas.

Blogos žinios apie pirmo tomo tiražo konfiskavimą pasiekė jį jau Briuselyje, kur sugrįžo pro Sirėjų.

Visą laiką, dideliam Emili nepasitenkinimui, tebesitęsia susirašinėjimas su Fridrichu, dar gyvesnis ir draugiškesnis. Iš pradžių Volteras skaito ir giria labai radikalų kronprinco veikalą „Anti-Makiavelis, arba Princo išmėginimas", duoda autoriui patarimų. Paskui imasi šios knygos leidimo — aišku, anoniminio.

Štai kaip jis pasakoja apie tai „Memuaruose": „Netrukus prieš savo tėvo mirtį prūsų karalius sumanė parašyti knygą prieš Makiavelį. Jeigu Makiavelis būtų buvęs princo mokytojas, be abejo, pats pirmasis jam būtų pataręs rašyti panašų veikalą. Bet sosto įpėdinis nebuvo toks klastūnas. Jis rašė visai nuoširdžiai, dar tuo laiku, kai nebuvo valdovas, kai tėvo pavyzdys anaiptol neskatino jo žavėtis despotizmu. Tuo metu jis iš grynos širdies aukštino nuosaikumą, teisingumą ir bet kokį valdžios viršijimą traktavo kaip nusikaltimą. Jis atsiuntė man į Briuselį savo rankraštį, kad jį pataisyčiau ir atiduočiau spausdinti. Aš jį padovanojau vienam olandų knygininkui, vardu Van Diurenas, šios padermės niekšų niekšui..."

1740-ųjų gegužės mėnesį Prūsijos Vilhelmas Fridrichas I miršta, palikdamas sostą sūnui. Volteras tuojau pat siunčia jaunajam karaliui kupiną džiaugsmo pasveikinimą ir alegorinį eilėraštį, kuriame jį vadina „antruoju Prometėjumi", sugrąžinsiančiu Šiaurės Europai iš jos pavogtą proto ugnį.

Fridrichas II atrašo jam ne mažiau patetišku tonu, prašo: „Rašykite man kaip žmogus žmogui, pamirškite visus titulus, visus rangus!"

Beje, toks akivaizdus karaliaus palankumas filosofui visai nenuostabus. Plačiai žinomos draugystės su Volteru dėka jis tapo labiausiai išgarsėjusiu Europos sosto įpėdiniu. Taigi da-

bar nedidukė Prūsija — visų žemyno protų dėmesio ir vilčių centras. Tikimasi, kad jaunas tokių progresyvių pažiūrų karalius, filosofas ir poetas, valdys šalį visai kitaip, kaip dar niekas iki tolei.

Ir pradžioje Fridrichas II, sakytum, neapgauna šviesuomenės vilčių. Sakytum, elgiasi kaip tikras Voltero idėjų šalininkas. Patys spręskite! Vos įkėlęs koją į sostą, panaikina kankinimus, išlaisvina valstiečius nuo varginančių medžioklės mokesčių. Jo dėka apleista Berlyno Mokslų akademija atgyja. Jos prezidentu tampa senas mūsų pažįstamas prancūzas Mopertiuji. Fridrichas kviečiasi į Akademiją ir Voltero draugą niutonietį Algarotį — nepriklausomą ne tik dėl įsitikinimų, bet ir dėl tėvo, italų bankininko, turtų. Į Berlyną sugrįžta ir žymus vokiečių matematikas Eileris.

Pats Volteras, kad ir kaip kviečiamas, į Prūsijos sostinę neatvažiuoja. Bet įdėmiai seka kiekvieną „Šiaurės Saliamono" (taip jis vadina Fridrichą II) žingsnį. Sužinojęs, kas jau minėta ir kad jaunasis karalius panaikino jo prakilnybės tėvo įvestą tvarką, kai rekrutai ne tik buvo imami, bet ir perkami bei grobiami, Volteras sušunka: „Karaliau filosofe, kaip įstabu!"

Nors Fridrichas teikia daug džiugesio ir vilčių, Volteras baiminasi, ar nepasikeis autoriaus pažiūros, kai jis dabar nebe sosto įpėdinis po tėvo padu, o monarchas. Todėl skuba išleisti „Anti-Makiavelį", sparčiai skaito korektūras ir ragina Hagos leidėją Van Diureną kuo greičiau išspausdinti knygą.

Ir visgi jis kol kas labiau linkęs tikėti, kad jo draugas ir mokinys bus „ne tautas niokojantis karvedys, o didis valdovas, kupinas meilės žmonijai ir taikos troškimo, dailiųjų menų ir mokslo globėjas, karūnuotas išminčius, sosto didvyris".

Žavėjimasis ir viltys sužlugs dar negreitai, tačiau būgštavimai pasitvirtina daug anksčiau. Volteras išties volteriškai reagavo į dvi nesėkmes, kurios jį ištiko 1740-ųjų liepos mėnesį. Jo patikėtinis Paryžiuje, abatas Musino (tai jis siųsdavo slaptą paštą į Sirėjų), praneša savo patronui apie vyriausiojo mokesčių atpirkėjo Minelio bankrotą. Per jį Volteras praranda 400 000 livrų (dabartiniais pinigais — 40 000 dolerių). Nukentėjusysis rašo kupiną apmaudaus humoro eilėraštį ir šitaip

išpurto iš galvos mintis apie nuostolį. Bet nepalyginti didesnį smūgį jam suduoda Fridricho laiškas. Širdį apkartina jau pati jo pradžia, kur rašoma apie prūsų armijos padidinimą (valdovo karinė energija stebindavo net jo generolus). Tiesa, po to Fridrichas rašo, kad visokeriopai remia prekybos, pramonės vystymąsi, skatina dailininkus bei skulptorius; patikliai pasipasakoja apie save ir baigia sakiniu: „Niekas negali taip Jūsų mylėti ir gerbti kaip aš." Ir čia pat grėsmingas prierašas: „Dėl dievo meilės, supirkite visą „Anti-Makiavelio" tiražą!"

Knyga dar neišėjusi, bet jau surinkta. Nusivylęs ir be galo įskaudintas Volteras važiuoja į Hagą pas Van Diureną. Susitarti su juo, pasirodo, ne taip jau paprasta. Nors knyga ir nepasirašyta, bet autorių žino visi. O kad jis tapęs karaliumi, tai leidėjui žada didžiulį pelną. Volteras jam siūlo dvigubą, net trigubą atmoką už nuostolius „Anti-Makiaveliui" neišėjus. Veltui! Van Diurenas tikisi gauti daug daugiau knygai išėjus.

Tuomet Volteras griebiasi gudrybės. Esanti būtina dar viena korektūra. Jis prašo leidėją duoti jam bent kelis lankus, ketindamas jų nesugrąžinti ir taip palaidoti visą surinktą tekstą. Bet ne ant tokio pataikė! Volteras norįs įrašyti pataisų? Prašom! Va tiktai čia pat, Van Diureno namuose, užrakintame kambaryje, stebint šeimininko artimiesiems ir mokiniams. Volteras ir su tuo sutinka, vildamasis įveikti Van Diureną atkaklumu. Dirba ilgai ilgai ir „spėja" perskaityti vos keletą puslapių. Van Diurenas rūpestingai patikrina, ar nė vienas iš jų neprapuolė. Po dviejų dienų Volteras vėl ateina ir vėl lėtutėliai skaito. O leidėjas skuba, ir toks koregavimo tempas jam labai neparankus. Tame pačiame užrakintame kambaryje, stebint tiems patiems sekliams, jis duoda Volterui išsyk šešis skyrius. Tuomet jo priešininkui kyla naujas planas. Jis išbraukо ištisas pastraipas — ir taip rūpestingai, kad jau niekaip jų neįskaitysi. Ir įrašo visiškų beprasmybių. Žodžiu, gadina korektūrą, kad knyga jokiu būdu negalėtų išeiti. Siūlo Van Diurenui tūkstantį, po to du tūkstančius dukatų. Tačiau šis vis tiek neatsisakys spausdinti ir beprasmybių, kad tik jos vadintųsi „Anti-Makiavelis" ir kad visi žinotų jų autorių esant monarchą.

Užtat dabar jau Volteras negali sutikti, kad knyga išeitų sudarkyta. Siūlo Van Diurenui pakeisti savo sugadintą korektūrą kita — nepriekaištingu egzemplioriumi. Tik jis nebegalįs

užsibūti Hagoje: esą neatidėliotinų reikalų Briuselyje. Nesugadintą korektūrą jis paliksiąs pas vikarą. Van Diurenas sutinka užeiti pas vikarą ir paimti minėtą korektūrą vietoj sugadintosios. Tačiau pažado neištesi. Į nerimastingus laiškus iš Briuselio atsako tuščiažodžiavimu ir taip vilkina tol, kol išspausdina sudarkytą „Anti-Makiavelį", sunkiai įskaitomas vietas ir Voltero įrašytas beprasmybes pakeitęs savo kūrybos jaukalu.

Volteras turi išspausdinti antrą — teisingą knygos leidimą. Ir kas gi atsitinka? Abu kūrinio variantai, išėję be autoriaus leidimo ir be jokių jo rūpesčių, suteikia karaliui skambią šlovę Europoje. Volteras rašo Fridrichui, kad Madride ir Londone, jau nekalbant apie Paryžių, knyga žavisi visi — katalikai, jansenistai, protestantai...

Van Diurenas, žinia, nesnaudė ir iš šio triumfo išspaudė dar daugiau pelno. Per metus jis išleido kelis naujus knygos tiražus. Fridrichas, aišku, taip pat negalėjo nebūti patenkintas.

Galų gale — po daugelio metų neakivaizdinės draugystės ir dvasinio artumo, tegu ir ne be debesėlių,— karalius ir Volteras pirmą kartą susitinka.

Dar prie tėvo gyvos galvos Fridrichas svajojo pakeliauti po Europą, nes manė, jog tai būtina norint praplėsti erudiciją. Dabar jis pats sau ponas ir gali, ką ketinęs, įvykdyti. Volteras sutinka jį lydėti ir laukia karūnuotojo draugo Briuselyje.

Kelionės metu jaunasis karalius jam siunčia entuziastingus laiškus. Jis keliauja inkognito ir pirmą kartą gyvenime jaučiasi niekieno nevaržomas, išdaigauja ir pramogauja. Beje, pirma pažintis su prancūzais Strasburge palieka jam prastoką įspūdį: Voltero tautiečiai plepūs ir tušti. Čia reikia pridurti dar vieną reikšmingą aplinkybę: Fridrichas II ne vien pramogavo ir mėgavosi kelione, bet taip pat važiavo apžiūrėti Prancūzijos sienų ir Liudviko XV kariuomenės.

Juodviem nebuvo lemta susitikti Briuselyje ir kartu keliauti: Fridrichas susirgo karštlige ir pakvietė Volterą į Klevę — vokiečių miestelį netoli Olandijos sienos. Karalius ir markizė diu Šatle vienas kitam jautė tokią didelę antipatiją, jog jis viską patvarkė taip, kad ji savo bičiulio neatlydėtų.

Mokytojas randa savo mokinį prie Klevės, Moilando pilyje, purtomą ligos priepuolio. Pasak vienos versijos, Fridrichas iš džiaugsmo kaipmat pasveikęs, pasak kitos — bendravęs su Volteru tarp priepuolių. Šiaip ar taip, juodu daug kalbėjosi apie literatūrą, apie filosofiją (valios laisvė ir anksčiau vaidino nemažą vaidmenį jų laiškuose), o daugiausia apie savo pačių kūrinius. Volteras skaitė Fridrichui „Mahometą", be to, parašė už karalių politinę notą.

Apie šį pirmą susitikimą su Fridrichu mes sužinome iš daugmaž tikslaus paties Voltero aprašymo: „Mane įvedė į jo didenybės kambarius. Išvydau tik plikas sienas ir mažame, vienintelės žvakės apšviestame kambarėlyje — menką, dviejų su puse pėdos pločio, lovelę. Joje gulėjo mažas žmogutis, aptūlotas mėlynu šiurkščios gelumbės chalatu. Jis ir buvo karalius, ištiktas baisios karštligės priepuolio — mušamas prakaito ir krečiamas šalčio po bjauriu apklotu. Aš jam žemai nusilenkiau ir pirmos pažinties proga patikrinau jo pulsą, lyg būčiau buvęs rūmų medikas.".

Pilyje tuo metu buvo ir Algarotis, ir Mopertiuji, ir Kaizerlingas, ir karaliaus - pasiuntinys Olandijoje. Drauge pavakarieniavę, jie visi „rimtai samprotavo apie sielos nemarumą ir apie valios laisvę".

Mokytojas ir mokinys vienas kitam padarė puikiausią įspūdį. Volteras sužavėtas jaunojo karaliaus meilingumo, jis primena jam mylimą draugą Sidevilį. Fridrichas lygina Voltero iškalbą su Cicerono, ramybę — su Plinijaus, išmintį — su Agripos Netesheimo (XVI amžiaus žymus humanistas). Kaip jis pavydi markizei diu Šatle, kuri gali nuolat mėgautis bendravimu su didžiuoju žmogumi! Ir kaip čia sugundžius Volterą įsikurti pas Prūsijos karalių? Dėlei to jis vėliau griebsis gana niekingų intrigų, bet kol markizė nenumirs, savo nepasieks. O kol kas Volterui tenka dar kartą važiuoti į Hagą „Anti-Makiavelio" reikalais.

Emili savo ruožtu taip pat imasi ryžtingų priemonių, norėdama išlaikyti Volterą ir neatiduoti jo Prūsijai. Skuba į Paryžių rūpintis, kad kardinolas Fleri jam galutinai atleistų ir poetas būtų oficialiai pakviestas į Liudviko XV rūmus. Jeigu jai nusiseks, pergalė prieš Fridrichą garantuota. Argi Prūsijos karaliaus rūmams varžytis su prancūzų karaliaus rūmais?

Ir vėl asmeniniai motyvai susikryžiuoja su dideliais įvykiais. Tais pačiais 1740 metais „šampinionai pakeitė Europos likimą". Nusinuodijęs grybais, mirė Šventosios Romos imperijos imperatorius — toks titulas priklausė visos Vokietijos monarchui Karoliui VI. Kas bus jo įpėdinis? Tai neduoda ramybės daugeliui šalių, tarp jų ir Prancūzijai.

Dėl šios priežasties markizės pastangos baigiasi tuo, kad su ja nė nepasimatęs Volteras lapkričio mėnesį dumia į Prūsiją. Kardinolas Fleri — o jis daugiau negu Prancūzijos vyriausybės vadovas, jis nekarūnuotas karalius — nusprendžia dovanoti atstumtajam poetui, kad jo draugystę su Fridrichu II būtų galima panaudoti valstybės labui. Tad pasiunčia jį su diplomatine užduotimi pas Prūsijos karalių. Politinio žaidimo partneriams žūt būt reikia sužinoti tikruosius klastingo ir protingo, jauno ir veiklaus monarcho ketinimus bei planus.

Gudragalvis kardinolas net nepatingėjo parašyti Volterui ilgą laišką, mirgantį pagyromis „Anti-Makiaveliui" ir jo autoriui, tikėdamasis adresatą jį parodysiant Fridrichui.

Jaunasis karalius iš tiesų jau buvo sumanęs, naudodamasis Karolio VI mirtimi, atplėšti nuo Austrijos Sileziją; jis taip pat mėgino atsibylinėti iš Marijos Teresės ir Glacą.

Tuo metu jis buvo Reinberge, kur ilsėjosi po pirmų valstybinių darbų. Regis, viskas ėjo kaip iš pypkės: karalius pasitiko Volterą labai lipšniai. Jo dvariškiai linksminosi kaip įmanydami, ir įdomiausiu Europos pašnekovu, fantazuotoju, išdaigininku jis negalėjo atsidžiaugti.

Va tiktai apie Fridricho politinius planus Fleri pasiuntiniui nepavyko nieko išpešti. Pasirodo, kieto riešutėlio būta šito karūnuoto gudročiaus! Nepavyko nė išprašyti, kad jis malonėtų užmokėti vargšui Tjerjo, kuriam kilnusis draugas seniai buvo atleidęs išdavystę su „Volteromanija". Dar gerai, kad Fridrichas apmokėjo paties Voltero kelionės išlaidas. Ne veltui jis buvo savo tėvo, garsėjusio ne tik žiaurumu, bet ir šykštumu, sūnus: ėmė ir pasiskundė laiške Jordansui: „Rūmų juokdarys man brangiai kainavo." Laimė, o gal nelaimė, apie šią „malonią" pastabą Volteras sužinojo daug vėliau. Na, o jo paties išlaidų „Anti-Makiavelio" leidimui ir leidimo stabdymui Fridrichas nei tada, nei paskiau ir nemanė padengti.

Užtat Volteras įsigijo tikrą lobį — pažintį, o vėliau ir ilgą

draugystę su Fridricho mylima seserimi Vilhelmina, markgrafiene Bairoitiete.

Reikia pasakyti, jog Volterą gerokai nustebino, kad ji buvo bene vienintelė moteris karaliaus aplinkoje. Vyrai — išvaizdūs, meilingi — tarpusavyje elgėsi keistokai. Visi, kas domisi istorija, žino, jog Fridrichas teikė pirmenybę vyrams, o ne moterims. Volteras tada šito nežinojo, bet ir nežinodamas ėmė kai ką nutuokti.

Štai todėl jis neatsargiai pasielgė: laiškelyje Mopertiuji pavadino Fridrichą II „respektabilia meilia kekše". Jis, žinoma, tada nė manyti nenumanė, kokį ginklą įduoda tam, kuris taps aršiausiu jo priešu. Palaukęs tinkamo momento, Mopertiuji parodė laiškelį karaliui.

Kol kas Volteras su Fridrichu — meiliausi draugai; Volteras gerai sutaria ir su Berlyno Mokslų akademijos prezidentu. 1741 metų vasario 19-ąją jis rašo iš Briuselio Mopertiuji: „Aš niekuomet nepamiršiu tų rūmų, ir patikėkit manim: nemaniau, jog reikia nutolti nuo Paryžiaus 400 mylių, kad patirtum tikrą mandagumą."

Dar anksčiau Emili, krimsdamasi, kad Volteras užsibuvo Prūsijoje, rašo neseniai palaidojusiam žmoną Rišelje: ji būtų laiminga, jei galėtų nusekti paskui kunigaikštienę. Būdama Paryžiuje, markizė kaip įmanydama stengiasi susigrąžinti draugą, o šis niekaip nevalioja išsiskirti su jos varžovu. Galų gale nusiminusi Emili parkeliauja į Briuselį viena.

Tuo tarpu Fridrichas gruodžio 16-ąją užėmė Sileziją. Karo veiksmai nepaprastai apsunkino Voltero kelionę iš Reinbergo į Belgijos sostinę. O čia dar prisidėjo žvarbi žiema: speigai, sniegas, apledėję keliai...

Tik 1741-ųjų sausį Emili pagaliau gali apglėbti Volterą. Teismo procesas vis dar tęsiasi.

Bet tai nesutrukdo juodviem iškeliauti į Lilį, kur gyvena ponia Deni paaukštinus vyrą tarnyboje. Ji priima dėdę be galo širdingai: matyt, nori, kad Volteras testamentą parašytų jos naudai.

Emili tikriausiai nepatiko perdėtas Mari Luizos lipšnumas dėdei. Užtat jai, be abejonės, buvo malonu, kai vietinio teatro direktorius nusiskundė Volterui Fridrichu: jis pakvietęs jų trupę gastrolių į Berlyną ir neužmokėjęs nė vieno pfenigo.

Ir vis dėlto Voltero santykiai su Prūsijos karaliumi kol kas nepasikeitė, nors tam susikaupė nemaža priežasčių.

Per „Mahometo" spektaklio pertrauką — autorius jį žiūrėjo drauge su markize, ponia Deni ir į Lilį atvažiavusiu jaunu filosofu Helvecijum — Volteras visiems girdint perskaitė Fridricho laišką apie jo pirmąją pergalę prieš austrus prie Malvico. Po teisybei karalius iš ten bėgo, o priešą sumušė laiku atskubėję generolai. Bet dabar spektaklio žiūrovai audringai plojo ir „nugalėtojui"— prancūzų sąjungininkui, ir poetui — pergalės šaukliui.

Emili labai nuliūdo, sužinojusi, kaip prie Malvico nukentėjo Mopertiuji. Užuot ilsėjęsis ant laurų, jis, vaikydamasis naujų įspūdžių, atvyko su prūsų kariuomene į kautynių lauką ir už tai buvo nubaustas. Austrų husarai, nemokėdami prancūzų kalbos ir nežinodami, ką paėmė į nelaisvę, Mokslų akademijos prezidentui nuvilko plonyčius nėriniuotus marškinius, nuplėšė rudą peruką. Vėliau juokauta, kad Mopertiuji buvęs vienintelis austrų armijos trofėjus. Bėdžius vargais negalais pusiau nuogas atsikapstė iki priešų vyriausiojo štabo, paaiškino, kas esąs, gavo šiokių tokių drapanų ir buvo nusiųstas per Vieną į Berlyną.

Iš Lilio Volteras ir Emili sugrįžo į Briuselį. Begalinis procesas kaip tęsėsi, taip tęsėsi.

Vienas geriausių to meto Voltero eilėraščių byloja apie lūžį jųdviejų santykiuose. Lyrinis herojus skundžiasi, kad amžius verčiąs jį išsiskirti su meile, o meilės baigtis baisesnė už fizinę mirtį. Užtat senyvam žmogui dangus paliekąs draugystę, kuri yra atpildas už meilės netektį. Eilėraštis — tarytum uvertiūra, tik ne Voltero atsisveikinimo su meile apskritai, o jo santykių su Emili perėjimo į kitą, bičiulišką, fazę.

1742-ųjų ruduo randa juodu Paryžiuje. Karalius jau palankesnis Volterui, bet tai nereiškia, kad rašytojo padėtis visai tvirta ir kad jis apsaugotas nuo naujų nemalonumų. Voltero likimas, kaip ir Prancūzijos, sprendžiamas Versalyje, o Versaliui nerūpi nei Prancūzijos būklė, nei jos literatūros šlovė. Karaliui ir jo artimiesiems nei šilta, nei šalta, kad čia vienoje, čia kitoje provincijoje siautėja ligos ir badas, kad kraštui gresia net maras! Intrigos, apkalbos, karjera — štai kas jaudina rūmus. Liudviko XV favoritę pakeičia kita favoritė — ir nuo

to vėlgi priklauso Prancūzijos ir Voltero likimas. Jeigu ponios de Mali vietos šalia karaliaus nebūtų užėmusi jaunesnė, valingesnė ir daug dailesnė sesuo, Volteras būtų susilaukęs 1742 metais dar didesnių nemalonumų.

Intriga, labai pavojinga Volterui intriga, pasirodo, buvo suregzta niekieno kito, kaip paties Fridricho II.

Iš pradžių jis išdavė savo sąjungininkę per karą. Dar visai neseniai Paryžius garbstė prūsus ir jų karalių už pergales prieš austrus: prancūzų generolams kariauti nesisekė. Netrukus Prancūzija, laikydamasi sutarties su Fridrichu, pasiuntė savo armiją į Prahą.

Čia karūnuotas išminčius ir žmonių giminės geradarys netikėtai, kaip buvo užgrobęs Sileziją, sudarė taiką su Marija Terese, apie tai net neįspėjęs savo sąjungininkų.

Prancūzai Prahoje atsidūrė it spąstuose. Dalis kariuomenės antžmogiškomis pastangomis parsigavo namo, o kita dalis, kamuojama bado, turėjo pasiduoti.

Nenuostabu, kad Paryžius jau ne šlovino Fridricho II pergales, o keikė jį už išdavikišką klastą.

Ir kaip tik tuo metu kažkieno nežinoma ranka po įtakingiausių Prancūzijos asmenų — ministrų, valstybės veikėjų, ponios de Mali — durų pakišdavo Voltero laiško karūnuotajam draugui nuorašą; šiame laiške jis žavėjosi Fridrichu iki pat jam sudarant išdavikišką taiką.

Veltui Volteras bandė įrodyti, kad daugelis eiliuoto laiško posmų jo plunksnai nepriklauso. Bergždžios buvo ir jo pastangos susekti nuorašų pakišinėtoją: juk nežinomoji ranka tiesėsi iš Berlyno ir priklausė pačiam Prūsijos karaliui!

Ši klastinga intriga buvo rezgama tam, kad sukiršintų Volterą su prancūzų karalium ir priverstų jį persikelti pas prūsų valdovą.

Gal Fridrichas ir būtų pasiekęs savo tikslą, bent jau jo bičiulis ir mokytojas būtų turėjęs stoti prieš teismą Paryžiuje, ko atkakliai reikalavo ponia de Mali, arba bėgti į Briuselį. Bet tuo metu kaip tik pasikeitė karaliaus favoritė.

Jau buvo beatrodą, kad viskas susitvarkė. 1742 metų rugpjūčio 22-ąją pagaliau įvyko „Mahometo" premjera. Iki tol visokiausiais būdais jai buvo trukdoma, nors kardinolas Fleri ir buvo davęs leidimą, kai aukščiausia bažnyčios valdžia ap-

robavo tragediją Lilyje. O dabar Komedi fransez salė pilna ministrų, aukšto rango valdininkų, diduomenės. Pirmo spektaklio pasisekimas negirdėtas neregėtas. Bet „Mahometas" Paryžiuje bus suvaidintas tik du kartus.

Visi, kurie buvo nusistatę prieš religinę nepakantą, valdžios geismą, savanaudiškumą, intrigas, aišku, sutiko „Mahometą" entuziastingai. Bet daug stipresni pasirodė esą tragedijos priešininkai: minėtas Defontenas ir kiti. Visa ši klika paskubėjo pasinaudoti Fridricho pakištu ir „suredaguotu" laišku, norėdama Volterą apšaukti antipatriotu.

O kaip buvo komentuojama pati tragedija? Lordas Česterfildas pareiškė: Mahometo vardu pridengtas Kristus; vienas Sorbonos daktaras šį teiginį patvirtino, nes esą Mahometo ir krikščionių dievo sūnaus Jėzaus Kristaus vardai turį po vienodą skiemenų skaičių.

Religijos rėmėjai ir ultrapatriotai ėmė atakuoti valdžią, ir policijos viršininkas, jansenistas, išsikvietė Volterą. Šis negalavo, tačiau atsikėlė iš patalo ir, lydimas ištikimosios Emili, atvyko kur kviečiamas. Pokalbis buvo toks rimtas, jog autorius norom nenorom gavo sutikti, kad pjesę patyliukais išimtų iš repertuaro. Priešingu atveju būsią pasinaudota, Fleri įsakius, senuoju, dar dėl „Filosofinių laiškų" pasirašytu, „letr de kaše"— vėl Bastilija!

Negelbėjo nė Voltero kontrpriemonės. Jis įsigudrino „Mahometą" išspausdinti ir vieną egzempliorių nusiuntė popiežiui Benediktui XIV su tokia dedikacija: „Tikrosios religijos vadovui — kūrinys, nukreiptas prieš klaidingos religijos įkūrėją." Popiežius jam ne tik padėkojo labai šiltu laišku, bet ir atsiuntė aukso medalį su savo portretu. Ne veltui jis buvo fanatizmo priešas. Bet, kaip žinome, nieko tai nepadėjo.

Volteras vėl kelyje. Laiško istorija, „Mahometo" likimas, pats Paryžius su savo intrigomis bei literatūriniais tauškalais priverčia jį jau rugsėjo 2-ąją sugrįžti į Briuselį.

Kelyje jį vėl pasitinka šlovė. Reimsui pakanka dviejų dienų, kad Voltero garbei parodytų jo dvi penkiaveiksmes tragedijas ir ištaisytų banketą, kuriame lydi ovacijos ne tik garbės svečią, bet ir markizę diu Šatle — už jos dainavimą ir šokius.

Voltero pakantrumas stačiai stulbina. Regis, visiems laikams turėtų atstumti Fridrichą dėl jo pinklių su laiško nuorašais.

Tačiau atvirkščiai — priima prūsų karaliaus kvietimą atvažiuoti į Acheną, kur šis gydosi sieros šaltiniuose. Beje, jis atlaidus ne tik Fridrichui, bet ir Fleri.

Volteras sirgo abiejų ausų uždegimu ir ta proga viename laiške net pasišaipė: „Eiti kurčiam pas karalių — tas pat, kas impotentui pas meilužę." Bet atvažiavęs vėl girdėjo, nors, kaip parodys ateitis, ne itin gerai. Važiuoti turėjo, kad sužinotų naujus Fridricho planus, kurių prašė kardinolas.

Vienas Voltero sakinys liudija, kad jis sutiko vėl važiuoti pas Fridrichą su slaptu Fleri pavedimu ne tik iš atlaidumo vienam ir kitam. Jis prisimena Angliją, kur poetams ir mokslininkams patikima valstybiniai postai ir diplomatinės misijos. Taigi Volterui glosto savimeilę, kad jį, prancūzų poetą ir mokslininką, pripažino vertu atlikti diplomatinę užduotį.

Antra vertus, ką tik įžeistas Liudviko XV vyriausybės, jis labai brangina draugiškus santykius su Fridrichu II.

Tačiau ir iš šito susitikimo jis nieko apčiuopiamo nepešė, tik maloniai praleido savaitę Achene. Neįstengė nei ką ištraukti iš Prūsijos karaliaus apie tolesnius jo planus, nei gauti kokių garantijų, kurių taip troško Fleri. Tokie pat bevaisiai buvo ir pakartotiniai rūpesčiai, kad Fridrichas galų gale užmokėtų Tjerjo už jo korespondencijas iš Paryžiaus Prūsijos laikraščiams ir atsilygintų buvusiems paveikslų savininkams, iš kurių tuos paveikslus Volteras buvo įgijęs karaliui.

1743-iųjų sausį, kiek pabuvęs Briuselyje su Emili, Volteras vėl Paryžiuje. To paties mėnesio pabaigoje miršta devyniasdešimtmetis Fleri.

Volterui tas labai svarbu, nes Akademijoje atsilaisvina kardinolo kėdė, taigi atsiranda galimybė tikram nemirtingajam užimti vietą tarp keturiasdešimties abejotinų „nemirtingųjų". Beje, iki to dar toli. Juk prancūzų mokslo likimas taip pat sprendžiamas Versalyje ir yra karaliaus favoričių rankose.

Kol kas Voltero neapleidžia viltis, jog diplomatinė misija jam vis dėlto pasiseks. Prancūzijai be galo svarbu jos sėkmė: Fridrichui II pasitraukus iš Austrijos įpėdinystės karo (paprastai jis šitaip vadinamas), prancūzų armijos padėtis pasidarė nepaprastai kebli. Kariauti tuo pat metu su Austrija ir Anglija jai per sunku. Velionio Fleri vietą prie Prancūzijos valdžios vairo užima Amelo ir d'Aržansonas.

Volterui nebuvo sunku įtikinti koležo draugą, kad verta pasinaudoti jo ir Fridricho II bičiuliškais santykiais ir pavesti jam įkalbėti prūsų karalių, kad šis vėl stotų į karą Prancūzijos pusėje.

1743 metų rugpjūčio 30 dieną Volteras Berlyne. Prūsijos sostinę jis mato pirmą kartą. Didelį ir labai malonų įspūdį daro plačios tiesios ir švarios gatvės, puošnūs namai, greitai pastatytas Operos teatras, karaliaus šeimos narių rūmai, puikus parkas, kuriame taip gera ilsėtis. Jį tiesiog apstulbina ir sužavi zoologijos sodas. Patrauklus miestas, ką ir kalbėti! Prancūzas, paryžietis Berlyne jaučiasi laisviau ir smagiau nei namie. Jo garbei rengiami koncertai, spektakliai, pokyliai. O kokios žavingos ir meilios karaliaus seserys: ir Vilhelmina, ir būsima Švedijos karalienė Ulrikė, ir Amalija, ir Udarika... Volteras joms visoms sukuria po madrigalą.

Ne mažiau jam patinka ir Fridricho rezidencija — Potsdamas, be to, Bairoitas, kur juodu su Fridrichu pavieši pas markgrafienę, ir Braunšveigas. Jeigu, kaip iš pradžių buvo tikėtasi, Emili ir jos vyras sutiktų persikelti į Prūsiją, jis, ko gero, jau dabar pasiliktų pas Fridrichą. Bet šis planas neįgyvendinamas. O kad jau taip — reikia grįžti.

Diplomatinė misija — jau kažkelintą kartą — sužlunga. Sužinojęs apie Volterui pavestą slaptą užduotį, Fridrichas įširsta, o paskui pagauna traukti per dantį savo mokytojo gudravimus.

Visgi Volteras tariasi šį tą laimėjęs ir todėl 1743 metų gruodį, grįžęs į Paryžių, netveria pykčiu ant nedėkingos prancūzų vyriausybės, neįvertinusios jo paslaugų. Dar didesnę nuoskaudą pajunta, kai 1744-ųjų pavasarį Prūsija su Prancūzija ima vesti derybas ir nusprendžia tęsti karą drauge. Vargu ar čia turėjo kokią reikšmę Voltero patarimai Fridrichui. Įdomu, kad naujoji favoritė Šatoru šį diplomatinį nuopelną priskyrė sau ir buvo nepatenkinta Voltero pretenzijomis.

Jeigu patikėsime „Memuarais", tai kaip tik per šį vizitą pas Prūsijos karalių Volterui atsitiktinai pavykę padaryti Prancūzijos karaliui vieną paslaugą. Mat kiek laiko jis buvo apsistojęs Hagoje ir iš to turėjo naudos. „Aš apsigyvenau „Senojo dvaro" rūmuose, kurie po dalybų su Oraniečių dinastija jau priklausė Prūsijai." Per jaunutį prūsų pasiuntinį, labai žymaus Olandijos valstybės veikėjo žmonos meilužį, Volteras esą iš-

gavęs slaptų rezoliucijų nuorašus; šias rezoliucijas, nukreiptas prieš Prancūziją, buvo priėmusi tuomet labai priešiškai nusiteikusi vietinė aukščiausioji valdžia. „Aš nusiunčiau nuorašus mūsų karaliui, ir ši paslauga labai pravertė." Matyt, jo diplomatinės savimeilės būta išties labai didelės!

Fridrichas, geisdamas trūks plyš gauti Volterą sau vienam, surezga dar vieną išdavystę: „Mirepua asilui" praneša apie užgaulius Voltero atsiliepimus jo adresu. Taigi visokiais būdais stengiasi dievinamąjį mokytoją ir vyresnįjį draugą sukiršinti su Prancūzijos karaliaus rūmais.

Žinoma, Prūsijos valdovui tas nepadėjo. Volteras nieku gyvu nebūtų išsiskyręs su Emili, o šią laikė pririšę reikalai, nors ir šiaip ji nė už ką nebūtų sutikusi išsikelti. Pagaliau ir pats Fridrichas jau anksčiau buvo davęs suprasti, kad ir girdėti apie ją nenori. Tokie karūnuotojo draugo poelgiai negalėjo neįžeisti Voltero.

Bet šalia nusivylimų ir nuoskaudų buvo ir džiaugsmų.

Komedi fransez aktoriai, ne mažiau už autorių susisieloję dėl „Mahometui" atliktos operacijos, prašo vietoj šios tragedijos parašyti ar duoti jau gatavą kitą, galinčią turėti panašų pasisekimą. Tarsi tik ir laukęs tokio prašymo, Volteras čia pat pasiūlo „Meropę", vieną mėgstamiausių savo kūrinių.

Ją, kaip ir „Zairą", Volteras parašė per tris savaites. Dirbo su tokiu įkarščiu, kad prisipažino Tjerjo: „Dabar naujas demonas niokoja mano vaizduotę — nauja tragedija. Mane apsėdo dievas arba velnias, ir jam privalau paklusti." Įdomu, kad tą pačią metaforą Volteras pavartojo jau kaip režisierius, kalbėdamasis su pagrindinio vaidmens atlikėja. Jo nuomone, Meropės ir tirono Polifonto scenoje aktorei Diumenil stigo temperamento.

— Kad deklamuočiau taip, kaip reikalaujate, mane turėtų apsėsti velnias! — susierzinusi sušuko ši.

— Jūs sakote gryną teisybę,— atšovė Volteras,— būtent velnias turėtų į jus įlįsti. Kitaip nieko mene nepasieksi. Taip, taip, be velnio savyje negalima būti nei poetu, nei aktorium.

Kaip „Mahometu", taip ir šia pjese Volteras vėl įrodė — tragedijai visai nebūtina meilės intriga. Ir tikrai: „Meropėje" nėra nė vienos meilės scenos. Tačiau įsigalėjęs neteisingas požiūris, jog politikos ir filosofijos nugaluotas

Volteras neįdėjęs į šią tragediją nė trupinėlio propagandos, jog „Meropės" siužetas esąs pasiskolintas iš Euripido, o jos patosas — tik motinos širdis. Trumpai papasakosiu siužetą. Mesinos karaliaus žmona Meropė vis dar ieško savo sūnaus Egisto, prapuolusio po mūšio, kuriame žuvo jo tėvas, jos vyras. Paskutinę žinią apie Egistą Meropė buvo gavusi prieš penkerius metus iš senio Narbaso; be to, senis įspėjo karalienę, jog tironas Polifontas, tariamas Mesinos išgelbėtojas ir dabartinis jos valdovas,— slaptas Meropės priešas. Bet nūnai Meropė nebegali surasti ir Narbaso pėdsakų, o Polifontas meldžia tekėti už jo ir pasidalyti su juo sostą. Ji atkakliai tvirtina, kad pagal įstatymą sostas priklauso Egistui, ir Polifonto pasiūlymo nepriima.

Jis atsako jai lyg ir visai teisingais žodžiais:

Egistas veltui nuo pat mažumės
Didžiuotųsi garbingumu savos kilmės:
Be nuopelnų žmogus pabosta liaudžiai veikiai.
Tuo sostas ypatingas, kad jį pelnyti reikia.
Dabar nebe lopšys valdovo teisę lemia,
Jos nepaveldėsi kaip turto arba žemės.
Darbų ir kraujo kaina gaunamas valdovo vardas,
Tai už narsumą atpildas. O kas jo šiandien vertas?
Aš. . .

Bet tai *demagogija.* Polifontas siūlo Meropei:

. . .tik prisiminkite, kaip šią tvirtovę
Pilėnai žiaurūs mūšyje sugriovė
Ir kaip karalių su vaikais beveik prie jūsų kojų
Aštriais kardais negailestingai sukapojo.
Priminsiu, kaip be baimės narsiai gyniaus,
Kaip gelbėdamas jus, išgelbėjau tėvynę.
Išlaisvinau nuo priešų jūsų miesto sienas,
Atkeršijau už didįjį Meseną.
Štai mano teisės jums ir titulas, ir rangas. . .[1]

Vėliau paaiškėja, jog pats Polifontas nužudė Meropės vyrą Kresfontą ir abu jų sūnus, o po to užėmė sostą, ir „savo ranką kruviną man siūlo",— sako karalienė. Maža to: tėvo žudiku apšaukiamas Egistas, nieko nežinąs apie savo kilmę.

[1] Vertė H. Bakanas.

Kaip svetimšalis, įtariamas nusikaltimu, uždaromas į kalėjimą, ir čia Meropė tik per plauką jo nenuduria durklu. Tik netikėtas Narbaso pasirodymas išgelbsti Egistą.

Dabar vargu ar galėtume vertinti „Meropę" taip labai, kaip vertino amžininkai, laikydami ją ir „Zairą" Voltero dramaturgijos perlais. Bet anuo metu tai buvo novatoriškas ir tam tikra prasme realistiškas kūrinys.

Autoriui buvo svarbiausia aistrų susidūrimas. „Kiekviena scena turi būti kautynės. Scena, kurioje du veikėjai mėgsta tą pat, trokšta arba bijo to paties, būtų neskoningumo viršūnė (labai būdingas Volterui skonio matas — *A. A.*)",— rašė jis vienam draugui, komentuodamas „Meropę". Ką ir sakyti, šioje jo tragedijoje aistros virte verda. Žinoma, mūsų požiūriu, monologai ir dialogai per daug pompastiški ir, nors eilės geros, situacijos dirbtinės.

Volteras buvo įsitikinęs, kad „didžiausia tragedijos puošmena — paprastumas ir tikrumas"; jis neabejojo „Meropėje" pasiekęs ir viena, ir kita. Beje, to meto neapsakomai gremėzdiškos dramaturgijos pastatymų fone Komedi fransez pastatytą „Meropę" iš tiesų buvo galima laikyti paprastumo ir tikroviškumo pavyzdžiu.

Prasidėjus repeticijoms, jis kuo veikliausiai jose dalyvaudavo, aptardavo kiekvieną sceną, kiekvieną judesį. Reikalavo iš aktorių ne tik „velnio savyje", bet ir paprastumo, gyvenimiškumo, o anuomet tai buvo tikra naujovė. Šit du pavyzdžiai. Vieną patetiškiausių akimirkų aktorė bėgte perbėga per sceną. Iki tol nė viename tragedijos pastatyme tokie „vulgarūs", tiksliau, gyvenimiški, natūralūs judesiai nebuvo leidžiami. Ir antras pavyzdys: Voltero nuomone, aktorė dažnai ir dirbtinai gestikuliavusi. Per repeticiją jis pririšo jos ranką prie suknelės, kad ji negalėtų piktnaudžiauti gestais — tradiciniais ir sąlyginiais. Ji pasijuto suvaržyta, įpyko ir smarkiu, natūraliu judesiu nusitraukė juostelę.

— Kaip tik šito ir norėjau iš jūsų, panele,— tarė Volteras ir nusilenkė atlikėjai.

Gal čia tik anekdotas, pasiskolintas iš žymios XIX amžiaus pradžios prancūzų aktorės Mars biografijos. O gal tas pats atvejis pasikartojo du sykius? Na, o jeigu prasimanyta — prasimanyta gerai. Diumenil-Meropės vaidyba daug prisidėjo prie didžiulio tragedijos pasisekimo.

Šio spektaklio premjera, įvykusi 1743 metų vasario 23 dieną Paryžiaus scenoje, sutraukė tokią pat rinktinę publiką kaip ir „Mahometas". Tik triumfas buvo dar didesnis. Ašaros, o jos (prisiminkime citatą iš „Poezijos meno") XVIII amžiuje, kaip ir XVII-ame, buvo laikomos sėkmės matu, liejosi ne mažiau kaip per „Zairą". Daug nesikuklindamas Volteras viename to meto laiške klausia: „Ką Jūs pasakysite apie pjesę, kurioje aktorė priverčia visą parterį verkti ištisus penkis veiksmus?" Šit įrodymas, jog negirdėtas „Meropės" premjeros pasisekimas pranoko net „Zairos" sėkmę. Publika ėmė reikalauti autoriaus. Tuomet tai buvo dar neįprasta. Jis pasirodė vienos savo bičiulės ložėje. Netverdami iš susižavėjimo, žiūrovai pareikalavo, kad jį čia pat pabučiuotų ložės savininkės jaunutė marti kunigaikštienė de Vilar, pasak vienos versijos, o pasak kitos — taipgi jauna ir daili kunigaikštienė de Liuksamburg. Šiaip ar taip, tragedijos autorius buvo pabučiuotas jaunos dailios ir kilmingos damos.

Tas buvo dar prieš naują Voltero kelionę su slaptu pavedimu pas Prūsijos karalių. Fridrichas II nedalyvavo Paryžiaus premjeroje. Bet perskaitęs tragediją, atsiuntė autoriui kupiną susižavėjimo atsiliepimą: „Jūs tik vienas pasaulyje gebate sukurti tokią tobulybę kaip „Meropė".

Tuo tarpu atsisakius tradicinės nuomonės apie tragediją, kurioje esą visas dėmesys sutelktas į motinos meilę, ir perskaičius ją šviežiomis akimis, nesunku pastebėti, kokį didelį vaidmenį „Meropėje" vaidina progresyvios, demokratinės Polifonto kalbos, prieštaraujančios jo poelgiams, jo esmei. Ar tik ne Fridrichas, taip saldžiai suokęs įpėdinystės metais ir savo valdymo pradžioje ir taip pasikeitęs vėliau, bet nepakeitęs senosios frazeologijos,— ar tik ne jis buvo transformuotas Polifonto prototipas?!

Šiuos ketverius Voltero metus, kaip ir būsimus trejus (apie juos kalbėsime atitinkamame skyriuje), galima laikyti vingiu. Tik nevalia pamiršti, jog tuo pačiu laiku, kai Volteras naudojosi arba stengėsi naudotis dviejų karalių malone, jis rūpinosi dviejų valstybių, dviejų visuomenių gerove, rašė „Orleano mergelę", „Samprotavimus apie tautų papročius ir dvasią", „Meropę".

4 skyrius

ISTORIJOS ISTORIJA

Tačiau Volteras nebūtų buvęs Volteras, jei sėkmingai ar nesėkmingai atlikinėdamas diplomatines misijas, pramogaudamas, svyruodamas tarp Fridricho II ir markizės Emili diu Šatle, čia skindamasis laurus, čia bėgdamas nuo persekiojimų, daugiausia širdies ir proto nebūtų atidavęs dalykams, kur kas svarbesniems tiek jam, tiek žmonijai.

Nors ir paradoksalu, bet Volteras užsiiminėjo visuotinę istorija dėl Emili, tik, žinia, ne dėl jos vienos. Jį tiesiog stulbino, kad galima nemėgti istorijos. Markizė jos nemėgo. Norėdamas įrodyti bičiulei istorijos naudą ir priversti ją pamėgti, Volteras, dar neužbaigęs „Liudviko XIV amžiaus", taip pat istorinio veikalo, ėmėsi „Samprotavimų apie tautų papročius ir dvasią". Tas pats Rene Pomo, kurio aforizmą apie de Roano liokajų lazdas ir „svarbiausią amžiaus knygą" anksčiau citavome, yra pažymėjęs: „Smulkūs motyvai paprastai persipina su didelėmis idėjomis."

Jis taip pat nustatė „Samprotavimų" sąsają su idėjų kova, kuri vyko Sirėjaus pilyje ir sutuoktinių diu Šatle namuose Briuselyje,— kova, kuri buvo daug didesnės kovos dalis. „Knyga buvo sukurta tarp Sirėjaus filosofų, iš reprizos Leibnico ir Loko dialogui, kuris truko visą amžių."

XVIII šimtmečio Prancūzijos protų šeima ignoravo *nepasikartojančių faktų* mokslus, tarp jų ir istoriją. Tikrieji kartezininkai (primenu: taip buvo vadinami Dekarto pasekėjai) neigė istoriją turint racionalumo. Niekindami istorinius tyrimus, jie bemeilijo ne nagrinėti istoriją, o aprioriškai ją performuoti, remdamiesi abstrakčiomis doktrinomis.

Ne jie vieni taip elgėsi su istorija ir faktais. Kai Žanas Žakas Ruso tyrinėjo nelygybės atsiradimą, jis visų pirma pareiškė: „Atsisakykime faktų!" Iš čia plaukė kitos jo išvados. Deni Didro taip pat nebuvo istorikas. Pradžioje jam trukdė vaizduotės perteklius; jis ne tyrinėdavo ir ne atgamindavo faktus, o *kurdavo pavyzdžius* savo teorijai paremti. Paskui, atėjęs iki determinuotos filosofijos, blogai prisitaikydavo prie įvykių užgaidų, ne visada įtelpančių į tikslingų priežasčių grandinę.

Tačiau Didro garbei reikia pasakyti, kad, kaip „Enciklopedijos" redaktorius, jis neatstūmė nei istorijos, nei istoriografijos. Be to, svarbu, kad šį žodyno skyrių jis pavedė Volterui. Pastarasis parašė „Enciklopedijai" straipsnius „Istorija" ir „Istoriografija". Daug dėmesio istorijai jis paskyrė ir savo portatyviniame „Filosofiniame žodyne".

Bet jau užbėgau į priekį. Ruso jaunesnis už Volterą aštuoniolika, Didro — devyniolika metų. Beje, abu pasireiškė jau penktajame dešimtmetyje, per Voltero Sirėjaus periodą. „Enciklopedija" pradėjo eiti tik 1751-aisiais, kai Volteras jau dveji metai buvo palikęs Sirėjų — 1749-aisiais mirė dieviškoji Emili.

Markizė diu Šatle ne tiek bažnyčios knygoje įrašytais savo metais, kiek intelekto lygiu priklausė praėjusiai kartai. Ji buvo ne tik matematikė ir gamtotyrininkė, bet ir metafizikė.

Vadovaujama Mopertiuji, Klero bei jų kolegų, Emili studijavo tiksliuosius mokslus ir gvildeno Leibnicą, griežtai prižiūrima ištikimo jo pasekėjo, žymaus matematiko Volfo mokinio, Samuelio Kenigo. Pastarasis net dvejus metus gyveno Sirėjuje.

Volteras „Memuaruose" gal ne be ironijos vadina jį „garsiuoju Kenigu". O apie niutoniečio Pjero Lui Moro de Mopertiuji — laikas pasakyti ir krikščionišką jo vardą — ir Bazelio profesoriaus, puikių darbų apie integralinį ir diferencialinį skaičiavimą autoriaus Johano Bernulio bei kitų mokslininkų vizitus jis sako: „Jie atvažiuodavo į mūsų užuoglaudą pafilosofuoti." Iš čia ir kilo Rene Pomo išsireiškimas „Sirėjaus filosofai".

Gerai sutardamas su Kenigu, Volteras be didelės sėkmės priešinosi jo įtakai markizei. Užtat priešininkui atkeršijo vėliau, pavaizduodamas jį Panglosu. Šio garsaus „Kandido" personažo mėgstamas posakis — „Viskas kuo puikiausia šiame visų geriausiame iš galimų pasaulių" — tiksliai išreiškė Leibnico optimistinės filosofijos pagrindinę doktriną, o Pangloso prototipas negalėjo jos neteigti.

Bet Kenigas Kenigu, o Leibnico optimizmas niekaip nesiderino su istorinių faktų studijavimu ir istoriniu mąstymu. Maža pasakyti: markizė nemėgo istorijos — ji istoriją niekino. „Liudviko XIV amžių" ji užrakino veikiausiai ne vien iš baimės dėl Voltero, bet ir iš antipatijos pačiam objektui.

Tačiau vis viena nepajėgė sutrukdyti jam tarnauti istorijos mūzai Klio.

Tiek „Liudviko XIV amžiumi" tiek ypač „Samprotavimais apie tautų papročius..." Volteras priešpriešiais Leibnico abstrakčiam protui kelia konkrečią istorijos tikrovę ir istorišką mąstyseną, tegu dar ir labai sąlygišką — XVIII amžius! Žmonijos praeitį jis projektavo pagal Loko filosofiją, bet ėjo toliau ir savo oponentams (tarp jų ir Emili) įrodinėdavo, kad žmonijai nėra ir negali būti kito egzistavimo, vien istorinis. Juk pati matematika ir metafizika tegalėjo atsirasti tik tais laikais, kai jau egzistavo joms būtinos sąlygos.

Voltero kaip istoriko diapazonas be paliovos plėtėsi. Jau autoriaus įžangoje, išspausdintoje „Liudviko XIV amžiaus" konfiskuotame tome, ir dviejuose knygos skyriuose jis nukreipia filosofinį žvilgsnį į pasaulinę istoriją. Suskaičiuoja, kad per visą žmonijos egzistavimo trukmę buvo keturios didžios epochos, valdant didiems valdovams, keturi klestėjimo ir maloningumo amžiai, kai visuomeninę santvarką charakterizavo proto pažanga, menų vystymasis. Išvardysiu juos: Periklio, Augusto, Medičio ir Liudviko XIV amžiai.

Bet „Samprotavimuose" Volteras nueis daug toliau negu pirmuose savo istorijos filosofijos apmatuose, išdėstytuose anoje įžangoje. Ir svarbiausia: vien Liudviko XIV amžiaus ratas, nors autorius ir laiko jį didžiu amžiumi, jam jau per siauras. Dabar jam rūpi *„visuotinumas"*.

Būtų neteisinga manyti, kad jis jau anksčiau nesidomėjo visuotinumu. Per paskutiniuosius dešimt metų buvo sėkmingai vaidinamos tragedijos, kurioms siužetus jis ėmėsi iš įvairių laikų ir tautų istorijos. „Zaira" (1732) — kryžiuočių Jeruzalė, „Adelaidė Diugeklen" (1734) — siužetas iš Prancūzijos istorijos, „Alzira" (1736) — konkistadorų Amerika, „Fanatizmas, arba pranašas Mahometas" (1740) — svarbiausio veikėjo epochos Rytai. Filosofinė pasaka „Zadigas" — taip pat primena islamą ir siejasi su „Samprotavimais".

O kur dar ankstesni kūriniai: „Edipas" — senovės Graikija, „Henriada" — XVI—XVII šimtmečių Prancūzija ir Anglija, „Karolis XII" — naujausioji istorija, „Orleano mergelė"...

Bet visuotinumas itin patraukė Volterą tada, kai į istorijos sceną įžengė naujas pagrindinis personažas: 1740-aisiais kron-

princas tapo Prūsijos karaliumi, ir mes jau žinome, kokias viltis į jo valdymą dėjo pažangūs protai ir visų pirma pats naujo valdovo mokytojas.

Taigi „Samprotavimus apie tautų papročius ir dvasią" Volteras ėmėsi rašyti ne vien dėl Emili, bet ir dėl jos varžovo Fridricho II, trokšdamas išplėsti jo idėjų ratą, duoti pasaulio valdymo praeityje modelį tam, kuris pretendavo vos ne į pirmą vietą tarp šio pasaulio viešpačių.

Užuot pripažinus mūsų pasaulį visų geriausiu, jį būtina pertvarkyti. O norint jį pertvarkyti, reikia ištirti, kokio jo būta per šimtmečius ir tūkstantmečius. Ir atvirkščiai — knyga turi įtikinti, jog pasaulį pertvarkyti būtina.

Reabilituodamas faktus, Volteras kaip istorikas turėjo pirmiausia prasiskverbti pro neaprėpiamą jų chaosą, kurį paliko praėjusi epocha, praminta „Erudicijos amžiumi".

Markizė diu Šatle turėjo pagrindo niekinti istoriją — tokią, kokia ji buvo iki Voltero. „Aš nė karto neįstengiau užbaigti skaityti,— sakydavo ji,— nė vienos naujųjų tautų istorijos. Jose teaptikdavau vien įvykių raizgynę, galybę smulkių faktų, nenuoseklių ir nesusijusių, tūkstantį nieko nenulėmusių kautynių... Aš atsisakau šių studijų, tiek pat sausų, kiek ir plačių, jos vargina protą, bet jo nelavina."

Volteras ją užjausdavo: „Ji geidė pažinti genijus, papročius, įstatymus, prietarus, kultūrą, meną (tautų — *A. A.*) ir vietoj to sužinojo, kad 3200-aisiais ar 3900-aisiais metais po pasaulio sukūrimo kažkoks nežinomas karalius sumušė dar mažiau žinomą karalių netoli miesto, kurio vieta išvis nežinoma." Už šio užuojautos pareiškimo slypi jo paties programa, istoriko pozicija. Faktai būtini, tik juos reikia atrinkti ir suvokti. „Ne kiekvienas faktas vertas aprašyti."

Volteras ieškojo ir rado faktų atrankos ir suvokimo principus, kuriais remdamasis jis atsijodavo tai, kas svarbiausia, nuo antraeilių ir trečiaeilių dalykų ir kurių dėka iš esmės tapo pirmuoju pasaulyje istoriku europiečiu. Ir nors jis išskyrė epochas su įžymiais valdovais, toli gražu ne valdovai labiausiai jam rūpėjo. „Reikia tyrinėti *tautų* (kursyvas mano — *A. A.*) dvasią, papročius, įpročius",— taip jis apibūdina svarbiausią savo siekį. Jis nori sukurti ir, kiek leidžia laikas, sukuria visuotinę istoriją. Į ją įeina kultūros istorija, mokslo atradimai ir išradimai, menų raida, kultūriniai skoliniai, tautų ekonominio

vystymosi istorija, ypač prekybos ir finansų istorija, karybos ir jūreivystės istorija ir galiausiai tai, kas vėliau bus pavadinta socialine istorija. Volteras rašė: „Visa tai tūkstantį kartų vertingiau už begalę karališkųjų metraščių ir už visus pasakojimus apie karines kampanijas",— ir šis tvirtinimas, be abejonės, teisingas.

Jau „Liudviko XIV amžius" nėra tradicinis vieno karaliavimo metraštis. Visų pirma autorius neapsiribojo įprastu chronologiniu medžiagos suskirstymu, pasitelkė ir tematinį skirstymą. Peržvelkime Antuano Adamo naujo kritinio Paryžiaus leidinio II tomo turinį. Čia rasime: „Finansai ir vidaus tvarka", „Mokslai", „Menai", „Bažnyčios veikla. Atmintini disputai", „Kalvinizmas"...

Žinoma, ir atmetęs apvaizdą, pašalinęs dievo valią ir dievišką pasaulio vystymo planą, išjuokęs stebuklus, Volteras dar neįstengė kaip reikiant suprasti, kas yra tikros varomosios istorijos jėgos. Bet jau atvedęs į istorijos avansceną tautas, jis padarė labai daug.

Jo tikėjimas, kad „absoliutus ir trokštąs gėrio valdovas gali be vargo pasiekti visus tikslus", nors čia jo paties žodžiai, niekada nebuvo absoliutus ir laikui bėgant vis silpnėjo. Užtenka palyginti „Liudviko XIV amžiaus" leidimus, kad įsitikintum, kaip keitėsi autoriaus požiūris į karalių saulę. Knyga smarkiai kito dar ją rašant. Jeigu iš pradžių Liudvikas XIV Volterui atrodė kaip „apsišvietusio monarcho" pavyzdys, padėjęs savo valstybėje suklestėti mokslui ir menui (tas pažymėta ir „Filosofiniuose laiškuose"), tai vėliau autorius išjuokia tuos, kurie tik menų suklestėjime mato epochos didybę. Volteras greit suprato, kad dėl karaliaus saulės politikos, jo nuolatinių ir alinančių karų, kišimosi į religinius vaidus, Prancūziją ištiko ekonominis ir dvasinis nuopuolis. Didysis karaliavimas baigėsi labai liūdnai.

Paskutinis skyrius —„Ginčai apie kinų ceremonijas"— iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti atsitiktinis. Bet jis padeda autoriui kritikuoti Liudviko XIV politiką. Kinų imperatorius jam duodamas pavyzdžiu. Jis išsprendė misionierių jėzuitų ir misionierių dominikonų ginčus, išvijęs vienus ir kitus kaip vaidų kurstytojus.

Skyriuje „Vasaros, rudenys, žiemos..." aš dar grįšiu prie šios knygos. Dabar tik pasakysiu, kaip labai ją vertino Fridrichas II penktojo dešimtmečio pradžioje. Iš karinės stovyklos Silezijoje prūsų karalius rašė Volterui: „Aš dabar skaitau, arba, tiksliau, ryte ryju Jūsų „Liudviko Didžiojo amžių". Jeigu mane mylite, atsiųskite tęsinį. Šis skaitymas — mano vienintelė paguoda, mano džiaugsmas, mano atgaiva." Gavęs tęsinį jis dar labiau žavisi: „Nesu matęs geresnio stiliaus. Kiekvieną gabalėlį skaitau po du, po tris kartus, taip man prie širdies šis kūrinys... Kiekviena eilutė nuosekli, visas veikalas kupinas puikių samprotavimų, nė vienos neteisingos minties, nieko naivaus ir, be to,— visiškas objektyvumas..." Vėliau Fridrichas II pasikeis, Volteras pažengs toliau, ir „Liudviko XIV amžius" taps bene svarbiausia jų vaido priežastimi.

Ši knyga parašyta švietėjo. Jeigu kai kurie Liudviko XIV trūkumai — perdėta savigarba (vėliau Volteras sukils prieš jo susidievinimą ir dievinimą), karinė puikybė yra, autoriaus nuomone, kraštutinumą pasiekusios grynai prancūziškos dorybės, tai karaliaus saulės religinis nepakantumas, pasak autoriaus, atsiradęs dėl netikusio jo auklėjimo. Jeigu, kalbama kitoje vietoje, Liudvikas XIV būtų mokėjęs kaip reikiant skaityti, jis nebūtų atšaukęs Nanto edikto. Bet kodėl jo neišmokė kaip reikiant skaityti? Anksčiau Volteras manė, kad juo didesnė garbė karaliui, kuris, pats neturėdamas pakankamo išsilavinimo, skatina mokslus ir menus bei globoja mokslininkus ir rašytojus. Vėliau, kaip jau žinome, istorikas liovėsi teikęs šiems dalykams tokią lemiamą reikšmę.

Užtat Volteras išsyk pasmerkė per dažnai karaliaus saulės vedamus karus ir ne tik vaizdingai, bet su užuojauta ir pasipiktinimu aprašė kautynes ir siaubingas jų pasekmes. Jo mėginimas teisinti karingą monarchą mūsų neįtikina: „Jeigu karalius savo akimis būtų pamatęs visas šias baisybes, būtų pats nutraukęs ugnį."

Protestantų persekiojimas po to, kai buvo panaikintas Nanto ediktas, pavaizduotas labai tikroviškai ir negailestingai. Religinis pakantumas, įrodinėja Volteras, išmintingas net ir ekonominiu požiūriu.

Volteras stengiasi subjektyviai pateisinti Liudviką XIV: juk tas buvo įsitikinęs, kad jo reikalas teisus ir kad svarbiausi beprasmiškų žiaurumų kaltininkai — jo nurodymų vykdytojai.

Atiduoda duoklę tikėjimui monarcho gera valia — apsišvietusio monarcho bent ta prasme, kad jis skatino švietimą, nors pats ir nebuvo išsilavinęs kaip Fridrichas II. Bet ką tai pakeičia vertinant karaliavimą (ypač jo pabaigą), kuriame Volteras, rašydamas ir perrašydamas knygą, įžiūri vis mažiau didybės?

Daug svarbiau jo surinktų ir pateiktų faktų gausybė. Rašydamas šią knygą, Volteras panaudojo daugelį Liudviko XIV amžininkų pasakojimų, nes kai karalius mirė, jam pačiam tebuvo devyniolika metų.

Dar sykį pabrėžiu: autorių domino ne pats valdovas, o jo amžius. „Liudviko XIV amžiaus" pabaigoje pateiktas Prancūzijos karaliaus šeimos narių, kitų to meto valstybių valdovų, Prancūzijos maršalų ir didžiūnų sąrašas, abėcėlės tvarka duotos trumpos biografinės žinios apie žymiausius epochos rašytojus ir menininkus.

Knyga parašyta išties puikiai, ją ir nūnai lengva skaityti, ir juo vertingesnė, kad gerai pagrįsta. Žinomas istorikas Šloseris nebuvo teisingas kitų Voltero istorinių veikalų atžvilgiu sakydamas, kad tai „jo vienintelis istorinis darbas, iš kurio su tam tikru atsargumu galima skolintis faktų...", bet „Liudviko XIV amžiaus" atžvilgiu ši pastaba teisinga.

Didžiulę reikšmę Volteras skiria *tikrumui*. Kaip istorikas sau kelia uždavinį atskirti tiesą nuo melo, „išpilti lauk marias prasimanymų, kuriais užtvindė istoriją visi istorikai, kol filosofija pradėjo šviesti žmones".

Deja, jis ir pats neišvengė faktinių klaidų „Liudviko XIV amžiuje". Ne veltui Šloseris kalba apie „atsargumą".

Tačiau paskiri nukrypimai nuo tiesos nenuneigia ir nesumenkina bendro jos siekimo. Ypač padidėjęs šis reiklumas jo svarbiausiame istoriniame veikale. „Samprotavimuose" visa nežaboto temperamento jėga autorius puola savo pirmtakų ir amžininkų melą ir nemokšiškumą. Nė trupinėlio erudicijos neturėję „Erudicijos amžiaus" istorikai, bet ne ką geresni ir tie, kurie drįsta vadintis istorikais dabar. Rolenas perpasakojąs antikinius pramanus, o Fleri (ne kardinolas, o klerikalų istorikas) — bažnytines pasakėles. Dauguma istorikų — nemokšos, storžieviai, nieko neišmaną apie dalykus, kuriuos imasi aiškinti. Net nustatydami kokio įvykio datą, jie tarpusavy nesutarią visu tūkstančiu metų... Romaną vertiną kaip tikrą metraštį, ir taip toliau.

Be to, kiekvienas tariasi tik pats esąs teisus ir visokiais būdais koneveikia kitus. Pavyzdžiui, į tiesos monopoliją pretenduoja taip pat jėzuitai Bolandas ir Papenbrukas, nors jų „istorija"— kvailiausių tauškalų aprašymas.

Volteras demaskavo ne tik daugybę faktinių klaidų, kuriomis iki jo mirgėjo senųjų amžių ir naujųjų laikų istorija, bet ir tyčinį tiesos iškraipymą. Beje, pagautas įkarščio, jis kartais nukreipdavo ugnį į tuos, kurie jos nepelnė, ir savo meto literatūrinius papročius perkeldavo į kitus laikus. Įvertinęs pagal nuopelnus Herodotą, jis nėra teisingas Tacitui ir Svetonijui. Neįžvelgė Biblijos vertybių. Visiškai įtikima, kad Georgijus Turietis bei kiti vienuoliai šlovino netikusius valdovus už šių dovanojamas jiems žemes. Bet didžiuma viduramžių metraštininkų, kronikų autorių, kuriuos Volteras kaltino nemokšiškumu ir savanaudiškais sumetimais, stengėsi būti objektyvūs.

Tačiau nedoro tendencingumo Volteras nepramanė. Jis egzistavo.

Volteras pašaipiai klausia: ar Prancūzijos istorija nebūtų buvusi parašyta visai kitaip, jei Šimtametį karą būtų laimėję anglai? Klausimas ne be pamato. Ko gero, istorikai iš tiesų būtų ėmę kelti į padanges Anglijos karalių Henriką V, Prancūzijos išvaduotoją.

Kad ir kaip mums, auklėtiems Šekspyro kronikų, būtų netikėta, tačiau Volteras įrodo: Ričardas III nebuvo nei moralinis pabaisa, nei kuprius ir išsigimėlis. Iš tikro jo būta dailaus, tik vienas petys buvo aukščiau už kitą. Pataikaujant Ričardą nugalėjusiam žiauriam ir šlykščiam Henrikui VII, jis vis dėlto buvo pavaizduotas toks ir apkaltintas nusikaltimais, kurių nė tik nepadarė, bet ir padaryti negalėjo, nes jie prieštaravo jo paties interesams.

Ir taip toliau, ir panašiai. Naujųjų laikų Anglijos istorikai toriai dėl visų šalies nelaimių kaltina vigus, ir atvirkščiai.

Volteras reikalauja ne tik gerai patikrinti istorinių šaltinių pateikiamus faktus. Ne tik pats viską iš panagių išstudijuoja ir patikrina. Šaltiniai, kuriais jis naudojosi, be galo gausūs ir visapusiški. Ir jie yra žinomi, nors jis nedarė nei išnašų, nei nuorodų: anuomet tai nebuvo įprasta. Rene Pomo prie savo „Samprotavimų apie tautų papročius ir dvasią" kritinio leidinio pridėjo Voltero čia cituotų autorių, tiksliau, autorių ir šaltinių sąrašą. Jų — 502. Tarp jų — Adisonas ir Apulėjus, Aris-

tofanas ir Aristotelis, Frensis Bekonas ir šventas Vasilijus, Ben-Džonsonas, Biblija, Naujasis testamentas, Apokalipsė, Bualo, šventas Bonaventūras, de Biufonas, Kalvinas, Dmitrijus Kantemyras, Katonas, Katulas, Julijus Cezaris, Ciceronas, Klemensas Aleksandrietis ir šventas Klemensas, Konfucijus, Koranas, Didro ir d'Alambero „Enciklopedija", Kornelijus, Dantė, Demostenas, Epiktetas, Epikūras, Fenelonas, Fredegeras, Gijomas de Turas, Herodotas, Hesiodas, Homeras, Horacijus, Jumas, Juvansi — jo koležo draugas, jėzuitas ir istorikas, Juvenalis, Lafontenas, Lamotas de Vaje, Leibnicas, Lokas, Makiavelis, Markas Antonijus, Markas Polas, Miltonas, Montenis, Ovidijus, Lukrecijus, Paskalis, Pikolominis, Vergilijus, Orasas Volpolas, Ksenofontas... ir, žinoma, visa prancūzų istorikų plejada, pradedant Bosiue.

Vienais jis remiasi, toli gražu ne visus cituodamas, su kitais ginčijasi arba juos išjuokia, trečius pasitelkia savo stiliui papuošti. Antai Pomo išleistų „Samprotavimų" pirmo tomo ištisas 95 puslapis skirtas Lukrecijaus citatoms ir Voltero komentarams. „Ne, visoje antikoje niekas nenurungė šios ištraukos, paprastos ir taurios, padiktuotos proto ir dorybės, pagimdytos entuziazmo",— rašo Volteras apie citatą, prasidedančią šiais žodžiais: „Kiekvienas pilietis privalo tikėti apvaizdos buvimu. Pakanka įsižiūrėti į visatos tvarką ir darną, kad tvirtai žinotum: atsitiktinumas nebūtų galėjęs jos taip suformuoti."

Šis ironiškas samprotavimas, į jį įsigilinus, yra niekas kitas, tik užmaskuotas išpuolis prieš Leibnicą.

Voltero istorinės žinios tiesiog stulbina. Tuo įsitikini susipažinęs su jo sudaryto katalogo istorijos skyriumi Fernėjaus bibliotekoje. Kaip to meto mokslininkas istorikas jis dirbo nepaprastai kruopščiai, nuodugniai, sąžiningai, nors — apie tai jau kalbėjome — taip pat neišvengė suklydimų. Tačiau nė vienas iš faktų, kuriuos Volteras pateikė apie Petrą I ir jo epochos Rusiją savo pirmame istoriniame veikale „Karolis XII", vėlesnių tyrinėtojų nebuvo paneigtas.

Bet dar nuostabiau, kad jau tada Volteras neigė stebuklus, įrodinėdamas, kad jie prieštarauja *gamtos mokslui*, nors juos taip mėgo jo pirmtakai ir amžininkai — pseudoistorikai.

Maža to, jis pats kaip istorikas nepretenduoja į visišką tikrumą, kadangi kiekviena *matematiškai* neįrodyta tikrenybė yra tik „būtiniausia tikimybė".

Tai parašyta jau vėliau, jo portatyvinio „Filosofinio žodyno" straipsnyje „Istorija". Bet gamtos mokslus jis tyrinėjo Sirėjuje, rašydamas „Liudviko XIV amžių" ir „Samprotavimus apie tautų papročius ir dvasią", o matematiką ėmė studijuoti dar anksčiau ir į ją tebesigilino. *Jis jungė savo mūzas.*

Na ir pagaliau — *visuotinumas.* Volteras pirmas jį pasiekė. Pirmas peržengė Europos sienas. Bosiue pavadino savo knygą „Visuotinė istorija", bet pamiršęs visą pasaulį, domėjosi tik trim ar keturiom Europos valstybėmis, jau nė nebeegzistuojančiomis.

Žinia, ir Volteras savo „Samprotavimuose" daugiausia dėmesio skyrė Europai (ne Bosiue Europai, o tikrajai), bet tik dėl to, kad turėjo daugiau medžiagos. Tačiau nepamiršo ir kitų pasaulio dalių. Naudodamasis istoriniu lyginamuoju metodu, toli gražu nebuvo šališkas Europos tautų atžvilgiu. Neretai joms kaip pavyzdį rodė Indiją ir Kiniją. Skaitytoją nustebina užuojauta Amerikos indėnams, kuri justi jau ketvirtame „filosofiniame laiške" apie Viljamsą Pene ir jo sukurtą Pensilvanijos šalį. Galbūt tikrovės būta kitokios. Bet šiame laiške autorius įkūnijo savąjį valdovo idealą; į jį visi kreipiasi „tu", ir niekas nenusivožia kepurės; įkūnijo ir savąjį valstybės idealą, kur valdininkai tarnauja liaudžiai, kur visi lygūs, kur nėra nacionalinių ir luominių skirtumų, kur nėra net armijos.

„Samprotavimuose" Volteras vienas pirmųjų parodė, kiek daug davė arabai Europos kultūrai, parodė pasaulinę istorinę Rusijos reikšmę.

Jis parašė pirmąją visuotinės istorijos knygą ir parašė ją iš visuotinės istorijos pozicijų. Parašė ją kaip tiesos mylėtojas, tautų mylėtojas, kaip internacionalistas ir tikras mokslininkas.

Parašė ją kaip švietėjas. Jo epochai tai buvo aukščiausia pažinimo ir pasaulio suvokimo viršūnė. Jei prikaišiotume Volterui, kad jis daug ko nesuprato, ką suprantame mes, būtų, švelniai tariant, neistoriška.

Voltero korespondencija padeda nustatyti laiką, kada jis ėmė rašyti „Samprotavimus". Pirmą užuominą apie darbo pradžią mes aptinkame jo 1741 metų liepos 1 dienos laiške iš Briuselio Fridrichui.

Negali atsistebėti, kad šį veikalą, tokį milžinišką epochų,

kraštų, įvykių, būtiniausių šaltinių apimtimi, Volteras rengė nuolatos keliaudamas tarp Briuselio, Paryžiaus ir Sirėjaus, be to, važinėdamas į Fridricho II šalį 1741, 1742 ir 1743 metais.

Visur, kur tik atsidūręs, jis dirbo taip pat atkakliai ir kruopščiai. „Samprotavimams" visų pirma reikėjo labai plačios bibliografijos. Briuselyje Volteras naudojasi didžiojo pensionarijaus Vitolio anūko bibliografine informacija. Paryžiuje konsultuojasi Karališkojoje bibliotekoje, kur patekti jam padeda markizas d'Aržansonas.

Jis perskaito ir išstudijuoja visa, ką tik nurodo bibliografija. Volteriui nėra ko baimintis, kad gali susipainioti tarp tūkstančių foliantų ir dokumentų. Iš viso to jis išspaudžia „ekstraktą, kelis eliksyro lašelius".

Ima vien tą, ką verta imti, ir sparčiai juda į priekį. Nuo pirmo užsiminimo apie „Samprotavimus" praeina metai su trupučiu, ir jau 1742-ųjų rugpjūtį jis siunčia Fridrichui rankraščio pirmą dalį, lapkritį — antrą... Nuostabi sparta. Pradėjęs nuo Karolio Didžiojo, jis iki ano lapkričio buvo įveikęs kryžiaus žygius ir pasiekęs Karolį V.

Tiksliai nežinome, kas įėjo į pirmą „Samprotavimų" variantą: Prūsijos karaliui nusiųsti rankraščiai neišliko. Bet galutinio teksto visuotinumas akivaizdus. Knygai skirtas įvadas „Istorijos filosofija" prasideda nuo geologinių perversmų. Nuostabu, kad Volteras suprato: milijonus metų žmogaus išbūta pirmykščiame būvyje, ir dar nuostabiau — o anuomet tai jau mokslo šuolis — jis neigė ikibendruomeninį žmogaus būvį. Pavienis žmogus — tuščias prasimanymas. „Apskritai žmogus visada buvo tas, kas jis yra dabar." Šeima buvusi pirmas visuomenės narvelis, teigė jis dar gerokai iki Engelso.

Trumpoje senovės istorijos apžvalgoje autorius smerkia romėnus už tai, kad tėvynės meilę jie suprato kaip teisę žudyti ir plėšti kitas tautas, kad jie žiūrėjo į savo liaudį kaip į „žiaurų žvėrį, kurį reikia siundyti ant kaimynų, kad jis nesuėstų savo ponų", ir giria senovės Romą tik už religinį pakantumą.

Užtat nepalyginti palankiau jis žiūri į senovės Graikiją. Minties laisvė padariusi graikų tautą išmintingiausią pasaulyje. Kaip istorikas ir kartu politikas, Volteras čia pat priduria, kad „anglų tauta nūnai tapo labiausiai apsišvietusi pasaulyje, nes

Anglijoje valia nebaudžiamai galvoti". Lygindamas Platoną su Loku, pastarajam atiduoda pirmenybę.

Viduramžius jis vertina taip, kaip buvo įprasta juos vertinti iki tų dienų (ne visai teisingai). Nors ir kaip smarkiai iškritikavęs senovės Romą, perėjimą į viduramžius jis traktuoja kaip didelę atžangą. „Dvidešimt barbariškų tarmių pakeitė nuostabią lotynų kalbą... Protingus įstatymus — barbariški papročiai... Cirkų ir teatrų vietoje — šiaudastogės lūšnos. Ant puikių kelių telkšo vanduo."

Toks pat nuopuolis ištikęs ir protus: Georgijus Turietis ir Fredegeras — tai mūsų polimbijai ir titai livijai (pastaruosius Volteras labai vertino — *A. A.*). Apsupta tamsių prietarų ėmusi grubti žmogaus mintis. Pagal Voltero koncepciją, visos Europos būklė buvusi pasigailėtina iki pat XVI amžiaus pabaigos ir tik vargais negalais pagerėjusi.

Nušviesdamas viduramžių istoriją, Volteras neapsiriboja Europa. Jis pasakoja apie Tolimųjų ir Artimųjų Rytų šalis — Persiją, Turkiją, Indiją, Kiniją, Japoniją, Abisiniją, Maroką, apie mongolus. Prieš aprašydamas kryžiaus žygius, apibūdina padėtį Rytuose. Sutelkia dėmesį į Amerikos civilizaciją iki čia pasirodant europiečiams ir, kurdamas toliau „Alzirą", su dar didesne rūstybe smerkia užkariautojus. Šios civilizacijos sugriovimą, dvylikos milijonų žmonių žvėrišką išžudymą Naujajame pasaulyje Volteras vadina šiurpiausiu nusikaltimu, kokį tik žino istorija.

Įvadas buvo pridėtas vėliau. Bet visuotinės istorijos pradžią, pirmuosius jos puslapius Volteras paskyrė Rytams, Kinijai, kur civilizacija atsiradusi dar tada, kai Vakaruose viešpatavusi barbarybė. Kiniją jis apskritai idealizavo, tikrą jos istoriją pakeisdamas pamokomom pasakėlėm europiečiams.

Europos istorija — pagal jo traktuotę — „nusikaltimų, beprotybių ir negandų sangrūdis". Tačiau savo meto Europą jis šlovina ir lygina ne tik su Karolio Didžiojo laikų Europa, bet ir su Romos imperija. Ji esą dabar ir tankiau gyvenama, ir labiau civilizuota, daugiau apsišvietusi, turtingesnė. Tegu Roma turėjusi daugiau gyventojų nei bet kuris dabartinis miestas... Bet tada nebuvę Paryžiaus, Londono, Konstantinopolio, Kairo, tik Aleksandrija ir Kartagina — vienintelės stambios sostinės senovėje. Su poleminiu įkarščiu, nukreiptu jau ne prieš savo priešininką, o sąjungininką Monteskje, Volteras sušunka: „Tesako

ką nori, bet Europoje yra daugiau žmonių negu anąmet, ir patys žmonės geresni!" Ir, žinoma, tą jis aiškina *tikrosios filosofijos* šviesa, nutvieskusia XVIII šimtmečio Europą.

O kokią didybę būtų pasiekusi Europa ir jo, Voltero, Prancūzija, jei ne alinantys karai ir vienuolynai — per juos naudingas darbas netekęs šitiek vyrų ir moterų!

Vis dėlto jo „Samprotavimai" išlieka visuotine istorija iki pat pabaigos. Paskutiniame skyriuje Liudviko XIV amžių užbaigia istoriniai palyginimai ir paralelės. Priešpaskutinis skyrius paskirtas XVII šimtmečio Japonijai, Olandijai ir Prancūzijai.

Labai vertingo straipsnio „Volteras — istorikas" autorius akademikas E. Kosminskis visiškai teisingai nuneigia įsigalėjusią legendą. Jis rašo: „Švietimo amžius turi neužtarnautą „neistoriško" ir net „antiistoriško" amžiaus reputaciją... Ir didžiausias nuopelnas sukuriant naują istorijos mokslą priklauso tam genialiam vyrui, kuriame ryškiausiai atsiskleidė „Švietimo amžiaus" svarbiausi bruožai,— Volteriui."

5 skyrius

KARALIAUS ISTORIOGRAFAS IR KAMERGERAS

Kaip paaiškinti, kad pirmosios visuotinės istorijos kūrėjas tampa karaliaus istoriografu, o tautų gynėjas — monarcho tarnu ir net ne tokio monarcho, kurį galėtų pripažinti didžiu, kad maištingų kūrinių autorius savo plunksna šlovina tuos, kurie šlovės nenusipelnė? Į šį klausimą duoti tiesų ir vienareikšmį atsakymą daug kebliau, negu pateisinti viltis, kurias Volteras dėjo į Fridrichą II. Bet toks atsakymas ir nereikalingas. Kaip jau sakėme, Voltero biografijoje yra nemažai vingių, ir didžiojo žmogaus prieštaringumai atspindi jo epochos prieštaringumus.

Eidami savo herojaus pėdomis, biografai neturi teisės aplenkti nepasikartojančių faktų ir jų nutylėti.

Voltero gyvenimas klostosi šit kaip. Emili suteikdamas pirmenybę prieš Fridrichą, Prancūzijai — prieš Prūsiją, jis praleidžia 1743—44 metų žiemą drauge su markize Paryžiuje. Žiema kaip reta sunki. Volterą ne tik liga vėl prikausto prie lovos — tai ir šiaip jau nepakenčiama,— bet ir kankina pražūtinga Emili aistra kortoms.

Be to, markizą diu Šatle, visada tokį nuolankų, dabar, paliktą Sirėjuje, kamuoja vienatvė ir nuobodulys.

Po ligos Volterui reikia ramybės ir poilsio, Emili — pasislėpti nuo skolų ir nepridaryti jų dar daugiau; markizas meldžia juodu parvažiuoti... Balandžio mėnesį filosofas ir jo bičiulė vėl savo „karalystėje ir akademijoje"— taip Volteras vadindavo Sirėjų.

Regis, grįžta ramybė ir laimė, pragaišintos gyvenant ant ratų. Volteras ir markizė, kaip ir anksčiau, mėgaujasi menu, eksperimentuoja galerijoje. Jei ne žinia apie Nikola Šarlio Deni ligą ir ankstyvą mirtį, jei ne našle tapusios dukterėčios sielvarto atjautimas, šiuos mėnesius būtų galima pavadinti tykos metu.

Tačiau Sirėjaus idilė ir šiaip neilgai truko. Ją sutrikdė iš kunigaikščio de Rišelje, Liudviko XV rūmų pirmojo kamergero, gautas pavedimas. Kodėl Volteras sutiko parašyti operos „Princesė Navarietė" libretą būsimoms dofino ir Ispanijos infantės Marijos Teresės sutuoktuvių iškilmėms? Juk dar 1732-aisiais jis davė pažadą niekada daugiau prie operos negrįžti. Kas čia paėmė viršų — garbės troškimas, noras susilaukti Versalio rūmų pripažinimo ar negalėjimas atsakyti savo bičiuliui?

Muzika jau užsakyta Ramo. Bet į libreto kūrimą Rišelje įtraukia ir Žaną Žaką Ruso, muziką ir literatą.

Šis jaučiasi didžiai pagerbtas jau vien dėl to, kad galės įrašyti savo vardą greta didžiojo žmogaus vardo; nors Voltero asmeniškai jis dar nepažįsta, tačiau seniai jį laiko savo mokytoju ir dievaičiu. Ruso griebiasi „Princesės Navarietės" su tokiu įkarščiu, koks būtų derėjęs vertesniam darbui. Jis rašo Volterui: „Pone, aš plušėjau penkiolika metų, norėdamas susilaukti garbės būti Jūsų pastebėtas."

Na, o atsakomajame laiške aiškiai juntamas sutrikimas, net gėda, kurią jaučia didis rašytojas, pažeminęs savo talentą karaliaus linksminimu. „Aš per daug gerai žinau,— rašo jis,— kad visi mėginimai padaryti ką nors rimta iš šito niekniekio bus tuščias darbas..."

„Išpažintyje" papasakota, kaip baigėsi ši bendraautorystė. Ruso stengėsi ne tik kuo stropiausiai dirbti, bet ir būti labai malonus žmogui, bendraujančiam su pačiu Rišelje — stambia figūra karaliaus rūmuose. Spektaklis įvyko numatytu laiku. Bet, deja, programoje šalia Ramo buvo įrašytas tik Voltero vardas.

Ruso pasijuto lyg per galvą gavęs. „Aš netekau šlovės, kurią nusipelniau savo kūriniu, ir honoraro, kuris man priklausė už jį; mano laikas, darbas, sielvartas, liga ir pinigai, kuriuos jam išleidau, viskas nuėjo niekais, už viską turėjau sumokėti aš pats, negavęs nė vieno sū pelno arba, tiksliau tariant, atlyginimo",— prisiminė Ruso po daugelio metų.

Kodėl Volteras, paprastai toks taurus, tiek dėmesio skiriąs jauniems literatams, nuskriaudė Ruso?

Mes galime tik spėlioti, kokios buvo šio poelgio priežastys. Gal, ryžęsis pažeminti savo talentą, liepęs jam tarnauti ne tautoms, o valdovams, jis norėjo bent gauti iš šio kompromiso kuo daugiau pelno. O gal buvo visai kitaip.

Nėra abejonės, kad į „Princesę Navarietę" jis įdėjo nemaža triūso. Gal jam nepatiko, kas buvo padaryta Ruso, ir jis viską perdirbo, o be galo šališkas ir ūmus Žanas Žakas, vėliau tapęs aršiu jo priešu, nepanoro to pripažinti.

Volterui, įtemptai dirbus jo nevertą darbą, vėl paaštrėjo liga, ir markizė veža jį Paryžiun, pas gydytojus. Jis nesipriešina. Atėjo žinių, jog Ramo darko jo eiles. Būtinai reikia tuojau pat važiuoti į Paryžių užkirsti kelio kompozitoriaus savivaliavimui. Galimas daiktas, čia įsimaišę ir nesutarimai su Ruso.

Emili ir Volteras vėl pasineria į įprastą aukštuomenės gyvenimą. Be to, jis rūpinasi „Princese Navariete" ir įsitraukęs į rūmų sambrūzdį, mat rengiamos sutuoktuvių iškilmės Fontenblo.

Lapkričio mėnesį karalius, savo favoritės de Šatoru atkakliai prašomas, grįžo iš Flandrijos, kur vyko mūšiai su austrais ir kur jis apsirgo; grįžo jau virtęs kariuomenės vadu, kaip ir Fridrichas II, nors nepasižymėjo nei kariniais sugebėjimais, nei kovingumu, kaip sąjungininkas. Laimingas jo grįžimas galėjo padaryti didelių permainų šalies valdyme. Žmonių prakeikta ir dvasininkijos ištremta iš Meco kunigaikštienė de Šatoru dabar, kai, rodės, Liudviko XV jau ir valandos suskaitytos, troško revanšo. Ji stengėsi, kad būtų nubausti visi, per kuriuos ji gavo patirti nešlovę. To jau buvo per daug. Beje, vyskupai ir kunigai nukentėjo gana rimtai: juos atstatė ir ištrėmė. Ministras Morepa, svarbiausias favoritės priešas, vis dėlto nebuvo atleis-

tas iš pareigų, tik turėjo pats prisistatyti kunigaikštienei ir prašyti atleidimo.

Bet jis rado ją jau sergančią. 1744 metų gruodžio 8-ąją ji mirė. Kunigaikštienė buvo ketvirtoji iš penkių kunigaikščio de Neslio dukterų, paeiliui viena kitą išstūmusių iš karaliaus miegamojo (tik penktoji nesuskubo, nors labai to siekė). De Šatoru teišgyveno dvidešimt septynerius metus, taip ir nespėjusi padaryti iš Liudviko XV valdovo, kokio norėjo.

Favoričių pasikeitimas ir vėl — tik dar labiau — atsilieps Voltero ir Prancūzijos likimui. Tačiau ne iš sykio.

Labai taikliai, beveik aforistiškai, visų trijų Liudviko favoričių skirtybes apibūdino praėjusio šimtmečio prancūzų istorikas Emilis Kamparas knygoje „Pompadur ir Liudviko XV rūmai".

Maji mylėjusi Liudviką kaip myli moteris vyrą ir nieko nereikalavusi iš jo kaipo karaliaus.

Šatoru mylėjusi Liudviką tik kaip karalių, kokį vaizdavusis, ir jam vadovavusi, kišdamasi į visus reikalus.

Pompadur, apie kurią dar rašysiu, mėgusi valdžią. Ji buvusi tikras ministras su sijonu. Jos vaidmuo Prancūzijos dvasiniame gyvenime, jos įtaka šalies valstybiniams ir ekonominiams reikalams, nors jie ir turėjo savo kryptį, panėšėjusi į Mentenon vaidmenį ir įtaką, valdant Liudvikui XIV, ir visiškai skyrėsi nuo kuklios Pilypo Orleaniečio meilužių padėties. Ne pro šalį bus pridūrus, jog Pompadur, tapusi oficialia favorite, apgaubė vieša pagarba karalienę, dofiną ir karaliaus dukteris.

Pirmą kartą per visą Prancūzijos istoriją tarp šios šalies ir Austrijos įsivyravo draugiški santykiai, nes to pageidavo Pompadur. Ji įsteigė Sevro manufaktūrą.

Ponios de Pompadur dėka karaliaus rūmuose atsirado teatras, į kurio trupę buvo atrinkti subtiliausi ir dvasingiausi aktoriai. Ji ir pati vaidindavo rūmų spektakliuose.

Visiems žinoma, jog Pompadur globojo rašytojus, muzikus, artistus, dailininkus ir šie už tai atsilygindavo draugyste ir gausybe jai skirtų madrigalų, o Buše nutapė seriją puikiausių jos portretų.

Protinga, apsišvietusi markizė suprato, kad „galantiškas amžius" daug platesnis už „Švietimo amžių", todėl ir persikėlusi į prabangius Versalio apartamentus nenutraukė ankstesnių „pavojingų pažinčių". Atvirkščiai, ji pernešė laisvamanybės nuo-

taikas ir sąmojį į karaliaus „mažąsias vakarienes". Nuo jos priklausė, kaip greitai įsitikinsime, labai daug, kur kas daugiau negu nuo Šatoru.

1744-ųjų lapkričio 21 dieną Volteras švenčia savo penkiasdešimtmetį. Pragyvento pusšimčio rezultatai ne tokie jau blogi. Iš ujamo literato jis virto Europos garsenybe. Jam priklauso nemaža žymių veikalų. Iš karaliaus rūmų jis jau gali tikėtis nebe persekiojimų, o prieglobsčio. Ir tebeturi pastovią užuovėją, Sirėjų, kur dabar, kaip dar niekad, linkęs praleisti likusias dienas. Būdamas silpnos sveikatos, Volteras mano, kad gyventi liko ne kažkiek. Bet kam gi lemta žinoti savo likimą?

Štai tuomet, nenutraukęs ryšių su Emili, Volteras susiranda naują mūzą savo dukterėčios, ponios Deni, asmenyje. Jos našlystė anaiptol nėra nepaguodžiama. Ji persikelia į Paryžių ir čia, padedant dėdei, atidaro saloną, trokšdama mėgautis gyvenimu.

Jau kalbėjome, kad niekas iš Voltero amžininkų, draugų, sekretorių ir tarnų — net įžvalgiausių — nežinojo, koks buvo tikrasis jo ir ponios Deni santykių pobūdis. Jeigu kuris ir numanė, tai daug vėliau, jau Fernėjuje.

Tuo metu, dar 1744-aisiais, Paryžiuje, Volteras šiai moteriai dovanojo savo vėlyvą aistringą meilę, beribį pasitikėjimą; jis atleisdavo jai už viską, net už diletantiškus eilėraščius. Galima sakyti, kad jis aklai ją garbino. Tik vargu ar ji atsilygindavo tuo pačiu. Jeigu jau anksčiau poniai Deni taip rūpėjo dėdės testamentas ir ji smarkiai stengėsi susiglobti dar gyvo Voltero turtą, tai iš ko galima spręsti, kad dabar jai buvo svetimas savanaudiškumas?

Ar Mari Luiza nusipelnė tokios meilės? Nebuvo ji gražuolė, bet ir negražia jos negalėjai pavadinti. Šiaip ar taip, trisdešimt dvejų metų našlelė daug kam patiko. Su ja, tokia smagia ir lengvabūde, nuobodžiauti netekdavo. Vienas ponios Deni salono lankytojas, Sidevilis, net norėjo ją vesti. Nežinome, dėl kokių priežasčių ji jam atsakė. Gal tikėjosi anksčiau ar vėliau tapti ponia de Volter. Giminaičių artimi santykiai ir net sutuoktuvės nebuvo smerkiami romanų šalyse. (Prisiminkime, jog į Orleaniečio sutuoktuves su savo pussesere taip tragiškai buvo žiūrima tik dėl to, kad ši buvo neteisėta karaliaus duktė.)

Ponios Deni salone lankydavosi jos brolis, abatas Mino, labai išmintingas abatas Reinalis, Monteskje, Mopertiuji. Gal svečius čia traukė ne tik laisvai pasišnekučiuoti, bet ir gardžiai pavalgyti: šeimininkė virtuvei skyrė nemažai dėmesio.

Volteras stengėsi čia praleisti visą atliekamą nuo Emili laiką. Dabar jis net jautė dėkingumą jos aistrai kortoms. Ponios Deni salone jis, ko gero, dažniau negu namuose gaudavo susitikti su draugais, laisvamaniškai pasikalbėti, pasidalyti nuomonėmis apie aukštuomenę ir karaliaus rūmus.

Dabar jis kaip niekad įtrauktas į karaliaus aplinką. Jo du koležo draugai turi aukštus postus: d'Aržansonas — valstybės sekretorius, Rišelje — pirmasis kamergeras. Abu rūpinasi jo karjera.

Pagaliau, 1745 metų vasario 23-ąją, įvyko ilgai lauktos dofino sutuoktuvės. „Princesė Navarietė" buvo pastatyta puikiai. Šis spektaklis jungė operą, baletą, rečitatyvus. Bet jo prašmatnumas blanko prieš damų ir kavalierių — sutuoktuvių svečių, defiliuojančių dailiai išklotais rūmų parketais — tualetų prašmatnumą.

„Princesės Navarietės" libreto autoriumi visi patenkinti. Balandžio 1-ąją jam suteikiama karaliaus istoriografo titulas, dviejų tūkstančių livrų kasmetinis apdovanojimas ir kambarys Versalio rūmuose.

Į karaliaus malones Volteras atsakė tokio turinio epigrama, kad verčiau ji būtų nepakliuvusi jo didenybei po akių. Nei už „Henriadą", nei už „Alzirą" jam nieko nebuvo duota, o už „mugės farsą" (kitaip „Princesės Navarietės" libreto autorius ir nevadino) jis garbstomas ir apipilamas pinigais.

Voltero karjera karaliaus rūmuose tuo nepasibaigia. Bet jau dabar, tapęs karaliaus istoriografu, jis privalo paklusti puikiausių pasaulio rūmų varginančiai tvarkai. Volteras, žinoma, yra garbėtroška. Jam malonu ir titulas, ir pensija, ir kad jis gyvena Versalyje. Tačiau nepriklausoma jo prigimtis purtosi griežtai reglamentuoto rūmų gyvenimo, kur viskas suskirstyta pagal valandas, savaitės dienas, sezonus.

Rūmų intrigos ir šlykštus pūtimasis Volterui buvo tokie nepakenčiami dar nuo tada, kai teko paragauti de Roano lio-

kajų lazdų, kad jis nebūtų ilgai išsilaikęs rūmuose. Tik viskas susiklostė kitaip, nei buvo galima tikėtis. Į Voltero likimą įsikišo nauja Liudviko XV favoritė, ir jo padėtis sutvirtėjo.

Volteras ponią d'Etijol pažinojo dar paauglę. (Gimė 1721 metais.) Jo akyse ji virto viena gražiausių ir protingiausių Prancūzijos moterų.

Nuo to laiko, kai devynmetei mergaitei būrėja išpranašavo Liudviko XV meilužės dalią, Žana Antuanetė vien to ir siekė. Jos motina, patyrusi ir veikli moteris, visaip skatino dukters svajonę ir ruošė ją aukštam pašaukimui, nors jiedvi ir nepriklausė tam visuomenės sluoksniui, iš kurio buvo verbuojamos karaliui favoritės.

Būsimosios karaliaus valdovės motina ir pati buvo gražuolė, nors šitai nepadarė laimingo jos santuokinio gyvenimo su storžieviu Žanu Batistu Puasonu. Tarnaudamas brolių Pari firmoje, vienoje stambiausių Paryžiuje, jis susikrovė turtą iš karinių tiekimų. Už nusižengimą dorovei buvo pasmerktas myriop. Tik įtakingų šefų įsikišimas padėjo jam išsigelbėti nuo kilpos ir pabėgti į užsienį. Jo žmona liko gyvanašlė ir savo laisve gana plačiai naudojosi. Jai netrūko tiek dalykinių, tiek meilės pažinčių toje pačioje stambių Paryžiaus bankininkų aplinkoje. Ponios Puason svarbiausias meilužis Normanas de Turmejenas, taip pat finansininkas, suteikė Žanai Antuanetei kuo geriausią išsilavinimą.

Kokių tik sugebėjimų neturėjo ši mergaitė, jau nekalbant apie išvaizdą: plaukai kaštoniniai, akys tamsiai pilkos, oda balta kaip sniegas, bruožai švelnūs, figūrėlė it nutekinta, ir svarbiausia — slėpiningas kerintis moteriškumas! Ji ir dainavo, ir skambino klavesinu ir liutnia, piešė, galėjo tapti balerina ar dramos artiste. Prie to pridėkite žavingą šypseną, mandagių mandagiausią elgseną, ir išsyk paaiškės, kokios garbintojų virtinės bėgiojo jai iš paskos. Kad ir matydama motinos namuose ne per daug griežtus įpročius, Žana Antuanetė neparsidavė ir nenusileido nė vienam garbintojui.

Penkiolikos metų ji ištekėjo už pasiturinčio Normano d'Etijolio, savo motinos meilužio sūnėno, ir iki devyniolikos metų pagimdė nemylimam vyrui du vaikus. Tačiau tas jai nekliudė rengti labai populiarius priėmimus Etijolių pilyje ir Paryžiuje.

Ponios d'Etijol salone tarp kitų galėjai sutikti mūsų pažįstamus Mopertiuji, Monteskje, čia lankydavosi ir jau susenęs Fontenelis, ir pats Volteras. Ją globojo viena protingiausių Paryžiaus moterų, mums žinoma rašytoja panelė de Tensen, d'Alambero motina. Bet nė vyresnės draugės, kardinolo Diubua buvusios meilužės, patarimai nepadėjo Žanai Antuanetei įsigauti į karaliaus lovą.

Vieną kartą, beje, Liudvikas XV per medžioklę šalia Etijolių pilies metė į gražuolę goslų žvilgsnį. Nuo to laiko ji kaip įmanydama stengėsi pakliūti kuo dažniau jam ant akių. O jau išradingumas siekiant savo tikslo! Čia išnyra prieš Liudviką XV miško fėjos pavidalu, čia viduramžių damos apdaru pati važiuoja melsvu ar rausvu fajetonu, o sykį karaliui skersai kelio pravažiuoja karieta, padaryta iš kalnų krištolo, ir joje stovėjo Antikos deivė apnuogintais pečiais ir krūtine: taip ji mėgdžiojo Kleopatrą, pasirodžiusią Markui Antonijui Veneros išvaizda. Kaip visi tos aplinkos žmonės, ji buvo skaičiusi Plutarchą ir žinojo tam tikrą knygos skyrių.

Nors ir kokių gudrybių griebėsi ponia d'Etijol, Liudvikas XV buvo ištikimas kunigaikštienei de Šatoru ir tik kartkarčiais pasiųsdavo anai dovanų medžioklės laimikį.

Žana Antuanetė buvo pradėjusi jo didenybę medžioti dar tada, kai karalių valdė ir savo valdas pavydžiai sergėjo favoritė de Šatoru. Kartą kunigaikštienė de Ševrez ėmė pasakoti Liudvikui XV apie jo didenybės pakerėtą miško fėją. De Šatoru išgirdo, patyliukais prisiartino ir taip smarkiai užmynė de Ševrez ant kojos, kad ši vos nenualpo.

Tačiau 1745-aisiais galingosios varžovės jau nebebuvo gyvos. Tereikėjo įveikti kitas pretendentes į vakuojančią vietą. Per dofino sutuoktuvių iškilmes ponia d'Etijol pereina į ryžtingą puolimą. Kaukių balius... Į Liudviką XV lekia strėlė, paleista kaukės Dianos apdaru. Atrodo, žavinga medžiotoja iš rimtųjų sužeidė jam širdį. Bet karaliaus kamerdineriui, Žanos Antuanetės giminaičiui, teko dar daug kartų Liudvikui priminti apie Dianą, kad jis po kelių intrigėlių su kitomis damomis 1745 metų balandį galiausiai pasikviestų ją į rūmus ir, svarbiausia, į miegamąjį.

Bet ir dabar ponios d'Etijol padėtis netvirta. Rūmai pasibaisėję: karaliaus favoritė turi būti aukštos, aristokratiškos kilmės, o ne abejotinos kaip ši buržujė... Garsiau už kitus pro-

testuoja „Mirepua asilas", šaukia, jog ši išsišokėlė garsėjanti ir laisvamanybe.

Tik ne veltui ponia d'Etijol buvo ne vien graži, bet ir protinga. Gegužės pradžioje karalius vėl išsirengė į mūšio lauką Flandrijoje. Ji nesekė savo pirmtakės grafienės de Šatoru nevykusiu pavyzdžiu, nelydėjo jo didenybės į kariuomenės stovyklą, liko laukti Versalyje. Apskaičiavimo būta tikslaus. Išsiskyrimas įkaitino karaliaus aistrą. Kai laimėjęs pergalę prieš austrus ir anglus jis sugrįžo atgal, bemat paskyrė Žanai Antuanetei rūmuose Šatoru kambarius ir apdovanojo ją markizės de Pompadur titulu,— tai suteikė jai vyriausiosios oficialios favoritės padėtį.

Volteras, kaip karaliaus istoriografas, turėjo parašyti poemą pergalingo Fontenua mūšio garbei. Šio rūmų poezijos kūrinio vertė ne kažkokia. Ne istorinė tiesa, ne idėja vedžiojo autoriaus plunksną, tik pataikavimas. Vis dėlto tokia poema reikalavo ir didelio įgudimo. Skambiose eilėse reikėjo suminėti ne mažiau kaip šimtą svarbiausių mūšio dalyvių, kiekvienam skirti po komplimentą ir nepamiršti be atvangos šlovinti karaliaus, kuriam vadovaujant ir buvo pasiekta tokia šauni pergalė.

Jeigu tikėsime Stendaliu, straipsnyje „Šekspyras ir Rasinas" papasakojusiu šį istorinį anekdotą, vargu ar galima įsivaizduoti ką juokingesnio už 1745 metų gegužės 11 dienos mūšį. Tai bent gardaus juoko iš tų pasakojimų turėjo Volteras su draugais!

Mūšis prasidėjęs taip. Anglų gvardijos karininkai prisiartinę penkiasdešimt žingsnių atstumu prie prancūzų pulkų ir mandagutėliai nusivožę kepures. Prancūzai atsakę tuo pačiu.

— Šaukite pirmi, ponai! — pasiūlęs anglų kapitonas lordas Kėjus Šistas.

Bet Rišelje, pasitaręs su savo karaliumi, perleidęs šią garbę ponams anglams.

Visa, kas, pasak anekdoto, nutikę vėliau, taip pat panėšėję į vaikų žaidimą kareivėliais, o ne į tikrą mūšį.

Iš teisybės abi šalys rodė „galantiškumą" dėl to, kad, priešininkams susiartinus, anuomet buvo draudžiama pirmiems pradėti šaudyti: pirmieji šūviai būdavo ne tokie taiklūs kaip atsakomieji.

Voltero poema pasirodė jau gegužės 17-ąją. Bet kadangi atsklisdavo vis naujų, dažniausiai prasilenkiančių su tikrove, užtat efektingų žinių apie šį mūšį, jis papildydavo kūrinį naujomis eilutėmis. Be to, rūmų damos prašydavo autorių nepašykštėti bent vienos eilutės jų vyrams ar meilužiams, ir jis prašymų neatmesdavo. Kas dvi dienos išeidavo naujas išplėstas leidimas ir bemat būdavo išstvarstomas.

Ši poema autoriui suteikė ir naujų pagerbimų, ir titulų, ir daug pinigų. Jis nemažai uždirbo ir iš aprangos tiekimo armijai, nes, kaip ir anksčiau, nevengė komercijos, norėdamas būti nepriklausomas, pagaliau ir pats turtas jam patiko.

Šit ne visas Voltero skolininkų 1749 metais sąrašas:
Sutartis su Paryžiaus miestu — 14 023 livrai.
Sutartis su ponu kunigaikščiu de Rišelje — 4000 livrų.
Sutartis su ponu kunigaikščiu Buloniečiu — 3250 livrų.
Kunigaikščio Orleaniečio pensija — 1200 livrų.
Sutartis su kunigaikščiu de Vilaru — 2000 livrų.
Sutartis su ponu princu de Gizu — 2500 livrų.
Sutartis su Abiejų Indijų kompanija — 605 livrai.
Tiekimai armijai Flandrijoje — 17 000 livrų.
Bendra skolų suma sudarė 74 038 livrus.

Tiek anksčiau, tiek vėliau Voltero skolininkų, be abejonės, buvo daug.

Ne mažesnę naudą, o gal nenaudą suteikė Volterui ir ponios d'Etijol pavertimas markize de Pompadur, ir tai, kad pagaliau jis Briuselyje laimėjo begalinę sutuoktinių diu Šatle bylą prieš Hansbrukų šeimą. Markizė ir jos vyras gavo 260 000 livrų.

1745 metų birželį ir liepą Volteras labai maloniai praleido Etijolių pilyje. O grįžęs į Paryžių gavo visą naujo namo aukštą. Šį namą Traversjer Sent Onore gatvėje nusipirko Emili. Pagaliau ir ji turtinga savo bičiulio dėka.

Emili ir dabar ilgai užsibūna Versalyje, daugiausia kortavimo salone. Bet dirba ir mokslinį darbą. Voltero džiaugsmui ji nusisuko nuo Leibnico ir kaip tik tuo metu vertė, tikriau, gražiai aiškino Niutono knygą. Taigi ji pateikė visiems prieinamą ir populiarų skaitinį.

Na, o markizė de Pompadur sumaniai atsilaikė prieš rūmų intrigas, ir jos valdžia karaliui be paliovos augo. Jos meilė dailiesiems menams ir mokslams buvo nepaprastai naudinga Voltero karjerai. Kitas klausimas, ar tai buvo naudinga tikrajai literatūrai, mokslui, filosofijai. Volterui pavedama parašyti ir libretą penkiaveiksmei operai apie tą pačią Fontenua pergalę. Jis rašo. Opera vadinasi „Šlovės šventovė". Liudvikas XV joje pavaizduotas kaip Trojėnas. Įdomi detalė: dar neseniai Volteras Trojėnu vadino Fridrichą II.

Dabar gi jis šlovina vien Liudviką XV... Ne tik minėtoje poemoje, bet ir odėje apie prancūzų monarcho parodytą po pergalės gailestingumą, ir eiliuotuose laiškuose Rišelje, kunigaikštienei diu Men bei kitiems asmenims.

Jo didenybę Volteras vadina čia Trojėnu, čia Antonijum, čia Marku Aurelijum, čia net Aleksandru Makedoniečiu.

„Šlovės šventovė" Volterą pagaliau atveda į „mokslo šventovę". 1746 metų gegužės 8 dieną vis dėlto atsiranda jam vieta Akademijoje.

„Pono de Voltero gyvenimo memuaruose, jo paties parašytuose", pasakojama, kaip jam nepavyko pakeisti kardinolo Fleri po jo mirties ir 1743-iaisiais tapti „nemirtinguoju". „Daugelis akademikų pageidavo, kad jo vietą Prancūzų akademijoje užimčiau aš. Per karaliaus vakarienę buvo iškeltas klausimas, kas Akademijos posėdyje sakys kardinolo laidotuvių kalbą (pagal tradiciją ją sakydavo velionio įpėdinis — *A. A.*). Karalius atsakė, kad tai padaryti turiu aš. Jo favoritė kunigaikštienė de Šatoru taip pat šito norėjo, bet valstybės sekretorius grafas de Morepa nesutiko: jis turėjo maniją ginčytis su visomis savo valdovo favoritėmis, ir dėl to galiausiai prisišaukė bėdą."

Žinome, kad ministras padarė daug blogo Volterui, ir todėl pastarasis jo mėgti negalėjo. O čia dar įsimaišė Buaje, „Mirepua asilas". Jis tvarkė paskyrimus į visas bažnytines tarnybas. Taigi Voltero priėmimą į Akademiją jis taip pat vertino iš religinės disciplinos pozicijų. „Jis pranešė, kad jei toks kaip aš profanas būtų paskirtas kardinolo įpėdiniu, tai būtų dievo didybės įžeidimas."

Filosofas mėgino palenkti į savo pusę poną de Morepa, bergždžiai įrodinėdamas ministrui, jog nesą jokio ryšio tarp „menkos" vietos Akademijoje ir šio kivirčų su ponia de Ša-

toru, kurią myli karalius, be to, su kunigaikščiu de Rišelje, kuris jai vadovauja. Į klausimą, ar Morepa priešinsis, jei šiuo atveju favoritė įveiks buvusį Mirepua vyskupą, šis atsakė: „Ogi aš jus sutriuškinsiu!"

Po to Volteras rašo, kad „dvasininkas nugalėjo favoritę, ir aš negavau vietos, kurios, tarp kitko, nė kiek netroškau" (šie žodžiai, kukliai tariant, ne visiškai teisingi — *A. A.*). Bet įdomus „Memuarų" autoriaus galutinis apibendrinimas: „Aš mėgstu prisiminti šį epizodą, nes jis parodo menkystę tų, kuriuos vadiname šio pasaulio galiūnais, ir leidžia pamatyti, kiek svarbos jie teikia niekams." Tačiau visa tai buvo parašyta 1759 ar 1760 metais, kada Volteras jau buvo pats sau ponas ir nepriklausė nuo menkysčių, vadinamų „šio pasaulio galiūnais"!

Dabar grįžkime į 1745 metus. Markizės de Pompadur, Rišelje bei kitų Volterui palankių žmonių karaliaus rūmuose dėka jam pagaliau suteikiamas anksčiau žadėtas budinčio karaliaus didiko, arba kamergero, titulas. Rūmų karininku jis buvo paskirtas tada, kada ir karaliaus istoriografu.

Bet jeigu įsigilinsime į jo sėkmę, tai pamatysime, kad spyglių čia, ko gero, daugiau negu rožių.

Aristokratai, nepasižymį nei išsimokslinimu, nei paprasčiausiu raštingumu, viešai piktinosi: kaipgi notaro sūnus lygiomis su jais gali tapti kamergeru?

Priėmimas į Akademiją išjudino visą senų ir naujų Voltero priešų širšyną. Vėl spausdinami seni paskviliai, pasirodo nauji. Prasimanymai, užgauliojimai pilasi kaip iš gausybės rago. Kiek galėdami stengiasi jį apjuodinti Piro, Miro; kaip paprastai, tarp jo priešų iškyla vienas pagrindinis. Iš pradžių juo buvo Žanas Batistas Ruso, paskui abatas Defontenas, o kai šis nedraugas 1745-aisiais mirė, vakuojančią vietą kaipmat užėmė Freronas, kad neduotų Volterui ramybės visą gyvenimą. Dabar pašaipų taikinys — Voltero pasisekimai karaliaus rūmuose, įstojimas į Akademiją.

Na, o jis kaip visada ginasi su perdėtu įkarščiu. Pavojingai susirgęs ir kelis mėnesius prikaustytas prie lovos, rūpinasi gauti orderį vienam iš paskvilininkų, Traverse, areštuoti. Jau vien šitai nuteikia visuomenės nuomonę prieš žymųjį rašytoją, kuriam derėtų būti aukščiau savo persekiotojų. Čia, žiūrėk, apimtas gailesčio senam savo priešininko tėvui, ima ir sunaikina

orderį... Užuot tinkamai įvertinę Voltero kilniadvasiškumą, už šį poelgį jį dar labiau pasmerkia...

Maža to: nors jis be saiko aukština karalių, tačiau nuo šio sklinda ledinis šaltis. Liudvikas XV kol kas kenčia naująjį savo rūmininką, bet net nesiteikia nuslėpti bjaurėjimosi ar pagerbti jį pokalbiu.

Pasibaigus rūmų scenoje spektakliui „Šlovės šventovė", Volteras tyčiomis užklausė Rišelje, ar patenkintas Trojėnas. Klausimas buvo ištartas garsiai ir skirtas „Trojėno" ausims — jis stovėjo šalia, bet tylėdamas nusigręžė nuo poeto.

Karalių suprasti nesunku. Argi jam, abejingam literatūrai ir teatrui, galėjo teikti malonumo Voltero draugija? Jis, pirmasis Prancūzijos didikas, nė per didžiausią atstumą negalėjo prisileisti Arue sūnaus. Ir vargu ar tikėjo Voltero ištikimybės karūnai nuoširdumu: dar neseniai šio laisvamanio ir bedievio nusižengta tiek ir tiek.

Tuo labiau šaltesnė Volterui buvo pamaldžioji karalienė. Be to, jis iškilo markizės de Pompadur dėka. Kad ir kaip anuomet būdavo įteisintos karaliaus favoritės, Marija Leščinska pavyduliavo savo vyro tokiai galingai varžovei. Anksčiau pati užtardavusi Volterą, dabar kaip niekas kitas priešinosi jo buvimui rūmuose ir nuolat ieškojo dingsties jį pašalinti.

Dingstis atsirado — beje, vėliau, 1748-aisiais. Volteras paskyrė globėjai neatsargų madrigalą: kaip karalius nugalėjęs Flandriją, taip jo didenybę nugalėjusi markizė de Pompadur. Palyginimas, aišku, patiko favoritei, bet sukėlė tokias kalbas karalienės rūmuose, kad ištikimoji Emili skubiai išsivežė bičiulį pirmiausia į Sirėjų, paskui į Liunevilį, pas jo bėgimo kaltininkės tėvą, karaliaus uošvį.

Į Liudviko XV rūmus Volteras niekad nesugrįžo.

Tik tas bus vėliau, o dabar, 1746-aisiais ir ypač 1747-aisiais, jo padėtis diena po dienos slogesnė ir dviprasmiškesnė.

Markizė de Pompadur taip pat nėra labai patikima atrama. Nors, kaip ir anksčiau, maloni Volterui, bet nė nemano jo pripažinti vieninteliu savo globos vertu poetu ir dramaturgu, lengvai pakliūva jam priešiškų literatų įtakon ir viešai remia vėl pasidariusį madingu Krebijoną. Be to, markizė greita įsižeisti, bijosi bet kokios užuominos apie savo buržuazinę kilmę, o kadangi Volteras — taip pat išeivis iš trečiojo luomo, ji

būgštauja, kad rodydama jam ypatingą palankumą, nepakenktų sau.

O ką jau kalbėti apie karaliaus dvariškių nedraugiškumą ir pavydą!

6 skyrius

UŽVIS REIKŠMINGIAUSI — NIEKUČIAI

Tuos metus, kuriuos Volteras praleido prancūzų karaliaus rūmuose, įprasta laikyti bevaisiais. „Princesė Navarietė", odės karaliui, madrigalai markizei de Pompadur, puotos, paradai, priėmimai — koks laiko ir talento švaistymas!

Bet rašytojui niekas veltui neprapuola. Jeigu Volteras nebūtų pagyvenęs pas karalių ir jo priverstinai palikęs, nebūtų parašęs „Zadigo" ir viso pirmojo ciklo filosofinių apysakų, pasakų, alegorijų.

Ir vėl mažas nutikimas sukėlė didelį įvykį. Skubotas persikėlimas į Fontenblo Volterui suteikė naujų nemalonumų ir baigėsi tuo, kad vėl reikėjo bėgti. Mat atstumas tarp dviejų karališkųjų rezidencijų buvo per mažas tiesiogine ir perkeltine prasme. Rūmų papročiai ir markizės diu Šatle pragaištinga aistra liko tie patys. Volteras čia taip pat nuobodžiavo ir širdo, stovėdamas už ponios diu Šatle kėdės, kai ši statydavo apvalias sumas.

Sykį prie karalienės kortų stalo markizė pralošė aštuoniasdešimt tūkstančių livrų. Volteras pastebėjo, kaip jos partneriai slapčia susimainė kortomis. Neištvėręs angliškai pasakė Emili: ji lošianti su apgavikais. Jis padarė dvigubą klaidą: pamiršo, kad čia ne tarnai, o mokantys anglų kalbą asmenys, ir kad rūmuose lošiant kortomis sukčiauti leidžiama, o apie tai kalbėti — niekada.

Markizę išgąsdino neapdairi jo pastaba. Apsimetusi, jog nieko neišgirdo, ji kažkokia dingstimi tuojau išėjo ir liepė skubiai kinkyti karietą.

Ir šit Volteras ir Emili galvotrūkčiais lekia iš Fontenblo, bėga nuo pavojaus į So, į septyniasdešimtmetės savo bičiulės kunigaikštienės diu Men pilį.

Emili tuojau pat išvažiuoja, ir niekas nepamato, kaip ištikimas kunigaikštienės tarnas šaliniais laiptais nuveda Volterą į slaptą kambarėlį, kur net dieną nenuleidžiamos žaliuzijos. Čia atsiskyrėlis vienas kaip pirštas išbūna septynias savaites. Tik vakarais, gaubiamas neperregimos tamsos, nukopia į pilies savininkės miegamąjį. Ji jau nebesikelia iš patalo. Čia paduodama vakarienė dviem asmenims.

Vakarieniaudami juodu šnekasi apie šį bei tą ir visada užsisėdi iki išnaktų. Kunigaikštienė nepaprastai sąmojinga ir puikios atminties. Princo de Konti anūkė, mums pažįstamo kunigaikščio diu Meno našlė, turėjusi didelę įtaką savo vyrui, ji pripasakoja Volterui tiek smulkmenų apie karaliaus rūmų buvusius papročius, kad jos pasitarnaus kaip neįkainojamas indėlis į „Liudviko XIV amžių". Knygai „Liudviko XV amžius" autorius jau turi sukaupęs nemaža savo paties įspūdžių. Tą irgi galėtume laikyti kompensacija už neva tuščiai praleistus metus karalių rezidencijose.

Volteras savo ruožtu smagina kunigaikštienę. Skaito jai, ką parašęs per dieną — blausiai spingsint žvakėms, užtat kaip niekad skaisčiai žėrint talentui. Senąją damą kas sykį pagauna susižavėjimas... O mes, palikuonys, turime būti dėkingi markizės diu Šatle pasakiškam prasilošimui, aristokratiškoms elgesio taisyklėms už kortų stalo ir tam, kas atsitiko po neatsargios Voltero pastabos.

Slaptame kambarėlyje atsiskleidė viena paslaptis: jo talento tikroji pakraipa. Amžininkai Volterą laikė XVIII šimtmečio Europos pirmuoju dramaturgu ir poetu, dažniausiai jį vadindavo „Zairos", „Meropės" ar „Henriados" autorium. Į jo filosofines apysakas, pasakas, alegorijas, ypač į pirmąjį ciklą, žiūrėta kaip į niekučius, kuriamus draugams ir didžiūnams linksminti.

Tačiau jos pasirodė esančios jo, kaip rašytojo, tikrasis žanras. *Jos*, o ne tragedijos, komedijos, net ne eilėraščiai, nors tarp jų esama ir puikių, drauge su „Orleano mergele", yra mums aktualios, artimos Voltero paskutiniųjų metų prozai ir suteikė jam garbingą vietą prancūzų ir pasaulinėje literatūroje.

Volteras pasakotojas — kas gali būti natūraliau?! Argi jo, rašytojo, temperamentas netiko filosofinės pasakos žanrui? „Idėja jam įgaudavo tiesioginę ir puikią formą, spalvą, judėjimą",—

tokios nuomonės Rene Pomo. Prie to galima pridurti, kad Volteras buvo laikomas geriausiu epochos pašnekovu. O pašnekesiai to meto visuomenės idėjiniame gyvenime vaidino didžiulį vaidmenį.

Jo personažai — tai pripažįsta ir Pomo — autoriaus idėjų ruporai. Juk kaip „Mahomete", taip ir „Zadige" keliamas klausimų klausimas — religija. Nepaprastai sąmojingai išjuokiami kvaili skirtumai tarp katalikų ir protestantų. Apysakoje svarstomas klausimas, katra koja reikia įžengti į šventyklą — dešine ar kaire. Zadigas įeina abiem suglaustom kojom, ir babiloniečiai pripažįsta jį esant teisų, nes jis — pirmasis viziris.

Kaip tik šią pasaką Volteras ir skaitė kunigaikštienei diu Men jos miegamajame, o pasak kitos versijos, tiek pat įtikimos,— ir visiems jos žmonėms. Tik iš pradžių pasaka vadinosi dar ne „Zadigas, arba Likimas", o „Memnonas", ir toks buvo svarbiausio veikėjo vardas. Mūsų skaitomasis „Memnonas"— kitas kūrinys, parašytas vėliau, 1749 metais Liunevilyje, ir autorius jį skaitė ne senajai kunigaikštienei, o Stanislovui Leščinskiui ir Lotaringijos karaliaus rūmams. Tačiau iki šiol abi apysakos painiojamos, ir Laitchoizeris, pavyzdžiui, antrą „Memnoną" laikė pirmu „Memnonu", tai yra pradiniu „Zadigo" variantu.

Pirmas „Memnonas" buvo išspausdintas Amsterdame tų pačių 1747 metų liepos mėnesį — aišku, be privilegijos. Jis dar neturėjo nei dedikacijos markizei de Pompadur kaip kanoniškasis „Zadigas", nei epizodo su Jeboru (aiški Mirepua vyskupo anagrama), pridėto tik 1752-aisiais, nei scenos su vakariene, su žveju, su merginomis ir dviem žyniais, nei skyriaus apie šventeivų partiją...

Pradinio apysakos varianto Prancūzijoje išleisti nepavyko, nors tuo tikslu Volteras važinėjo į armijos stovyklą, pas karo ministrą grafą d'Aržansoną, prašyti senąjį bičiulį pagalbos.

Neturime žinių apie tai, kada pirmasis „Memnonas" virto „Zadigu". Voltero sekretoriaus Lonšano nuorašas (jis atvažiuodavo į So arba, pasak kitos versijos, išgyveno ten drauge su patronu visas septynias savaites) — ir dabar saugomas Leningrado Viešojoje Saltykovo-Ščedrino bibliotekoje — yra lyg tarpinė

grandis tarp pirmojo „Memnono" ir „Zadigo". Nuorašas kaip tik atspindi Voltero dvejones renkant personažams vardus.

Autorius norėjo, kad jie išreikštų veikėjų esmę. O mums jau kebloka įminti šias emblemas, kuriomis Volteras pavertė naujus vardus. Suprantamas vienas Zadigo vardas vietoj Memnono. Jo atsiradimą paaiškinsiu vėliau.

Užtat mes žinome vėlesnes pasakos redakcijas — 1752, 1756 metų.

Į Voltero filosofines apysakas žiūrėta kaip į improvizacijas. Ar jos iš tiesų būdavo improvizacijos, ar jo aktorinis talentas sukurdavo šią iliuziją? Šiaip ar taip, jis vėliau dar daug laiko jas taisydavo — tai jau matėme iš „Zadigo" pavyzdžio,— papildydavo, perrašinėdavo, tobulindavo ir aštrindavo, artindamas prie savo epochos prancūzų gyvenimo tikrovės.

Be to, buvo įprasta manyti, kad jis jas sukūrė — už stalo ar tiesiog publikos akivaizdoje — vien draugų ar didikų bei jų rūmų pramogai. „Pramoga" tebuvo pretekstas patikrinti naują kūrinį pas pirmus klausytojus. Tačiau tikros autoriaus paskatos buvo visai kitos, ir dėl to, kartoju, istorija parodė, jog išties reikšmingos ne Voltero rimtos tragedijos, o šie „niekučiai".

Pamąstykime kad ir apie rytietiškos legendos arba rytietiškos pasakos formą, autoriaus parinktą „Zadigui, arba Likimui", antrajam „Memnonui", „Babuko vizijoms", „Žvairakiui nešikui". Volteras negalėjo išsiversti be perrenginėjimo, bijojo, kad nepasikartotų laužas, kuriame buvo sudeginti „Filosofiniai laiškai", arba užsipuldinėjimai, kurių susilaukė „Karolio XII istorija". XVIII amžiaus pirmojoje pusėje orientalizmas buvo madingas Prancūzijoje... Prisiminkime kad ir Monteskje „Persų laiškus" arba Didro „Nekuklias brangenybes".

Tačiau Voltero egzotika — nors ir kaip netikėtai tas skambėtų —„Zadige" *dokumentali.* Rytietiškoje legendoje jis vėlgi prabyla kaip istorikas — ne tik antroje, užslėptoje, pasakojimo plotmėje vaizduodamas senojo režimo Prancūziją, bet ir pirmoje — išoriškai rytietiškoje. Yra žinomi šaltiniai, kuriais jis naudojosi kurdamas „Zadigą". Čia ir Gorbelo „Rytų biblioteka", iš kurios pasiskolintas pats vardas antrai ir vėlesnėms apysakos redakcijoms (Zadigas — pakeistas Sadikas). Čia ir anglo Haido veikalas apie persų religijos istoriją su Saadžio

kūrinių vertimais, Šardeno, Bersje, Tavernje kelionių aprašymais...

Neatsitiktinai Volteras tuo pat metu kūrė ir „Samprotavimus apie tautų papročius ir dvasią", ir rytietišką tragediją „Semiramidė", „Zadigą" bei kitas filosofines apysakas.

Tada jis ir išspausdino „Le Merkiur" savo istorinių tyrinėjimų išdavas, pirmuosius — liečiančius Rytus —„Samprotavimų" skyrius, o šie, nors to ilgai nebuvo pastebėta, įvedė į anksčiau minėtų *meninių* kūrinių laboratoriją.

Bet grįžkime į kunigaikštienės diu Men miegamąjį...

So savininkės būta protingos, įžvalgios, daug mačiusios bei patyrusios. Todėl, be abejonės, „Memnonas"— būsimasis „Zadigas"— ją sužavėjo ne vien sąmoju, žaižaruojančia linksmybe, neišsenkančia išmone, dailiu stiliumi... Senoji dama negalėjo neįspėti, jog paantraštė „rytietiška legenda" tėra kamufliažas, už kurio slypi Paryžiaus ir karaliaus rūmų tikrųjų papročių vaizdavimas, o pasakos forma juos daro dar absurdiškesnius ir juokingesnius. Autorius parodė blogį, žvelgiant į jį svetimšalio, protingo jaunuolio iš Babilono, akimis, visuotinį vergavimą rūmuose, net karaliaus, nes jis ne valdė, o buvo valdomas, parodė rekvizavimą, parsidavėliškumą, kvailumą, pavydą, pataikūniškumą kaip geriausią kelią į karjerą.

Kunigaikštienė veikiausiai numanė, jog apysaka ir autobiografiška. Svarbiausią veikėją Volteras suprojektavo iš savęs paties 1745—1747 metais: akademiko, karaliaus istoriografo, karaliaus budinčiojo rūmininko. Ši apysaka, kaip ir didžiuma kitų, turi labai daug asmeniško. Joje parodoma ne tik išorinės aplinkybės, bet ir paties autoriaus vidinis pasaulis: Volteras abejojantis, nusiviliantis rūmų gyvenimu, Volteras mąstantis apie gyvenimo sudėtingumą, Volteras praradęs tikėjimą moters meile ir ištikimybe. Pradžioje jis vaizduoja markizę diu Šatle, paskui ponią Deni. Gerokai iki išspausdinant Voltero laiškus dukterėčiai-meilužei, jis jau buvo pateikęs dviejuose „Zadigo" skyriuose jos neištikimybės paveikslus, tuo vildamasis sutūrėti Mari Luizą nuo panašių dalykų ateityje.

Svarbiausio veikėjo kelionės — šią formą Volteras itin dažnai pasirenka savo filosofinėms apysakoms — leidžia jam kuo plačiau apžvelgti gyvenimą; svetimšalis pastebi daugiau negu nuolatinio šalies gyventojo apsipratusi akis. Supašalietinimo būdu (Viktoro Šklovskio terminas, reiškiąs gaivų žvilgsnį) autorius

gali raiškiau ir kandžiau parodyti ką nori. Tas puikiausiai tinka ir „Zadigui".

Be to, įdomi ir virtuoziška forma padeda suprantamiau išreikšti filosofinį turinį, o veikėjų aptaisymas rytietiškais drabužiais — kelti likimo problemą, rytų filosofijos problemą. Užtat antrasis apysakos pavadinimas ir yra „Likimas". Bet „Zadige" Volteras jau *kritikuoja* Leibnico filosofinį mokymą (jis suartėja su rytų filosofija), nors dažnai ši kritika buvo laikoma teigimu.

Iš pradžių autorius su savo herojum pasikliauja likimu. Kas yra šioji žemė, kur visa atrodo atsitiktina, kur dėl Zadigo klaidos ir arklys pasiklysta, išsigelbėja tik per papūgą?

Volteras žino klasikinio providencializmo (*providentia* — apvaizda, numatymas) atsakymą į visą pasaulio blogį, žino savo priešininkų, be to, Sirėjaus filosofų, atsakymus ir įdeda juos į angelo atsiskyrėlio lūpas. Jis skamba dar ne taip, kaip vėliau skambės Pangloso formulė, bet jau arti jos: „Nėra to blogo, kuris neišeitų į gera."

Bet pats autorius palaiko ne atsiskyrėlį, o savo herojų. „O jei,— tarė Zadigas,— viešpatautų tik gėris ir nebūtų blogio?" Kad atsakytų į naivų klausimą, atsiskyrėlis ilgai samprotauja, tvirtindamas, jog tai būtų jau kitas pasaulis, jog atsitiktinumas neegzistuoja, nes viskas yra nulemta. Zadigas norėtų jam paprieštarauti, tačiau vos ištaria „bet", angelas (kituose vertimuose — genijus) pakyla į dešimtąjį dangų, iš aukštybių tesušukęs: „Keliauk į Babiloną!"

Zadigas taip ir padaro, ir viskas baigiasi gerai, kaip ir turi baigtis pasakoje. Tik ši gerovė dvelkia ironija. Rimtas vien Zadigo atsakymas į vyriausiojo žynio klausimą, užduotą riteriams per sumanumo varžybas.

Klausimas toks: „Koks daiktas pasaulyje yra ilgiausias ir trumpiausias, greičiausias ir lėčiausias, smulkiausiai dalijasi ir plačiausiai tęsiasi, mažiausiai paisomas ir labiausiai apgailimas, be ko niekas negali įvykti, kas naikina visa, kas menka, ir gaivina visa, kas didu?"

Atsakymai buvo įvairūs: „Žemė", „Laimė", „Šviesa".

Zadigas atsakė: „Laikas" — ir paaiškino: „...nieko nėra ilgesnio už laiką, nes jis amžinybės matas, nieko nėra trumpesnio už jį, nes mums jo trūksta įgyvendinti savo siekiams; nie-

ko nėra lėtesnio tam, kuris laukia; nieko nėra greitesnio tam, kuris džiaugiasi malonumais; jis tęsiasi iki begalybės didžiuose dalykuose ir be galo smulkiai dalijasi mažuose; žmonės jo nepaiso, bet visi apgaili, kad greit prabėga; viskas vyksta laike; jis skandina užmirštyje tai, kas nėra verta palikuonių atminties, ir teikia amžinumą didiems dalykams."

Šis atsakymas nukreiptas prieš Dekartą ir kartezianizmą; tokį atsakymą įdėti į savo veikėjų lūpas galėjo tik „Samprotavimų apie tautų papročius ir dvasią" bei „Liudviko XIV amžiaus" autorius.

Rene Pomo, kalbėdamas apie Voltero filosofinių apysakų autobiografiškumą ir realų gyvenimišką pagrindą, apie autoriaus saviraišką jose, neklysta teigdamas: „...maža pasakyti, kad jo protagonistai — autoriaus ruporai. Jie — tai jis pats. Voltero personažų pagrindas — jo paties aktyvumas, nepaliaujama jo kritika..." Čia galima pridurti — aktyvumas siekiant pertvarkyti pasaulį, užuot pripažinus, kad visa yra nulemta ir priklauso nuo žmogaus valios, bei raminantis, jog viskas kuo puikiausia šiame visų geriausiame pasaulyje.

Kitose filosofinėse apysakose Volteras ne sykį grįš prie Leibnico angelo atsiskyrėlio. Panglosas turi ir vyresniųjų brolių. Toliau dar papasakosiu apie Voltero filosofines apysakas.

Na, o dabar, kalbant apie pirmąją apysaką (su tuo, kad ji pirmoji, kai kurie Rene Pomo pirmtakai nesutinka; jie tvirtina, jog „Babuko vizija", „Sankta Kozi", „Žvairakis nešikas" buvo parašyti už ją anksčiau), reikia šį tą pridurti.

Zadigas — tai ir privatus asmuo, ir neištikimų žmonų vyras, ir pirmasis karaliaus ministras, ir vergas, vėliau išlaisvintas, ir pretendentas į sostą, pagaliau karalius ir Astartės išrinktasis, tai yra įvairiausių aspektų žmogus. Patirdamas visus šiuos pasikeitimus, jis nesiliauja mąstęs. Jo, žmogaus, *apdovanoto tikrosiomis dorybėmis* (jos išvardintos apysakos pradžioje), leitmotyvas — kaip iškovoti iš likimo laimę, kurios nusipelnęs? Tai ir bendras klausimas, filosofo klausimas, aprėpiąs visą žmoniją ir įkūnijąs autoriaus saviraišką — juk jam likimas taip pat lėmė daugybę metamorfozių.

Saviraiška, autoriaus asmenybės dalyvavimas — būtinas žanro bruožas. Romano autorius gali kūrinyje lyg ir neegzistuoti. Dažniausiai jis taip ir daro, jei romane nėra lyrinių nukry-

pimų. Bet pasakotojo, pasakininko „aš" yra būtinas. Jis kišasi į veiksmą, aiškina, samprotauja, su skaitytoju dalijasi nuomone.

Lygiai taip natūraliai pasakininkas gali panaudoti stebuklus ir metamorfozes, kas anaiptol neprieštarauja jo pasakojimo tikroviškumui. Kai Volteras filosofinėms apysakoms (toli gražu ne visoms) suteikia pasakos formą, jis nevengia tradicinių pasakos atributų, pavyzdžiui, įprastinės pradžios: „Vieną kartą ten ir ten gyveno tas ir tas."

Volteras, pavyzdžiui, rašo: „Vienoje tų planetų, kurios sukasi aplink žvaigždę, vadinamą Sirijum, gyveno didžiai išmintingas jaunuolis..." („Mikromegas").

„Zadigas, arba Likimas" prasideda „Aprobacija", kur į pirmą vietą keliamas pasakotojas (jame lengva atpažinti autorių): „Aš, žemiau pasirašiusis, pagarsėjęs kaip mokslininkas ir netgi kaip protingas vyras, radau šį rankraštį, perskaičiau, ir jis prieš mano valią pasirodė man įdomus, linksmas, pamokantis..." Po to eina dedikacinis laiškas sultonei Šeraa, tai yra markizei de Pompadur,— šios dedikacijos, kartoju, So pilyje dar nebuvo,— ir, galiausiai, pirmas skyrius, kurio pradžia įprasta pasakoms: „Karaliaus Moabdaro laikais Babilone gyveno jaunuolis, vardu Zadigas, kurio nepaprastus gabumus dar labiau išlavino auklėjimas. Nors buvo jis turtingas ir jaunas, tačiau mokėjo valdyti savo aistras, niekuo nesididžiavo, nesistengė visada pasirodyti teisus ir mokėjo gerbti žmonių silpnybes." (Toliau išvardijami veikėjo gerieji bruožai, iš kurių svarbiausias — pakantumas, būdingas Volterui.)

Kas nežino Voltero posakio: „Visi žanrai geri, išskyrus nuobodų"? Deja, šito negalima pasakyti apie jo paties tragedijas ir „Henriadą". Bet filosofinės apysakos, taip pat „Orleano mergelė", be abejonės, yra sukurtos žmogaus, kuris nemėgo nei pats nuobodžiauti, nei leisti nuobodžiauti kitiems. Klausytojai, o po to skaitytojai, leipte leipdavo juokais iš linksmų jo išmonių.

Paskaitykime kokį „Zadigo" skyrių — kad ir „Basiliską". Herojus joja per Aziją. Staiga išvysta įdomų reginį: pasilenkusios moterys kažko ieško ant žemės. Paaiškėja, kad jos ieško basilisko, kad yra valdovo Ogulo vergės. Jis serga, ir gydytojas liepė jam vartoti kaip vaistą basiliską, virtą rožių vandenyje.

Iš teisybės tokio gyvūno gamtoje nėra. O valdovas pažadėjo susituokti su verge, kuri suras tai, ko surasti neįmanoma.

Tokių keistybių bei absurdo festivalius Volteras rengia nuolatos, nes čia jo filosofija randa geriausią išraišką: pasaulis yra sutvarkytas neprotingai, kupinas nesąmonių. Žaisdamas su klausytojais — pats žanras reikalauja sau klausytojo — šį netikėtumų žaidimą, Volteras nepamiršta filosofijos. Pasakotojo išmoningumas rungiasi su įtemptu autoriaus minties darbu, versdamas susimąstyti ir klausytoją, ir skaitytoją. Nėra abejonės, kad susimąstydavo ir senoji kunigaikštienė diu Men.

Volteras priverčia savo Zadigą pavaikščioti ne tik po Babiloną ir Egiptą, bet ir po tikro tuolaikinio prancūzų gyvenimo viršūnes ir žemumas, suvokti pasaulį tvarkančius visuotinius dėsnius.

Nereikia pamiršti, jog Volteras prisilaikydavo bendros literatūrinės tėkmės. Jis neatsitiktinai ėmė rašyti filosofines apysakas-pasakas penktojo dešimtmečio antrojoje pusėje — kaip pasakotojas pasireiškė dar „Karolio XII istorijoje" ir ypač „Filosofiniuose laiškuose" ketvirtajame dešimtmetyje.

Ivonas Belavalis straipsnyje „Filosofinė pasaka" šio žanro apogėjų priskiria XVIII amžiui ir retoriškai klausia, ar jo nenulėmusi Švietimo dvasia. Tiesa, po to tyrinėtojas literatūros ir filosofinės minties judėjimą pasuka atgal ir prisimena Fenelono „Telemacho nuotykius", Siraną de Beržeraką, Rable, „Tilį Ulenšpigelį", Gracianą, Bokačą, Margaritą Navarietę, kitus rašytojus bei įvairių tautų ir ankstesnių amžių kūrinius. Bet iškelia XVIII šimtmečio filosofinę pasaką: „Tokio pasakos formos susiliejimo su filosofija nebuvo ir negalėjo būti,— rašo jis,— kol nepraėjo metafizikos mada."

Prie to reikia pridurti, kad pats žanro pavadinimas tiko filosofijos sampratai XVIII amžiuje ir kad lengvapėdė pasaka buvo pamėgtas rokoko stiliaus žanras. Užtat tuometinėje Prancūzijoje tokį pasisekimą turėjo ne tik Gorbelo „Rytų biblioteka", bet ir kitos „bibliotekos"— kinų, arabų, persų.

Švietimas sugebėjo panaudoti pasaką savo idėjoms tarnauti.

Volterą nuolat kaltindavo neoriginalumu. Šį priekaištą adresuodavo ir jo „pasakoms". Be abejonės, filosofines pasakas arba apysakas rašė ne jis vienas, ir juo labiau nebuvo pirmasis. Šiame žanre, kaip ir kituose, Volteras turėjo mokinių ir pirmtakų, turėjo ir literatūrinių kaimynų, taip pat pasakinin-

kų ir pasakotojų. Prancūzų žodis *conteur* reiškia ir viena, ir kita.

Jau „Filosofiniuose laiškuose" juntama „Tūkstančio ir vienos nakties" įtaka, be to, Svifto ir Rable poveikis. „Laiškuose" Volteras pratęsė ir Fontenelį, gebantį komiškai pasakoti apie rimčiausius dalykus. Neišvengė jo filosofinės pasakos ir Monteskje „Persų laiškų" veikmės.

Tačiau „Zadigą, arba Likimą", kaip vėliau „Kandidą", „Atviraširdį", „Babilono princesę", parašė ir parašyti tegalėjo tiktai Volteras.

Bet grįžkime į kunigaikštienės diu Men pilį, kol vargšas tremtinys ten dar slapstosi nuo karalienės rūstybės.

Jam čia kuriant pirmąsias apysakas, Emili sumokėjo didžiulę kortų skolą — juk sprukti iš Fontenblo vertė ir pralоštieji 80 000 livrų — ir padarė, ką galėjo, kad tik karaliaus rūmai pamirštų neatsargią pastabą apie tituluotus sukčius.

Galų gale markizei pavyko išvaduoti Volterą iš So pilies, kur jis tebesislapstė,— matyt, dėl to ir pasklido teisybė arba legenda apie jo kamarėlę ir nuleistas žaliuzijas.

Bet į prancūzų karaliaus rūmus jis nebegrįžo.

Taip baigiasi šis jo gyvenimo tarpas, šis knygos skyrius.

7 skyrius

PASKUTINIEJI METAI

Visiems laikams išsiskyręs su Liudviko XV rūmais, Volteras priėmė karaliaus uošvio kvietimą ir ištisus 1748-uosius ir pusę kitų metų drauge su Emili išgyveno Liunevilyje. Sirėjus taip pat nebuvo visiškai paliktas.

Netekęs vilties įžengti į Lenkijos sostą ir palydėjęs geroką dalį ambicijų, mažutės Lotaringijos valdovas visgi neatsisakė pretenzijų į karūną. Todėl galima sakyti, jog Volteras ir Emili iškeitė didįjį Versalį į mažąjį.

Bet dar labiau Liunevilis priminė Potsdamą. Stanislovas Leščinskis, kaip ir prūsų karalius, taip pat troško būti išminčius soste ir net pranoko Fridrichą II domėjimusi filosofija, literatūra ir mokslais. Jo rūmuose buvo „mašinų salė" su tobuliausiais tuo metu teleskopais, mikroskopais bei kitais prietaisais.

Kadangi kunigaikštystės valdymui jis neskyrė itin daug laiko, nevengė iš aukštybių nusileisti į žemę: mielai rūpinosi savo laukais, sodu, paukštide ir domėjosi įvairiomis priemonėmis, padedančiomis tobulinti žemės ūkį.

Stanislovo Leščinskio favoritė ponia de Bufler buvo ištikima savo meilužiui ir dabar, kai sėkmė nuo jo nusisuko: apgaubė jį švelnumu, dėmesiu, rūpesčiu nelyginant tikrą Lenkijos karalių. Ir buvo ne mažiau svetinga už patį Liunevilio valdytoją.

Užtat mažuosiuose rūmuose buvo kur kas malonesnė atmosfera negu Versalyje ir Fontenblo; taigi priėmęs kvietimą, Volteras krimstis negavo.

Na, o Leščinskis pasidarė dar aistringesnis filosofo gerbėjas, kai šį ėmė persekioti Prancūzijos karalienė.

Marija buvo pernelyg dievobaiminga. Stanislovas, atvirkščiai, labiau linko į skepticizmą, o religiniais įsitikinimais — į deizmą. Pripažindamas dievo buvimą, jis anaiptol nelenkė galvos prieš jo tarnus žemėje, tai yra prieš dvasininkiją.

Taigi nėra ko stebėtis, kad tokia Lotaringijos valdovo galvosena pelnė jam juo didesnę Voltero simpatiją. Volterui patiko gyventi Liunevilyje. Jis daug laiko praleisdavo su šeimininku ir Emili „mašinų salėje", nesitraukdamas nuo teleskopo ir mikroskopo. Gulti eidavo tik lig valiai atsišnekėjęs su rūmų valdovu; pokalbiai teikė peno tiek širdžiai, tiek protui. Nuo politikos jie pereidavo prie religijos, nuo filosofijos — prie literatūros, neaplenkdavo dievo, smerkdavo nepakantą ir svajodavo apie toleranciją. Abu gerokai užveždavo jėzuitams ir kiekvieną pokalbį baigdavo apgailestavimais dėl daugelio žmonijos atstovų beprotiškumo.

Jau žinome, kad čia buvo rašomos ir skaitomos naujos filosofinės apysakos.

Gyventi Liunevilyje buvo išties smagu ir miela; filosofą ir jo bičiulę gaubė komfortas ir svetingumas — regis, ko daugiau norėti po Versalio intrigų ir So vienumos, tepaįvairintos kunigaikštienės diu Men palankumo ir darbo? Tačiau net ir čionai Voltero laimė pasirodė esanti trumpalaikė ir nepatvari. Per greitai ėmė gadinti nuotaiką blogos žinios iš Paryžiaus.

Voltero priešai nenurimo. Dabar jie nutarė pulti jo senas pjeses ir perkurtą tragediją „Semiramidė". Iki nevilties jau-

dindamasis dėl paskutinio savo plunksnos kūdikio, Volteras — nors ir kaip keista — kreipėsi į Prancūzijos karalienę prašydamas paremti „Semiramidę". Karalienė tebebuvo abejinga ir net nesiteikė atsakyti. Tuomet Volteras paprašė pagalbos markizę de Pompadur. Ji pažadėjo pjesę perskaityti, bet pažadas liko tik pažadas...

Nesulaukdamas žinių iš Paryžiaus ir nerimaudamas dėl tragedijos likimo, Volteras ryžosi slapčia nukakti į sostinę. Emili šį sykį nesutiko jo lydėti. Jis išvyko su savo sekretorium Lonšanu ir nusprendė niekur nesirodyti, tik „Prokopo" kavinėje, kur nuolatos rinkosi literatai, filosofai, mokslininkai. Kad liktų nepastebėtas ir neatpažintas, Volteras įsitaisė tamsioje kertėje ir per kiaurą vakarą iki sočiai prisiklausė apie savo priešų intrigas. Grįžo į Liunevilį taip ir nieko nenuveikęs, užtat visiškas ligonis.

Liko dar vienas užtarėjas — Fridrichas II. Tačiau Prūsijos karalius širdo ant Voltero, kad šis atidavė pirmenybę markizei diu Šatle ir kad liovėsi rašęs eiles. Karūnuotas mokinys vertino mokytojo istorinius kūrinius, bet į „nerimtą" jo prozą žiūrėjo šnairai.

Volteras jam atsilygino komplimentu: „Jūsų didenybė pats kuriate puikias eiles." Fridrichas iš tiesų rašė eiles, rašė prancūziškai, tik vargu ar jos buvo vertos epiteto „puikios".

Nė neketindamas remti „Semiramidės", sosto išminčius tikėjosi, kad nauji nemalonumai Paryžiuje privers Volterą persikelti į Potsdamą. „Atvažiuokite,— rašė jis,— atvažiuokite be dantų, be ausų, be akių, jeigu jau negalite atvažiuoti sveikas." Bet ir šis karaliaus vylius nebuvo sėkmingas.

Tuo tarpu Voltero tykojo dar viena bėda, kurią įsitaisė per savo neapdairumą. Jis pristatė Emili jauną, dailų, patrauklų karininką ir literatą markizą de Sen Lamberą, nė iš tolo nenujausdamas, kuo ši pažintis baigsis.

Markizė iškart susidomėjo naujuoju pažįstamu ir, negana to, jį aistringai pamilo, nors buvo dešimčia metų vyresnė. Juk Volteras negalėjo pasigirti nei konkurento jaunatve nei grožiu.

Per visokiausias gudrybes Emili pasisekė savo geismą patenkinti, ir ji vylėsi viską išsaugosianti paslaptyje.

Apie tai, kaip Volteras išaiškino apgavystę, esama nemaža versijų. Patikėkime jo sekretoriumi Lonšanu. Kartą Volteras visai atsitiktinai užsuko į markizės diu Šatle kambarį, kur ji užsiiminėdavo mokslu ir filosofija, ir staiga aptiko porelę. Tai, ką ji veikė, nė iš tolo nesirišo nei su mokslu, nei su filosofija.

Pagautas įsiūčio dėl neištikimybės ir apvilto pasitikėjimo (konkurentą jis laikė savo draugu), Volteras paleido Sen Lamberò adresu užgauliausias tiradas, trumpai drūtai tariant, išplūdo jį paskutiniais žodžiais. Tačiau ir markizas neliko pėsčias.

Tada Volteras paklausė, ar šis sutinkąs jam duoti satisfakciją? Atsakymo mes nežinome. Matyt, markizas nepasekė ševalje de Roano pėdomis, dvikovos neatsisakė.

O kol kas visi trys privalėjo kuo greičiau išsivažinėti. Volteras liepė Lonšanui įsakyti, kad tuojau pakinkytų karietą. Bet šis jau buvo pripratęs prie patrono pykčio protrūkių, todėl prieš pildydamas paliepimą nuėjo pasitarti su markize diu Šatle. Ši patarė pasakyti, jog karietą reikia taisyti.

Volteras, laukdamas kelionės ir sunegalavęs iš apmaudo ir nuoskaudos, atsigulė miegamajame. Iš pradžių Lonšanas jam pranešė, kad karietą reikia taisyti. Po to į kambarį įėjo Emili. Ji kalbėjo daug ir ilgai, pirma angliškai, paskui prancūziškai. Iš pradžių Volteras ir girdėti nieko nenorėjo: viską matęs savo paties akimis, tad kokie dar gali būti pasiaiškinimai?! Nors jau būtų tai pasistengę nuslėpti! Ko gero, pastarasis dalykas labiausiai jį žeidė.

Bet Emili nenutilo. Ji neneigė akivaizdaus fakto. Tačiau pavyduolis buvo priverstas išklausyti jos argumentus. Taip, ji mylinti vieną Volterą. Bet kuo labiau mylinti, tuo labiau branginanti jo sveikatą.

— Jūs pats,— kalbėjo markizė,— savo sveikatai skyrėte kur kas daugiau dėmesio negu man, įsivedėte griežtą režimą, nuo kurio nenukrypdavote nė per plauką.

Taigi Volteras suprato: markizė tikėjosi, kad kaip tik dėl šios priežasties bičiulis neįsižeis, jei jo vietą jos lovoje užims kuris draugas. Ištikimybės laužytoja, pasirodo, tiktai tausojusi paliegusį senelį!

Markizė išdėjo visa, ką turėjo širdyje. Abu ilgai tylėjo — tol, kol Volterui praėjo įsiūtis. Ne veltui jis buvo mąstytojas,

įpratęs į viską žiūrėti filosofiškai. Jau žinome, kad jis ne vieną ir ne du kartus buvo atleidęs savo draugams ir meilužėms už neištikimybę.

Volteras pripažino markizę esant teisią. Juk iš tiesų jis nebe pirmos jaunystės ir amžinai serga. O ji geidžia meilės, kurios jis nepajėgia suteikti. Be to, žinome ir tai, ko net neįtarė Emili, bet ką puikiai žinojo pats Volteras: jau ketveri metai jis buvo savo dievinamos ponios Deni meilužis. Ar tik ne dėl šios priežasties jo būta tokio nuolaidaus?

Žodžiu, dabar jis jau kaltino markizę ir de Sen Lamberą tik tuo, kad šie nemokėję nuslėpti savo meilės ryšio. Ilgainiui liovėsi kaltinęs ir dėl šios nuodėmės. Juodu su Emili išsiskyrė geruoju.

Jai išėjus, po kiek laiko į duris vėl pabeldė. Į kambarį įžengė Sen Lamberas prašyti atleidimo už piktus žodžius. Tada Volteras pats ėmė atsiprašinėti ir baigė taip:

— Ne mano, o jūsų metai skirti meilei ir malonumui. Tad nesnauskit, kol dar jaunas!

Jųdviejų pasiaiškinimas taip pat baigėsi apsikabinimu ir amžinos bičiulystės patikinimais. Kitą dieną trijulė kaip paprastai vakarieniavo drauge.

Gruodžio mėnesį markizė diu Šatle ir Volteras parkeliavo į Sirėjų. Gyvenimas plaukė pirmykšte ramia vaga, kol vieną dieną markizė jam pirmam prisipažino: ji, keturiasdešimt trejų metų moteris, laukiasi kūdikio. Kas jo tėvas, nereikėjo nė aiškinti.

Juodu išsikvietė į Sirėjų Sen Lamberą (šis abejingai delsė), ir visi trys ėmė sukti galvas, kaip įteisinti būsimą kūdikį. Volteras pasiūlė įtikinti markizą diu Šatle, jog kūdikis esąs jo. Uždavinys buvo ne iš lengvųjų: Emili jau seniai nepalaikė intymių santykių su savo vyru. Ir vis dėlto jie pasiekė, ko norėjo.

Markizė parašė į Dižoną, kur buvo jos vyras su savo pulku, ir lipšniausiais žodžiais pakvietė jį parvažiuoti į Sirėjų. Jis tučtuojau grįžo ir, radęs pilyje Volterą ir Sen Lamberą, pajuto pastarajam pavydą, bet paskui buvo didžiai patenkintas: tokių malonių pašnekovų dar nebuvo turėjęs.

Emili apsimetė esanti be galo laiminga sulaukusi vyro. Žinodama, kad kelias į jo širdį eina per skrandį, ištaisė ne šiaip

vakarienę, o tikrą puotą. Markizas kaip paprastai nesiskundė apetito stoka ir valgius bei gėrimus, nuo kurių stalas lūžo, kirto ir gėrė net ausys linko. Didelį malonumą vargšeliui teikė ir užstalės pokalbis: dar niekas su tokia atida nesiklausė jo pasakojimų apie karo žygius ir kareivinių anekdotų. Savo ruožtu ir Volteras paporino daugybę įdomių istorijų. O daugiausia nuveikė šampanas, kuris tą vakarą liete liejosi; didžiumą butelių, aišku, išmaukė markizas diu Šatle. Emili be jokio vargo įtikino vyrą, kad ji vėl, kaip kadaise, jam neabejinga.

Nuo tos nakties juodu įsikūrė bendruose apartamentuose, kur svarbiausias kambarys, žinoma, buvo miegamasis. O po kelių savaičių Emili prisipažino sugrąžintam į vedybinį gyvenimą vyrui, kad laukiasi kūdikio.

Vyras iš džiaugsmo pametė galvą — nes argi reikia geresnio įrodymo, kad jis vėl turi tikrą šeimą,— ir kur pasisukęs pasakojo apie laukiamą vedybinio gyvenimo įvykį. Sveikinimai ateidavo iš už daugybės mylių,— rodės, tai žinojo visa apylinkė.

Pagaliau „laimingajam tėvui" nusibodo Sirėjaus malonūmai, be to, jo šaukėsi paliktas pulkas. Markizas diu Šatle išvyko atgal į Dižoną. Markizas de Sen Lamberas taip pat nepanoro užsibūti Šatle. Liunevilyje jo laukė kita, matyt, labiau geidžiama, širdies dama.

Netrukus Volteras su Emili taip pat paliko pilį: abu išvažiavo į Paryžių. Bet priartėjus gimdymo metui, juodu grįžo į Liunevilį, kad būtų netoli tikrojo kūdikio tėvo. Volteras nepaprastai rūpinosi nėščia markize.

Fridrichas II, žinojęs šią istoriją, buvo labai nepatenkintas ir rašė draugui: markizė gimdysianti tik rugsėjį, todėl iki tol jam būti šalia jos visai nereikią, tegu važiuojąs kuo greičiau į Potsdamą. Volteras nesąs pribuvėja, naujagimis puikiausiai ateisiąs į šį pasaulį ir be jo pagalbos, juoba kad ne jis tikrasis tėvas.

Volteras jam atsakė ne mažiau griežtai. Taip, ne jis davęs kūdikiui gyvybę, ir jis nei pribuvėja, nei gydytojas, bet netgi dėl jo didenybės nepaliksiąs brangios moters, kuri rugsėjį galinti ir mirti. Turint tiek metų ir po tokios ilgos pertraukos — paskutinį kartą ji gimdžiusi 1732-aisiais — gresiąs didelis pavojus.

Voltero taurumas ir atsidavimas savo bičiulei tuo labiau

kelia nuostabą, kad Emili jaudinosi ne tiek dėl artėjančio gimdymo, kiek dėl Sen Lambero atšalimo: ji vis dar aistringai jį mylėjo ir puoselėjo trumpalaikės laimės saldžius prisiminimus.

Tuo tarpu Volteras vis labiau jaudinosi ir nepalikdavo markizės nė vienai dienai.

Ne mažiau nuostabu, kad markizė iki pat paskutinės akimirkos nepaliovė dirbti. Ji net ir pagimdė sėdėdama prie sekreterio. Tarnaitė vos suspėjo atbėgti; naujagimį paguldė ant Niutono tomo, kurį Emili norėjo „perkrimsti" *(Volteras)*, ir tik po to — į lopšį, o gimdyvę — į lovą.

Kūdikis mirė po kelių dienų, o motinai prasidėjo pogimdyminė karštinė. Netrukus parvažiavo vyras. Visi trys — markizas diu Šatle, Volteras ir markizas Sen Lamberas — budėjo prie ligonės lovos. Ja labai rūpinosi ir Leščinskis, ir Bufler.

Jos mirtis anaiptol nebuvo neišvengiama. Tačiau tvyrojo dideli karščiai. Emili neapdairiai išgėrė ledinio oranžado, kuris ją ir pražudė. Matyt, įsimetė plaučių uždegimas. Dar buvo vilties, kad vis dėlto pasveiks, nes krizė praėjo, ji ėmė taisytis. Tačiau vieną vakarą ligonę užpuolė baisus kosulys. Užpuolė ir ūmai nutrūko... Sen Lamberas pamanė, kad ji apalpo, ir mėgino atgaivinti. Veltui. Tuomet jis nubėgo ieškoti, o gal liepė pakviesti Volterą, markizą diu Šatle, Leščinskį, Bufler... Deja, Emili buvo ne nualpusi, o mirusi.

Volteras neatsiminė, kaip išsvyravo iš markizės kambario, kaip neteko sąmonės.

Atsipeikėjęs pakvietė ištikimąjį Lonšaną, paprašė jį numauti nuo velionės piršto žiedą, kuriame buvo įtaisytas jo portretas, ir atnešti jam. Po kelių minučių Lonšanas grįžo be žiedo ir ilgai nesiryžo prabilti.

— Žiede ne jūsų portretas, pone,— galop pasakė,— o Sen Lambero.

Volteras reagavo gana netikėtai.

— Tokios jau moterys,— tarė.— Nesistebėkit, mano drauge. Kadaise markizės žiede aš pakeičiau kunigaikštį de Rišelje, o mane pakeitė markizas Sen Lamberas. Tai dėsninga, toks jau pasaulis.

Tai nereiškė, kad Volteras nesisielojo dėl moters, kuri iš teisybės mirė per jam sulaužytą ištikimybę. Atvirkščiai, jis ilgai negalėjo rasti paguodos.

Voltero gyvenimo etapas Sirėjaus pilyje baigėsi. Iš markizo diu Šatle jis gavo kuklią sumą — kompensaciją už tai, kad apleistą pilį pavertė rūmais ir moksline laboratorija. Daugiau jis niekada čia negrįš.

Dabar jau galima apibendrinti jo penkiolika pragyventų su Emili metų. Be abejo, jos įtaka Volterui buvo didelė, nors ne visada atitiko jo interesus. Emili darė visa, kad jis galėtų daug ir sklandžiai dirbti. Tai Volteras prisimindavo su dėkingumu. O iš kiek pavojų buvo jį ištraukusi! Gal net po šiai dienai tebesėdėtų Bastilijoje?! Ir kiek metų buvo su ja laimingas!

Tačiau markizė jam ir nusikalto... Ne tiek todėl, kad pamilo jaunesnį ir dailesnį vyrą. Juk dėl Emili Volteras ne visai ištesėjo „Filosofiniuose laiškuose" duotą pažadą — visomis išgalėmis kovoti prieš atgyvenusį režimą. Per tuos metus, taikydamasis prie Emili mokslinių interesų, jis labai gilinosi į gamtos mokslus, fiziką, matematiką; nors tai turėjo naudos svarbiausioms jo mūzoms — literatūrai, istorijai, filosofijai, bet atitraukdavo jo protą ir atimdavo daug laiko.

Antra vertus, markizė svyravo tarp susižavėjimo Leibnicu ir ištikimybės Niutonui. Ginčydamasis su ja ir jos mokytojais, Leibnico pasekėjais, Volteras susidarė neigiamą požiūrį į doktriną „viskas kuo puikiausia šiame visų geriausiame iš galimų pasaulių". Užtat juodu su Emili ėjo greta, veikliai propaguodami Niutono mokymą ir demaskuodami kartezianizmą.

Pataikavimas monarchams, vaikymasis karališkų rangų, siekimas akademiko kėdės — visa tai irgi ne be markizės įtakos. Bet jeigu pagalvosime, kad gyvenimas Paryžiuje, Versalyje ir Fontenblo Volterui buvo puiki mokykla, kad be šito jis nebūtų sukūręs filosofinių apysakų ir pasakų pirmojo ciklo, imsime pritarti Panglosui arba prisiminsime priežodį: „Nėra to blogo, kuris neišeitų į gera."

Šiaip ar taip, anie penkiolika metų nepraėjo be naudos. Jeigu 1734-aisiais Volteras atvyko į Sirėjų jau kaip išgarsėjęs rašytojas, filosofas, mokslininkas, amžininkų labai vertinamų kūrinių autorius (kai kurie tų kūrinių išlaikė amžių bandymą), tai 1749-aisiais jis paliko pilį jau kaip pasaulinio garso mąstytojas ir menininkas. Bet čia dar nėra jo viršūnė. Septintasis dešimtmetis, kada į ją įkops, dar priešaky...

O dabar Volterui be galo, be krašto sunku. Netekties sielvarto, regis, niekas negali paguosti. Veikiausiai dabar nė ne-

prisimena ponios Deni, jausdamasis beviltiškai senas ir paliegęs.

Kone visus markizės diu Šatle laiškus jis sunaikino, ir jie neišliko. Jo paties laiškus dieviškajai Emili pavyko aptikti tik po dviejų su puse šimtmečių, kiek anksčiau negu jo meilės laiškus dukterėčiai. Tada jie buvo išspausdinti atskira knyga ir Bestermano „Voltero korespondencijoje". Pastarosiose yra ir laiškai draugams apie patirtą netektį.

IV DALIS

1 skyrius

VASAROS, RUDENYS, ŽIEMOS...

Jeigu Liudviko XV Prancūziją buvo galima pavadinti „Zadigo" šalimi, tai juo labiau Fridricho II Prūsiją —„Kandido" šalimi. Ši Voltero svarbiausia apysaka ir prasideda kitaip pavadintos Prūsijos aprašymu. Apysaka, beje, buvo sukurta daug vėliau, ir autorius joje sukaupė ne vien įspūdžius, kuriuos jis patyrė gyvendamas Berlyne ir Potsdame. Tačiau be trejų Prūsijoje praleistų metų nebūtų buvę nei „Kandido", nei, žinoma, „Pono Voltero gyvenimo memuarų, parašytų jo paties", kur daugiausia vietos užima Fridrichas II ir jo šalis.

Rodos, lyg ir būtų nesunku atsakyti į klausimą, dėl ko Volteras 1750 metais galiausiai priėmė Fridricho II kvietimą keltis pas jį. Mirė Emili, ir Prancūzijos karaliaus rūmų persekiojamas filosofas, rodės, tuoj puls į glėbį jos konkurentui ir įsikurs jo rūmuose.

Ilgalaikė Voltero ir kronprinco, vėliau karaliaus, draugystė buvo peržengusi asmeninių santykių ribas. Pagal XVIII amžiaus madą ji buvo vieša, be to, istorinis reiškinys. Fridrichas II, pats filosofas ir poetas, bent jau turėjęs tokią reputaciją, susidomėjo pirmuoju Europos rašytoju, istoriku, filosofu dar nuo „Karolio XII" ir „Anglų laiškų". Volterui savo ruožtu imponavo ne tik jo mokinio ir jaunesniojo draugo mėlynas kraujas. Jis tikėjo, kad „Šiaurės Saliamonas" praktiškai įkūnys apšviestojo absoliutizmo idėjas, ir neklydo jį priskirdamas prie žymiausių istorinių savo šimtmečio asmenybių. Štai dėl to juodu nuo pat pradžios susirašinėjo kaip įsimylėjėliai ir per pirmą susitikimą susižavėjo vienas kitu. Ir vėliau, kai Volteras jau gyveno Berlyne ir Potsdame, ypač pirmaisiais mėnesiais ir tuo metu, kai susiginčiję juodu susitaikydavo, būta daug meilių laiškų ir širdingų pokalbių. Pykdavosi juodu ne tik susidūrus charakte-

riams, kurie tiek vieno, tiek kito buvo sunkūs ir aikštingi, bet ir dėl skirtingų pažiūrų. Tačiau ir tada, kai, rodės, juodu susipyko visiems laikams, po septynerių metų susitaikė, ir Volteras — teisybės ir religinio pakantumo advokatas — Fridricho asmenyje dažnai rasdavo sąjungininką. Susitaikę nebenutraukė korespondencijos, ir vienas priešmirtinių Voltero laiškų buvo nusiųstas Fridrichui II.

Jųdviejų santykių viešumas ir istorinė reikšmė skatino dalytis hiperboliniais epitetais, kurių vienas kitam nešykštėdavo; tai atitiko ir laiko dvasią. Volteras vadindavo Fridrichą ne tik „Šiaurės Saliamonu", „Trojėnu", bet ir „Julijum Cezariu", „Marku Aurelijum", o Fridrichas Volterą — „Prancūzijos Apolonu". Labiausiai Fridrichui magėjo gauti iš Voltero poezijos pamokų.

Ir vis dėlto Volterui buvo ne taip paprasta persikelti į Prūsiją. Šiuolaikinis Voltero tyrinėtojas Gėjus, žinodamas tikrą dėdės ir dukterėčios santykių pobūdį, prūsų karalių laiko daug rimtesniu konkurentu markizei diu Šatle negu poniai Deni. Volteras atvyko į Potsdamą tik 1750 metų liepos 10 dieną, praėjus dešimčiai mėnesių nuo dieviškosios Emili mirties. Žinoma, reikia atmesti laiką, praleistą varginančioje kelionėje, ir vis tiek — toli gražu ne iš karto.

Jo delsimą pradžioje galima paaiškinti gniuždančiu sielvartu dėl Emili mirties. Nors namuose Traversjero gatvėje, kur buvo įsikūrę Volteras ir ponia Deni, tvarka greit įėjo į savo vėžes, jis ilgai nepajėgė gyventi kaip buvo įpratęs. Buvo toks prislėgtas, išsiblaškęs, nepanašus į save, kad naktimis klajodavo po tamsius kambarius ir šaukdavo Emili, tarsi vildamasis vėl sutikti ją gyvą. Dvasios kančios dar labiau pakirto jam sveikatą. Vengė žmonių, iš pradžių priimdavo tik artimiausius: sūnėną, abatą Minjo, savo notarą Daleleną, senus bičiulius, kunigaikštį de Rišelje, grafą d'Aržantalį.

Atkusti jam veikiau padėjo priešai. Draugai tik mokėjo panaudoti jų intrigas. Žinodami Voltero aistrą teatrui, Rišelje ir d'Aržantalis stengėsi ją pažadinti ir tuo būdu atplėšti draugą nuo slogių minčių. Jiems tas pavyko, nes du jo didžiausi scenos konkurentai, Pironas ir Krebijonas, džiūgaudami dėl Voltero apatijos ir sielvarto, mėgino iš jo atimti pirmojo Europos dramaturgo šlovę. Kurstomas draugų, pagaliau būdamas ne tokios prigimties, kad ilgai vaduotųsi sielvartu ir sėdėtų sudėjęs

rankas, jis ėmė atsikirsdinėti priešams ir taip sugrįžo į gyvenimą.

Pirmiausia jis panūdo smogti Krebijonui. Iš Liunevilio atsivežė dvi naujas tragedijas: „Išgelbėtoji Roma" ir „Orestas". Pirmoji turėjo užtemdyti Krebijono „Katilinos", antroji —„Elektros" sėkmę.

Grįžus į Paryžių, Volterui dvasią pakėlė vien tai, kad buvo pastatyta daug prisikentėjusi „Semiramidė" ir komedija „Nanina". Pastaroji, kiek žinoma, ir dabar vaidinama Komedi fransez scenoje.

„Oresto" premjera 1750-ųjų sausį (pagal vieną versiją — 8 dieną, pagal kitą — 9-ąją) dėl Krebijono intrigų buvo palydėta skandalo, švilpimo ir riksmų. Autorius nepasidavė, tragedijoje padarė pataisų ir į kitus spektaklius atsivedė savo klakerius. Net ėjo gandas, jog per vieną spektaklį Volteras iš savo ložės paprašęs publiką aplodismentų.

Vis dėlto buvusios padėties Prancūzų teatre jam nepavyko susigrąžinti. Negelbėjo nė tai, kad karaliaus rūmuose, atnaujinus seną jo tragediją, Alziros vaidmenį atliko pati markizė de Pompadur.

Neišėjo į gera ir tai, kad Prancūzų teatro (ir šitaip buvo vadinama Komedi fransez) aktoriai žiūrėjo į Volterą iš aukšto ir nepaisė jo režisūrinių patarimų — ne taip kaip anksčiau. Tas ir paskatino Volterą Traversjero gatvėje įkurti savo namų teatrą.

Namų teatras tada nebuvo naujiena. Bet Voltero paryžietiškas teatras maža ką bendra turėjo su didikų namų teatrais, jame net nebuvo tokios scenos kaip Sirėjuje. Nauja Voltero išmonė tapo savotišku hibridu.

Tuo metu Paryžiuje, kaip ir anksčiau, gyvavo keletas trečiojo luomo mėgėjiškų dramos ratelių. Vienas buvo davęs teatrui Adrijeną Lekuvrer.

Sykį Volteras nuėjo pažiūrėti mėgėjiško spektaklio, kuris ėjo tam vakarui išnuomotame „Klermono" viešbutyje. Rateliui vadovavo sienų apmušėjas. Volterą dėmesį patraukė itin talentingai vaidinęs auksakalys Lekenas (pagal tuometinę rašybą Le Kenas). Jis ėmė duoti jaunam mėgėjui aktorinio meistriškumo pamokas. Negana to, Traversjero gatvėje pastatęs sceną, iš ano ratelio sukūrė trupę, į kurią įėjo ir Lekenas. Visų

spektaklių autorius ir režisierius, aišku, buvo namų šeimininkas.

Į šiuos spektaklius įsisuko ir ponia Deni, kurios aktoriniai gabumai dėdei atrodė kur kas didesni negu buvo iš tikrųjų. Ir tada, ir vėliau jis įstumdavo draugus į keblią padėtį, lygindamas dukterėčią su žymiausiais aktoriais.

Tačiau nė jos vidutinybė nesukliudė Voltero namų teatro garsui greit pasklisti po visą miestą ir karaliaus rūmus. Pakvietimus visi graibstyte graibstydavo. Komedi fransez atsiuntė pas Volterą delegaciją su atsiprašymais. O Voltero trupės papuošalas Lekenas netrukus tapo karališkosios scenos papuošalu ir visą gyvenimą buvo ištikimas savo mokytojo bičiulis.

Ir vėl Volteras dvejoja. Tiek namų teatro sėkmė, tiek ponios Deni — jųdviejų ryšys dar labiau sutvirtėjo — atkaklus nenoras palikti prancūzų sostinę tebelaiko jį Paryžiuje. Bet antra vertus. . .

Jau praėjo tas neilgas laiko tarpas, kai Fridrichas II savo vyresniam draugui ir dievinamam mokytojui rašydavo laiškus karališku tonu. Volterą tas erzindavo, ir jis to neslėpdavo. Karalius grįžo prie pirmykštės — pakilios, meilios, pagarbios epistoliarinės manieros ir kaskart vis atkakliau mygo dievinamą mokytoją pasiūlymais keltis į Prūsiją visiems laikams, už tai žadėdamas įvairiausių gėrybių ir, svarbiausia, visišką laisvę.

Tačiau Volteras tebedelsė. Jį nesunku suprasti. Viena — neilgi vizitai, be to, su diplomatinėmis misijomis, kurios, kaip žinome, didžiai glostė jam savimeilę: juk pirmą kartą tokios misijos buvo pavestos ne kraujo, o dvasios aristokratui! Nenuostabu, kad 1740, 1741, 1742 ir 1743 metais jis buvo kuo puikiausiai priimamas. Svečias gali kiekvieną akimirką apsisukti ir išvažiuoti, nes jis yra nepriklausomas. Tačiau visai kas kita, kai prancūzas, paryžietis, persikelia į atšiaurų kraštą, kur gyvena barbarai arba pusbarbariai,— taip bent manė jo tėvynainiai, taip manė jis pats, kad ir kaip liaupsino Berlyno ir Bairoito mandagumą.

Ir vėl galvoji: ko gi jis paliko Prancūziją dėl Prūsijos? Paplitusi tokia versija: Volteras šitaip tikėjosi susigrąžinti padėtį Prancūzijos karaliaus rūmuose, to troško ir siekė, bet ne-

sant Emili paramos, neįstengė pasiekti. Ko tik jis nesigriebė! Visų karaliaus istoriografų dvasia parašė 1744-ųjų metų karo istoriją, pagiriamuosius žodžius Liudvikui XV ir Liudvikui Šventajam. Niekas negelbėjo! Karalienė ėmė dar labiau jo nemėgti: mat jis ne tik buvo bedievis, laisvamanis, pataikavo vyro favoritei, bet ir paveikė savo pažiūromis jos tėvą. Didėjo ir karaliaus antipatija budinčiajam rūmininkui. Svita bijojo ir nenorėjo, kad Volteras paimtų į savo rankas rūmų teatrą, o jis šio ketinimo ir neslėpė. Net pati markizė de Pompadur nerodė jam palankumo, nors ir anksčiau nebuvo jo dosni. Favoritė pyko už ekspromtą, kuriame autorius neleistinai familiariu tonu vanojo ją už tarties nuodėmėlę. Ji taip pat manė, kad poetas perdėm aikštingas, nepastovus ir — pridursime — nepriklausomas.

Štai dėl ko, pasak anos versijos, Volteras nusprendė: sužinojęs, kad jį gerbia Prūsijos karaliaus rūmai, ims gerbti ir Prancūzijos karaliaus rūmai. Taip jis įrodysiąs Liudvikui XV, Marijai Leščinskai ir jų artimiesiems esąs šio to vertas!

Be abejo, Prancūzijos karalius ir jo vyriausybė buvo nepatenkinti Volteru ir dėl svaresnių priežasčių. Ne šiaip sau buvo sužlugdyta jo kandidatūra į Inskripcijų akademiją (istorijos mokslų). Mat įsiliepsnojus diskusijai dėl Monteskje „Įstatymų dvasios", Volteras veikliai joje dalyvavo ir pavojingąją knygą energingai gynė. Jis palaikė ir vyriausiąjį kontrolierių Mašo, apmokestinusį bažnyčios turtą.

Voltero natūra tokia sudėtinga ir prieštaringa (nepaliauju kartoti: jo prieštaringumai atspindėjo pačios istorijos prieštaringumus), kad visa, kas čia pasakyta, siejasi su skyriaus pradžia. Nors ir daugsyk nusivylęs Fridrichu II, jis tikėjosi rasiąs Prūsijoje naujesnę valdymo sistemą, šiuolaikiškesnius papročius, mokslų ir menų klestėjimą, minties laisvę — visa, ko taip stigo Prancūzijoje. Dėl to nesunku susitaikyti su ilgu ir vargingu keliu — juo ne sykį važiuota,— su šalčiais, su prancūziško galantiškumo stokojančiais gyventojais...

Atvykęs jis iš tiesų gavo įsitikinti: įvedęs taiką, šaunusis karvedys kur kas geriau tvarkėsi savo šalyje nei Prancūzija. Volteras, žinoma, vylėsi tapti karaliaus patarėju ir juo tapo, tik ne tiesioginiu. Jo filosofija veikė Prūsijos valdovo daromas reformas, bet kištis į valstybės reikalus filosofui nebuvo leidžiama, nors jis pats ir tvirtino atvirkščiai.

„Memuaruose" Volteras įrašė jau cituotą ir išties tragišką frazę: „Likimas mane privertė perbėginėti nuo vieno karaliaus pas kitą, nors dievinau laisvę." Žodį „likimas" būtų galima pakeisti žodžiu „istorija". Voltero amžius buvo despotų — ir ne bet kokių, o apsišvietusių despotų — amžius, kaip taikliai pažymėjo Pjeras Parafas (*Pierre Paraf Voltaire au pays de Candide, Europe,* 1957, *mai—juin).* Kas beliko Volterui, jeigu ne rinktis apsišvietusį arba neapsišvietusį despotą? Tik vėliau, Delisėje ir ypač Turnėjuje ir Fernėjuje, jis taps pats sau karaliumi. Neapsišvietęs valdovas mynė jį po kojomis, apsišvietęs — kaip įmanydamas aukštino ir žadėjo palaimingą gyvenimą.

Kitas klausimas, jog ir apsišvietęs Fridrichas II tebebuvo despotas. Jeigu Volteras užmiršo ir atleido jam klastą, tai jos neužmiršo ir neatleido jo draugai iš Paryžiaus. Jie atkalbinėjo Volterą nuo kėlimosi į Prūsiją. Ypač nėrėsi iš kailio ponia Deni. Tik ji labiau rūpinosi savimi, būgštaudama, kad pačiai netektų iškeisti linksmo Paryžiaus į nuobodų Berlyną. Rašė dėdei laiškus į Berlyną, įkalbinėdama grįžti.

Išvažiuodamas Volteras pavedė Mari Luizai sekti, kas apie jį kalbama mieste ir karaliaus rūmuose, ir beregint apie tai jam pranešti, ypač stebėti, ar atšiaurūs Versalio vėjai nevirsta palankiais.

Kol kas jis gavo dar sykį įsitikinti šių vėjų nepalankia kryptimi. Kaip jo didenybės Liudviko XV kamergeras ir istoriografas, Volteras negalėjo išvykti iš tėvynės be valdovo sutikimo. Todėl prieš kelionę užsuko į Kompjeną, kur tuo metu buvo įsikūręs karalius su svita. Gal Volteras puoselėjo viltį, kad ims jį atkalbinėti, o jeigu jau išleis, tai pavedę naują diplomatinę misiją. Karalius šaltai tarė: tegu važiuoja. Markizė de Pompadur elgėsi pagarbiai, bet atšiauriai ir tik paprašė perduoti Fridrichui jos komplimentus, į kuriuos anas atsakys pagarsėjusia fraze: „Aš jos nepažįstu." Taigi kas beliko Volterui, jei ne kelionė, nors ir nelabai į ją veržėsi?

Kol jis Paryžiuje dvejojo ir jau gyvendamas Berlyne ir Potsdame svarstė, ar nesugrįžus atgal, Prūsijos karalius labai vinkliais ir įtikinamais argumentais įkalbinėjo jį visam laikui iškeisti Prancūzijos karaliaus rūmus į jo rūmus.

Necituosiu laiškų, kuriuos Fridrichas siuntė Volterui į Paryžių, skubindamas jį kelionėn. Tik pacituosiu laišką, pasiųstą

iš vieno jo rūmų kambario į kitą, laišką kaip tam tikrą garantiją, atsakant į Voltero jam parodytą Mari Luizos laišką, kuriame ji vėl įtikinėjo dėdę palikti Prūsiją. Šis Fridricho laiškas yra tarsi visų „už" kvintesencija Prūsijos naudai. „Ne, brangusis Volterai, jeigu būčiau numatęs, kad persikėlimas Jums ne į naudą, aš pirmas būčiau Jus nuo to atkalbėjęs. Dėl Jūsų laimės būčiau paaukojęs malonumą visada laikyti Jus saviškiu. Tačiau Jūs filosofas ir aš filosofas, mudviejų bendri mokslinai interesai, bendri polinkiai. Kas gali būti natūraliau už tai, kad filosofai gyvena greta ir užsiiminėja tuo pačiu?! Aš gerbiu Jus kaip savo mokytoją — iškalbos, poezijos, mokslų. Myliu Jus kaip dorą draugą. Šalyje, kur esate vertinamas kaip tėvynėje, pas taurios širdies bičiulį, Jums nėra ko bijoti vergystės, nesėkmių, nelaimių. Netvirtinu, kad Berlynas geresnis už Paryžių, man svetimos tokios tuščios pretenzijos. (Mat jis žinojo, kad Volteras palankiai atsiliepdavo apie jo sostinę — *A. A.*). Turtingumu, didumu, spindesiu Berlynas neprilygsta Paryžiui. Jeigu kur dominuoja subtilus skonis, tai, žinoma, Paryžiuje. Betgi Jus patį visur lydi geras skonis! Čia yra rankų Jums paploti, o savo jausmais Jūsų atžvilgiu mes nenusileisime jokiai kitai Žemės rutulio vietai.

Aš gerbiu draugystę, kuri Jus pririšo prie markizės diu Šatle, tačiau po jos mirties laikau savė artimiausiu Jūsų bičiuliu. Kodėl mano rūmai Jums turėtų virsti kalėjimu? Kaipgi aš, Jūsų bičiulis, galėčiau tapti Jūsų tironu? Prisipažinsiu, nesuprantu tokios mąstysenos. Tikėkite manim, kol būsiu gyvas, būsite čia laimingas, į Jus visi žiūrės kaip į minties ir gero skonio apaštalą... Čia rasite paguodą, kurios žmogus su tiek nuopelnų gali laukti iš mokančio jį vertinti žmogaus."

Volteras buvo taip sujaudintas, kad net „Memuaruose" pažymėjo: „Tokius laiškus jų didenybės rašo retai." Toliau jis ironiškai — tiek savo, tiek Fridricho atžvilgiu — aprašo šią sceną: „Įtikinėjimai žodžiu buvo dar svaresni už įtikinėjimus raštu. Jis buvo papratęs savaip išreikšti švelnumą daug jaunesniems už mane favoritams ir, akimirką pamiršęs, jog nebesu jaunuolis ir mano ranka nebėra daili, paėmė ją ir pabučiavo. Aš pabučiavau ranką jam ir tapau jo vergu."

Šis ir panašūs Fridricho poelgiai „Memuaruose" aiškinami taip: „Alčina — Fridrichas, matydamas, jog man jau sukasi gal-

va, padvigubino stebuklingų žolelių porciją, kad suvis apsvaigčiau."

„Žolelių taurele" vadinamas ir anksčiau pateiktas laiškas. Alčina (Ariosto „Pašėlusio Rolando" herojė) Volteras vadindavo Fridrichą II, sakydamas, kad Astolfas (tos pačios poemos herojus) nebuvo priimtas Alčinos pilyje geriau negu jis pats Prūsijoje.

Ar buvo prie ano laiško pridėta kamergero raktas ir ordinas „Už nuopelnus", kaip rašoma „Memuaruose", ar, pasak Laitchoizerio, Prūsijos karalius apdovanojo jį žadėtu ordinu tik gavęs Liudviko XV sutikimą? Laiko atžvilgiu viena ir kita galėjo sutapti, liudydami apie karaliaus klastingumą. Tik Volterui nebuvo lemta sužinoti, ką lengvai galėjo sužinoti biografas, paėmęs iš archyvo dokumentus. Taigi Fridrichas II savo pasiuntiniui Paryžiuje davė slaptą užduotį: išsiaiškinti, ar Prancūzijos valdovas, karūnos brolis, neprieštaraus tam, kad būtų pagerbtas Volteras. Laitchoizeris teigia, kad šios užduoties tikslas buvęs sudaryti Versaliui įspūdį, jog ne Prūsijos karalius atkakliai kvietęsis Volterą, o šis atvykęs savo iniciatyva — ordino ir titulo, kuriuos, beje, jau buvo gavęs iš Prancūzijos karaliaus,— ir šitaip galutinai sukompromituoti savo mokytoją ir draugą jo tėvynėje, visam laikui pririšti jį prie savęs.

Jeigu biografas teisus, tai po šios provokacinės išmonės (Liudvikas XV, be abejo, turėjo mielai ja patikėti) prancūzų pasiuntinys Prūsijoje negalėjo nesuabejoti filosofo pareiškimais, kad jis tebesąs visiškai lojalus Prancūzijai.

Šit kaip visa tai aprašoma „Memuaruose": „Tam, kad galėčiau tarnauti dviem ponams, reikėjo gauti Prancūzijos karaliaus leidimą. Tuo pasišovė rūpintis Prūsijos karalius. Jis parašė karaliui, mano valdovui, ir šis mane perleido. Net nepajėgiau įsivaizduoti, jog Versalis galėtų įsižeisti, kad visai nenaudingas karaliui budintysis rūmininkas taps tokiu pat nenaudingu kamergeru Berlyne. Visgi leidimą davė, tačiau pasijuto įžeistі. Savo poelgiu neįtikau Prancūzijos karaliui, nė kiek neįtikęs ir Prūsijos karaliui, kuris širdyje iš manęs šaipėsi."

Žinoma, visa tai Volteras parašė daug vėliau, jau susipykęs su Fridrichu, išjuokdamas buvusią savo padėtį ir pas Prancūzijos, ir pas Prūsijos karalių.

Bet kol kas poetas karaliui reikalingas. „Memuaruose" Volteras sarkastiškai rašo: „Negalėjai nė suabejoti, kad jo eilės

ir proza turinio atžvilgiu yra pranašesnės už mano prozą ir eiles, tik jis manė, kad aš kaip akademikas jį praturtinsiu savo poetinėmis priemonėmis." Pats poetas be karūnos nė neslėpė nuo karūnuoto poeto, jog su juo negali konkuruoti. Kad rašytum tokias eiles kaip Fridrichas, reikia ne tik būti genijum, bet ir 150 000 kareivių vadu.

Ir vis dėlto prūsų karalius tame pačiame laiške tikino adresatą, kad jis „ne toks kaip kiti valdovai"— ir nemelavo: anuomet tas buvo teisybė, ir Volteras ją suprato. Nors Fridrichas II turėjo visišką pamatą pykti ant ponios Deni ir apie ją buvo nekokios nuomonės —„Moljero tarnaitė vis dar minima, o Voltero dukterėčios niekas neminės",— pasiūlė mokėti ir Mari Luizai 8 tūkstančių talerių kasmetinę pensiją su sąlyga, kad ji persikels į Berlyną ir rūpinsis dėdės namų ūkiu. Pačiam „dėdei" jis mokėjo 20 tūkstančių.

Bet grįžkime į tą metą, kai Volteras ruošiasi kelionei. Jo priešai iš Paryžiaus su džiaugsmu išlydi ramybės drumstėją ir atsisveikina karikatūra, kurią kiekvienas gali nusipirkti už šešis su pas bet kurį laikraščių ir brošiūrų pardavinėtoją. Karikatūra vaizduoja Volterą prūsą, nuo šalčio apsigaubusį meškena (dar vienas įrodymas, jog prancūzai į Vokietiją žiūrėjo beveik kaip į šiauriausią šiaurę — iš čia ir „Šiaurės Saliamonas").

Ponia Deni, atkalbinėdama dėdę nuo kelionės, tarsi nujautė, kad ji prasidės po nelaiminga žvaigžde. Volteras, nepakenčiąs jokio delsimo, turėjo ištisas keturiolika dienų tūnoti Klevėje dėl blogų kelių ir ligos. Dabar, liovęsis abejoti, jis veržte veržėsi į Prūsiją, kad kuo greičiau pradėtų smagų gyvenimą, susitiktų su senais draugais. Kada pagaliau jis galės mėgautis nerūpestinga vasara San Susi (prancūziškai — „be rūpesčių")? Fridrichas ir pats dievino šiuos rūmus, neseniai pasistatydintus Potsdamo vynuogynuose.

Keliai, kuriais Volteras važiavo į paskirties vietą per Vestfaliją, Heseną, Hanoverį, buvo tokie netikę, kad prie ketverto arklių prireikė įkinkyti į karietą dar dvejetą. Ne be reikalo jis skundėsi Fridrichui, laukiančiam jo su tokia pat nekantra: „Aš keliauju į rojų, bet kelias klotas šėtono."

Verta dėmesio smulkmena: nors Prūsija, palyginti su jos kaimynėmis, buvo klestintis kraštas, bet jos keliai blogesni. Tą

galima paaiškinti karaliaus gudravimu: tegu svetimšaliai — o jų atvykdavo nemažai — išleis kuo daugiau pinigų kelionei, priverstiniams sustojimams ir užeigos namams. Be to, jis turėjo politinių tikslų: jeigu prasidėtų karas, ypač jo teritorijoje, prasti keliai pristabdytų priešą...

Bet šiaip taip ateina 1750 metų liepos 10-oji. Volteras pasiekęs tikslą ir jau priiminėja pagarbos pareiškimus. Reikia pasakyti, kad iš pradžių jis įkurdinamas Šarlotenburgo pilyje, kurioje anksčiau gyveno Morisas Saksonietis, žymus karvedys, Adrijenos Lekuvrer paskutinis mylimasis. „Mažiausiomis malonėmis" Volteras vadina karaliaus virėjus, taisančius jam pietus, be to, karaliaus vežėjus, kai jis sumanydavo pasivažinėti. Karalius jį dosniai tebegirdė stebuklingomis žolelėmis, pradėjęs girdyti tada, „kai visaip meilikavo, kad aš atvažiuočiau". Paskui Volteras demaskuoja tiek karaliaus, tiek savo paties nenuoširdumą: „Ir kaip galėjau atsispirti nenugalimam karaliui, filosofui ir muzikantui, kuris dėjosi mane mylįs? Aš taip pat įsitikėjau jį mylįs."

Ar tai iš tiesų tebuvo apsimetimas, ar priėmimo pakerėtas atlaidus ir pakantus Volteras tikrai pamiršo, kiek sykių gavo kentėti per Fridricho klastas? Tik visada jas diktavo noras įsivilioti Volterą į savo rūmus.

Dabar yra dėl ko apsvaigti... Jį priima savo rūmuose Sofija Dorotėja, motina karalienė, apdovanota sūnaus už materialinius ir dvasinius nuostolius, patirtus esant gyvam jos vyrui. Jį priima karaliaus žmona, apleista vyro, kuriam moters meilė buvus nebuvus. Daugybė Prūsijos princų ir princesių, puikiai mokančių prancūzų kalbą, gražbyliauja su geriausiu Europos pašnekovu...

Kaip noriai jie repetuoja ir vaidina Voltero komedijas! Prūsijos karaliaus rūmams mėgėjiški spektakliai — tikra naujiena. Bet ir čia, kaip visame kame, jie mielai mėgdžioja prancūzus. Tuoj po autoriaus atvykimo viena po kitos statomos ir vaidinamos „Zaira", „Alzira", labai dažnai „Mahometas", „Brutas", „Cezario mirtis" ir „Išgelbėtoji Roma", iki tol temačiusi sceną tik Traversjero gatvėje.

Atlikėjai negali atsižavėti autorium kaip režisierium. Jis deklamuoja monologus, vaidina ištisas scenas. Tiek to, kad rėkauja ant aukštakilmių, kad barasi. Jie neįsižeidžia: barniai tokie sąmojingi, reikalavimai tokie protingi!

Nuo įtempto darbo — ne taip lengva šiuos Hohencolernus paversti Zaira, Orosmanu, Brutu — jis be galo pavargsta, visai sulysta, veide telieka viena smaila nosis. Bet už viską atlygina laimė vėl sulaukti pripažinimo teatro scenoje.

Ne mažiau Volterą džiugina ir karaliaus susižavėjimas naujomis „Orleano mergelės" eilėmis — ir ta, apie priimtą į pragarą arklininką, ir ta, kur gražuolę Dorotėją nori sudeginti ant laužo už pasipriešinimą dėdei vyskupui, mėginusiam ją išprievartauti.

Gindamas poeto nepriklausomybę („Memuaruose" tas išreikšta formule: „Eilėraščiuose turime teisę kalbėti apie viską"), Volteras, kaip karaliaus redaktorius ir mokytojas, elgiasi su juo nepriklausomai ir griežtai. Svarbiausia naujojo kamergero pareiga — kasdien po dvi valandas su Fridrichu II nagrinėti jo kūrinius, jau nekalbant apie idėjas, kurias jis teikia karaliui per garsiąsias vakarienes ir laiškelius iš vieno kambario į kitą. Su idėjomis Fridrichas II ne visada sutikdavo, na, o dėl karaliaus poezijos ir prozos, tai kiek griežtas būdavo mokytojas, tiek nuolankus ir kantrus mokinys. „Aš ištaisydavau visus jo kūrinius, nė sykio nepraleisdamas progos pagirti, kas atrodydavo man gera (šiaip ar taip, autorius buvo valdovas, be to, toks pedagoginis metodas išbandytas nuo seno — *A. A.*), ir išbraukdavau visa, kas netikę" („Memuarai"). Neapsiribodamas atskiromis pastabomis ir redagavimais, Volteras paversdavo pamokas poetikos ir estetikos mokykla. Karalius nemurmėdamas po šimtą kartų perdirbinėdavo, ko mokytojas pareikalaudavo, ir stengdavosi išmokti teoriją. Volteras ir čia nesivaržydavo su žodžiais: „Šis posmas nevertas nė sudilusio skatiko" arba „Kaip jums pasisekė sukurti keturias geras eilutes, kai kitos grynas niekalas?" Karalius taip troško, kad su jo vardu būtų išspausdinti geri eilėraščiai!.. Suprato, kad anksčiau Volteras vadindavo juos „puikiais" tik iš mandagumo. Todėl ir neįsižeisdavo.

„Memuaruose" rašoma, kad Fridrichas prisiviliojęs Volterą vien tam, kad šis ištaisytų jo kūrinius. Tai ne visiška teisybė, kaip ir daug kas nėra teisybė „Memuaruose" apie prūsų karalių ir jųdviejų santykius.

„Memuarai" kaip literatūrinis kūrinys — puikūs. Bet kaip biografinis ir istorinis šaltinis skyriui apie Volterą Prūsijoje

reikalauja kritiško žvilgsnio. Žinoma, „Memuaruose" nemaža vertingų pastebėjimų, prisipažinimų, apibendrinimų — juos citavau ir dar cituosiu. Tačiau nepamirškime, kad toji dalis, kur kalbama apie Fridrichą II ir jo valdomą šalį, turi pamfleto atspalvį. Ji parašyta tuo metu, kai autorius tebebuvo susierzinęs po kivirčo; tas anaiptol neskatino būti objektyviam. Be to, jis nežinojo daugelio dalykų, kuriuos vėliau išaiškino tyrinėtojai.

Įdomios „Memuarų" atsiradimo aplinkybės. 1759 ar 1760 metais, draugų ir namiškių atkakliai prašomas, Volteras sutiko užrašyti kai kuriuos anekdotus apie matytus ar girdėtus atsitikimus, kuriuos jie pasakodavo Fernėjuje. Vienus veikėjus jis vaizduodavo kaip budelius, kitus — kaip aukas...

Bet praslinko kiek laiko, ir Volteras susitaikė su savo priešu, nes anas, atsidūręs sunkioje būklėje, labai to siekė. Štai tada autorius ir sudegino „Memuarus", rašytus savo paties ranka; jis tikėjosi, kad nei prūsų karalius, nei niekas kitas jų jau neperskaitys.

Tačiau jam tas nepavyko. „Memuarai" buvo išleisti po jo mirties, bet dar esant gyvam Fridrichui II. Matyt, autorius pamiršo, jog dar esama nuorašų, padarytų jo sekretoriaus Vanjero. Vieną nuorašą pavogė Laharpas, ne sykį vogęs Voltero rankraščius, ir perdavė ar pardavė Jekaterinai II. Antrasis iš ponios Deni, dėdės paveldėtojos, atiteko pirmo pomirtinio Voltero raštų rinkinio leidėjui Bomarše; šiame rinkinyje ir buvo pirmą kartą išspausdinti „Memuarai".

Saltykovo-Ščedrino vardo bibliotekoje Leningrade, retų knygų skyriuje, kartu su Voltero biblioteka ir kitais rankraščiais yra saugomas bene pirmasis iš dviejų „Memuarų" nuorašų. Jis — paradinis, 220 puslapių, perrašytas Vanjero. Tiksli vieta — 4-oji spinta, 240-asis aplankas.

Kaip juodos spalvos sutirštinamos „Memuaruose", taip sutirštinamos rausvos pirmuose Voltero laiškuose į Prūsiją. „Štai pagaliau atsidūriau šioje kadaise laukinėje vietoje, kurią dabar puošia menas ir taurina šlovė. 150 000 nenugalimų karių (apie juos buvo užsiminta kontekste — *A. A.*), valdovo galia, opera ir komedija, filosofija ir poezija, herojus — filosofas ir poetas, didybė ir lipšnumas, grenadieriai ir mūzos, dūdos ir smuikai, platoniškos puotos, draugija ir laisvė..." Beje, čia slypima ir ironijos.

Iš laiškų žinome, kad Volteras turėjo savo dispozicijoje visą dieną, išskyrus dvi valandas. Dalį metų (karnavalo sezoną) jis praleisdavo drauge su karalium Berlyne, likusį laiką — Potsdame; visuose rūmuose kambariai jam buvo skiriami greta karaliaus apartamentų.

Apie karaliaus vakarienes jis rašo: „Niekur kitur nebuvo taip laisvai kalbama apie įvairiausius žmonių prietarus, niekur su tokia panieka ir pašaipa jie nebuvo smerkiami... Dievą ten gerbė, bet užtat negailėjo tų, kurie dievo vardu apgaudinėja žmones..."

Sakytum, iš tiesų Prūsijoje buvo susibūrę Fridricho sukviesti poetai, filosofai, muzikantai, mokslininkai — visa Švietimo Europa. Sakytum, iš tiesų čia viešpatavo liberalizmas arba progresas ir Volteras rado čia laisvę, kurios neturėjo Prancūzijoje.

Kompensuodamas tai, ką atimdavo retrogradas tėvas, Fridrichas troško gyventi turiningą intelektualų gyvenimą ir stengėsi valdyti šalį kitaip nei velionis. Tačiau vis tiek jis buvo savo tėvo sūnus — nors apsišvietęs, bet despotas; Volteras gavo tuo įsitikinti jau po pusmečio.

Netrukus po jo atvykimo karaliui pasitaikė proga parodyti bičiuliui, kurį galų gale prisiviliojo, savo sostinę visame gražume, o jį patį, kaip garbingiausią savo trofėjų,— Berlyno gyventojams. Rugpjūčio mėnesį Fridrichas surengė didelę šventę mylimos sesers Vilhelminos, Bairoito markgrafienės, ir jos vyro garbei. Šventės mastas ir išradingumas Volterą stačiai pritrenkė. Neregėta viso miesto iliuminacija. Eitynės su keturiasdešimt tūkstančių žibintų, didžiulė karuselė priešais karaliaus rūmus, trys tūkstančiai kareivių iš abiejų gatvės pusių. Per karuselę Volteras sėdėjo karaliaus rūmų ložėje ir buvo visų smalsaus gėrėjimosi objektas, sakytum, tikrasis šventės herojus. Jo sukurtas iškilmėms ketureilis taip skambėtų išvertus proza: „Niekuomet nei Atėnuose, nei Romoje nebuvo nuostabesnių dienų ir subtilesnių dovanų. Aš mačiau Marso sūnų su Pario bruožais ir Venerą, duodančią obuolį." Taigi mitas kiek pakeistas. Ir per kitas rugpjūčio šventes, kaip per aną karuselę, į Volterą krypo visų dėmesys ir žavėjimasis. Markgrafienės garbei buvo parodyta „Išgelbėtoji Roma", ir jis vaidino Ciceroną.

„Memuaruose" rašoma apie keistą asketizmo susipynimą su epikūrizmu karaliaus rūmuose. Bet kadangi Volteras mėgo pra-

bangą ir didelę reikšmę teikė geram skoniui, tai negalėjo nesidžiaugti Fridricho II potraukiu prie poezijos, teatro, muzikos, dailės, skulptūros ir architektūros, negalėjo nesižavėti puikiu operos pastatu ir rūmais, kuriuos monarchas pastatydino sau ir savo šeimos nariams. San Susi Volterą tiesiog pakerėjo.

Rūmai stūksojo virš šlaito terasų, į juos vedė platūs laiptai; iš kairės ir dešinės — prancūzų maniera apkirpti medžiai. Tvenkiniai, fontanai, marmuro statulos, parkas — viskas puiku, visame kame Volteras atpažįsta subtilų prancūzų skonį. Jis mėgo ir muzikos kambarį, kur Fridrichas grodavo fleita Grauno melodijas. Išties nepaprastas valdovas! Volterui netekdavo pietauti su „nuobodžiais generolais, dvariškiais, mažareikšmiais Hohencolernais". Užtat siaurame ratelyje, per Fridricho II vakarienes, jis jautėsi kaip namie. Valgio negausu, Fridrichas savo ir rūmų mitybai per dieną išleisdavo 36 ekiu. Gerdavo taipgi labai saikingai. Bet vakarienės dalyviai įkaisdavo nuo tarpusavio ginčų.

Ypatingą gyvumą ir reikšmę šiems pokalbiams, aišku, teikdavo Voltero buvimas. Dabar karalius turėjo pastovų oponentą savo sąmojams, juokams, sarkazmams. Kiti nuolatos kviečiami asmenys, kad ir įžymūs, nei sąmoju, nei genialumu, nei enciklopediškumu Volterui prilygti negalėjo. Mopertiuji su ryškiai rudu peruku kartkarčiais įterpdavo mokslinę pastabą, tačiau tarėsi esąs per daug didis, kad galėtų dalyvauti žodžių dvikovoje. Volterui jis pavydėjo, jo draugijoje būdavo dar tylesnis ir rūškanesnis. Algarotis, kartu su Mopertiuji keliavęs į Arktį, senas Voltero bičiulis, tebuvo antraeilis poetas, daugiausia išgarsėjęs įdomia knygele apie Niutoną. D'Aržansas — taip pat tik populiarus vidutinis poetas. Mokslininkas Darže — įdomus damoms, bet nuobodus vyrų pokalbyje. Šaso ne sykį pasižymėjo mūšiuose, o žodžių kautynėms netiko — už stalo buvo snudžius ir tylenis. Ko gero, iš jų žaismingiausias buvo baronas Pelnicas, skandalingų istorijų mėgėjas ir jų didvyris, pirmasis kamergeras, amžinai sėdįs skolose ir be pinigo, dėl ko net buvo priverstas pakeisti religiją. (Jų visų čia nevardiju.)

Tikra vakarienių įžymybė buvo Lametri. Pagal specialybę gydytojas, labai reikšmingų knygų autorius. Iš jų labiausiai pagarsėjo „Žmogus mašina". Skaitydavo savo kūrinius karaliui, ir šis klausydavosi su didele atida. Lametri garsėjo ir kitkuo:

kategoriškai neigdamas religiją, imdavo žegnotis sugriaudėjus už rūmų sienų perkūnui ar kam netyčia išbėrus druską. Volteras iš to šaipydavosi, kaip ir iš jo gydymo meno, tiksliau, elgesio su pacientais. „Gink dieve nuo tokio gydytojo! Man jis išrašytų ne rabarbarus, o vaistus nuo vidurių užkietėjimo ir dar pasijuoktų."

Šiaip ar taip, Volteras labai mėgo karaliaus vakarienes, kol pradėjo ryškėti valdovo dviveidystė ir būdo nepastovumas. Kai mirė Darže žmona, įžymi moteris ir puiki kalbų žinovė, Fridrichas II nusiuntė našliui krikščioniškos užuojautos laišką ir tuoj pat sukūrė velionę išjuokiantį eilėraštį.

Bet ir tada, kai karalius elgdavosi taip, kad nors prie žaizdos dėk, taikos šalininkui nepatiko (ir jau nuo pat pradžios) karinė dvasia, tebetvyranti ginklą padėjusioje šalyje. Tą galima pajusti net kupinuose susižavėjimo anksčiau cituotuose Voltero atsiliepimuose. Yra ir kitokių: „Kareivinių dvasia čia stipresnė už Akademijos dvasią", ir panašiai.

Tiesa, iš pradžių daug atsverdavo Fridricho šypsenos, didelės žydros akys, švelniai žvelgiančios į Volterą, kurio protą, genialumą, poetinį meistriškumą troško paversti savo nuosavybe. Tačiau Volterui, kad ir apgaubtam pagarbos, bet vis dėlto emigrantui, gangreit kilo mintis grįžti į savo šalį. Norom nenorom šį ketinimą atidėjęs, visgi jo nepamiršo, saitų su Prancūzija nenutraukė. Rašė Rišelje, kad grįš vos atsiradus bent kiek pakenčiamoms sąlygoms. Buvo pasiekęs, ko troško: kito karaliaus ir jo rūmų pagarbos: „Jau nebesu tremtinys, meldžiąs leidimo grįžti. Juk palikčiau karalių, pas kurį esu nepriklausomas, kur niekas man negraso — nei dvasininkija, nei ministrai..."

Jis neišvažiavo ne tik dėl to, kad Prancūzijoje neatsirado pakenčiamų sąlygų. Liudvikas XV, neprieštaraudamas malonėms, kurias Volterui suteikdavo Prūsijos karalius, tuoj pat iš jo faktiškai atėmė karaliaus istoriografo titulą, nors Volteras buvo jo vertas dabar kaip niekad: atsidėjęs rašė „Liudviko XIV amžių", atverdamas naują istorijos mokslo kryptį.

Aistringam karo priešui buvo malonu laikyti save monarcho patarėju ir su juo bičiuliautis — juk šis monarchas laimėjo du karus, o dabar uoliai ir sėkmingai dirbo taikingą kuriamąjį darbą. Per trumpą laiką Fridrichas II Prūsiją pavertė galinga ir klestinčia valstybe.

Volteras jį lygindavo su Petru Didžiuoju ir keldavo priešpriešiais paskutiniųjų karaliavimo metų Liudvikui XIV ir juo labiau Liudvikui XV.

Volteras nepritarė tam, kad prūsų armija didinama ir kad svarbiausią vaidmenį vaidina kariniai sutvirtinimai, bet tuo pačiu metu negalėjo netriumfuoti matydamas, kaip Fridricho II talento ir energijos dėka atgyja jo šalis. Gerėjo valstiečių būklė, tegu lėtai ir palaipsniui, bet buvo panaikinama baudžiava. Vystėsi žemdirbystė, gyvulininkystė, daržininkystė, buvo auginami linai ir šilkmedžiai, ir Prūsija jau galėjo varžytis su Prancūzija šilko gamyboje. Visa tai rėmė pats karalius. Be to, buvo kasami kanalai, statomi uostai, gyvenamieji namai, viešieji pastatai, rūmai... Ekonomiškai ir išmintingai Fridrichas tvarkė šalies finansus.

Taigi viskas buvo kitaip nei Prancūzijoje, kur karalius ir jo rūmai tesirūpino intrigomis ir pramogomis, nekvaršindami sau galvos dėl žmonių gerovės ir šalies klestėjimo. Ne veltui Liudvikas XV pagarsėjo posakiu: „Po manęs kad ir tvanas!" ir buvo vadinamas „mieluoju" ir „mylimuoju". Tuo metu ne tik Volterui, bet daugeliui pažangių protų Prūsija atrodė ateities šalis ir traukė emigrantus. Pagal tuolaikinį mastą Berlynas buvo didžiulis miestas: turėjo šimtą tūkstančių gyventojų.

Ir nors Volteras nebuvo „varginamas" žemės ūkio, statybos, finansų reikalų, jis visose Fridricho II reformose juto neginčijamą savo filosofinių ir politinių idėjų įtaką; galbūt daugiausia justicijoje — ir ne vien teismų praktikoje, atskiruose precedentuose, bet ir tame, kad Fridrichas II stengėsi iš pagrindų pertvarkyti įstatymų leidybą ir teisminį procesą. Kaip niekur kitur jis čia pritaikė naujos filosofijos ir švietimo humanizmą, ir visų pirma *pakantumą*. Nė pats Volteras nebūtų sugalvojęs geriau už Fridrichą bendros juridinės formulės: „Tik neapykantos manijos apsėstasis gali vaizduotis, kad visi žmonės yra velniai, ir juos žiauriai persekioti. Tik neprotingas kapucinas gali svajoti, kad visi žmonės — angelai. Reikia žinoti, kad žmonės nei geri, nei blogi... Gerus poelgius — vertinti labiau, negu jie verti, už blogus — bausti ne taip griežtai, negu reikalautų kaltė... Šit kaip turėtų elgtis protingas žmogus."

Fridricho II asmenyje keistai buvo susipynęs despotizmas (ne ką mažesnis už tėvo) ir ištikimybė šalies valdymo princi-

pams, išdėstytiems dar „Anti-Makiavelyje": „Valdovas atsakingas ne prieš dievą, o prieš valdinius, jis — valstybės tarnas."

Iš tėvo engiamo kronprinco virtęs visagaliu karaliumi, Fridrichas II neatsižadėjo anksčiau cituoto valdovo pareigos supratimo, davusio teorinį pagrindą jo, kaip monarcho, vieninteliam tais laikais veikalui. Pirmenybę būtų galima atiduoti tik daug anksčiau mirusiam Petrui I.

Net ir pykdamas ant prūsų karaliaus, Volteras „Memuaruose" rašė: „Vasarą jis keldavosi ryto penktą, o žiemą — šeštą (yra žinoma, kad Fridrichas įsakydavo save pažadinti šalto vandens šliūkšniu — *A. A.*). Jeigu jums įdomu žinoti, kokios ceremonijos lydėdavo jo kėlimąsi, kokie asmenys ateidavo ir išeidavo, kokias pareigas turėdavo atlikti vyresnysis kapelionas, vyriausiasis kamergeras ir policijos viršininkas (užuomina apie Prancūzijos karaliaus rytmetinį ritualą — *A. A.*), atsakysiu, kad vienut vienutėlis liokajus užkurdavo židinį, aprengdavo ir nuskusdavo karalių, kuris, beje, buvo įpratęs apsirengti pats. Jo miegamasis buvo gana dailus. Puošnios sidabrinės grotelės su puikaus darbo amūrais supo baliustradą, ant kurios neva stovėjo lova, dengiama užuolaidų. Bet anapus užuolaidų lovos vietoje buvo knygų lentynos." O iš tikro karalius miegojo „už širmos paslėptoje apgailėtinoje lovoje su plonyčiu čiužiniu. Marko Aurelijaus ir Juliano — didžiausių stoicizmo apaštalų — gultai negalėjo būti prastesni už šią lovelę". Pridursiu: už epikūrietiškos dekoracijos — asketizmas.

Tiesa, paskui Volteras įgelia Fridrichui dėl nenormalių jo „žaidimų" su numylėtiniais. Bet, manau, filosofui labiau rūpėjo karaliaus valstybiniai darbai, apie kuriuos mes žinome ir iš kitų šaltinių.

Karalius rytais pats priimdavo paštą, atplėšdavo ir skaitydavo laiškus, užsirašydavo pastabas, brūkštelėdavo atsakymus. Sekretoriai gaudavo iš jo pintines jau surūšiuotos korespondencijos. Ketvirtą valandą dienos jam atnešdavo pasirašyti atsakomuosius laiškus, o iki tol Fridrichas užsiiminėdavo einamaisiais valstybiniais reikalais, klausydavosi ministrų pranešimų ir memorandumų projektų, duodavo jiems nurodymus. Iki pietų suspėdavo priimti ir generolus, apsvarstydavo su jais karinius reikalus ir pats vadovaudavo Potsdamo garnizono pulko pratyboms.

Po pietų su tais pačiais generolais, rūmų žmonėmis ir princais tvarkydavo kitus reikalus ir teikdavo audiencijas.

Tik po viso šito Fridrichas leisdavo sau prisiminti esąs poetas, rašąs eiles ir prozą; dvi valandas išbūdavo su Volteru mokytoju, grodavo fleita.

Miegui likdavo visai mažai laiko, be to, kietoje lovoje, dėl ko Volteras ir praminė jį „Marku Aurelijum". Juk vakarienės kartais trukdavo iki keturių ryto. Labai būdingas epochai paradoksas: vakarieniaujančiųjų pokalbiai apie meilę laisvei brangiai atsieidavo tarnams — nuo ilgo stovėjimo jiems ištindavo kojos...

Volteras ir čia turėjo moterį draugę, ir ne tik draugę... Grafienė Šarlotė Sofija Bentink, amžininkų liudijimu, buvo labai graži ir didingesnė už bet kurią karalienę. Be abejo, ištekėjusi, vyras buvo olandų pasiuntinys Berlyne. Kaip anksčiau markizė ir markizas diu Šatle, juodu bylinėjosi, ir Volteras jiems taip pat padėjo šiame procese, kuris sukomplikavo Prūsijos, Rusijos ir Didžiosios Britanijos diplomatinius santykius. Kadangi valdovas palikdavo savo kamergerui daug laisvo laiko, Volteras turėjo kada rūpintis procesu ir, svarbiausia, skirti dėmesio grafienei.

Fridrichas II, nors ir kamuojamas podagros, labai daug važinėdavo po savo šalį. Jis turėjo teisę su ironija ir panieka atsiliepti apie kitus Europos monarchus, smerkdamas juos už aistrą linksmintis, tingulį ir kvailumą. Per tai, jo manymu, jie neįstengė padaryti savo tautų laimingų. Ar visiškai laiminga buvo Fridricho II tauta, jam išvysčius audringą valstybinę veiklą ir padarius kai kurių įstatymdavystės, administracinių, ekonominių patobulinimų? Vargu...

Ar pakankamai ilgai Fridrichas buvo ištikimas ne tik žmonėms, kuriuos pritraukė prie savo rūmų, perkeldamas ir Švietimo centrą, bet ir pačioms Švietimo idėjoms, tam, kas labiausiai prie jo priartino Volterą?

Kaip liudija faktai — ne vien tie, kuriais paprastai aiškinamas dievinamo mokytojo pabėgimas nuo savo mokinio, bet ir visi kiti,— *jų nesutarimo priežasčių būta labai rimtų*. Bet ne mažiau rimto pagrindo būta ir draugystei.

Kad nenusikalsčiau ir karaliui, aš, kaip dera istorikei, pirmiausia papasakosiu apie jo ištikimybę Švietimui. Pirmas atviras konfliktas tarp Voltero ir Mopertiuji kilo štai dėl ko.

Volteras pasiūlė iškviesti į Berlyną ir padaryti Prūsijos akademiku abatą Reinalį, mokslininką, didžiai gerbiamą Paryžiaus salonuose, tikruosiuose pažangios minties prieglobsčiuose, bet anaiptol ne oficialiose mokslo sferose. Reinalis tikrai papuoštų Berlyno akademiją,— svariai įrodinėjo užtarėjas. Bet Mopertiuji pasipriešino pasiūlymui. Baisiai pavydėdamas konkurentui, jau ir be to paveržusiam iš jo vadovaujantį vaidmenį prūsų karaliaus intelektualinėje žinyboje, negalėjo pakęsti, kad šis kištųsi ir į Akademijos reikalus. Tik jis yra jos prezidentas! Dar vienas garsus konkurentas Mopertiuji buvo visiškai nereikalingas.

Jo priešgyniavimas Volterui labai nepatiko. Ne tik dėl to, kad jis įsižeidė už Reinalį. Čia juk viskas turi būti kitaip nei Paryžiuje, kur tikrai išprususiems ir talentingiems vyrams kelias į Akademiją buvo užkirstas arba labai sunkus. Per kokį vargą jis pats buvo gavęs „nemirtingojo" kėdę!

Volterui pavyko pasiekti, kad Fridrichas II pats pakviestų abatą Reinalį į savo Mokslų akademiją. Šį sykį karalius dar buvo prancūzų Švietimo vienmintis ir norėjo, kad jis susitelktų Berlyne.

Mopertiuji pasijuto baisiai įžeistas Voltero pergalės ir, pirmai progai pasitaikius, jam atkeršijo.

O dabar pereisime prie nesutarimų.

Ir tada, ir anksčiau Fridrichas II teikėsi domėtis svarbiausiu Voltero darbu Prūsijoje —„Liudviko XIV amžiumi" ir jam tarytum pritarė. Pirmas knygos leidimas pasirodė 1751 metais Berlyne.

Tačiau ji, ko gero, daugiausia pakenkė autoriaus ir karaliaus santykiams, nes pro istoriją smelkėsi nūdiena — įspūdžiai, patirti ne tik Prancūzijoje, bet ir čia, Prūsijoje. Papildydamas ir perdirbdamas „Liudviko XIV amžių", Volteras atvirai smerkė karo baisumus ir persekiojimų režimą, rodė vis daugiau neapykantos tam, kas žmones darė nelaimingus, vis ryžtingiau protestavo prieš tariamo didvyriškumo šlovinimą. Vėliau „Memuaruose" atsiras frazė apie tai, kad epitetai, kuriais jų autorius ir Fridrichas apdovanodavo vienas kitą, juodviem nieko nereiškė. Bet ir dabar, vakarieniaudamas pas „Julijų Cezarį", „Marką Aurelijų", „Šiaurės Saliamoną" ir pasakodamas apie savo knygą, Volteras gana nepalankiai atsiliepdavo apie kitus monarchus, valstybės veikėjus. Kad ir nepriekaištaudamas pačiam

prūsų karaliui, neužsimindamas apie jo batalijas, jis įnirtingai stojo prieš bet kokį karą. O Fridrichui nuovokos ir proto pakako.

Rašteliuose, kuriais juodu keisdavosi iš kambario į kambarį, nekarūnuotas filosofas išdrįsdavo pakartoti tą pat jau konkrečiomis aktualiomis dingstimis. Karūnuotas filosofas išjuokdavo prancūzų karalių ir jo rūmus už tai, kad taikos reikalais šie beldžiasi į visas duris, ir pareiškė, kad už kaimynę nekovos. Volteras paprieštaravo... Žinoma, ne iš užuojautos Liudvikui XV ir jo vyriausybei, bet trokšdamas taikos visam pasauliui. Fridrichas savo ruožtu išreiškė nepritarimą šiam rašteliui jo paraštėje. Per vieną vakarienę Volteras pasiūlė konkretų būdą pagerinti tarptautinius santykius. Karaliui tas irgi nepatiko.

Taigi pirma ir svarbiausia jų tarpusavio atšalimo priežastis buvo vis labiau ryškėjantis pažiūrų neatitikimas — despoto, užkariautojo (kad ir apsišvietusio) ir tikro švietėjo, taikos, tautų, žmonių mylėtojo.

Buvo ir antra priežastis — apie ją kalba visi Voltero biografai — įžeista karaliaus-autoriaus savimeilė. Viena — leisti geriausiam Europos poetui taisyti tavo kūrinius, kita — sužinoti, kad jis apie tave negražiai kalba už akių ir tuo kelia valdinių abejonę karūnuoto poeto talentu. Vienas pavyduolis prišnekėjo karaliui, kad, Voltero nuomone, jo eilės esančios prastos. Plačiai sklido kalbos — ir vargu ar jos nepasiekė jo didenybės ausų,— jog generolui Mainšteinui užsukus pas Volterą pasitarti dėl savo memuarų, šis jam atrėžęs: „Pirmiau turiu išskalbti nešvarius karaliaus baltinius, tik po to galėsiu imtis jūsiškių."

Gal dar negirdėjęs šių gandų (Volteras turėjo aštrų liežuvį, ir tikriausiai jie nebuvo pramanyti), mokytojas pastebėjo, kad mokinys jam duoda taisyti vis mažiau kūrinių. „Aš pakliuvau į tikrą nemalonę",— priduria Volteras „Memuaruose", visa tai prisiminęs. Tuo laikotarpiu, apie kurį kalbame, skundas veikiausiai buvo perdėtas.

Dar vieną, trečią, Fridricho atšalimo priežastį Volteras apibūdino teisingai: „Pajutau, kaip mano laisvas elgesys su karaliumi ima nepatikti jam, didesniam vienvaldžiui už turkų sultoną."

Matyt, dėl šių trijų priežasčių, kai Lametri (jis kalbėdavo karaliui visa, ką tik panorėdavo) kartą pasakė jo didenybei, kad daug kas pavydi favoro, kuriuo Volteras naudojasi pas prūsų karalių, šis į tai atsakė garsiąja fraze apie apelsiną, kurio, išspaudus visas sultis, žievė išmetama lauk. Apelsinas, be abejo, simbolizavo Volterą, ir Fridricho žodžiai bylojo: tegu pavyduoliai nesijaudina — favoras neilgalaikis.

Šią frazę, aišku, kažkas pasakė Volterui; be to, jis sužinojo, kad didžiausias gandų ir liežuvių apie jį nešiotojas yra Mopertiuji. Taip bent buvo kalbama, ir filosofas tuo patikėjo. Netrukus Lametri, apsivalgęs pašteto, mirė, ir „apelsinas" nespėjo paklausti, ar karalius pridūrė, kad Volteras jam bus reikalingas ne ilgiau kaip metus.

Lametri mirus, imta kalbėti ne tik šlykštybes apie jį, bet ir kad jo, karaliaus ateisto, vietą užimsiąs didysis konkurentas ir valdovo numylėtinis, mat Fridrichas II su panieka žiūrėjo į dvasininkiją ir patį dievą. Nieko panašaus! Volteras šios vietos negalėjo užimti. Juodu vis dažniau kivirčijosi. Vakarienės nebebuvo tokios linksmos, užstalėje nebeviešpatavo nuomonių laisvė, paprastumas.

Atšalimas pradėjo reikštis lyg ir smulkmenose: Volteras pasiskundė, kad jam duodamas prasčiau išvalytas cukrus, šokoladas be skonio, arbata be aromato... Fridrichas išklausė lyg ir užjausdamas, pažadėjo kaltuosius pričiupti, bet nepajudino nė piršto ir į pakartotinį skundą atsakė:

— Negi dėl gabalėlio cukraus turiu pakarti tuos šunsnukius!

Tai nereiškė, jog karalius nebuvo toks pat klastingas ir nepastovus ir su Mopertiuji bei kitais savo intelektualinės žinybos žmonėmis. Tik Volterui nuo to nebuvo lengviau.

Imta nepaisyti ir kitų jo išlaikymo sąlygų. Šit viena legenda apie didžiojo žmogaus šykštumą ir smulkmeniškumą: po vakarienės jis išsinešdavęs iš karaliaus svetainės žvakigalius ir juos parduodavęs. Iš teisybės jis ėmė pardavinėti kas mėnesį jam išduodamus pagal sutartį dvylika svarų žvakių, o kad neliktų savo kambaryje be šviesos, per vakarienes apsimesdavo, jog jam reikia atsinešti iš savo kambario knygą ar rankraštį, ir pasiėmęs žvakę — negi eisi per neapšviestas sales ir anfiladas? — sugrįždavo prie stalo be jos.

Atrodytų, pastarasis atvejis ne ką geresnis už žvakigalių pardavinėjimą. Bet pasigilinkime, kodėl Volteras šitaip elgda-

vosi. Jau nekalbant apie karaliaus skirtą pensiją — ji tikriausiai būdavo jam išmokama,— jis buvo pakankamai turtingas. Tačiau jam galėjo stigti grynų pinigų... Kad apsaugotų „apelsino žievę", tai yra kad nereikėtų savo turto laikyti Berlyne — tuo metu Volteras jau turėjo 300 000 livrų,— po kiek laiko juos paskolino hercogui Viurtembergiečiui už jo žemių užstatą, o kol kas vertėsi spekuliacijomis Vokietijoje.

Dar įtikimesnis šios smulkios operacijos su žvakėmis aiškinimas — nepasitenkinimo demonstracija, atsakas į blogą cukrų, beskonį šokoladą, nearomatingą arbatą ir kavą bei kitus nemalonės požymius.

Ruduo, pakeitęs tokią laimingą 1750 metų vasarą Prūsijoje, Volterui buvo slogus. Turėdamas gyventi vasaros rezidencijoje, kentė šaltį ir drėgmę. Jam taip skaudėjo skrandį, kad ėmė panėšėti į oda aptemptus griaučius ir prieš savo valią atsisakydavo širdžiai mielų pietų pas grafienę Bentink. Ji vienintelė rėmė jį iki pat galo, kad ir kokių negandų ištiktą karaliaus rūmuose...

Volteras vis labiau abejoja, ar protinga ir toliau gyventi Potsdame ir Berlyne. 1750-ųjų lapkritį rašo Mari Luizai: „Fridricho draugystė gali pasirodyti neverta pasitikėjimo, galbūt jis pradės elgtis kaip karalius." Pridursiu: jau ėmė elgtis...

Šiame laiške pasakyta toli gražu ne visa teisybė apie tuometinę jo būklę Prūsijoje, kuri dar nebuvo visiškai bloga.

Šis laiškas mirgėte mirga „bet". Jo tragedijos dar vaidinamos Potsdame, *bet*... Karaliaus vakarienės tebėra puikios kaip ir anksčiau, *bet*... Jose tebeviešpatauja laisvės dvasia, *bet*... „Mielas vaikeli, vėjas šąla",— prisipažįsta jis poniai Deni.

Iki šios dramos atomazgos dar toloka. Karalius nepaleidžia „apelsino žievės", ir Volteras norom nenorom išbus pas Fridrichą dar trejus metus.

Jųdviejų santykiuose pasitaikys ir atlydžių po žvarbių žiemų, tačiau žiemų ir rudenų bus daugiau...

Labai nemaloni istorija įvyko 1750—1751 metų žiemą. Pripratęs prie sėkmingų spekuliacijų Prancūzijoje, Volteras sumanė jomis užsiiminėti ir čia. Ypač tam jį skatino Fridricho „katė—pelė" žaidimai, už kurių galėjai justi liūto leteną; jos smūgiai buvo labai skaudūs. Kad apsisaugotų nuo naujų, gal-

būt dar sunkesnių smūgių, Volteras griebėsi šios stambios spekuliacijos, nė iš tolo nenujausdamas, kaip nelemtai ji baigsis. Būdamas puikus finansininkas bei komersantas, jis ryžosi savo labui pasinaudoti vienu Drezdeno taikos punktu ir šį sykį apsigavo.

Pagal šį punktą Prūsijos valdiniai, turį Saksonijos rinkliavų liudijimus, gavo teisę reikalauti už juos užmokesčio su procentiniu priedu pagal nurodytą dokumentuose terminą. Saksoniečiai šios teisės neturėjo. Tačiau Fridrichas II buvo labai nepatenkintas, kad prūsai uoliausiai supirkinėja iš saksoniečių už mažą kainą liudijimus ir teikia juos Drezdeno iždui apmokėti pilna kaina. Norėdamas padaryti galą spekuliacijoms, jis uždraudė valdiniams šiuos dokumentus supirkinėti.

Kam jau kam, o Volterui išties nederėjo laužyti karaliaus įsakymo. Nors jis ir nebuvo prūsas, bet Prūsijos kamergeras, akademikas, Europos įžymybė. Tačiau pagunda pasipelnyti buvo labai didelė, be to, jam atrodė, kad prasižengimą nuslėpti bus lengva. Jo komerciniuose laiškuose, susijusiuose su šia spekuliacija, saksoniečių rinkliavų liudijimai buvo vadinami „kailiais ir brangenybėmis".

Volteras pasinaudojo Berlyno negocianto, žydo Abramo Hiršelio, paslaugomis. Kadaise šis jam buvo išnuomojęs briliantus. „Išgelbėtosios Romos" autorius puikavosi su jais vaidindamas Ciceroną karaliaus rūmų spektaklyje. O dabar „Ciceronas" aprūpina Hiršelį pinigais ir paveda nupirkti Drezdeno „kailių ir brangenybių" už 65% jų vertės. Negociantas tuo pačiu šifru parašo iš Saksonijos sostinės savo įgaliotojui, kad liudijimus galima įsigyti tik už 70% jų kainos. Tas sutinka. Kitą dieną ateina laiškas, kad popierių vertė išaugusi iki 75%. Volteras turi pagrindą manyti, kad reikalas tvarkomas nesąžiningai. Bet jo agentas įtikinėja, kad esąs apšmeižtas konkurentų, anksčiau siūliusių Volterui naudingesnes sąlygas.

Nežaboto temperamento įgaliotojas, negalvodamas apie pasekmes, suprotestuoja Paryžiuje stambiausią vekselį, kurį buvo įdavęs patikėtiniui. Nieko nespėjęs nuveikti, Hiršelis grįžta į Berlyną. Jis, aišku, įsižeidęs ir reikalauja padengti išlaidas, graso pasiskųsiąs. Kad visa tai neiškiltų pavojingon viešumon, Volteras ryžtasi patenkinti Hiršelio pretenzijas ir nuperka iš jo briliantus — tuos pačius, kuriuos šis buvo išnuomojęs „Iš-

gelbėtosios Romos" spektakliui. Prieš pirkdamas įkainoja juos pas juvelyrą ir sumoka gana brangiai, kad būtų atlygintos agento kelionės išlaidos, sugaištas laikas ir triūsas.

Viskas būtų tuo ir baigęsi, ir niekas, nė pats karalius, nebūtų sužinojęs šios istorijos, jei po kelių dienų Volteras, susikrimtęs dėl pirkinio, nebūtų pareikalavęs iš Hiršelio daugiau brangakmenių, atsisakydamas už juos mokėti ir tvirtindamas, kad šiuos brangakmenius padengia anie 30 tūkstančių talerių, atiduoti už Cicerono briliantus. Negana to, jis pareikalavo, kad priešininkas atsiimtų visas brangenybes ir grąžintų pinigus, o kelionės į Drezdeną išlaidas „pamiršo". Tokia paplitusi versija. Kiek ji teisinga?

Abu laikėsi savo. Hiršelis — kad Cicerono briliantai prieš perkant buvo įkainoti ir kad kelionės išlaidos turi būti atlygintos. Volteras — kad įkainota per brangiai ir kad priešininkas mėgino jį apdumti su saksoniečių dokumentais.

Įvyko audringa scena. Net pasklido šnekos, kad filosofas čiupęs negociantą už gerklės. Šiaip ar taip, įgaliotojas padavė savo įgaliotinį į teismą. Byla pasirodė esanti labai sudėtinga ir paini. Pasak vienos versijos, 1751 metų vasario 8-ąją, pasak kitos, 26 dieną ji pasibaigusi neva Voltero pergale, nors ir Hiršelis per daug nenukentėjęs. Ieškovas atgavęs visus savo vekselius ir tik 10 000 mažesnę sumą, negu buvo reikalavęs; atsakovas — beveik visas brangenybes ir aną sumą.

Bet pažvelgus atidžiau, ši pergalė tebuvo kortų namelis. Nors teismas ir nenagrinėjo klausimo dėl neteisėto saksoniečių dokumentų pirkimo, karalius sužinojo, kad Volteras mėgino sulaužyti jo įsakymą, ir labai supyko. Ir svarbiausia... Genijus, filosofas, poetas pasirodė esąs spekuliantas, nevertas pasitikėjimo sandėrininkas, aršesnis už Hiršelį bylininkas, o žydai tuometinėje Prūsijoje neturėjo gero vardo... Šia gėdinga byla, pareiškė karalius, Volteras užsitraukęs nešlovę. Apie tolesnę jų draugystę negalėjo būti nė kalbos!

Visuomenė taip pat pasmerkė Volterą. Apie šią didįjį vyrą sukompromitavusią istoriją neigiamai pasisakė ir būsimas įžymus vokiečių švietėjas Gotholdas Efraimas Lesingas, kuris buvo gerai informuotas. Jis teturėjo dvidešimt dvejus metus, ir Voltero sekretorius Rišje parekomendavo patronui badaujantį studentą, kad šis išverstų į vokiečių kalbą teismui reikalingus dokumentus.

Tų metų kalėdos Volterui suteikė daug liūdesio. Pirmą dieną jis sukūrė atgailos laišką Fridrichui: „Šitiek nugyvenęs, aš taip suklydau, kad to beveik neįmanoma ištaisyti. Niekaip negaliu atsikratyti prakeikto įpročio visur kur būti..." Antrą dieną — kupiną ilgesio laišką į Traversjero gatvę poniai Deni: „Rašau prie krosnies, sunkia galva ir sopančia širdimi. Žvelgiu pro langą į Šprėją, ji įteka į Elbę, Elbė — į jūrą. Jūra priglobia ir Seną, o mūsų namai Paryžiuje arti Senos. Klausiu save, kodėl esu šioje pilyje, šiame kambaryje, o ne prie mūsų židinio."

Nemalonumai ant jo pilte pylėsi. Princas Henrikas jau anksčiau buvo papirkęs Voltero sekretorių Tinua — todėl poetas ir pakeitė jį savo tėvynainiu Rišje, prancūzų kalbos dėstytoju Berlyne. Tinua nurašė princui „Orleano mergelę", ir autoriui niekaip nepavyko atgauti iš priešininko rankų savo kūrinio.

Kaip visada Volterą palaikė grafienė Bentink, tik ji viena.

Juodu matydavosi nuolatos, jeigu tik liga neprikaustydavo jo prie lovos. Tada jis rašydavo mylimajai: „Iki rytojaus. Tikiuosi, kad pasveiksiu ir galėsiu Jus matyti." Kitoje laiškelio pusėje visada įrašydavo dar vieną žodį: „Kasdien."

Užtat Fridrichas buvo jam šaltas ir griežtas kaip niekad. Pasibaigus sausio karnavalui, jis kaip paprastai išvažiavo į Potsdamą, bet Voltero šį kartą drauge nepasiėmė, paliko Berlyne toliau bylinėtis. Užtariamas Darže ir rašydamas laiškus karaliui, filosofas mėgino susigrąžinti buvusią reputaciją ir jeigu ne ankstesnius, tai bent pakenčiamus santykius su jo didenybe. Apsimetė neva tik dabar iš Berlyno burmistro ir policijos viršininko sužinojęs, kad uždrausta pirkti saksoniečių rinkliavos dokumentus. O gal tikrai anksčiau nežinojo? Prašė karalių, kad tas leistų atsisakyti pensijos, grįžti į Potsdamą ir įsikurti mažame namelyje, kuriame anksčiau gyveno Darže. Mat šis, įsižeidęs ant Fridricho, iškeliavo tėvynėn, į gimtąjį Mantoną. Karalius griežtai atmetė prašymą ir išvardijo visus tikrus ir tariamus Voltero prasižengimus. Valdovas suplakė į vieną daiktą ir aferą su saksoniečių dokumentais, ir „įsipainiojimą" į grafienės Bentink bylą. Karalius pakenčiąs šalia savęs tik taikius žmones!

Po keturių dienų į šaltą kaip ledas Voltero būstą Berlyne atėjo dar vienas ne itin lipšnus karaliaus laiškas. Ir vis dėlto jis reiškė atleidimą. Fridrichas rašė: „Galite sugrįžti į Potsdamą. Aš džiaugiuosi, kad šis nemalonus reikalas baigėsi, ir tikiuosi, kad daugiau neturėsite nemalonumų nei per Senąjį, nei per Naująjį testamentą. Tokie reikalai nuplėšia garbę. Nei jūsų dideli sugebėjimai, nei šviesus protas nepadės nuplauti dėmių, sutepusių Jūsų reputaciją gal visiems laikams." „Dėmės" (o ne „dėmė") aiškintinos tuo, jog karalius žinojo ankstesnes filosofo aferas, nors daugeliu atvejų Volteras buvo nukentėjusioji pusė. Jam kaip finansininkui Vokietijoje nesisekė.

Kovo 11-ąją jis pagaliau atvažiuoja į Potsdamą, įsikuria mažame namelyje su sodu, tarsi atneštu iš San Susi... Kad ir negaluodamas, baigia „Liudviko XIV amžių".

Pamažėle jis vėl atgauna karaliaus malonę. Čia pagelbsti Fridricho II garbės troškimas. Karalius trūks plyš nori, kad jo prancūziški eilėraščiai būtų puikiai įvertinti. O kas kitas gali padėti jam šį troškimą įkūnyti?

Tik visa bėda, kad karaliaus mokytojo sveikata eina prastyn ir prastyn. Dabar jį kamuoja ne tik skrandis, bet ir skorbutas: iš pradžių jis netenka kelių dantų, paskui dar kelių... Įdubusi burna jam suteikia tą sarkastišką išraišką, prie kurios pripratome, žiūrėdami Gudono skulptūras.

Birželį Volteras atkunta. Dvi savaites praleidžia su Fridrichu San Susi rūmuose. Karalius teikiasi vėl labai domėtis „Liudviko XIV amžiumi", nes kaip tik tuo metu knyga išeina Berlyne.

Volteras neįrašo savo pavardės tituliniame lape; čia pažymėtas tik leidėjas Franševilis — karaliaus patarėjas, Berlyno Mokslų akademijos narys. Mąstančioji Europa ir be to žino, kas šio įžymaus veikalo autorius.

Ak, viskas būtų vėl gerai, jei ne ligos. Beje, prie jų jis pripratęs ir, laiškuose vaizduodamas save mirties patale, dirba iš peties. Su karalium sutaria pakenčiamai. Gyvena čia kartu su Fridrichu, čia atskirai, čia Berlyne, čia Potsdame.

Priešai ir pavyduoliai — bent taip mano įtarus Volteras — nesnaudžia, ir aršiausias iš jų, berlynietis Mopertiuji,

gauna sąjungininką, kurį Volteras laikys savo priešininku daug metų.

Na, o dabar reikėtų nuvainikuoti legendą — šį sykį ne apie Volterą, o paties Voltero sukurtą ir iš jo lengvos rankos tvirtai prigijusią. Turiu galvoje ką tik minėtą Mopertiuji sąjungininką — Lorentą Anglivijelį de Labomelį.

Volteras savo laiške Ruso 1755 metų rugpjūčio 30 dieną be jokio pagrindo Labomelį vadina „plagiatorium" vien už tai, kad šis išspausdino jo jau išleistą įžymųjį veikalą su savo pastabomis. Nuo pastabų viskas ir prasidėjo. Jeigu patikėtume Volteru, tai šiose pastabose „bjauriausias nemokšiškumas drabsto šlykščiausius šmeižtus".

Lygiai taip įnirtingai ir neteisingai jis vėliau užsipuola Labomelį savo poleminiame straipsnyje „Apie literatūrinį sąžiningumą".

Kad Voltero požiūris į Labomelį subjektyvus ir išankstinis, liudija įrašas autoriaus ranka 1753 metų Frankfurto leidinio šmuctitulo antroje pusėje. Tai ir buvo tas kriminalinis „Liudviko XIV amžiaus" leidinys, už kurį Volteras Labomelį apšaukė plagiatorium, nors šis nieko nepasisavino, sąžiningai nurodė tame pačiame šmuctitule knygos autorių, nė truputėlio neiškreipė teksto, tik pridūrė prie jo savo pastabas ir pratarmę, kurių taip pat nepavadinsi nemokšiškomis ar šmeižikiškomis, nes jose nurodomos faktinės klaidos ir kritikuojama pati sąvoka „Liudviko XIV amžius" („Kokias tautas Liudvikas išvadavo iš vergijos, barbariškumo ir skurdo?").

Štai Voltero įrašo Frankfurto leidinyje tekstas, nenuginčijamai įrodantis, nors ir kaip skaudu pripažinti, kad per jo kaltę tas, kurį neteisingai laikė savo priešu, labai brangiai užmokėjo už protingą ir naudingą kritiką: „...leidinį išleido niekšas, vardu Labomelis, išvytas iš Ženevos ir Kopenhagos. O grįžęs į Paryžių buvo įkalintas Bisetre už šitą patį leidinį, kurį prigrūdo pikčiausių ir absurdiškiausių šmeižtų." (Labomelis, beje, atsėdėjo pusmetį ne Bisetre, kur buvo kalinamos prostitutės ir vagys.) Bet nežiūrint ką tik nurodyto netikslumo, pats įrašas labai įtikinamai patvirtina tyrinėtojo versiją.

Panaudojęs tokį netikusį „polemikos" būdą ir tarsi pamiršęs, kaip kadaise pats buvo įkalintas Bastilijoje, Volteras tais pačiais 1753 metais išspausdina naują pataisytą „Liudviko XIV amžiaus" leidimą, pašalinęs kai kurias Labomelio nurody-

tas klaidas. Jis ne tik nepripažįsta naudos, kurią gavo knyga iš pastabų Frankfurto leidimui, bet tuo pat metu išleidžia „Papildymus" „Liudviko XIV amžiui" ir juose nepolemizuoja su Labomeliu, o aistringai, netolerantiškai ir užgauliai lieja ant jo tulžį.

Žinoma, Volteras idealizavo Liudviką XIV, o Labomelis jo karaliavimą apibūdino nepalyginti teisingiau, tiksliau ir griežčiau. Čia pateiksiu ilgą Labomelio „Laiškų" citatą, kuri aiškiai nušviečia jųdviejų pozicijų skirtingumą.

„Teparodo man,— rašo jis, Volteras, savo „Papildymuose „Liudviko XIV amžiui",— šioje žemėje nors vieną monarchiją, kurioje įstatymai, teisėtumo funkcija *(justice distributive)* ir žmogaus teisės būtų laužomi mažiau!" Bet kai aš prisimenu visas velionio karaliaus padarytas pavienes ir visuotines neteisybes, negaliu skaityti šių eilučių be pasipiktinimo. Kaip! Liudvikas XIV buvo teisingas, kai pamiršdavo (o pamiršdavo be paliovos), jog valdžia teikiama vienam asmeniui tik dėl visų gėrio?! Buvo teisingas apginkluodamas 100 tūkstančių žmonių, kad atkeršytų vienam pakvaišėliui už įžeidimą, padarytą vienam jo pasiuntiniui? (Kalbama apie 1662 metais Londone įvykusį Ispanijos pasiuntinio ginčą su Prancūzijos pasiuntiniu dėl to, katras viršesnis — *A. A.*) Kai užsigeidęs išplėsti valdas, 1667 metais paskelbė Ispanijai karą, nežiūrėdamas teisiškai galiojančio iškilmingo ir savanoriško atsisakymo? (Karas dėl Marijos Teresės kraičio — *A. A.*) Kai įsibrovė į Olandiją tik tam, kad ją pažemintų? Kai bombardavo Genują už tai, kad ši netapo jo sąjungininke? Kai atkakliai mėgino įstumti Prancūziją į visišką skurdą dėl to, kad vieną savo anūką pasodintų į svetimos šalies sostą? (Ispanijos įpėdinystės karas — *A. A.*)

Ar buvo jis teisingas, ar gerbė įstatymus, ar saugojo žmogaus teises, slėgdamas savo liaudį mokesčiais? Kai norėdamas paremti neapdairius savo veiksmus, sugalvodavo tūkstančius naujų rinkliavų, kaip antai už herbinį popierių, dėl ko įvyko sukilimai Rene ir Bordo? Kai 1691 metais aštuoniasdešimčia mokesčių ediktų nualino 80 000 šeimų? Kai 1693-iaisiais išvedė iš kantrybės ir įstūmė į galutinį skurdą dar šešiasdešimčia ediktų? Kai išleisdavo kredito bilietus ir jais atsiskaičiuodavo su valdiniais, bet nepriimdavo jų atgal apmokėti? Kai 1704 metais įsakė, kad šie bilietai, jau netekę 12—15 procentų vertės, būtų priimami visose prekybos srityse kaip gryni pinigai? Kai

kasmet užkraudavo valstybei milijoninę rentą — ne tam, kad skatintų pramonę ar gintų sienas, o kad keltų puotas ir statytųsi Versalį?..

Ar remdavo jis įstatymus, ar palaikydavo teisėtumo vykdymą, ar atlikdavo didžius darbus visuomenės labui, ar iškėlė Prancūziją aukščiau už visas kitas monarchijas, kai norėdamas panaikinti penktadaliui tautos dovanotą ediktą, 1667-aisiais atidėjo trejiems metams skolų išmokėjimą naujos religijos pasekėjams? Kai 1679 metais uždraudė aukščiausiems teismams skirti hugenotus teisėjais? Kai 1680 metais užgynė akušerėms teikti pagalbą nėščioms moterims? Kai visiems valdiniams atėmė teisę keisti nuomonę? Ligoniams — priešmirtinę paguodą? Kai 1681 metų birželio 17 dienos deklaracija leido septynmečiams vaikams pereiti į katalikybę ir taip ištrūkti iš tėvų valdžios? Kai bažnyčių seniūnams leido kamuoti priekaištais merdinčiuosius? Jėzuitams — užgrobti Sedano akademiją? Ligoninėms — pasisavinti turtą, testamentais paliktą nepasiturintiems protestantams?" (*Lettres de Mr. de la Baumelle à Mr. de Voltaire*, p. 88—91.)

Nuostabiausia, kad abu priešininkai — o Volteras šito nesuvokė — priklausė prancūzų Švietimui. Manyčiau, jog tarp jųdviejų nebuvo vienybės dėl to, kad Volteras pasikliaudamas čia „sosto filosofu" Fridrichu II, čia „Šiaurės Semiramide" Jekaterina II, atstovavo Švietimo reformistiniam pradui, o Labomelis — jo radikaliai, kovingai esmei.

Tik, mano galva, reikia teisingai įvertinti Voltero evoliuciją, jo kankinimąsi, kad taip mylėdamas laisvę, turi gyventi pas karalius, beribį džiaugsmą, kai tapo pats sau karaliumi. Apie tai jau kalbėjau savo knygoje ir kalbėsiu vėliau.

Tačiau grįžkime į priešininkų-sąjungininkų konflikto pradžią ir priežastis. Volteras gavo iš jauno prancūzų literato laišką su pranešimu, kad šis ketina išleisti Kopenhagoje „Henriadą" ir prašo autorių ištaisyti dvi poemos vietas. Tąsyk viskas baigėsi gerai. Bet 1751-aisiais Labomelis atvažiavo į Berlyną ir netrukus čia išspausdino knygą „Mano mintys", parašytą dar Kopenhagoje. Knyga tuojau buvo pastebėta, susilaukė kelių leidimų. Joje buvo išdėstytos politinės ir filosofinės maksimos, iš pirmo žvilgsnio pabiros, bet sudarančios vientisą šviętėjiškos pasaulėžiūros sistemą.

Volterui negalėjo nebūti artimos pagrindinės Labomelio mintys. Visų pirma jaunajam autoriui, kaip ir jam pačiam, buvo būdingas istoriškas mąstymas, tikėjimas pasaulio kitimu ir tuo, kad neišvengiamoms permainoms trukdo pasenusios santvarkos atgyvenę institutai — absoliutizmas ir bažnyčia. Iš čia plaukė aistringas protestas — antimonarchinis ir antiklerikalinis — ir toks pat aistringas žmogaus teisių gynimas, visų pirma teisės savarankiškai daryti išvadas.

Nors Volteras dar nebuvo pradėjęs su Žanu Žaku ilgos ir atkaklios polemikos, jam, matyt, patiko autoriaus ginčijimasis su Ruso. Labomelis savo knygoje rašė: „Kad ir ką kalbėtų gražbylingas ir tulžingas Ženevos pilietis, bet faktais ir išprotavimais lengva įrodyti, jog menas be galo daug duoda žmonių laimei: juos glaudžiau susieja visuomenėje, o visuomenė — tai gerovė. Visur, kur menai nepuoselėjami, viešpatauja anarchija arba despotizmas."

Tačiau viena maksima, išplaukianti iš bendros autoriaus, kovojančio prieš despotizmą ir jo sukurtą protekcionizmą, pozicijos, užgavo patį Volterą ir sužadino jo neapykantą Labomeliui. Mat šis išdrįso pareikšti, kad esama didesnių rašytojų už Volterą, bet tokios didelės pensijos negauna nė vienas. Ką gi, buvo rašoma toliau, dėl skonio nesiginčijama. Kaip kiti princai, vokiečių princai laiko prie savęs neūžaugas ir juokdarius, o prūsų karalius laiko poetą.

Negaliu garantuoti, kad toliau pateiktas epizodas visiškai tikras, bet ir neatrodo, kad jis būtų pramanytas. O jeigu viskas iš tiesų taip dėjosi, aistros negalėjo neįsiliepsnoti. Kažkas pasistengė Fridrichui II paskaityti ar perpasakoti „Mano mintis", kurios, aišku, jam, jau atsitolinusiam nuo Švietimo idėjų, negalėjo labai patikti. Galbūt karalius ramiau reagavo į tai, kad neūžaugos ar juokdario vietoje laikąs pas save poetą, negu į kitas maksimas. Gal šitaip buvo, o gal dėl antipatijos Berlyno Mokslų akademijos prezidentui Volteras susimąstė — bent tokius gandus paleido Mopertiuji — ir pats pakišo karaliui Labomelio knygą. Tačiau tikriausiai d'Aržansas nutarė pasišaipyti iš bičiulio ir davė Fridrichui „Mano mintis". Šiaip ar taip, mokinio nepasitenkinimas mokytoju buvo sukeltas. Be to, Mopertiuji, nors knyga ir buvo maištinga, sugebėjo jos autoriui išrūpinti audienciją pas jo didenybę.

Žinant Voltero būdą, nenuostabu, kad į Labomelį, nepripažįstantį jo didžiu rašytoju, jis ėmė žiūrėti kaip į pikčiausią priešą. Šis ir vėliau jį vadino tik „eruditu ir kompiliatorium", neigė „Voltero amžių" kaip ir „Liudviko XIV amžių".

Ir nors Labomelis iki paskutinio atodūsio (jis mirė 1775 metais) buvo ištikimas Voltero sąjungininkas kovoje su fanatizmu ir religiniu nepakantumu, šis nenorėjo to matyti ir savo elgesio su tariamu priešininku nepakeitė. Be to, Labomelis draugavo su Mopertiuji, o pastarajam Volteras tikriausiai taip pat nebuvo visai teisingas.

Beje, kartkarčiais Volteras per savo atlaidumą būdavo juodviem pakantesnis ir palankesnis.

Neilgai trukus tarp konkurentų, tarnaujančių Fridricho II intelektualinėje žinyboje, iškilo naujas konfliktas. Mat Mopertiuji taip pat nemėgo kritikos, net švelniausios. Manydamas, kad jam pavyko atrasti labai svarbų gamtos dėsnį, jis padarė apie jį pranešimą Akademijoje ir parašė knygą. Įdomiausia, kad Volterui ji patiko, ir jis paprašė autorių leidimo nurodyti tiktai kelias nenusisekusias vietas. Kaip tik tuo metu jis buvo paliovęs širsti ant Mopertiuji ir — iki naujo pykčio protrūkio — ant Labomelio. Bet kur tau! Garbėtroška Akademijos prezidentas nė girdėti nenorėjo, kad jo veikale gali būti net kokie neaiškumai.

Volteras jam pasakė:

— Jeigu norite vėl pradėti karą — prašom, bet kol kas vakarieniaukime su karaliumi be ginčų.

Nors Volteras tąsyk buvo taikingai nusiteikęs ir neužsipuldinėjo amžino priešo, tačiau jis perspėjo grafienę Bentink, jog tariamai mandagus ir lipšnus jos bičiulis Mopertiuji už akių piktai traukia per dantį šeimininkę, kurios salone lankosi.

Ir čia atsitiko visai netikėtas dalykas. Prieš aną Mopertiuji knygą pasisakė senas Voltero pažįstamas, Leibnico pasekėjas Samuelis Kenigas. Šiuo atveju taip pat pasirodė esąs teisus jis, o ne niutonietis. Kenigas panaudojo savo straipsnyje ištrauką iš Leibnico laiško. Pastarajam seniai buvo žinomi neva Mopertiuji atrastieji gamtos reiškiniai, tik jis jų nelaikė tokiais reikšmingais, kad paverstų dėsniais.

Volterui visai nerūpėjo mokslinė ginčo pusė, ir jo požiūrį į Samuelį Kenigą mes jau žinome. Tačiau Berlyno akademijos

prezidentas labai negražiai pasielgė su savo oponentu ir tuo pat metu su teisybe: nežinodamas Leibnico laiško, nepatikėjo Kenigo pateiktu nuorašu, paskelbė jį esant falsifikatą, o priešininką viešai sumaišė su purvais ir privertė jį sugrąžinti Prūsijos akademiko diplomą. Mopertiuji elgesiu buvo pasipiktinusi visa apsišvietusi Europa. Ar galėjo Volteras tylėti? Laikraštyje „Bibliotek rezone" jis išspausdino trumpą žinutę, kurioje užsistojo nuskriaustąjį. Gal jis taip pasielgė skatinamas tik teisingumo jausmo, o gal jo su Kenigu teoriniai ginčai Sirėjuje ir Briuselyje nublanko prieš nemalonumus, kurių jam vis suteikdavo Mopertiuji?

Nors žinutė buvo be parašo, autorių visi atpažino. Atpažino taip pat Fridrichas II ir įpyko: niekas nedrįsdavo nuginčyti jo Akademijos sprendimų. Jis irgi parašė į šį laikraštį ir pavadino Volterą „menkyste".

Smulkiai neaprašinėsiu šio konflikto tąsos; pasakysiu tiek, kad Fridrichas II laikėsi devizo: „Ten, kur aš,— jokio triukšmo" ir todėl įsakė sudeginti visa, kas buvo išspausdinta apie mokslinę diskusiją, išskyrus jo paties žinutę. 1752 metų gruodžio 24 dieną budelio ranka sudegino ir Voltero satyrą apie Mopertiuji.

Filosofui tai buvo paskutinis lašas į sklidiną kantrybės taurę. Karalius taip pat netvėrė pykčiu dėl Voltero satyros, su pagieža ir taikliai išjuokiančios Akademijos prezidentą — neliečiamą asmenį...

Štai tada, Naujųjų metų dieną, Volteras nusiuntė Fridrichui savo ordiną ir kamergero raktą.

Juk jis seniai norėjo palikti Prūsiją, kaip ją buvo palikę Šaso, Darže ir Algarotis, nepatenkinti nuo karaliaus sklindančiu šalčiu. Anksčiau Volteras nesiryžo to padaryti. O dabar jis buvo apsisprendęs galutinai. Nors ir kaip Fridrichas įtikinėjo, kad Vokietijos, Glaco, gydomieji vandenys nė kiek ne prastesni už Prancūzijos, Plombjero vandenis, Volteras išvažiavo. Žadėjo grįžti, bet pažado tesėti nė nemanė. Fridrichas II privertė jį atsiimti regalijas, tad kartu su savo daiktais, knygomis, rankraščiais jis vežėsi ir ordiną bei kamergero raktą. Nepamiršo nė karaliaus eilėraščių tomelio ir dėl to užsitraukė didelių nemalonumų: rinkinyje buvo epigramų prieš Europos monarchus.

Volteras leidosi į kelionę kaip tikras didžponis: puikia karieta, pakinkyta ketvertu, o vėliau šešetu arklių, su dviem liokajais ant pasostės; jam pašonėje sėdėjo naujas sekretorius florentietis Kolinis. Iš šio sekretoriaus atsiminimų mes daug sužinome apie tai, kas dėjosi po 1753 metų kovo 26 dienos, kai jie paliko Potsdamą. Su Fridrichu II Volteras daugiau nesimatys.

Leipcige jis išbuvo viso labo tris savaites, bet daug nuveikė. Aplankė garsų vokiečių rašytoją Gotšedą, apsimainė laiškais su draugais iš Paryžiaus, su Mopertiuji — žodžių strėlėmis. Vietiniame laikraštyje išspausdino juokingą ir labai kandų skelbimą — užšifruotą išpuolį prieš tą patį priešą, sulaužydamas pažadą, prieš kelionę duotą prūsų karaliui,— neliesti jo Mokslų akademijos prezidento. Negana to, kaip tik tuo metu Berlyne ėmė platintis paties Fridricho eilėraščių parodija, ir čia įtarta Voltero plunksna.

Svarbus faktas atrodė net ir toks pažiūrėti nereikšmingas dalykas: Leipcige filosofas paliko vieną paką ar dėžę — ir čia esama įvairių versijų — iš savo nesuskaičiuojamo bagažo.

Iš Leipcigo Volteras patraukė į Gotą. Kaip apie laimingą atokvėpį rašoma „Memuaruose" apie tas penkias savaites, kurias autorius praleido pas hercogienę Saksę Gotietę, „iš visų pasaulio princesių geriausią, romiausią, išmintingiausią, nuosekliausio elgesio..." ir, be to, *nerašančią eilių.*

Gegužės 31-osios vakarą, kaip liudija Kolinis, jie atvyko į Frankfurtą prie Maino. Čia galiausiai susitinka Volteras su ponia Deni. Po ilgo išsiskyrimo ir abipusės neištikimybės grįžta buvęs artumas. Bet Volteras atsargiai ją vadina „viena mano dukterėčia, Šampanės pulko kapitono našle, labai miela, visapusiškai talentinga ir, be to, iš aukštuomenės".

Mari Luizai atkakliai atsisakinėjus keltis į Prūsiją ir net nė karto jo neaplankius Berlyne ar Potsdame, Volteras netveria džiaugsmu, kad jai „pakako dvasios tvirtybės palikti Paryžių ir susiieškoti mane prie Maino krantų".

Nieko nuostabaus, kad vos atvykęs į šį miestą, Volteras sunegalavo, ir tas nekelia abejonių. Bet po to atsiranda prieštaravimų tarp jo paties „Memuarų" ir Kolinio paliudijimų, nors iš esmės skirtumo nėra. Pasak vieno ir kito, Frankfurte prie

Maino, kai Volteras ruošėsi išvažiuoti, jį sulaikęs baronas Freitagas.

Patronas jį vadina „įtartinu asmeniu", išguitu iš Drezdeno po to, kai ten pastovėjęs prie gėdos stulpo ir buvęs nuteistas katorgos darbams, paskui tapęs prūsų karaliaus agentu Frankfurte — mat nereikalaudavęs algos ir pasitenkindavęs paskolomis iš pravažiuojančiųjų.

Ko gero, arčiau teisybės Kolinis: jis rašė atsiminimus, o ne pamfletą apie Fridrichą II ir jo artimuosius. „Katorgininką" sekretorius vadina Prūsijos kariniu patarėju ir rezidentu.

Pasak Voltero, Freitagą lydėjęs pirklys Šmitas, kuris kadaise turėjęs sumokėti baudą už netikrų pinigų keitimą, ir juodu „prūsų karaliaus vardu man pranešė, kad neišvažiuosiu iš Frankfurto tol, kol nesugrąžinsiu iš jo didenybės išsivežtų brangenybių".

Pasak Kolinio, „Kai viskas buvo paruošta kelionei ir šalia prieangio stovėjo arkliai... prūsų karininko ir Frankfurto senatoriaus lydimas Freitagas karaliaus vardu pareikalavo iš Voltero sugrąžinti ordiną, kamergero raktą, Fridricho II rankraščius ir jo eilėraščių knygeles". Paskui sekretorius savo atsiminimuose taip pat pasakoja apie Šmitą, tik kur kas santūriau.

„Memuaruose" scena nupiešta vaizdingiau, tik vargu ar tiksliau. Volteras pateikia sąmojingą savo atsakymą į Freitago ir Šmito reikalavimą (apie karininką ir senatorių neužsimena):

„— Deja, pone, iš šios šalies aš nieko nepasiėmiau. Prisiekiu jums, kad net jokių apgailestavimų neišsivežu. Tai kokių Brandenburgo karūnos papuošalų iš manęs reikalaujate?

— Šjer monsir,— atsakė Freitagas darkyta prancūzų kalba,— letr de poeši de mon gran metr. (Tai, pone, mano valdovo poetiniai kūriniai.)"

Fridricho eilėraščių knygą Volteras buvo palikęs Leipcige ir tikinėjo, jog turėjęs teisę išsivežti autoriaus padovanotą egzempliorių. Bet „Memuaruose" pateikiamas ir juokingas Freitago raštelis ta pačia darkyta prancūzų kalba — esą Volteras galėsiąs palikti Frankfurtą, kai tik būsiąs pristatytas iš Leipcigo pakas su valdovo eilėraščiais. „Tame raštelyje parašiau, kad įsipareigoju įvykdyti rezidento reikalavimą dėl karaliaus eilėraščių."

Pasak jo, tik birželio 17-ąją pagaliau buvęs atgabentas pakas su jo didenybės eilėraščiais. Atidavęs knygą, Volteras tikėjęsis, kad jau galėsiąs be kliūčių išvykti iš Frankfurto. Tačiau, rašoma toliau „Memuaruose", staiga suareštavę jį patį, jo sekretorių ir ponią Deni, nors ši turėjusi prancūzų karalystės pasą ir niekada nebuvo taisiusi prūsų karaliaus eilėraščių.

Visas šis „Memuarų" epizodas raiškus, įspūdingas, puikus. Keturi kareiviai velka per purvą Voltero dukterėčią, „nors damų gailimasi ir pačiame karo įkarštyje". Visus sugrūda į viešbutį ir pastato sargybą iš dvylikos kareivių: ketvertą —„svarbiausio nusikaltėlio" kambaryje, ketvertą — palėpėje, kur nuvesta jo dukterėčia; jai, beje, „teikėsi duoti mažą lovelę, tačiau durtuvais apsiginklavę kariškiai vargšei dailiosios lyties atstovei pavadavo ir užuolaidas, ir kambarines..." Ir dar vieną ketvertą —„rūsyje, tikroje vėjų pagairėje, kur mano sekretorius turėjo gulėti ant šiaudų".

Kolinio atsiminimuose ši baisinga istorija atrodo kiek kitaip. „Auksiniame liūte", tame pačiame viešbutyje, kuriame jie iš pradžių buvo apsistoję, Volterui su jo palydovais uždėjo areštą — tik po to, kai jis mėginęs pabėgti į Maincą, iš kur Freitagas juos sugrąžinęs. Ponia Deni atvykusi į Frankfurtą ne iš karto, o tik tada, kai sužinojusi apie dėdės sulaikymą; beje, ji ten išbuvusi iki pat epopėjos pabaigos. Kolinis priduria, kad jo patronas, „šis nepaprastas vyras", nors ir buvo labai sunkios aplinkybės, rašė „Imperijos metraštį", didžiai rimtą istorinį veikalą".

Kaip ir Volteras, sekretorius prisimena vokiečių imperatoriaus nesėkmingus rūpesčius. Birželio 17 dieną (pasak jo versijos, pakas atėjęs 18-ąją) prūsų karalius išsiuntęs įsakymą išlaisvinti Volterą, paėmus iš jo raštišką pasižadėjimą sugrąžinti knygelę atsiradus pirmai progai. Bet įsakymas neatėjęs iki 20 dienos, kai buvo nesėkmingai mėginama bėgti į Maincą. Kolinis rašo, jog tai, kad kareiviai vilko purvu ponią Deni, yra įpykusio Voltero išmonė. Mari Luiza savo valia atvykusi į viešbutį, kuriame buvo laikomas dėdė su visais savo žmonėmis. 21 dieną buvo gautas Fridricho 17-ąją išsiųstas įsakymas, o 25-ąją — kitas jo įsakymas: išlaisvinti sulaikytąjį be jokių išlygų.

Kad ir kaip keista, bet Volteras nebuvo išlaisvintas ir drauge su savo palyda išleistas iš Frankfurto nei tuoj pat po to, kai atėjo pakas, dėžė ar skrynia iš Leipcigo ir jis knygelę grąžino, nei netgi po to, kai buvo gauti du karaliaus įsakymai; Freitagas pralaikė belaisvį Frankfurte dar dvi savaites — mat šis vėl mėgino bėgti.

Tai paaiškina Kolinis. Iš Leipcigo atsiųsta skrynia buvo atidaryta tik po to, kai Freitagas, nusiuntęs karaliui dar vieną skundą apie antrą belaisvio bandymą bėgti, gavo iš savo valdovo pylos ir buvo priverstas galų gale areštą nutraukti.

Karštabūdis Volteras tik per plauką nenušovė prižiūrėtojo Dorno, atėjusio jo išlaisvinti ir sugrąžinti pinigus bei atimtus daiktus — iki pat tabakinės. Gerai, kad Kolinis spėjo nutverti patroną už rankos ir išgelbėti Dorną! Volteras buvo smarkiai pasipiktinęs ir tuo, kad iš jo išieškojo šimtą guldenų už išlaikymą.

Be to, sukčius leidėjas Van Diurenas pareikalavo apmokėti trylikos metų senumo sąskaitą.

Volteras visur šaukė, kad Frankfurte jį apiplėšė iki siūlo galo, ir „Memuaruose" rašė: „Brangiau sumokėti už prūsų karaliaus poetinius kūrinius nebuvo įmanoma. Aš išeikvojau maždaug tokią pat sumą, kokią išleido jis už mano iškvietimą ir gautas pamokas. Taigi mudu atsiskaitę."

Net ir apie Van Diureno pateiktos sąskaitos apmokėjimą patronas ir sekretorius yra skirtingos nuomonės. „Memuaruose" skaitome: „Jis pareiškė, kad jo didenybė jam skolingas dvidešimt dukatų ir už tai atsakingas esu aš. Jis priskaičiavo dar procentus ir procentus už procentus. Frankfurto burmistras ponas Fišeris pripažino sąskaitas teisingomis, privertė mane pakloti trisdešimt dukatų; iš jų dvidešimt šešis pasiėmė, o keturis atidavė sukčiui knygininkui." Kolinis apie šį nutikimą pasakoja visai kitaip. Užuot sumokėjęs Van Diurenui, Volteras skėlęs jam antausį ir greit išbėgęs. Sumanus sekretorius nuraminęs ir paguodęs knygininką: juk antausį jis gavęs iš didžio žmogaus!

Volteras visu kuo kaltina *vieną Fridrichą*. Tačiau dėl nemalonaus incidento Frankfurte — tiksliau, grandinės incidentų — nukentėjo *abu*, ir karalius buvo savaip teisus: jis būgštavo, kas atsitiks knygai, jeigu ji pasiliks jau neabejotino priešininko rankose.

Apie Voltero sugrįžimą į Prūsiją nebebuvo ko ir galvoti. Taigi Fridrichas II turėjo rimtą pagrindą reikalauti, kad Volteras sugrąžintų ir kamergero raktą, ir ordiną „Už nuopelnus".

Žinoma, tam tikrą vaidmenį suvaidino ir jau paminėti atsitiktinumai. Per juos Volteras gavo praleisti penkias labai nemalonias savaites, o Fridrichas II visiems laikams susiteršė reputaciją, kaip ir Prancūzija, budelio ranka sudeginęs knygą ir suareštavęs įžymybę.

Tik birželio 7 dieną Volteras išvažiavo iš Frankfurto. Prabuvo tris savaites Maince, norėdamas, pasak jo, „išsidžiovinti daiktus po laivo sudužimo".

2 skyrius

KELYJE Į ŽENEVĄ

Volteras, žinoma, svajojo apie Paryžių, aistringai troško į jį sugrįžti.

Bet jeigu kamergero raktas, ordinas „Už nuopelnus", „stebuklingosios žolelės" negalėjo sugrąžinti, tiksliau, pelnyti Liudviko XV ir karalienės, jų favoritų palankumo, tai vaidas su Fridrichu, nors Volteras ir dėjo į jį vilčių,— tuo labiau. Rugpjūčio pabaigoje jis išvyko iš Mainco į Strasburgą, o iš čia pasiuntė tartum parlamentarę į prancūzų karaliaus rūmus ponią Deni. Vylėsi, kad ji išrūpins jam leidimą grįžti Paryžiun. Mari Luiza ir pati tuo buvo didžiai suinteresuota, tik, deja, kad ir kaip mynė visus slenksčius, nieko gero negalėjo pranešti.

Labiausiai karalių nuteikė prieš Volterą dvasininkija.

Taigi teko susitaikyti — bent jau kol kas — su būtinybe gyventi palei Prancūzijos sieną, Elzase. Įdomi smulkmena... Volteras apsistojo ne viename geriausių viešbučių, kaip buvo įpratęs, o mažame ir kukliame, toli nuo centro. Ir, kaip paprastai, ši aplinkybė vėl davė peno liežuviams. Itin buvo mėgstama jį, tokį dosnų, kaltinti šykštumu. Taip atsitiko ir dabar: esą pagailėjęs pinigo brangiam viešbučiui. Iš teisybės jis taip pasielgė dėl kitos, labai taurios priežasties. „Šit įrodymas,— rašė Kolinis,— koks būna apgaulingas išorinis vaizdas ir kaip atsargiai reikia spręsti apie žmonių poelgius. Už tariamo šykštumo sly-

pėjo širdies gerumas." Maince Volterui krito į akį vienas vietinio viešbučio tarnautojas: atidus ir, svarbiausia, labai nuovokus, kilimo iš Strasburgo. Jis ir paprašė įžymybę apsistoti šio miesto viešbutyje „Baltasis lokys", nes jį laikąs jo tėvas, kuris, matyt, labai stokojo nuomininkų.

Tarp kitko, Volteras tame viešbutyje gyveno neilgai ir netrukus persikėlė į užmiesčio vilą prie Strasburgo, kur priiminėdavo visus lankytojus. Jis matėsi su istoriku Šoeflenu ir, jo patartas, šį tą pataisė „Imperijos metraštyje". Be to, profesorius turėjo Kolmare brolį, spaustuvės savininką. Volteras suteikė jam paskolą, ir šis sutiko išleisti „Imperijos metraštį".

Norėdamas pats stebėti spausdinimą, Volteras spalio mėnesį persikėlė į Kolmarą.

Jis vis dar laukė, kada papūs kitas vėjas iš Prancūzijos karaliaus rūmų. Bet vėjas tebebuvo nepalankus. Ir čia Volteras tarėsi padaręs protingą (iš tikrųjų nereikalingą) taktinį ėjimą: per 1754 metų velykas priėmė komuniją. Žinojo, kad ir Kolmare jį stebi sekliai, ir neabejojo, kad jų pranešimas apie neva atsivertusio ateisto dievobaimingą poelgį atidarys jam kelią į Paryžių. Tai nepagelbėjo. Jo ir dabar nenorėjo priimti. Priešai piktdžiugiavo dėl nepasisekusio manevro. Draugai smerkė už parodytą silpnumą.

Na ką gi, jeigu jau taip išėjo, reikia bent iš rimtųjų pasirūpinti savo sveikata, išvažiuoti prie gydomųjų vandenų. Jo, ligonio, negali neįsileisti į Plombjerą. Bet atsiranda netikėta kliūtis — kaip tik ten gydosi Mopertiuji.

Laukdamas jo išvažiuojant, Volteras pabuvo Senono abatijoje, kur susitiko su Sirėjaus laikų bičiuliu, mokytu vienuoliu Kalma.

Praleidęs Plombjere dvi savaites, sugrįžo į Kolmarą. Čia jo laukė malonus netikėtumas: apsilankė markgrafienė Vilhelmina su vyru. Nekreipdama dėmesio į savo brolio ir Voltero vaidą, liko pastarojo draugė, pakvietė jį kartu žiemoti Monpelje (jis nevažiavo) ir, svarbiausia, pasišovė sutaikyti su Fridrichu. Nieko iš to neišėjo, kaip ir iš jo mėginimų vėl gauti kvietimą į Berlyną, nors nė nesiruošė ten važiuoti, tik darė taktinį ėjimą, kad padaugėtų šansų sugrįžti į Paryžių. Fridrichas parašė buvusiam savo sekretoriui Darže: „...Volterą malonu tik skaityti, o pasižinti su juo pavojinga."

Dabar prūsų karaliaus kvietimas lyg ir nebereikalingas. Kunigaikštis de Rišelje, paskirtas Langedoko, Prancūzijos provincijos, gubernatorium, vėl pasiūlo koležo draugui paramą. D'Alamberas bei kiti bičiuliai perspėjo Volterą ir įkalbinėjo netikėti „jo senos lėlės" pažadais. Veltui! Juodu su Rišelje jau buvo paskyrę pasimatymą Lione.

1754 metų lapkričio 15 dieną susitikimas įvyko. Bet kunigaikštis ir norėdamas nebūtų galėjęs pasakyti tremtiniui džiaugsmingų naujienų. Atvirkščiai, tarsi dar būtų trūkę bėdų, Paryžiuje pasirodė „Orleano mergelės" nuorašai, pardavinėjami po vieną luidorą už egzempliorių. Tas nežadėjo nieko gero autoriui: poemoje jis nieko negailėjo — nei bažnyčios, nei pasaulietiškos valdžios. Tiesa, vėliau pats išspausdino „Orleano mergelę", pašalinęs visas pavojingas vietas. Bet tą nelemtą rudenį nežinomo priešo ranka pasistengė, kad nuorašai būtų be jokių kupiūrų. Išėjo viešumon ir „Samprotavimai apie tautų papročius ir dvasią".

Kas Volterui iš to, kad Liono teatras jo garbei suvaidino „Meropę" ir „Brutą", kad žiūrovai pakiliai sveikino jubiliatą — lapkritį jam suėjo šešiasdešimt metų? Kas kad sveikino ir Liono akademija?! Kas iš to, kad sukaktuves paminėjo visas miestas? Senas pažįstamas, bankininkas Roberas Tronšenas — Volteras draugavo su visa Tronšenų šeima,— jo labui padarė viską. Tomis dienomis čia buvo ir Vilhelmina Bairoitietė, dar meilesnė ir jautresnė tremtiniui nei Kolmare.

Bet tokiomis aplinkybėmis jam buvo kur kas svarbiau susilaukti palankumo iš kardinolo de Tenseno, Liono arkivyskupo. Nors ir kamuojamas sunkaus reumatizmo, Volteras prašmatniausiai apsirengė, sėdo į karietą ir išvažiavo į arkivyskupo rūmus. Kolinis pasakoja, jog patronui taip skaudėjusi koja, kad be sekretoriaus pagalbos nebūtų įstengęs nueiti iki kardinolo priimamojo. Bet vos ten įėjęs, beregint sugrįžęs, įsikibęs Koliniui į parankę (šis jo laukęs už durų) ir be žodžių pasukęs išėjimo link. Tik juodviem atsidūrus lauke, Volteras taręs: „Ne, ši šalis ne man!" Pasirodo, kardinolas pareiškė: jis negalįs kviesti prie savo stalo karaliaus blogai atestuoto žmogaus.

Miesto valdžia taip pat nepanoro būti svetinga didžiajam žmogui.

Vėliau Volteras atkeršijo de Tensenui, įrašydamas „Memuaruose", kad jis „išgarsėjo tuo, jog atvertė Lou į katalikybę ir per tai padarė karjerą..." „Lou sistema suteikė de Tensenui tiek turto, kad jis galėjo nusipirkti kardinolo kepurę."

Toliau „Memuaruose" pasakojama, ką jam pasakęs de Tensenas ir kaip sąmojingai ir nepriklausomai jam atšovęs Volteras. „Jis buvo valstybės veikėjas ir kaipo toks man patikliai pareiškė, jog negalįs manęs kviesti viešų pietų, nes Prancūzijos karalius nepatenkintas, kad palikau jį dėl Prūsijos karaliaus. Aš jam atsakiau, jog niekada nepietauju ir karaliai man buvę nebuvę kaip ir kardinolai."

Galimas daiktas, šis puikus atkirtis buvo sugalvotas vėliau. Kitaip ko gi Volteras būtų važiavęs į arkivyskupo rūmus?

Šiaip ar taip, tepagyvenęs Lione šešias savaites, jis turėjo ne tik palikti miestą, kur taip nuoširdžiai jį priėmė visi, išskyrus valdančiuosius, bet ir ieškotis naujos tėvynės.

Šveicarijos respublikoje jis veikiausiai panoro įsikurti dėl to, kad pavargo nuo karalių. Bet „Memuaruose" viskas aiškinama kitaip — matyt, todėl, kad juos rašydamas jau buvo nepatenkintas ir šveicarų sindikais kalvinistais ir įsitikinęs, jog ir jų žemėje laisvės nėra. Pagal jo versiją, jis pakliuvęs į Ženevą tik todėl, kad turėjęs pro ją važiuoti į Emso ir Savojos gydomuosius vandenis, ir pasilikęs dėl to, kad žymus gydytojas Tronšenas, „neseniai čia įsikūręs, paaiškino, jog Emso vandenys mane nugalabys, o jis apsiima man gyvenimą prailginti".

Po to eina išpuolis prieš bet kokį religinį netolerantiškumą, taip jo neapkenčiamą. „Memuaruose" jis rašo: „Katalikams neleidžiama įsikurti nei Ženevoje, nei apskritai protestantiškuose Šveicarijos kantonuose. Tariau sau, jog būtų įdomu įsigyti dvarą kaip tik toje vieninteléje pasaulio šalyje, kur man tas uždrausta."

V DALIS

1 skyrius

VARTAI ATVERTI...

Vėl jis nežino, kur likimas jį nuves. Dar nenutarė, kur apsigyvens — Ženevoje ar Lozanoje, nežino, ar ilgam. Iš pradžių lyg labiau patinka Lozana. Baronas Žanas Žoržas de Pranženas, šveicarų armijos karininkas, pasiūlo jo visiškon dispozicijon savo rūmus.

Vis dar galutinai neapsisprendęs Volteras palieka didoką bagažo dalį pas Roberą Tronšeną ir 1754 metų gruodžio 10 dieną su nenuilstančia ponia Deni, Koliniu ir tarnais palieka Lioną, nors vietinė Mokslų akademija ir išrinko jį savo garbės nariu.

Protestantiškos Ženevos miesto vartai paprastai uždaromi kasdien tą pačią valandą. Bet gruodžio 11 dieną juos palieka atvertus: žino, kad šlovingas svečias atvažiuos vėliau. Čia išsyk jį apgaubia rūpesčiu tos pačios Tronšenų šeimos nariai: miesto tarėjas Fransua — Robero brolis ir jų pusbrolis Teodoras — garsus gydytojas.

Volteras ir jo palydovai apsistoja pas Fransua Tronšeną, kitą dieną pietauja pas Teodorą. Ir čia, ir ten juos priima puikiausiai. Dvi sužavėtos damos, negavusios kvietimo pietums, net pasislėpė už užuolaidų, kad girdėtų kiekvieną žodį.

Jo šlovė tokia didi, jog vietiniai mokslininkai, sužinoję jį atvyksiant, išreiškė pageidavimą, kad jis pasiliktų čia visam laikui. Apsigyventi Ženevoje jį daug kas traukia.

Čia nėra prancūzų valdžios, bet kalbama prancūziškai. Tai didelis privalumas, nes vokiečių kalba jam ne prie širdies.

Sveikata jo tokia prasta, kad po Europą pasklido gandas apie filosofo mirtį. Paaiškėjus, jog tai, dėkui dievui, klaida, Fridrichas II ta proga sukūrė epigramą. Tačiau Volterą ka-

mavo tokios sunkios ligos, kad apsigyventi šalia Teodoro Tronšeno — juo pacientas pasitikėjo labiau negu visais jo kolegomis drauge paėmus — išties būtų buvę labai protinga.

Be to, Ženevoje gyvena Voltero mėgstamiausias leidėjas Gabrielis Krameris, kaip tik dabar ketinantis išleisti jo raštų rinkinį — septyniolikos tomų, nedidelio formato. Greitu laiku juodu su broliu išspausdins ir „Samprotavimus apie tautų papročius ir dvasią".

Vietovė puikiai tinka ligonio sveikatai, jos geografinė padėtis labai paranki persekiojamajam: ir Prancūzija pašonėje, ir jis *laisvas;* nepriklauso nei nuo Liudviko XV su jo rūmais, nei nuo kardinolo de Tenseno.

Volterui iš pradžių nepaprastai patiko ir Ženevos gyventojai, ir tai, kaip jie jį sutiko. Vienas vietinis pastorius, išvydęs pas savo pažįstamą Voltero portretą, pasakė: „Na štai ir jis atsidūrė tarp žmonių, kurie garbina neparklupę ant kelių, lanko neįkyrėdami ir neįsižeidžia radę šeimininką su chalatu..."

Iš tiesų tykioje Ženevoje jis jautėsi taip, tarytum visą laiką galėtų vaikščioti šlepetėmis ir vilkėti chalatu, o ne rūmų kostiumu, kaip Prancūzijoje ar Prūsijoje.

Volteras apie ženeviečius rašė: „Įsižiūrėkite į šiuos rimtus ir nuovokius žmones, kai jie vaikšto gatvėmis, įsiklausykite į jų ramią, lėtą šneką!" Jam patiko miestiečių įprotis vaikščiojant stabčioti kas dešimt žingsnių, lyg jie ketintų lazda įkalti į gruntą svarų argumentą. Jam būdavo malonu šnekučiuotis su vietiniais mokslininkais, tarėjais, net su pastoriais. Neskubėdami prieštarauti, jie klausydavosi jo kalbų apie svarbiausią ir nuolatinį ginčų objektą: religiją ir žmoniškumą, apie visų ir kiekvieno gerovę. Ir Volteras neužsigauna dėl to, ką galėtum pavadinti mandagiu čiabuvių abejingumu naujakuriui. Priešingai, jis patenkintas, kad Ženevoje nepuolama prie jo nei apsikabinti, nei parblokšti ant menčių.

Po Liono kontrastų, kur gyventojai — aktoriai, teatrų publika, Akademija — ėjo iš galvos, šlovindami garbųjį svečią, o kardinolas ir miesto valdžia žiūrėjo į jį kaip į raupsuotąjį, dabar jis mėgaute mėgaujasi Ženevos papročių demokratiškumu ir paprastumu.

Kiek Volteras persisotinęs triumfais, tiek nukamuotas persekiojimų. Nuo pat jaunumės daugsyk jis patyrė svaiginančią

garbę ir tuoj po jos pažeminimo kartėlį. Per dažnai jį sudievindavo ir per dažnai „sutalžydavo". Notaro sūnus jautėsi čia lyg princas, čia lyg liokajus, gyveno pas karalius ir dusyk sėdėjo kalėjime, buvo ir dvariškis, ir bėglys, ir tremtinys. Dėl to jis ir brangina, kad čia buvo priimtas ne kaip dievas ir ne kaip šėtonas, o kaip *žmogus.* Nei juo žavėjosi, nei jo koneveikė. Žinojo, kad atvažiavo žymus rašytojas, bet taip pat žinojo, kad jis ieško jų mieste tykaus uosto.

Nusprendęs pasilikti Šveicarijoje ir, matyt, išsireikalavęs iš Liono savo bagažą, jis ieško prie Ženevos ežero atilsio (žodis *retraite* nuolat šmėkščioja tuometiniuose jo laiškuose), sakytum būtų išėjęs į pensiją ir tikėtųsi čia prastumti jau neilgas savo dienas.

Volteras nori įsikurti ne pačioje Ženevoje, o jos apylinkėse. Draugai ieško jam dvaro, kurį galėtų nusipirkti. Ieško ir suranda nediduką dvarelį Sir Sen Žake.

Kadangi kalvinistų žemėje katalikams kurtis buvo draudžiama — žinome, kad Volterą panašūs draudimai tik gundė,— bankininkas Tronšenas nuperka dvarą savo vardu, o tarėjas Tronšenas išrūpina leidimą jame apsigyventi prancūzui. Šiek tiek tenka pabūti svetingojo Pranženo pilyje.

1755 metų kovo 5 dieną naujasis savininkas įsikelia į pirmą savo dvarą. Tuoj pat Sir Sen Žaką pavadina Delise (prancūziškai *délice* — malonumas, palaima).

Tegu už namą ir lopinėlį žemės brangiai sumokėta (ir nemažai dar reikės mokėti), bet čia laukianti laimė viską atpirks. Galų gale laisvė ir turi brangiai kainuoti! Anot Loko, laisvė — valia daryti ką nori. Šit, pavyzdžiui, Volteras parsisiųsdina aukščiausios klasės virėją prancūzą, ir šis patiekia garsiųjų upėtakių; kiekvienas kaštuoja tiek, kiek dešimt knygų. Įgeidis? Na ir tegu! Jis išgali sau tą leisti. Net ponia Deni — ji tebesijaučia paryžietė ir yra labai reikli — įvertina Delisės privalumus. Išties nuostabus kampelis pranoksta visa, ką ji buvo regėjusi Paryžiaus, Dižono, Liono, Elzaso apylinkėse, jau nekalbant apie atgrasų Sirėjų.

Volteras tiek apsvaigintas naujos buveinės, kad ją apdainuoja eilėse: „Tai Aristipo namas..." Fransua Tronšenui rašo, kad Delisė „jungia filosofo dvarą su Epikūro sodu". Dar svarbesnius žodžius pasako kitame laiške: „Aš priklausau visoms

tautoms: mano namas — Šveicarijoje, prie ežero, plytinčio tarp Prancūzijos, Savojos ir Ženevos."

Bet kai veiklus vyras ryžtasi ilsėtis, savo poilsio sutvarkymui aukoja tiek pat energijos, kiek ir darbui, kovai. Va šitaip ir elgiasi Volteras, nors ir ketina čia visų užmirštas mirti. Tam, kad įsiruoštų namus, ne tik leidžia pinigus, samdo darbininkus, duoda nurodymus... Ne tik paliepia įrengti kambarius jam, poniai Deni, namiškiams ir svečiams, ne tik karietas užsako... Jis pats ir dailidė, ir dažytojas, viską dažo įvairiomis spalvomis... Kaip paprastai, visame kame — jo skonio atspaudas, ir viskas turi atitikti dvaro pavadinimą.

Ir svarbiausia — jis pats sodininkas ir daržininkas... Sodina tulpes ir morkas, apelsinmedžius ir tokius medžius, kurių aukštų viršūnių nebesitiki matyti. Skuba būtent todėl, kad nesitiki ilgai gyvensiąs. Didelis džiaugsmas trykšta iš jo laiško žodžių: „Aš statau, sodinu, aš auginu medžius ir gėles. Aš įrenginėju du namus ant dviejų ežero krantų (kodėl dviejų, sužinosime vėliau — *A. A.*) ir kuo sparčiau, nes gyvenimas trumpas." Paslėpęs „Orleano mergelę", net ją pamiršta.

Statau, sodinu, auginu — tuolaikinio ir viso likusio jo gyvenimo formulė, kurią pirmą kartą pavartoja laiške Formonui 1755 metų gegužę. Liepos mėnesį pakartos ir Tjerjo, kokį džiaugsmą jam teikia šie užsiėmimai. Ir anaiptol ne vien dėl to, kad savo „žavingame Ermitaže" — taip jis vadina Delisę — ruošia prieglobstį poilsiui.

Po metų jis paaiškins Tjerjo, dėl ko atsisakė labai viliojančio Marijos Teresės pasiūlymo ir neišvažiavo į Vieną: „Esu laimingas gyvendamas *savo namuose,* su savo dukterėčiomis (atvažiavo paviešėti ir antroji, ponia de Fonten, — liesa kaip dėdė, o ne kaip nutukusi ponia Deni — *A. A.*), su savo knygomis, sodu, vynuogynu, karvėmis, ereliu, lape, triušiais — jie deda letenėlę ant nosies... Be to, turiu ir Alpes, didingas ir vaizdžias..." Paskui eina pati svarbioji frazė: „Man mieliau bartis su savo sodininku, negu garbstyti karalienę."

Kol kas Volteras viskuo patenkintas; filosofas tariasi įgijęs nepriklausomybę, atpirkusią visas išlaidas ir rūpesčius. Ir anksčiau mylėjęs laisvę, bet priverstas gyventi pas karalius arba paklusti monarchams, dabar tampa pats sau karaliumi. Deja,

tas ne visai teisybė, ir ženeviečiai nę tokie geri, kaip iš pradžių atrodė.

Dar trejus ar ketverius metus jis tvarko, įrenginėja Delisę. Ir kai tik dvaras apgyvendinamas, šeimininkas atsiduoda savo senai didžiajai aistrai — teatrui. Netrukus iš Paryžiaus atvažiuoja Lekenas. Jį pagerbti iš Ženevos atskuba Tronšenai ir sindikai. Jie, be abejo, trokšta pasigėrėti įžymaus aktoriaus vaidyba. Rūmų galerijoje suruošiama „Zairos" improvizacija. Svarbiausią vaidmenį atlieka ponia Deni, šeimininkas, aišku,— Liuzinjaną, Lekenas — Orosmaną.

Šis netikėtas spektaklis turėjo tokį didžiulį pasisekimą ir tokį platų atbalsį, kad Volteras panūdo ir čia, Delisėje, įkurti pastovų namų teatrą. Bet tai, kas buvo paprasta Sirėjuje ir Paryžiuje, čia negalėjo nesukelti komplikacijų, nes prieštaravo pačiai kalvinizmo dvasiai. Kalvinistai — tie patys protestantai — į teatrą žiūrėjo kaip ir kvakeriai. Teatro vaidinimai —„velnio pramanai"— Ženevoje buvo uždrausti nuo Kalvino laikų, o jis mirė 1564 metais. 1732-aisiais prieš juos išleidžiamas dar vienas įstatymas. Kai profesorius Morisas 1748 metais surizikavo savo namuose pastatyti Kornelio „Polijektą", krikščionišką tragediją, iš visų Ženevos bažnyčių sakyklų buvo prakeiktas kaip „velnio pakalikas". Kai 1752 metais penkiolika pameistrių kirpėjų išdrįso parodyti mėgėjišką spektaklį, išsirinkę Voltero „Cezario mirtį", visi gavo po griežtą papeikimą.

Tad nėra ko stebėtis, kad ir tragedijos autoriaus namų teatras prie pat Ženevos vartų sukėlė miesto ir bažnyčios valdžios didžiausią nepasitenkinimą. Bėda buvo juo didesnė, kad patys ženeviečiai neįstengė atsispirti pagundai — nei kaip žiūrovai, nei kaip atlikėjai. Tuomet dvasininkija ėmė kiršinti prieš gundytoją tamsuomenę. Ši baudėsi padegti Delisės dvaro namą. Valdžios šulai nebūtų atsisakę išguiti ir patį šeimininką iš Ženevos, iš kantono, iš Šveicarijos.

Pats Volteras nelaikė teatro vien pramoga ar estetiniu malonumu sau ir kitiems. „Istoriniuose komentaruose „Henriadai" jis vėliau rašys: „Teatras taurina papročius." Todėl, nors ir priverstas pažadėti, kad Delisėje daugiau spektaklių nestatys (šis pažadas nebuvo ištesėtas), jis dar energingiau ima juos statyti savo žiemos rezidencijoje, kitame ežero krante, palei Lozaną. Ten šilčiau tiesiogine ir perkeltine šio žodžio prasme.

Kalvinistams persekiojant teatrą, Volteras labai greitai pakeičia požiūrį į Ženevą, nebesižavi ten viešpataujančia laisve ir papročių demokratiškumu. Atvirkščiai, puikiai supranta šių persekiojimų (jie nesiliaus ir toliau) dviveidiškumą ir vergišką bailumą. 1759 metais jis parašys d'Alamberui: „Jeigu mūsų sociniečiai, Ženevos pastoriai, nebūtų taip bijoję, jie mielu noru būtų pripažinę Kristų dievu, kad tik gautų teisę lankyti teatro vaidinimus, kuriuos rengdavau Turnėjuje, prie pat Delisės..." Ir ne tik lankyti. Tame pačiame laiške toliau rašoma: „...ženeviečiai pešasi dėl vaidmenų." Bet visa tai jis suprato dar 1755 metais.

Jo paguoda —„statyti" ir „sodinti", rūpintis Delisės ir kitų namų sutvarkymu. Kol kas šie veiksmažodžiai —„statyti, sodinti, auginti"— dar neturi tos gilios ir išplėstos prasmės, kurią įgaus vėliau ir kuri bus išreikšta „Kandide" garsiuoju šūkiu: „Bet reikia darbuotis savo sode." Delisėje jam tai daugiau pramoga ir atgaiva po nemalonumų, kurių išvengti, deja, nepavyksta nė rojaus kampelyje. Vos įsikėlęs į nuosavą dvarą, jis pataria pažįstamai damai užveisti sodą: „Tas labai prablaško, o prasiblaškyti reikia. Tvenkiniai, gėlės, krūmai teikia mums daug džiaugsmo. Apie žmones to ne visada gali pasakyti." Kad nesisielotų dėl patiriamų kartėlių, dvarininkas naujakurys gilinasi į kiekvieną smulkmeną. Viename 1756 metų laiške įsako tarnui nuo kaštonmedžių surinkti grambuolius ir jais šerti vištas. Pats rūpinasi, kad virtuvėje ir rūsyje visada būtų tvarka, kad arklidėje — gausu arklių, ratinėje — apstu ekipažų... Be viso šito neišsiversi priiminėdamas daugybę svečių. Ir Volteras, ir ponia Deni svetingi ir vaišingi, o jo populiarumas toks didelis, kad nuošalus kampelis sparčiai išgarsėja visoje Europoje. Taip buvo ir bus visur, kur tik jis apsigyvens, ir tai niekada netrukdys jam dirbti.

Voltero ramybę prie Ženevos ežero sudrumsčia ne vien šventeivos, persekiojantys jo namų spektaklius bei visą teatrą. Jį vėl nusmelkia baimė, kai iš Paryžiaus pasiekia žinios, kad tebeplatinami „Orleano mergelės" nuorašai, be to, sudarkyto turinio. Autoriui gresia būti apkaltintam dievo įžeidimu. Ir kas bus, jei rankraštį išspausdins, o šito norėtų daugelis? Ne,

reikia imtis visų priemonių, kad tik jis nebūtų išspausdintas!

Ir čia jis išgirsta naują baisią žinią: Lozanos knygininkas Grase ruošiasi ją išleisti Šveicarijoje, ir vėl iškraipyto turinio. Volteras, aišku, tučtuojau jam parašo, reikalauja, prašo, kad šis atsisakytų sumanymo. Atsakymo nėra. Tada Kolinis išreikalauja, kad Grase atvažiuotų pats pasikalbėti į Delisę. Niekšas atsivežė tik vieną sudarkyto rankraščio puslapį su šešiolika eilučių ir pareikalavo 50 luidorų išpirkos. Net sunku įsivaizduoti, kas pasidarė Volteruil Įraudęs, drebėdamas iš įniršio, išplėšė Grase iš rankų neleistą lapą ir liepė jį išvyti lauk.

Ir bemat, ryžęsis viską pastatyti ant kortos, iškėlė bylą leidėjui, sumaniusiam išleisti jo rankraščio parodiją ar paskvilį. Gaila, neturime išsamių duomenų apie tai, kokiu būdu nepripažindamas esąs maištingos poemos autorius, jis motyvavo ieškinį. Šiaip ar taip, Grase buvo suimtas, ištardytas ir, vos tik jam pavyko ištrūkti, jau kitą dieną paliko Šveicariją, kurios žemė svilino niekšui padus.

Ne mažiau už atsakovą gavo jaudintis ir ieškovas: o jeigu byla tuo neužsibaigs? Jeigu teisėjas panorės išaiškinti tikrąjį poemos autorių? Laimė, teismas tik įsakė budeliui sudeginti maištingąjį puslapį. Bukos teisėjų galvos neišnešė, kad pasipiktinęs ieškovas galėjo pats parašyti valdžiai priešišką poemą.

Bet autorių tebekamavo baimė dėl Paryžiuje platinamų poemos nuorašų. Jis bijojo vėl pakliūti į Bastiliją. Mari Luizai net teko prašyti Teodorą Tronšeną, kad suramintų jį kaip gydytojas, kad išaiškintų, jog baimė neturi pamato. Pacientas ir pats viską supranta, bet jausmų sutramdyti nepajėgia. Net per šį pokalbį verkia, dangstydamasis veidą rankomis, ir kartoja: „Taip, mano drauge, esu kvailas..."

Jam išties sunku būti ramiam. Kitas knygininkas — mes žinome, kad XVIII amžiuje jie būdavo ir leidėjai, ir spaustuvių savininkai,— nepraleisdamas progos užsikalti pinigo iš didelį pelną žadančių uždraustų rankraščių, sumanė išspausdinti „Liudviko XIV amžių". Tas juo labiau apmaudu, kad knyga dar neišėjusi iš po autoriaus plunksnos, *neapdorota*. Tačiau dėl to nė kiek ne lengviau ją ištraukti plėšikui iš rankų. O dar nemaloniau išaiškėjus šio savivaliavimo ir plėšikavimo kaltininkui. Tariamas autoriaus draugas, buvęs ponios Deni meilužis mar-

kizas de Himenesas išvogė iš Voltero rašomojo stalo stalčiaus rankraštį ir pardavė jį už keletą luidorų.

Vis dėlto šie nemalonumai blanksta, išėjus į areną naujam kur kas rimtesniam priešininkui. Kova su juo truks daugelį metų, kova, kurios Volteras nė nenujautė. Viskas prasideda labai nekaltai: jis gauna dovanų knygą su labai maloniu autoriaus įrašu. Nei Volteras, nei niekas kitas negalėjo nuspėti, kokią milžinišką įtaką šios ir būsimų kartų protams padarys toje knygoje išdėstytos mintys. Jos pavadinimas — „Samprotavimai apie žmonių nelygybės kilmę ir pagrindus"; autorius kilimo ženevietis, jo vardas ir pavardė — Žanas Žakas Ruso.

Šių dviejų didžiųjų žmonių santykiai užima tokią žymią vietą Voltero biografijoje, kad apie jų nesantaikos — toli gražu ne tik asmeninės — peripetijas. dar ne sykį skaitysime šioje knygoje.

Kol kas grįžkime į Delisę. Nuostabią vasarą ir švelnų rudenį pakeitė paryžiečiui nepakeliamai žvarbi Ženevos žiema. Dvaro šeimininko patirtų išgyvenimų Potsdame ir Berlyne dar vienas variantas. Vėl skverbiasi mintys apie artėjančią mirtį. Jas žadina šalčiai gamtoje ir visuomenėje.

Reikia skubiai keisti klimatą. Volteras žiemos kitoje ežero pusėje. Tarpininkaujant pažįstamam bankininkui Žijezui, jis iš pradžių nusiperka kaimišką namą Vo kantone, paskui Monrepo Lozanos apylinkėje ir miestišką namą pačioje Lozanoje.

Beje, prireikia keisti ir sekretorių. Iki šiol jis kentė šalia savęs lengvabūdį florentietį Kolinį, tikrą mergišių. Bet kambarinė parodė šeimininkui šio nenaudėlio laišką, mirgantį patyčiomis iš ponios Deni, nors, atrodė, jų santykiai kuo puikiausi. Tokio nusižengimo atleisti jau niekaip negalima.

Nemalonumas nemalonumu, o Lozanoje Volteras jaučiasi gerai. Čia esama tėvynainių — didelė prancūzų hugenotų kolonija. Tarp jų atsiranda nemaža širdžiai mielų draugų. Niekas čia nekliudo teatro veiklai. Jis vėl pastato „Alzirą" ir „Zairą". Viename jo laiške skaitome: „Žiemą Lozanoje esu komediantas amatininkas, turiu didelį pasisekimą vaidindamas senelius."

Bet nepalieka ir savo dvaro palei Ženevą. „Pavasarį esu sodininkas Delisėje,— rašo tame pačiame laiške,—. . .ar pas Jus kovo mėnesį taip pat žydi tulpės?"

Ir vis dėlto po 1757 metų skandalo Ženevoje dėl d'Alambero straipsnio „Ženeva" „Enciklopedijos" septintame tome Volteras suskanta ieškoti naujo prieglobsčio, net prieglobsčių. Jo norą atsitolinti nuo sostinės veidmainiškai kursto Ruso. Nė vienas nemalonumas neapsieina be Žano Žako — ir ši kova, ir „Poemos apie Lisabonos žuvimą" persekiojimas, ir dar daug kas...

Ir ko tik tas „beprotis", tas „kvailys" nesigriebia, norėdamas pakišti koją savo buvusio mokytojo ir dievuko namų teatrui! Maža to... Ruso atsimeta nuo „Filosofų partijos", kuriai anksčiau priklausė ir kuri dabar yra aršiai persekiojama; jis atsisako toliau bendradarbiauti „Enciklopedijoje". Šito Volteras niekaip negali jam atleisti, nors labiau atlaidus d'Alamberas teigia, kad „vis dėlto Žanas Žakas ir dabar tarnauja teisiam reikalui". Tuo tarpu Ruso užtraukia Ženevoje pavojų pačiam Volterui.

Todėl jau 1758 metų rugsėjį Volteras ima vesti derybas su de Brosu dėl Turnėjaus dvaro, esančio prie pat Prancūzijos sienos. Spalio mėnesį derisi su Fernėjaus savininku, olandų pulkininku; šis dvaras, kartoju, yra prancūzų teritorijoje, valanda kelio nuo Ženevos. Jis nusiperka ir vieną, ir antrą.

Nusiperka ne šiaip sau, ne iš godulio. „Filosofai turi turėti tris ar keturis prieglobsčius, pogrindžius...",— aiškina Volteras viename laiške. Tiktai keisdamas savo prieglobsčius — Delisę, Turnėjų, Fernėjų,— jis gali jaustis nesąs niekieno valdinys — nei Liudviko XV, nei Fridricho II, nei Šveicarijos respublikos... Pasirodo, pastarojoje laisvės ne ką daugiau nei karalystėse. Eidamas septintą dešimtį, turtingas ir nepriklausomas Volteras pagaliau sutvarkė savo gyvenimą taip, kaip geidė pats, užėmė puikią strateginę poziciją. Jeigu panorės nuskriausti Ženeva — jis Prancūzijos žemėje... Jeigu Versalis — jis Šveicarijoje.

Taigi jis tampa karaliumi. Ir ne tik dėl to, kad jo gyvenimo būdas nepriklausomas ir prabangus. Visų pirma jis yra minties karalius, teisybės arbitras.

2 skyrius

LISABONA SUGRIAUTA...

Delisė toli nuo Lisabonos, ir Volteras, jo artimieji, namas, sodas, vynuogynas, arklidės nenukentėjo sugriuvus Portugalijos sostinei. Bet jeigu žemės drebėjimas nusirito iki Italijos ir šiaurės Afrikos, palietė Angliją, Skandinaviją, Azorų salas ir, pasak vieno, gaunamo Ženevoje, biuletenio, tapo smūgiu visai Europai, tai ne mažesnis smūgis jis buvo ir Volterui. Ne mažesnes pasekmes turėjo Voltero išviršinei ir vidinei biografijai, be to, visuomenės intelektualiniam gyvenimui.

Kai 1755 metų spalio 1 dieną Delisėje sudrebėjo langų stiklai, nei pats šeimininkas, nei niekas kitas išsyk nesuprato, ką tai reiškia, ir juoba negalėjo numatyti, kaip toli nuvilnys šios katastrofos ratilai. Bet netrukus viena po kitos atėjo baisios žinios apie žemės drebėjimą. Jis sugriovė vieną Europos sostinę ir pasaulinės jūrų prekybos stambiausią centrą. Iš pradžių atsklido gana migloti girdai. Bet gangreit juos atsekė liudytojų laiškai, biuleteniai su šiurpiomis smulkmenomis. Griūdami namai palaidojo dešimtis tūkstančių žmonių. Ne mažiau žuvo ir bažnyčiose bei katedrose: lapkričio pirmoji — vėlinės. Melsdamiesi už mirusiuosius, tikintieji žuvo patys: ką užgriuvo, ką tarp griuvėsių prarijo daugybė gaisrų. Tikslus Lisabonos aukų skaičius nebuvo žinomas, spėta, kad šimtas tūkstančių. Jau vien šito — nekalbant, jog žemė siūbavo ir kitose šalyse — pakako, kad apimtų nerimas visas tautas, visus visuomenės sluoksnius. Salonuose, tavernose, manufaktūrose ir dirbtuvėse nebuvo kitos kalbos.

Sudrebėjo žemė, visa ko pagrindas, ir su ja susvyravo daugeliui žmonių įprasti įsitikinimai. Ėmė kelti abejones pati *religija* ir *viešpataujanti filosofija*. Juk visatos pamatas — žmogus. Jam — tūkstantmečius tvirtino šventosios knygos ir pamokslininkai, tvirtino per visą šimtmetį Leibnicas ir jo mokiniai, anglų poetas Popas — sukurta pasaulio gerovė. Ir staiga visų akyse ši gerovė griūva, žūsta šimtas tūkstančių žmonių. Ir toli nuo Lisabonos daugeliui kilo abejonė dievu kaip geradariu tėvu.

Volteras, visų pirma, labai kentėjo. Niekas jo taip neskaudino kaip žmonių nelaimės. O piktaliežuviai vadino ir tebe-

vadina jį žiauriu. Vaizduotėje jam vėl išniro Baltramiejaus naktis. Ir iki tolei skausmingai pergyvendavo kiekvienas jos metines. Bet šį kartą jau ne žmonės žudė nekaltuosius, o pati gamta. Volteras tarėsi girdįs priešmirtinius nelaimingųjų šauksmus, regįs sužalotus, sumaitotus jų kūnus.

Jis turėjo ne vien didelę širdį, bet ir filosofo protą. Jau kur kas anksčiau Volteras buvo tapęs Leibnico priešininku. Dabar filosofinio optimizmo doktrinos neteisumas pasitvirtino tragiškiausiu būdu. Kaip galima pripažinti visų geriausiu pasauliu tą pasaulį, kuriame įvyko tokia katastrofa, ir į ką gera gali vesti Lisabonos ir jos gyventojų žūtis?! Žemės drebėjimas lygiai taip paneigė ne mažiau optimistišką, tik kitaip išreikštą Popo, kurį kadaise taip gerbė Volteras, formulę: pasaulyje viskas puiku.

Bet Volteras filosofas negalėjo tuo apsiriboti. Pasaulyje egzistuoja blogis. Tas aišku kaip dieną, tą pripažįsta net optimistai. Anot jų, blogį sąlygoja amžini gamtos dėsniai. Bet kuo paaiškinti patį jo būtinumą ir aukų atranką? Kaip Leibnico pasekėjai įrodys, kad dėl visatos labo sieros telkiniai privalėjo gulėti kaip tik po Lisabona? Ar galima atsakyti į tokį klausimą? Jeigu negalima, mes esame užburtame rate, ir išeities iš jo nėra. Telieka paklusti ir viltis... Bet viltis — ne įsitikinimas. Blogio būtinumas neįrodomas. Ką daryti, kad jo išvis nebūtų? Zadigo klausimas kartojamas kitame, veiksmingesniame, variante. Optimistai nieku pavertė esmingiausią būties sritį — blogį. Jis, Volteras, privalo jam skirti dėmesio.

Religija teigia, kad dievas baudžia už nuodėmes. Bet kuo gi Lisabona nuodėmingesnė už kitus miestus?

Gėlą, abejones, filosofinio optimizmo neigimą, bausmės už nuodėmes — tos religinės dogmos — nepripažinimą Volteras išsakė viename savo reikšmingiausių šeštojo dešimtmečio kūrinių — „Poemoje apie Lisabonos žuvimą". Charakteringas jos antras pavadinimas — „Aksiomos „Viskas gera" patikrinimas".

Poema prasideda aksiomos neigimu, piktinimusi ja:

O gailesčio verta žmonių lemtie piktoji!
O rimbo įnirši, kurs kirčiui užsimoji!
Beribiai ginčai sielvartų, apgaulės.
O jūs, meluojantys: „Vien gėris šiam pasauly",

Skubėkite pažvelgti į beprasmiškus griuvėsius,
Į kalnus pelenų, į dvokiančius puvėsius
Sumaitotų vaikų ir moterų jaunų,
Statulų marmuro daugybę kruvinų;
Štai tūkstančiai aukų. Jie žemės nukryžiuoti,
Lūšnelėse ir menėse jie miega pašarvoti
Ar kraujyje paplūdę žodžio tart negali
Ir kančiose bei sielvarte pabaigia kelią.
Klausydamies vos girdimų dejonių ir balsų,
Regėdami krūvas jų liekanų baisių,
Ar drįsit pasakyt: tokia visų lemtis,
O dievas, laisvas geradaris, nepaklūsta jai išvis?
Ar drįsit pasakyt, gedėdami aukų:
Jų sielos buvo pilnos nuodėmių klaikių?
O kūdikiai, kuo šitie kūdikiai kalti,
Ant motinos krūtinės mirčiai pasmerkti?
Lisabona nejau nuodėmingesnė buvo
Nei Londonas, Paryžius, aistrose supuvę?
Bet Lisabonos nėr,— ir mes visi linksmi,
Stebėtojai, paiki didžia išmintimi!
Toli virš brolių siaučia maras piktas,
O jūs čionai, ramybėj, bandot priežastį aptikti.
Bet jeigu jus kada palies likimo kirtis,
Tai verksite kaip tie, kur šiandien eina mirti.

Į pabaigą Volteras daro išvadą:

Pasauly liks vien gėris — tokia viltis sena.
Pasauly klesti gėris — tai išmonė viena.[1]

Gydytojas Tronšenas — o jis turėjo autoriui didžiausią įtaką — bergždžiai įkalbinėjo jį poemą sudeginti. Kitiems draugams pavyko įtikinti, kad atsiimtų rankraštį, jau atiduotą broliams Krameriams, ir jį pertaisytų, sušvelnintų. Perredaguota poema 1756 metais išleidžiama. Ir vis dėlto tokio triukšmo nebuvo sukėlęs dar nė vienas Voltero kūrinys. Išeina dvylika poemos leidimų, ir visi išperkami akimoju.

Poema sukelia aršias diskusijas. Paneigimai pilasi kaip iš gausybės rago... Paskviliai, prakeiksmai iš sakyklų ir kitų tribūnų.

---

[1] Vertė H. B a k a n a s.

Poemos poveikio protams ir širdims nebuvo galima sunaikinti, kaip buvo sunaikinta pati Lisabona, tačiau tas mėginta daryti visokiais būdais. Volteras pirmas ir vienintelis atvirai išsakė abejonę, kad šis pasaulis visų geriausias, ir tuo žygiu pasikėsino į tikėjimą dievu. Juk jeigu būtų buvę įmanoma sutverti geresnį pasaulį, išmintingasis gerasis visagalis dievas būtų tą permanęs! Taip tvirtino Leibnicas, Šefstberis bei kiti filosofai. Tai klasiškai išreikšta Aleksanderio Popo poemoje „Laimingasis". O Volteras ėmė ir išdrįso suabejoti, jog mūsų pasaulis jau nebegalįs būti geresnis. Jis šaukė: „Kančios nebereikalingos!" Aštrūs jo poemos klausimai it botagai čaižė bažnytininkus ir filosofus optimistus. O dar labiau negu ši ataka (viskas kada nors bus gerai — mūsų viltis, viskas dabar gerai — apgaulė) veikė amžininkus pati poemos autoriaus minčių eiga: pripažinti mūsų pasaulį geriausiu iš visų galimų pasaulių jau dabar jam buvo tolygu įžeidimui. Jį piktino žmogaus sumenkinimas.

Iš naujo perskaitęs kadaise mėgtą Popą, jis, kaip dažnai darydavo, užrašė ant knygos: „Ko man tikėtis, jei viskas gerai?" Dabar jis galutinai suvokė: religinis ir filosofinis optimizmas iš tikrųjų yra fatalistinės doktrinos nelaimėms pateisinti, antisocialinės teorijos.

Poemos autorinėje įžangoje skaitome: „Jeigu mūsų nelaimės — vien visuotinės ir būtinos tvarkos pasekmės, tai mes — tik didelės mašinos sraigteliai, ir dievas mus vertina ne daugiau negu piktosios dvasios, kurios mus kankina... Žmogus be vilties sulaukti būsimos laimės yra niekas."

O prarasti viltį, kad žmonija sulauks geresnės ateities, Volteras negalėjo, nepajėgė. Jis ne tik teoriškai ginčijosi, neigė, įrodinėjo — jis kovėsi ir vedė paskui save kitus dėl geresnio pasaulio ir geresnio žmogaus. Tas yra įmanoma ir turi būti pasiekta. Ši prielaida, tvirtino jis, turi būti išeities taškas visai tolesnei idėjinei ir politinei veiklai. Taip ir buvo. Volteras ir jo vienminčiai — „filosofai", švietėjai — ėjo šia kryptimi kas kartą toliau.

Bet ir tarp „filosofų" atsirado vienas, kurį konservatoriams pasisekė nukreipti prieš Volterą. Ir, žinoma, niekas kitas, o Žanas Žakas Ruso. Ženevos pastoriai, be galo pasipiktinę poema, paprašė savo kraštietį pagalbos. Ir šis parašė Volterui ilgą laišką, kurį net baudėsi išspausdinti, nuginčydamas gamtos kal-

tę dėl Lisabonos žemės drebėjimo. Remdamasis savo teorija, jis kaltino susiviliojusius kultūros pagundomis žmones. „Gamta,— rašė jis,— niekada neapgyvendintų šitiek žmonių dvidešimtyje tūkstančių daugiaaukščių namų, gamta juos išskirstytų po daug didesnį plotą."

Šie samprotavimai taip nepatiko adresatui, kad jis nutarė tiek laišką, tiek jo autorių nesant vertus tiesioginio atsakymo. Užtat strėlės lėkė į Ruso iš Voltero kūrinių. Jis išjuokdavo „visuotinę meilę, pripažįstančią gamtoje tokią tvarką, kai gyvūnai vienas kitą ryja".

Dar daugel metų žmonių mintys sukosi apie žemės drebėjimą Lisabonoje. Šis kataklizmas dar labiau išklibino pasenusį režimą, religiją, optimizmo filosofiją, nugalimą Švietimo. Jis be galo išplėtė abejojančių ir neigiančių, trokštančių permainų žmonių ratą.

Per jį daug kas pakito ir išsikristalizavo pačiam Volterui. Išgyventas sukrėtimas ir kitų reakcija į jo paties reakciją turės ir didesnių pasekmių.

3 skyrius

KARAI IR PALIAUBOS

Kaip paprastai, Volteras tuo pat laiku savo laukus ir aria, ir nuo visų renka derlių. Nūdiena jam netrukdo užsiiminėti istorija. Pabaigiami ir tais pačiais, 1756-aisiais, metais brolių Kramerių išleidžiami „Samprotavimai apie tautų papročius ir dvasią". Be to, Volteras sujungia vienoje knygoje „Liudviko XIV amžių" ir dabar baigtą rašyti „Liudviko XV amžių". Autorius kaip niekad priešinasi iki tol įprastai krypčiai, kurios laikosi istorijos mokslas — jei tik jis buvo vertas šio vardo iki Voltero veikalų.

Bet kol Delisėje Volteras užsiiminėja istorija, istorijos ratas nesustoja. Įvairiose pasaulio dalyse dar per daug žemių, kurias norima užkariauti. Prasideda naujas laikotarpis karų, kurių jis taip nekenčia. Anglija kariauja su Prancūzija dėl Šiaurės Amerikos ir Indijos. Neramu ir Europoje. Fridrichas II negali toliau džiaugtis pasiglemžęs Sileziją. Marija Teresė nori ją vėl pa-

versti savo valda. Buvo metas, kai Prūsijos karalius smogė Prancūzijai, sudarydamas separatinę ir netikėtą taiką. Dabar naujasis austrų kancleris grafas Kaunicas diplomatiniais manevrais sugeba nuslopinti įsisenėjusią nesantaiką tarp savo valstybės ir Liudviko XV karalystės. Austrija draugauja ir su Rusija. Fridrichas II lieka izoliuotas. Negana to, jo nekenčia imperatorė Jelizaveta. Tik po jos mirties Petras III, dievinęs Prūsijos karalių, padaro viską, kad tarp Sankt Peterburgo ir Berlyno įsivyrautų kuo geriausi santykiai. Bet iki tol turi praeiti dar keleri metai, ir 1756-ųjų pradžioje Fridrichas sudaro sąjungą su Anglija. Ši įtraukia Prūsiją į vėl įsiliepsnojusį Europoje konfliktą, ir tais pačiais metais prasideda naujas karas dėl Silezijos. Karas baigėsi tik 1763-aisiais ir įėjo į istoriją kaip Septynerių metų karas.

Kariavo visur.

Minorkos saloje per trisdešimt metų įsitvirtino Port Mako citadelė. Prancūzija čia iškovojo didelę pergalę. Rišelje vadovavo vienintelei flotilei, bet išsilaipino su savo jūrininkais į krantą ir „neįveikiamą" tvirtovę paėmė. Anglai baisiai nusiminė ir pasipiktino tokiu gėdingu pralaimėjimu. Jie nebuvo pratę pralaimėti vandenyse, tas pats Rišelje ne sykį buvo gavęs nuo jų į kailį.

Atpirkimo ožiu tapo britų flotilės vadas admirolas Bingas. Nepagrįstai apkaltintas, jis buvo tuoj pat išsiųstas į Londoną ir stojo prieš karo lauko teismą.

Ir čia Volteras, iki tol nepalaikęs nė vienos kariaujančios pusės ir apskritai karo priešininkas, gyvenąs toli nuo visų kovos laukų — tiek sausumos, tiek jūrų,— pirmą kartą prabyla kaip teisybės advokatas. Pirmą, bet anaiptol ne paskutinį! Vėliau šiame vaidmenyje jis išgarsės visame pasauly ir liks nemarus.

Labai seniai, dar gyvendamas Anglijoje, Volteras asmeniškai pasižino su Bingu. Bet ne ši atsitiktinė aplinkybė, o tai, kad *doras žmogus* tapo baisaus neteisingumo auka, buvo apdrabstytas purvu, paskatino filosofą pasidaryti admirolo gynėju. Savanoris kaltinamojo gynėjas visų pirma paprašė informacijos jo nugalėtoją, Rišelje. Šis atsakė, jog Bingas priešinęsis narsiai ir atkakliai kaip reta. Ne per jo kaltę sėkmė perėjusi į prancūzų pusę, o beprasmiškai aukoti savo žmonių jis nenorėjęs. Tai dar labiau įkaitino Volterą. Bingo proceso absurdiškumas,

neteisingumas nedavė jam ramybės. Kaip pasipriešinti neteisybei, kaip neleisti jai triumfuoti? Volterui šauna į galvą drąsi ir gan įžūli mintis — prašyti prancūzų maršalą kunigaikštį de Rišelje, kad jis pasisakytų procese kaip gynybos liudytojas. Jo draugas bematant sutiko ir, negalėdamas palikti pozicijų ir atvykti į Londoną, priešo sostinę, davė parodymus raštu. Jie turėjo išgelbėti Bingo garbę. Rišelje laiško nuorašą Volteras persiuntė admirolui. Jis buvo paskelbtas proceso metu. Bet tokiu būdu Volteras tik keturis teisėjus privertė balsuoti už admirolo išteisinimą. Kiti pasisakė už mirties bausmę. Dar buvo suvaidinta komedija prašant Anglijos karalių malonės nuteistajam. Karalius nepatenkino tarpininkų prašymo. Volteras pralaimėjo savo pirmąją bylą.

Tas dar labiau paaštrino jo protestą prieš masines tarpusavio žudynes, prieš žiaurų grobiamųjų karų neteisingumą. „Gaila man varganos žmonių giminės, kuri dėl kelių kvadratinių mylių Kanadoje kapojasi galvas!"— rašo jis ir, polemiškai iškėlęs priešpriešiais karui taikų darbą ir nepriklausomybę, dėsto toliau: „Aš pats nuo ryto iki vakaro jaučiuosi laisvas kaip oras. Mano vynuogynai ir aš niekam nieko neskolingi. Tai visa, ko sau linkiu."

Tik pasaulis pernelyg įsiaudrinęs, kad toks žmogus išsergėtų jei ne vidinę, tai bent išorinę ramybę. Jis, žinoma, nedėvėjo gedulo, kaip Paryžius, kai drąsuolis Damjenas pasikėsino į Liudviko XV gyvybę. Šio pasikėsinimo priežastis taip pat buvo karas, dėl kurio padidėjo mokesčiai ir mokėtojų protestai. Volteras, aišku, nesimeldė už sužeisto karaliaus sveikatą, kaip meldėsi atgailaujantys ir neatgailaujantys paryžiečiai, pagal įsakymą privalą praklūpėti bažnyčiose ir katedrose po keturiasdešimt aštuonias valandas iš eilės.

Nors sužeidimas buvo lengvas ir liaudis nusiramino, anaiptol nenusiramino Liudvikas XV ir tie, kurie karalių valdė. 1757-aisiais buvo pašalinti du liberalūs ministrai... Volterą labiausiai palietė tai, kad buvo išleistas įsakas prieš literatūrą. Jis numatė dvi bausmes. Mirties bausmę autoriams, leidėjams, knygų pardavėjams ir net pirkėjams (čia buvo naujiena) tų kūrinių, kurie, audrindami protus, kliudė religiją, kėlė pavojų karaliaus valdžiai arba trikdė tvarką ir rimtį. Galeros — rašantiems, sudarantiems ar platinantiems knygas ir brošiūras, negavusias privilegijos.

Kaip doras rašytojas galėjo ramiai dirbti, slegiamas tokio įsako? Ir juo labiau rašyti „Enciklopedijai"? Dabar Volteras ypač stengėsi suteikti „Žodyno" straipsniams kuo nekaltesnę formą. Vis dėlto d'Alamberas sugrąžino jam vieną straipsnį, prašydamas padaryti tekstą krikščioniškesnį, kad jį būtų galima išspausdinti.

Tai irgi buvo karas — Švietimo karas su atgyvenusia santvarka, ir jame reikėjo manevruoti ne mažiau negu maršalui kunigaikščiui de Rišelje prie Minorkos salos.

Einant karams ginklu ir plunksna, Fridricho II ir Voltero asmeninis susitaikymas taip pat siejosi su prūsų valdovui būdingu karingumu ir buvusiam jo mokytojui taip svarbiu troškimu įvesti žemėje taiką.

Šiam, regis, neįmanomam susitaikymui nemaža padėjo Voltero geraširdiškumas.

Fridrichas II taikytis troško, nes buvo nelaimingas, o nelaimėje mes šliejamės prie senų draugų. Nelaimingas jis visų pirma buvo dėl to, kad nuo jo nusigręžė karinė sėkmė. Po vieno pralaimėjimo jis netgi ėmė nešiotis buteliuką nuodų. Volteras, persikėlęs į Šveicariją, buvusį „Šiaurės Saliamoną" pavadino „Liuku"— piktos beždžionės, gyvenusios Delisėje, vardu. Bet dabar jam gaila kenčiančio priešo, nors jis ir jaučia savo pranašumą, nors ne viską karaliui atleidžia. „Jį palikdamas, nežinojau, kad mano likimas susiklostys geriau... Atleidžiu jam viską, tik ne vandalizmą ponios Deni atžvilgiu."

Fridrichui II išties labai reikėjo Voltero atleidimo ir užuojautos. Karalius išgyveno labai slogius mėnesius. Mirė jo motina. Brolis Augustas Vilhelmas pasirodė visai netinkamas vadovauti kariuomenei. Generolas Moricas pralaimėjo kautynes. Be to, Fridrichui didelį sielvartą uždavė kito veiklaus ir gabaus generolo mirtis. Vienintelę paguodą karalius rasdavo rašydamas eiles ir skaitydamas filosofines knygas. Tad kaipgi neprisiminsi laimingųjų draugystės su Volteru laikų, jųdviejų susirašinėjimo, vakarienių, poezijos pamokų? O čia dar prireikė jo pagalbos, nes prancūzų ministras pirmininkas kunigaikštis de Šuazelis buvo baisiai nepatenkintas Fridricho II satyrinių eilėraščių leidiniu, ir Volteras darė žygius konfliktui užglaistyti. Jis ir Šuazelis buvo draugai, tačiau žygiai nesibaigė sėkmingai.

Prūsijos karaliaus laiškas iš lauko stovyklos 1757 metais su užuomina į savižudybę, priedo nuorašas jo laiško imperatoriui Otui, kur autorius užsimena nepergyvensiąs pralaimėto karo, Volterą labai sujaudina. Jis beregint atrašo: tegu Fridrichas išmetąs iš galvos savižudybę, nes štai argumentas — ją galį neteisingai išsiaiškinti ir draugai, ir nedraugai.

Taigi jųdviejų susirašinėjimas atsinaujino, draugystė atgijo. Taip Volteras pasielgė ne vien iš užuojautos. Jis sutiko taikytis ir todėl, kad šiais taikingais santykiais pasinaudotų atkuriant santarvę Europoje. Pasak vienos versijos, Prancūzijos ir Prūsijos derybų iniciatorė buvusi Vilhelmina Bairoitietė. Peršasi mintis, jog ši idėja galėjo dingtelėti ir pačiam Volterui. Jis vėl diplomatas, tiesia gijas tarp Fridricho II ir Rišelje, tarp markgrafienės ir kardinolo de Tenseno.

Bet į didžiąją politiką vėl įsimaišo smulkios asmeninės paskatos, ir taika tarp Prancūzijos ir Prūsijos nesudaroma. Visos Voltero pastangos sudužo į ponios de Pompadur pasipriešinimą. Ji negalėjo atleisti Fridrichui II nei nelemtosios, 1750 metais pasakytos frazės „Aš jos nepažįstu", nei juo labiau įžeidžiančių epigramų. Be to, dar nesibaigus deryboms, mirė markgrafienė.

Palankus momentas karui užbaigti buvo praleistas. Fridrichas pertvarkė ir sustiprino savo armiją. Lapkričio 5 dieną jis vėl pradėjo karo veiksmus. Pažeisdamas priimtas kariavimo taisykles, jis ūmai ir nelauktai — todėl ir sėkmingai — atakavo priešą.

Taigi diplomatinė misija ir šį sykį poetui ir filosofui nesibaigė sėkme. Pasaulyje vėl įsiviešpatavo karas. Užtat draugystė su Fridrichu II nebenutrūko.

Neįstengus pakreipti istorijos vyksmo į geresnę vagą, Volterui nelieka nieko kito, kaip tyrinėti praeitį, ten ieškoti ir rasti pavyzdžių dabarčiai. Jis neatsitiktinai grįžta prie Petro Didžiojo ir imasi kapitalinio veikalo apie jį ir jo epochą. Aišku, ne tik dėl to, kad Jelizavetos kamergeras Šuvalovas įtikino imperatorę, ne itin besidominčią literatūra ir mokslu, pavesti „Karolio XII" autoriui parašyti jos tėvo biografiją. Šuvalovas todėl ir įtikinėjo, kad žinojo, kaip Volterui rūpi ši istorinė asmenybė, ši epocha.

Įdomu žinoti, kokios medžiagos Volteras prašė Šuvalovą. Jis gailestauja, kad nėra duomenų „apie manufaktūrų įsteigimą, apie upių įrenginius, viešųjų pastatų statybą, monetų kalybą, teisėtvarką, armiją ir laivyną (paskiausiai — *A. A.*). Žodžiu, pone, apie visa tai, kas labiausiai charakterizuoja niekam nežinomą naciją". Dar labiau, negu rašant pirmą istorinę knygą, Petras I Volterą domina kaip *kūrėjas*, o ne užkariautojas. Kurdamas naują labai rimtą veikalą apie Petro Rusiją, jis, be abejo, tikėjosi tuo pačiu žygiu padėsiąs įvesti taiką Liudviko XV, Fridricho II ir Jelizavetos, visos Rusijos valdovės, Europoje.

„Petro Didžiojo istorija" taikos Europoje neįvedė, bet buvo dosniai imperatorės atlyginta. Autorius iš jos gavo daug pinigų ir brangių kailių. Sankt Peterburgo vokietis pastorius Bopingas, išdrįsęs pasakyti, jog nė vienas prastas darbas nebuvęs taip apsčiai apmokėtas, žiauriai nukentėjo už įžūlumą.

Volteras įvertino Jelizavetos dosnybę ir, jai mirus, parašė d'Alamberui: „Visos Rusijos imperatorės mirtis — man didelė netektis." Petrą III netrukus pakeitusi Jelizaveta II buvo tiek išmani, kad remdama prancūzų švietėjus, atleido Volterui už gailestavimą dėl ją varžiusios tetos mirties.

Bet ir vėl užbėgau į priekį.

Kol kas Delisėje nėra nei sandoros, nei ramybės, taip būtinos šeimininkui rašant šį ir kitus darbus. Nėra sandoros ir Voltero širdyje...

4 skyrius

KĄ DARYTI SU ŠIUO PASAULIU?

Vėl laužas. 1759 metų kovo mėnesį Ženevos miesto aikštėje budelis viešai sudegina knygą. Autoriaus pavardės nėra. Išleidimo datos — taip pat. Tik 1761-ųjų pakartotiniame leidime šmuctitule prie įrašo „Pono daktaro Ralfo vertimas iš vokiečių kalbos" pridurta: „su priedais, rastais daktaro kišenėje po jo mirties Mindene, 1759 viešpaties malonės metais". (Išplėstame 21 skyriuje pateikti ir patys priedai.) Tai vienintelis įrodymas, jog knyga pirmą kartą išleista ne anksčiau kaip 1759-ųjų sau-

sį ir ne vėliau kaip vasarį. Juk kovo mėnesį jau buvo sudeginta.

Užtat yra pavadinimas —„Kandidas, arba Optimizmas". Ir trečias sakinys paaiškina, dėl ko pagrindiniam veikėjui duotas toks vardas: „Apie viską jis spręsdavo tiesiai, nuoširdžiai ir labai paprastai. ir, manau, dėl to buvo pramintas Kandidu." Prancūziškasis būdvardis *candide* reiškia „nuoširdus", „atviraširdis". O šios būdo savybės leidžia apie viską spręsti teisingai ir blaiviai.

Kas ir kada parašė apysaką? Žinoma, ne vokiečių autorius, netgi neįvardytas... Kada jai prirašė priedus — vėlgi ne pramanytas daktaras Ralfas, o išsyk visų atpažintas tikrasis autorius, prancūzas?..

Nuostabu, kad Volteras, laiškuose toks dosnus komentarų visoms savo apysakoms, pasakoms, alegorijoms, nė žodžiu neišsitarė, kada ją parašė pirmą kartą ir kokia linkme tobulino ir papildė. Norėjo, kad gaubtų paslaptis tai, kas jam buvo brangiausia ir artimiausia, kam atsidėjo kaip niekam kitam? Juk „Kandidas"— svarbiausia iš jo filosofinių apysakų. O kad Volteras ją kūrė kruopščiai kaip reta, išbaigdamas ir nušlifuodamas kiekvieną epizodą, smulkiausią detalę, vos ne kiekvieną sakinį,— matyti iš vienintelio išlikusio pirmo varianto rankraščio. Autoriaus pataisų čia galybė.

Bet ir šis dokumentas neatsako į klausimą, per kiek laiko ir juo labiau kada ir kur buvo parašytas „Kandidas". Kas kita, jog sulyginus paskesnius leidimus, matyti, kad autorius ir vėliau jį gausiai papildydavo ir pertaisinėdavo.

Pirmoji informacija, taip pat rašyta ranka ir saugoma kaip ir anas variantas Leningrade,—Voltero sekretoriaus Vanjero užrašas: „Kandidas" buvo išspausdintas 1759-aisiais, parašytas — 1758-aisiais. Pirma kopija, kurią padariau,— 1758 metų liepos mėnesį, Švecingene, ponui kurfiurstui Palatiniečiui." Ši pastaba papildyta „Piliečio prisiminimuose" (Berlynas, 1789): „...pradžiugindavo (Volteras — *A. A.*) kurfiurstą ir šalia viso kito kūrė „Kandidą", skaitydavo princui jau parašytus skyrius... Po skaitymo užvirus ginčams, visada rasdavo dingstį išeiti, norėdamas palikti kurfiurstą sudomintą to, ką išgirdo..."

Regis, kas kitas, jei ne Volteras, galėjo žinoti, kada ir kur apysaka buvo parašyta. Ir vis delto jo tvirtinimai toli gražu

nėra nenuneigiami. Jau anuomet būta ir kitų versijų. „Kandido" improvizacinė maniera davė pamato manyti, kad jis buvo parašytas per tris savaites, pagal kitą versiją — per tris dienas. Pasak Vanjero — ne ilgiau kaip per dvidešimt dienų: juk jau liepos mėnesį jis darė nuorašą. Laiškai padeda nustatyti, jog Volteras atvyko į Karolio Teodoro, kurfiursto Palatiniečio, rezidenciją tik 1758 metų liepos 16-ąją, o išvyko rugpjūčio 5 ar 6 dieną.

Daug įtikimiau, kaip įrodė Veidas, rimčiau už kitus išstudijavęs „Kandido" kūrimo istoriją, jog Volteras apysaką rašė ilgiau ir pradėjo (jeigu nepabaigė) iki kelionės į Švecingeną. O kad jis smagino kurfiurstą skaitydamas apysakos skyrius, tas visai nereiškia, jog ten pat juos ir rašė. Galėjo ir tobulinti, šlifuoti, kas parašyta.

Veidas nurodo tokius „Kandido" rašymo terminus. Jis buvo pradėtas 1758-ųjų sausio pirmomis dienomis, kai Volteras lygino Lozaną su Konstantinopoliu, o apysakoje turkų sostinė figūruoja. Dirbo su neįtikėtina energija. Sausio 15-ąją rankraštį atidėjo dviem mėnesiams į šalį. Tarp kovo 15-osios ir balandžio 15-osios parašyta didesnė pusė. Liepos 15-ąją apysaka praktiškai baigta. Vanjero nuorašą Volteras veikiausiai padovanojo Karoliui Teodorui prieš išvažiuodamas iš Švecingeno — kaip atlygį už svetingumą. Veidas taip pat turi įrodymų, jog galėjęs nuorašą nusiųsti rugpjūčio 23-ąją. Anot tyrinėtojo, galėję būti ir, taip, kad „Kandidas" buvęs baigtas kurfiursto rezidencijoje ir tada jau paplitęs nuorašais.

Ne visi dabartiniai vakarų volterininkai — mūsų šalyje šis klausimas nebuvo taip nuodugniai tirtas ir nesukėlė tiek ginčų — pritaria Veido požiūriui. Moricas jau anksčiau buvo priėjęs išvadą, jog „Kandidas" buvo pradėtas liepos mėnesį ir baigtas ne vėliau kaip rugsėjį. Hevensas — kad visa apysaka pradėta ir baigta Švecingene. Toris linkęs pritarti pastariesiems terminams.

Žinoma, ne tiek jau svarbu, kada ir kur buvo parašytas „Kandidas", per tris ar per dešimt dienų, ar per tris mėnesius su pertraukomis.

Kur kas svarbiau, kad apysakos pagrindinis turinys, antileibnicistinis patosas duoda rimtą pagrindą manyti, kad jos šaknys siekia labai giliai, kad ji buvo sumanyta dar Sirėjuje. Kas kita, jog į „Kandido" siužetą įsipynė daug vėlesnių įvykių,

pavadintų tiesiai ar šifruotų — Septynerių metų karas, autoriaus vaidas su Fridrichu II, bėgimas iš Prūsijos, žemės drebėjimas Lisabonoje, jėzuitų valstybė Paragvajuje ir ispanų karas su ja...

Viena aišku — apysaka, išleista 1759-ųjų pradžioje, buvo parašyta 1758-aisiais. Sutampa tai, *kas* paskatino Volterą kaip tik tuomet parašyti „Kandidą", *kokie istoriniai ir biografiniai* įvykiai sąlygojo apysakos pasirodymą. Tyrinėtojai per daug nesiginčija ir dėl realijų, kurios sudaro „Kandido" pamatą, ir dėl to, kokie Voltero kūriniai paruošė jam dirvą, kodėl autorius pasirinko šią formą, keisčiausiai supynęs tikrovę su pramanu, kas ir šį kartą lėmė jo taip pamėgtą, bet kitas apysakas nurungiančią herojaus klajonių gausybę.

Hevensas savo knygos skyriuje „Pasitardamas su „Kandidu" retoriškai klausia: „Kas gali geriau tikti idėjų platinimui už vadinamąją filosofinę apysaką? Bent jau ne filosofiniai traktatai!"

Po to jis eina prie „Kandido" priešistorės, jo realijų, autoriaus biografijos ligtolinių faktų. Atitikimai matyti kaip ant delno.

Pirmuose skyriuose lengvai atspėjama satyriškai pavaizduota Prūsija Vestfalijos vardu. Galbūt darydamas užuominą apie savo neteisėtą kilmę ir, svarbiausia, pašiepdamas vokiečių aristokratinį pasipūtimą, Volteras taip rašo apie Kandidą: „Senieji namų tarnai spėjo, kad jis esąs sūnus barono sesers ir kaimynystėje gyvenusio gero ir garbingo bajoro, už kurio toji panelė nenorėjusi tekėti, nes jis galėjęs įrodyti tik septyniasdešimt vieną savo senolių kartą, o kitą jo genealoginio medžio dalį buvo išdildęs permainingas laikas." Ir paties barono charakteristika, šaipymasis, kad jis neturėjo tikrų skalikų — užslėptas sugretinimas su prancūzų aristokratais,— kad „visi jo kiemsargiai šunys prireikus pavirsdavo kurtais", kad baronienė, jo žmona, „svėrė apie tris šimtus penkiasdešimt svarų ir dėl to buvo labai gerbiama", tarnauja tam pačiam tikslui.

Paskui per tą pačią puikybę baronas už menką nieką išveja Kandidą kojos spyriu į užpakalį — prūsų karaliaus poelgio su Volteru transformuotas atspindys. Komentatoriai dažnai nurodo autoriaus kivirčą su Mopertiuji, užtraukusį Fridricho pyktį.

Antrame skyriuje Kandidas klastingai verbuojamas į bulgarų, tai yra į prūsų karaliaus kariuomenę, didžiai garbstant karalių. Čia Volteras aiškiai piktinasi velionio Prūsijos karaliaus sistema formuojant armiją; jo sūnus Fridrichas šią sistemą pakeitė, bet, matyt, ne visiškai. Tai, kas vėliau pasakojama apie muštrą ir špicrutenus, tebenaudojamus ir karūnuotam filosofui valdant, labai tikslu. Aiški patyčia ir tai, kad Bulgarijos karaliaus gailestingumą (jis dovanojo Kandidui gyvybę) „liaupsinte liaupsinę visi laikraščiai per amžius".

Trečiame skyriuje vaizduojamas karas, kurį bulgarų (prūsų) karalius paskelbė avarų karaliui. Tai Septynerių metų karas, o avarais vadinami prancūzai. Tame pačiame skyriuje Kandidas bergždžiai prašo išmaldos žmones, postringavusius apie gailestingumą; gerą širdį jam parodo tik nekrikštytas anabaptistas. Iš krikšto Volteras juokėsi dar „Filosofiniuose laiškuose". Ir nors anabaptistais buvo vadinama tikra sekta, anuomet paplitusi Vokietijoje ir Niderlanduose, Volteras, matyt, turėjo galvoje ir anglų protestantą Folknerį, kadaise jį išgelbėjusį Anglijoje, ir Šveicarijos kalvinistus, atvėrusius didžiajam tremtiniui Ženevos vartus ir iš pradžių jam taip patikusius.

Drauge su autoriaus biografija į apysaką įžengė ir istorija su Prūsijos papročiais ir Septynerių metų karu. Toliau bus Lisabonos žemės drebėjimas, kurį pamatys Kandidas ir jo mokytojas Panglosas — juodu pasiėmė į laivą anabaptistas Žakas, kai po dviejų mėnesių išplaukė prekybiniais reikalais į Portugaliją.

Biografinių ir istorinių faktų sugretinimas su siužetiniais motyvais, istorinių asmenybių — su personažais priklauso man, bet patvirtina Hevenso mintį, su kuria sutinku.

Veidas taip pat teigia, kad „Kandidas"— 1750 metais ir net anksčiau prasidėjusių įvykių serijos produktas". Remdamasis Lansonu, tyrinėtojas rašo: „Volteras taip sparčiai atkusdavo po nelaimių savo kone antros prigimties dėka." Tą patį galima pasakyti ir apie Kandidą; tuo dar įsitikinsime, toliau analizuodami apysaką.

Paskui Veidas išskaičiuoja kūrinius, kuriuos „Kandidas, arba Optimizmas" tarytum įsiurbė į save: „...autoriaus reakciją į Lisabonos žemės drebėjimą —„Poema apie Lisabonos žuvimą",— „...Voltero atsiliepimą į visus smūgius ir savo laiko bruožus —„Memuarus".

„Kiekvienas šių kūrinių — dalis „Kandido",— teisingai rašo Veidas, nes jis turi galvoje pasakos genezę ir jos duoklę tikrovei. Tačiau nė vienas iš išvardytų kūrinių, net „Zadigas", neprilygsta „Kandidui" idėjiniu gilumu ir meniniu tobulumu, suteikusiais jam nemarumą.

Ne tiktai Veidas, bet ir daugelis kitų Voltero kūrybos tyrinėtojų „Skarmentado kelionių istoriją" (1756) laiko pirmuoju „Kandido" apmatu, pažymėdami net Kandijos miesto, kur gimė pirmojo kūrinio herojus, pavadinimo panašumą į antrojo kūrinio herojaus vardą. Ir tas teisinga. Tos pačios klajonės, tos pačios negandos, tas pats nusivylimas doktrina „viskas kuo puikiausia šiame visų geriausiame pasaulyje" ir tas pats suvokimas, jog būtina gyventi toliau.

Veidas teisingai apibūdina ir skirtybes: „Skarmentado problemos išviršinės, jis žvelgia išorėn, o ne savo vidun"; pabrėžia ir panašumą, „bet tokį, kokį ankstyvas eskizas gali turėti su išbaigta tobulybe". „Skarmentado kelionių istorija", be abejonės, yra nebaigtas kūrinys, ištrauka iš kažko, kas galėjo būti realizuota, tačiau realizuota nebuvo..." Vadindamas jį „Kandido" embrionu, Veidas rašo: „Nei laikas, nei vieta, nei charakteriai, nei veiksmas, nei įrėminimas dar nėra tie, bet jau matyti, kad visa tai gali tapti forma, stiliumi, mintimi..."

Iš tikrųjų, nors ir skiriasi veiksmo laikas: Skarmentadas gimė 1600-aisiais ir leidosi klajoti dar penkiolikmetis berniūkštis (Kandidas — vyresnis), nors apkeliavo ne tik Italiją, Prancūziją, bet ir kitus kraštus bei žemynus, tačiau visur gyventi bloga. Pirmojoje apysakoje dar nėra ir Eldorado. „Skarmentado" ironiška pabaiga iš dalies nusako „Kandido" filosofinę išvadą, apie kurią bus kalbama toliau. Šit „apmato" esmė: „Aš mačiau visa, kas žemėje gera, puiku ir žavu, ir nutariau ateityje pasitenkinti tuo, ką matysiu namie, tėvynėje. Aš susituokiau su savo tautiete, ir ji man užtaisė ragus, tačiau priėjau išvadą, kad mano padėtis dar viena geriausių pasaulyje." Šioje apysakoje glūdėjo „Kandido" užuomazga iki Septynerių metų karo ir Lisabonos įvykių.

Panašumą pastebėjo ir Moricas, ir Hevensas; Skarmentadas būtų tapęs Kandidu, jeigu būtų turėjęs jo *patirtį*. Šis „naivus", „nuoširdus", ‚atviraširdis" yra ką tik gimęs. Jis, sakytum, Loko tipo embrionas.

Tokie pat embrionai ir kiti „apmato" personažai.

Žinoma, „Kandidui" davė peno ir „Poema apie Lisabonos žuvimą". Dar nebuvo praėjęs Voltero išgyventas sukrėtimas dėl šios stichinės nelaimės, o Leibnico, Popo kritika, religijos reikalaujamo nuolankumo apvaizdai kritika dar labiau sustiprėjo. Tik pasirenkama visai kitokia forma, tik daug ryžtingesnis atsakymas į klausimą „Ką daryti?".

„Kandido" šaknys — ir „Zadige", kurį nagrinėjome skyriuje „Užvis reikšmingiausi — niekučiai", ir antrajame „Memnone" (jo kitas pavadinimas —„Žmogiškoji išmintis"). Čia taip pat dangaus dvasia išaiškina Memnonui, jog erdvėje išsklidusius šimtus tūkstančių milijonų pasaulių jungia griežtas nuoseklumas, jie pasiskirstę laipsniškai. Antrame pasaulyje išminties ir malonumų esą mažiau nekaip pirmame, trečiame — mažiau negu antrame, ir taip toliau — iki paskutinio pasaulio, kur jau visiška beprotybė. Memnonas sako: „Įtariu, kad mūsų mažytis pasaulėlis kaip tik ir yra tas visatos beprotnamis, apie kurį man teko garbė iš jūsų išgirsti."—„Ne visai,— atsako dvasia,— bet jis artėja prie to. Viskas turi būti savo vietoje."

Ir dar vienas šaltinis, kartu ir prototipas. Vienu metu Volteras žavėjosi hercogiene Gotiete. Palyginus su Fridrichu II, ji atrodė jam lyg angelas, geriausia iš visų princesių. Dabar hercogienės laiškai Volterui regis sentimentalūs, erzina, nors jųdviejų susirašinėjimas, kaip ir anksčiau, labai draugiškas. Kodėl taip atsitiko? Pernelyg skirtingi jų požiūriai į tikrovę. Volteras nusivylęs, jis jau įsitikinęs, kad toli gražu ne viskas gera šiame anaiptol ne visų geriausiame iš galimų pasaulių. Hercogienė kupina Leibnico optimizmo. Ir netgi ne Veidas pirmasis atskleidė šį įdomų ir svarbų dalyką, nes jis pats remiasi vokiečių rašytoju Chajezu, kuris dar gerokai prieš išeinant jo 1959 metų knygai, dar 1893—1894-aisiais, nurodė, kad hercogienės Saksės Gotietės laiškai padeda sužinoti naujų dalykų apie „Kandidą". Ne tik Samuelis Kenigas, bet ir ši lipšni bei geraširdė princesė pasitarnavo kaip Pangloso prototipas.

Ir, galiausiai, „Kandidas" polemizuoja su Žanu Žaku Ruso, jo šveicarišku sentimentalizmu. 1756 metų rugpjūčio 16 dieną ženevietis iš Paryžiaus siunčia paryžiečiui į Ženevą vieną savo filosofinį laišką, pavadintą „Laiškas apie apvaizdą". Nuo tada tarp Voltero ir Ruso užsimezga susirašinėjimas, aiškiai rodantis, kokie skirtingi, diametraliai priešingi jų požiūriai į apvaizdą.

„Kandidui" suprasti yra būtinas ir Voltero kūrinys, parašytas ne anksčiau, o vėliau,— tiesa, autorius iki tol jį pasakodavo žodžiu. „Memuarai"— ne apmatas, ne meninis pirmtakas, o tartum apysakos raktas. Veidas turbūt teisingai mano pirmasis tą išaiškinęs knygoje „Volteras ir „Kandidas", kurioje labai išsamiai nagrinėja „Memuarus", pasakydamas daug dalykų, jau žinomų mano skaitytojui iš skyriaus „Vasaros, rudenys, žiemos...". Todėl viso to nekartosiu. Bet jo pateiktos versijos apie „Memuarų" parašymo datą vertos dėmesio. Viena — kad tuoj sugrįžus iš Prūsijos, 1753-aisiais, kita — kad dar anksčiau, 1751-aisiais, Veido yra nuneigiamos: juk į „Memuarus" esą įtraukti vėlesni įvykiai — markizės diu Šatle knygos išleidimas (1757 metai), švietėjų persekiojimas dėl Helvecijaus knygos ir „Enciklopedijos" uždraudimas (1759-ųjų pradžia); jis nurodo datas dviejuose išlikusiuose nuorašuose, o jie, be abejo, buvo padaryti tuoj baigus originalą — 1759 metų lapkričio 6-ąją ir 1760-ųjų vasario 1-ąją.

Traktuojant „Memuarus" kaip „Kandido" raktą, įdomu ir tai, kad išdėstęs visų pripažintą versiją (apie ją esu pasakojusi), jog Volteras nieko nežinojęs apie išlikusius nuorašus (Veidas nustatė: jų būta netgi ne dviejų, o penkių), tyrinėtojas teigia: autorius pats vieną jų paskyręs Jekaterinai II, kitą — poniai Deni. Iš čia išvada — Volteras norėjo, kad būsimas kartas pasiektų ne tik „Kandide" užšifruotas Prūsijos karalystės vaizdas ir užmaskuotas Fridricho II portretas, bet ir atviras jų šaržas.

Kame tyrinėtojas įžiūri šiųdviejų taip skirtingų kūrinių panašumą?

Pirma, anot Veido, „Memuarai" yra gerai parašyti, kaip ir „Kandidas". Tuolaikiniai įvykiai nupasakoti ir čia, ir ten; atsitikimų atgarsiai — viename kūrinyje, reminiscencijos — kitame. Jis išvardija daugybę sutapimų — kad ir Fridricho II valdymo palyginimą su despotizmu Turkijoje. Pridursiu, jog tokio palyginimo būta ir laiškuose.

Toli gražu ne visur galima sutikti su Veidu — kad ir su tuo, jog Fridricho II dezertyravimas iš tėvo armijos panašus į Kandido dezertyravimą iš bulgarų kariuomenės. Tai suardytų metaforišką planą. Juk Fridrichas „Kandide" pats yra Bulgarijos karalius, taigi negali bėgti iš savo armijos.

Užtat jokių abejonių nekelia panašumas Afrikos plantatoriaus ir laivų statytojo olando Vanderdenduro ir mums pažįstamo „Anti-Makiavelio" leidėjo Van Diureno, figūruojančio „Memuaruose". Satyriškai pavaizduota prūsų armija taip pat ir čia, ir ten. Senam kareiviui, mobilizuotam dėl aukšto ūgio ir už dezertyravimą pravarytam pro rikiuotę trisdešimt šešis kartus, blogiau negu Kandidui, kuris mušamas ėjo pro rikiuotę du kartus. Bet Kandidas buvo nuteistas irgi trisdešimt šešis kartus pravaryti pro rikiuotę,— stebinantis skaičių sutapimas.

Panašios ir paskutiniojo apysakos skyriaus, ir „Memuarų" pabaigos programinės sentencijos.

Grįždamas į savo ūkį, Kandidas pasako giliaprasmę nuomonę apie turko šnekas (turkas — senelis, kuris darbuojasi su savo vaikais dvidešimties arpanų nuosavame sklype ir kuris „darbo apsaugotas nuo nuobodulio, ydų, skurdo"— *A. A.*). Jis pasakė Panglosui ir Martenui: „Šito senuko likimas man pasirodė geresnis už likimą šešių karalių, su kuriais turėjome garbę vakarieniauti."

Jau įsikūręs Fernėjuje, Volteras rašo „Memuaruose": „Mėgaudamasis poilsiu ir gyvenimu, tokiu smagiu, kokį tik įmanoma įsivaizduoti, aš dar jaučiu mažą malonumą kaip filosofas — matyti, kad Europos karaliai nepatiria šios palaimingos ramybės."

Tapęs savo namuose „karaliumi", Volteras ir „Kandide", ir „Memuaruose" išreiškia panieką karūnuotiesiems, jų įvestoms tautų valdymo formoms. Man rodos, jog viena reikšmingiausių „Kandide" yra Marteno, iškelto priešpriešiais optimistui Panglosui, ištarmė: „Nežinau... kokiomis svarstyklėmis tasai jūsų Panglosas galėtų pasverti žmonių nelaimes ir įkainoti jų sielvartus. Tik manau, kad pasaulyje yra milijonai žmonių, vertų šimtą kartų didesnės pagailos negu karalius Karolis Eduardas, imperatorius Ivanas ir sultonas Achmetas."

Beje, visi šie nuo sosto nuversti ar ištremti valdovai — tikros istorinės asmenybės, nors prie faktų pridurta ir išmonės.

„Memuaruose" karaliai taip aiškiai nesupriešinami su liaudimi. Bet Prancūzijos valstybinės sistemos pataikūniškumo — kai nuo favoritės įgeidžio priklauso mokslo ir didžiųjų žmonių likimai — ir dvasininkijos savivaliavimo kritika, tyčiojimasis iš jėzuitų įsteigtos karalystės Paragvajuje, be to, autoriaus

sukurtas Fridricho II — kūrinio centrinės figūros — portretas, „idant niekas negalėtų negerbti gausybės prieštaravimų, vadinamų Fridrichu II", ir daug visa kita, kas apibūdina epochos papročius, ir yra su neslepiama aistra prasijota pro savo likimą,— argi visa tai netarnavo tam pačiam tikslui?! „Memuarai" taip pat yra nukreipti prieš bet kokią neteisybę.

Tuo metu, kai buvo rašomas „Kandidas" ir netrukus „Memuarai"— taipgi puikus ir itin volteriškas kūrinys, autorius panūdo apžvelgti savo gyvenimą, paklausti save, kaip čia yra, kad susilaukęs sėkmės, jis nejunta jokio pasitenkinimo. Jo mąstysena be jokio cinizmo, už kurį būdavo kaltinamas, nepanaši nei į Žano Fransua Ramo, nei į Figaro, kurio posakis: „Juokiasi tas, kas juokiasi paskutinis" virto patarle.

Iš praeities jam išnirdavo priešai, galybė priešų, skriaudų, neteisybių — Paryžiuje ir ne tik Paryžiuje... Jis kaip ateistas buvo persekiojamas už tai, kad jam rūpėjo tikros filosofijos pergalė. Kancleris d'Ageso neleido spausdinti „Niutono filosofijos elementų"...

Visa tai vėl ir vėl išplaukdavo jam iš atminties rašant „Memuarus". Ponios de Moli intrigos, „Mirepua asilo" klastos, atviras Morepa priešiškumas, jo paniekos pilni žodžiai: „Ogi aš jus sutriuškinsiu...", Prancūzijos karaliaus ir jo rūmų nedėkingumas po sėkmingų — taip jam atrodė — derybų su Fridrichu... Ir gal visų slogiausia — jei ir susilaukdavo apdovanojimų, jei ir būdavo pagerbtas, tai ne už tikruosius nuopelnus, o tik iš karaliaus favoritės, markizės de Pompadur, malonės. Ką ir sakyti, Voltero gyvenimas buvo kupinas sielvarto, ypač mirus poniai diu Šatle ir nusivylus Fridrichu II, žiauriai įskaudinusiu savo mokytoją... Išmeta tave kaip „apelsino žievę", suareštuoja Frankfurte ir po to ištremia; atstumia Prancūzijos karalius ir kardinolas de Tensenas...

Bet skaudžiausia, kad taip mylėdamas laisvę, jis turėjo gyventi pas karalius. „Memuaruose" Volteras nebijo parodyti, kaip rūmų dvasia įsiskverbė į pačią jo prigimtį.

Veidas jam priekaištauja už komplimentus kardinolui Fleri, didžiavimąsi gerais santykiais su markize de Pompadur: „Ganėtinai ją pažinojau, buvau net patikėtinis jos meilės reikaluose."

Man regis, Veidas nepakankamai vertina ar tiesiog neįžiūri „Memuaruose" Voltero autoironijos, savęs demaskavimo.

Kad jam kliuvo dalia eiti nuo karaliaus pas karalių, yra ir jo kaltės. Šaipydamasis iš savęs rašo, jog negalėjęs „priešintis pergalingam valdovui, poetui, muzikantui ir filosofui, kuris pretendavo į mano meilę, Potsdame priimdamas mane geriau, negu Astolfas buvo priimtas Alčinos pilyje!"

Apie Voltero ir Fridricho santykių raidą skaitytojas žino iš skyriaus „Vasaros, rudenys, žiemos...". Bet dabar kalbu apie ką kita — apie tai, kaip Volteras, būdamas negailestingas Fridrichui, negailestingas ir pats sau...

„Kandide" „aš" priklauso pasakotojui, ir tegu ne viskas, bet daug kas yra kaip pasakoje pakeista. „Memuarų" „aš" — Voltero ir išviršinės transformacijos nėra. Atvirkščiai, iš pažiūros viskas dokumentalu. Pabrėžiu: iš pažiūros. Jų satyra glūdi ne tik autoriaus intonacijose, bet ir faktų išpūtime, net prasimanymuose. Pavyzdžiai jau buvo duoti.

Bet svarbiausias skirtumas ne čia. „Memuaruose" istorija yra veikiau biografijos komentaras. „Kandide" biografija yra istorijos komentaras, o istorija — filosofijos medžiaga. Štai todėl gali atrodyti, jog Volteras „Memuarus" parašė anksčiau už „Kandidą". O iš tiesų parašė paskiau. Bet tas irgi savaip dėsninga — jau pagamintai dėžutei raktą jis pagamino vėliau. Kaip jau įsitikinome, „Memuarai" padeda iššifruoti „Kandido" realijas.

Bausdamas „Kandide" save už iliuzijas, Volteras tarsi dalijasi į Panglosą ir Marteną, painiai jungdamas optimizmą ir pesimizmą, be to, rasdamas išeitį iš vieno ir kito. Bet kad ir kokios autobiografiškos būtų kai kurios Kandido likimo peripetijos, tai anaiptol ne Voltero portretas. Tai ir ne charakteris, nors ne be charakterio elementų. Tas pats tinka ir personifikuotoms idėjoms — Panglosui ir Martenui, nors pirmasis ir turi realų prototipą ir jo nelaimės — pakeistos negandos, kurias Kenigas patyrė Berlyne.

Tik į pabaigą Panglosas atsižadės savo teorijos. O per visą apysaką jis — optimistas, nors ir kokius žiaurius išbandymus patiria savo kailiu.

Štai viena labai programiška apysakos vieta:

„— Bet sakykit, brangusis Panglosai,— tarė jam Kandidas,— kai jus korė, pjaustė, negailestingai mušė ir kai jūs galeroje irklavote, ar ir tada manėte, kad pasaulyje viskas yra puiku?

— Aš ir dabar laikausi tos pat nuomonės, kaip anksčiau,— atsakė Panglosas,— nes esu filosofas ir man nedera išsižadėti savo pažiūrų; Leibnicas negalėjo suklysti, ir iš anksto nustatyta harmonija yra gražiausias pasaulyje dalykas, lygiai kaip visatos pilnatvė ir nesvari materija."

Čia puolami leibnicistai, nevertiną patyrimo. Kandidas pamažu mokosi iš tikrovės, o Panglosui tas neįmanoma, beviltiška.

Žinoma, tai, kas čia pasakyta, neaprėpia viso Leibnico ir jo vaidmens žmogaus minties istorijoje. Jis taip pat buvo vienas pirmtakų prancūzų Švietimo, kurį vėliau pakeitė anglų empirikai, materialistai. Iš pastarųjų Volteras sėmėsi pagarbos patirčiai.

Ir „Kandide", ir „Memuaruose" Volteras dar iki Didro polemizuoja su Ramo sūnėnu. Šis sakydavo: „Visų svarbiausia, kad jūs ir aš egzistuojame; mūsų pasaulis negalėtų būti geriausias iš visų pasaulių, jeigu jūs ir aš neegzistuotume." *Kaip* egzistuoti, jam nesvarbu. O Volterui svarbu. *Patyrimas* rodo, kad pasaulis, kuriame jis gyvena, visai nėra geras. O gyventi reikia. *Kaip?* Atsakymą į šį klausimą lyg ir duoda anksčiau pateikta citata iš laiško — gyventi reikia ramybėje, mėgaujantis gyvenimu, ko neturi karaliai. Tačiau tai nėra iššifravimas, o, atvirkščiai, užšifravimas tikrojo atsakymo į klausimą, kaip reikia *ne tik pačiam gyventi, bet ir ką daryti su mūsų toli gražu netobulu pasauliu.*

„Memuaruose" kalbama ne tik apie ramybę, bet ir apie laisvę, kuria autorius naudojasi nuo to laiko, kai atsivėrė Ženevos vartai, ir apie tai, kad dabar jis negali iškęsti nepasakęs keleto žodžių apie savo gyvenimo patirtį.

„Kandide" ši gyvenimo patirtis ir istorinė patirtis panaudojamos filosofinei išvadai padaryti ir, kaip bus parodyta vėliau, veiklos programai.

Grįžkime į 1758 metus. Susimąstykime, kodėl būtent tada buvo parašytas „Kandidas". Volteras — savo galimybių viršūnėje visa to žodžio prasme. Nepriklausomas tiek išoriškai, tiek vidumi. Praturtėjęs giliu savo meto ir istorijos pažinimu. Praeityje — didžiai naudingos kelionės ir gyvenimas Olandijoje, Anglijoje, Belgijoje, jau nekalbant apie Prancūziją, Šveicariją ir Prūsiją. Jo galva kupina įvykių, nuotykių, anekdotų... Pa-

rašyta ir „Liudviko XIV amžius", ir „Samprotavimai apie tautų papročius ir dvasią", dėlei ko perskaityta tūkstančiai foliantų, atrinkta ir surikiuota į vieningą koncepciją dešimtys tūkstančių istorinių faktų. Ne mažiau svarbu jo nusivylimas karaliais — tiek Versalio, tiek Potsdamo, jo tikroji sėkmė, lydima nuolatinio pavydo ir persekiojimų. Suspėta daug pasakyti keblia religijos ir valstybės tema ir už tai brangiai sumokėta — laužais, kuriuose buvo deginami jo kūriniai, Bastilija, ištrėmimais, persekiojimais... Neišvengta kai kurių kompromisų — jie smerkiami „Kandide" ne mažiau negu „Memuaruose". Jo prozos stilius — stilius niekučių, kurie pasirodė esą rimčiausi dalykai,— susiformavo dar rašant pirmuosius filosofinių apysakų ciklus So pilyje, Liunevilyje, Berlyne; šis stilius — lyg lengva ir grakšti, bet gerai išgaląsta špaga, kuri gali sužeisti mirtinai...

Iki to laiko „Poemoje apie Lisabonos žuvimą", epistoliarinėje polemikoje su Ruso jau ryžtingai nuvainikuojami Leibnicas ir Popas, religinė nuolankumo apvaizdai doktrina.

Taigi viskas paruošta užbaigti tai, kas buvo tik apmesta „Skarmentado kelionių istorijoje".

Volterui prieš akis dar du dešimtmečiai visos žmonijos ir savo paties gyvenimo. Dar bus parašyta portatyvinis „Filosofinis žodynas" ir septynių tomų žodynas, „Atviraširdis", „Žmogus su keturiasdešimt ekiu", „Babilono princesė", užbaigta „Orleano mergelė" ir „Liudviko XIV amžius"... Dar laukia kova už „Enciklopediją", teisingumo procesai... Bet jau pribrendo metas apibendrinančiam, toli siekiančiam kūriniui —„Kadidui, arba Optimizmui".

Ar suprato pats autorius šio mažo romano reikšmę? Susirašinėjimas byloja: ne iš sykio. Buvo tikras, jog pačią minties gelmę atskleidė klasikinėse tragedijose, filosofinėse poemose. „Kandidas" iš pradžių jam atrodė jei ne niekutis, tai lengvas atbalsis į dienos įvykius, kuriam neprireikė nei rimto pasiruošimo, nei ilgalaikio triūso kaip „svarbiausiems" veikalams... Tik nenustygstančios plunksnos, nuostabiai greitai lakstančios po popierių, laimingas gaminys...

Nuostabu, kad paprastai toks nuovokus Volteras iš pradžių (vėliau jis net labai pavydžiai žiūrės į „Kandidą") buvo toks aklas: nematė, kad tai ne tik jo, bet ir pasaulinės literatūros šedevras! Net Karolis Teodoras iš pat karto teisingai ir gerai suprato apysakos vertę.

Tačiau tikrojo autoriaus reakcija į knygos sudeginimą (jos tariamo autoriaus tariamo brolio, kažkokio kapitono Dimanto, laiškas, išspausdintas 1759 metų balandį „Enciklopediniame žurnale") buvo tiek pat rimta, kiek linksma ir sąmojinga pati mistifikacija. Šiame laiške Volteras neaprėpė viso „Kandido" turinio. Jis apsiribojo smūgiu klerikalams ir religijai. Užtat smogė tiesiai į taikinį. Pacituosiu laiško pradžią, kur pasakyta svarbiausia, o visa kita tik pašaipių argumentų priedas: „Mano broli, dorasis krikščioni, rašydamas romaną savo žiemos buveinėje, visų pirma galvojau, kaip sugrąžinti į tikrąjį kelią socinięčius. Šie eretikai ne tik neigia trejybę ir pomirtines kančias, bet ir drįsta teigti, jog dievas sukūręs geriausią iš galimų pasaulį ir kad „viskas yra gera". Įžūlėliai pamiršta, kad ši idėja aiškiai prieštarauja įgimtos nuodėmės dogmatui..."

Aišku, nei užrašas tituliniame lape, nei šis laiškas niekam akių neapdūmė. Kas gi kitas galėjo sukurti „Kandidą", jei ne Fernėjaus burtininkas? Mėgstąs — kam ir slėpti! — garbę tikrasis mažo romano autorius dabar galėjo būti visiškai patenkintas. Nors pirmas leidimas sudegintas, bet tai nesutrukdė vien 1759 metais išeiti dar trylikai, o gal ir daugiau pakartotinių leidimų.

Populiarumu „Kandidas" rungėsi su „Naująja Eloiza", autoriaus aršaus priešo Žano Žako Ruso knyga.

Įsidėmėtina, kad abu kūriniai peržengė savo šimtmetį. Tiesa, „Naujosios Eloizos" dabar niekas nebeskaito, nebent mokslininkai ir studentai filologai. Mums šis romanas nuobodokas. Tačiau jis buvo ilgiems laikams apsprendęs ne tik prancūzų, bet ir europiečių pagrindinę literatūros kryptį.

„Kandidas" taip pat padarė didelę įtaką XIX amžiaus, ypač pirmųjų jo dešimtmečių, literatūrai, davė pradžią romantiškajai ironijai. Floberas negalėjo atsižavėti „Kandidu". Voltero apysakos daigai siekia XX amžiaus filosofinį romaną — nuo Franso iki Hakslio ir Verkoro. Peršokęs per du šimtmečius „Kandidas" yra artimas ir šiuolaikiniams autoriams, ir šiuolaikiniams skaitytojams. Vėl vertinama meninės prozos formos laisvumas, ironija, atviras parodijavimas, fantastinė realybės transformacija, perpinta su dienos įvykiais, filosofiškumas ir aktualumas.

Pirmiausia į akį krinta, jog „Kandidas" parašytas su Volterui būdingu šiame žanre lakoniškumu. Šis mažas romanas turi 30 skyrių, ir juos be galo keblu, kone neįmanoma, išpasakoti trum-

piau nei jie parašyti — tiek čia veikėjų ir, svarbiausia, minčių!.. Autorius, beje, po skyriaus numeriu duoda jo pavadinimą, dar glausčiau nusakantį to skyriaus turinį. Ir per visą knygą eina filosofinis ginčas, epochos vaizdai ir autoriaus biografija.

Išviršiniame metaforiškame pirmo skyriaus plane baronas išveja Kandidą, išvydęs šį bučiuojantis su jo dukra Kunigunda.

Atkreipkime dėmesį į įterptinį sakinį, komentuojantį Tunder-ten-tronko sprendimą, „pamatęs šią priežastį bei šią pasekmę". Jis pasiskolintas iš filosofo Pangloso, pristatyto tame pačiame trumpučiukame ir tokiame talpiame skyriuje. Filosofas dėstė parodijiškai pavadintą mokslą — metafizinę teologinę kosmolonigologiją ir „nuostabiai įrodydavo, jog nėra pasekmės be priežasties ir jog šiame geriausiame iš galimų pasaulių monsinjoro barono pilis yra gražiausia iš visų pilių, o ponia — geriausia iš visų baronienių, kokios tik gali būti". Žinant ligtolinę Voltero biografiją ir Pangloso svarbiausią prototipą, nesunku įspėti, kad autorius tuo pačiu žygiu išjuokia kiek leibnicistinį Kenigo galantiškumą markizės diu Šatle atžvilgiu. O kad šis pasaulis nėra visų geriausias ir kad Tunder-ten-tronko pilis nėra visų puikiausia, Kandidas, toks atlapaširdis ir dėl to viską regįs taip, kaip yra iš tikrųjų, lengvai galėjo įsitikinti, kai buvo išguitas iš pilies, jeigu vis dar nebūtų buvęs Pangloso mokinys.

Juk ir pats Volteras, nors ir kritikuojantis doktriną „viskas kuo puikiausia šiame geriausiame iš galimų pasaulių", iš pradžių taip pat idealizavo Prūsijos karalių Fridrichą II ir jo rūmus!

Antrame skyriuje labai svarbus ironiškas sakinys, puolantis jau Šeftsberio, Loko ir paties autoriaus jaunystės filosofiją: „Nors ir kaip jis (Volteras — *A. A.*) buvo įtikėjęs laisva valia... turėjo pasirinkti." „Naudodamasis dievo dovana, kuri vadinama laisve, jis apsisprendė trisdešimt šešis kartus mušamas eiti pro rikiuotę (užuot gavęs į kaktą dvylika kulkų — *A. A.*), bet iškentė tik du tokius pasivaikščiojimus."

Satyriškas bulgarų (prūsų) ir avarų (prancūzų) kariuomenių pavaizdavimas susietas su leibnicistinio optimizmo kritika. „Kas gali būti gražesnio, miklesnio, šaunesnio ir tvarkingesnio kaip šios dvi kariuomenės. Dūdos, fleitos, obojai, būgnai, patrankos sudarė tokią harmoniją, kokios niekad nė pragaras negirdėjo. Pirmiausia patrankos išguldė maždaug po šešetą tūkstančių vyrų iš kiekvienos pusės, o paskui šautuvai nušlavė nuo geriausio iš

visų pasaulių devynių ar dešimt tūkstančių nenaudėlių, kurie teršė jo paviršių."

Po to eina aiškus išpuolis prieš Mopertiuji, nesėkmingai aplankiusį kovos lauką, ir tuo prieštaraujama Kenigui ir Leibnicui —„Šių didvyriškų skerdynių metu Kandidas drebėdamas, kaip ir tinka filosofui, slapstėsi kaip įmanydamas" ir tada, kai abu karaliai įsakė sugiedoti *Te Deum*, „nusprendė pasitraukti ir kur nors kitur apsvarstyti tų įvykių pasekmes bei priežastis". Jis tebėra ištikimas Pangloso mokinys ir net prašydamas išmaldos (tame pačiame skyriuje), aiškina, kad „nėra pasekmės be priežasties... viskas būtinai yra tarpusavy susiję ir viskas yra nukreipta į gera".

Ketvirtame skyriuje „Kaip Kandidas susitiko savo buvusį filosofijos mokytoją daktarą Panglosą ir kas po to atsitiko" nelaimė veja nelaimę. O svarbiausia, tai, kad Panglosas virto pūlingomis žaizdomis nubertu sifilitiku, yra „ilgos priežasčių ir pasekmių grandinės" išdava. Mat jis užsikrėtė nuo baronienės kambarinės, ji — nuo pranciškono, šis — nuo grafienės, ta — nuo kavalerijos kapitono, tas — nuo markizės, ši — nuo pažo, pažas — nuo jėzuito, o šis, dar būdamas vienuolyno naujokas, gavo ligą iš paties Kristupo Kolumbo bendrakelionio.

Ir vis tiek Panglosas mano, jog „tai buvo neišvengiama, tiesiog būtinas dalykas geriausiame iš visų pasaulių, nes jei Kolumbas vienoje Amerikos saloje nebūtų susigriebęs tos ligos, užnuodijančios veisimosi šaltinį, dažnai netgi kliudančios daugintis ir aiškiai priešingos didžiajam gamtos tikslui, mes neturėtume nei šokolado, nei košenilio..."

Bet čia pasaka, o pasakoje viskas įmanoma, ir išsigelbėjimai per stebuklą būtina žanro savybė. Kunigunda ir jos brolis, kad ir ne sykį įpuolę į neišvengiamą pražūtį, lieka gyvi. Tačiau pasakon įsismelkia satyra. Tebeišpuikęs jaunasis baronas neduos Kandidui savo sesers rankos nė tada, kai ji pasidarys negraži, pasenės ir taps nepakenčiamai vaidinga.

O filosofinis ginčas tęsiasi. Lisabonos žemės drebėjimą, parodytą jau ne transformuotą, o realų, Panglosas teisina tuo, kad jis taip pat vedąs į gera. Kartojami argumentai, kurie buvo anksčiau rimtai sukritikuoti poemoje, o čia jau satyriškai išryškinti. Filosofas kalba: „Mat viskas yra taip, kad geriau ir būti negali: jei Lisabonoje yra ugnikalnis, tai negali būti kitoje vie-

toje, nes neįmanoma, kad daiktai nebūtų ten, kur jie yra, nes viskas yra gera."

Šeštame skyriuje su tokiu pat išviršiniu lengvumu išjuokiami vietiniai išminčiai, kurie miestui išgelbėti nuo visiško sugriovimo nesugalvojo nieko geresnio, kaip surengti puikų autodafe. Panglosas ir jo mokinys taip pat buvo sučiupti, vienas nuplaktas, kitas pakartas. Štai čia Kandidas pirmą kartą suabejoja savo mokytojo doktrinos teisingumu: „Jeigu šis pasaulis yra geriausias iš galimų pasaulių, tai kokie gi tie kiti pasauliai?" Atsigauna ir pakartasis Panglosas (juk čia pasaka!), bet tik tam, kad taptų, kaip ir Kandidas su Kunigunda, naujų nelaimių auka.

Taip stebuklingi išsigelbėjimai kaitaliojasi su šiurpiomis negandomis, persekiojančiomis veikėjus per visą knygą. Volteras išradingai dosnus tiek vienų, tiek kitų.

Lygiai taip be atvangos į pramanytus veikėjų nuotykius braunasi realūs įvykiai. Dar daugiau: kiekviena jų neganda yra užtraukta šių įvykių. Nukentėjęs per Septynerių metų karą ir Lisabonos autodafe, Kandidas įtraukiamas į ispanų karo veiksmus prieš jėzuitų karalystę Paragvajuje.

Nė viename skyriuje — kartoju — nenutrūksta filosofinė diskusija. Antai Kandidas mano: jeigu jau jie keliauja į kitą pasaulį (tai yra į kitą žemyną), ten tikrai viskas bus puiku. Žinoma, jo viltys pasiteisina toli gražu ne visiškai.

Be to, per visą knygą Volteras parodijuoja nuotykių romaną. Ne tik krauna nuotykį ant nuotykio, bet ir įveda būtiną šiam žanrui personažą — ištikimą tarną Kakambą.

Keisčiausia žanrų samplaika ir sukuria naują žanrą.

„Kandide" *tai, kas neįtikima, yra apsupta to, kas įprasta,* pagal Didro suformuluotą Švietimo estetiką. Labai tiksliai ir tikroviškai aprašytame kabinete su marmuro kolonomis ir treliažu Kandidas sutinka taipgi realistiškai nupieštą vokietį, baltaveidį raudonskruostį jėzuitą komendantą, kuris pasirodo esąs per stebuklą likęs gyvas Kunigundos brolis.

Nuotykis gena nuotykį tam, kad autorius galėtų paneigti Pangloso teoriją ir lyg tarp kitko išsakyti savo pažiūras — ne spekuliatyviai, o paremdamas jas faktais ir turininga išmone.

Nugalėję baisias kliūtis ir sunkumus, bėgliai atkeliauja į vienintelę laimingą (pramanytą) šalį *Eldoradą,* kur viešbučiai fi-

nansuojami valstybės, pirkliai mandagūs, o auksas, brangakmeniai — čia jų gyvas galas — laikomi per nieką. Prabėgomis papasakojama keletas istorinių faktų — kaip šią valstybę (jos egzistavimu tikėta) mėginę užkariauti ispanai ir vienas anglas — riteris Ralėjus.

Jo sutikto vietinio senelio samprotavimai apie tai, kad visi eldoradiečiai meldžiasi ne *įvairiems dievams*, o *vienam* dievui, suteikusiam jiems visa, kas reikalinga, ko gero, ir uždegė laužą Ženevos aikštėje.

Po to Kandidas ir Kakambas palydimi į rūmus pas karalių, kurį sveikinant nereikia nei klauptis, nei šliaužti prie jo žeme, nei bučiuoti grindų jam po kojų, nei dėtis rankų ant galvos ar už nugaros, reikia tik jį apkabinti ir pabučiuoti į abu skruostus. Amžininkai lengvai įspėjo, kokie ritualai čia parodijuojami. Įspėjome ir mes.

Eldorade nėra nei parlamento, nei teisminių įstaigų, užtat yra Mokslo rūmai. Trys tūkstančiai fizikų (jie ir inžinieriai), karaliui paliepus, penkiolika dienų gamina mašiną, reikalingą šių keistuolių išgabenimui. Jie nori iš čia iškeliauti, o jo didenybės valdiniams pakanka proto, kad niekada nepaliktų savo šalies. Gana paikas karaliui atrodo ir Kakambo prašymas padovanoti jiems keletą avinų, apkrautų ne tik maisto atsargomis, bet ir „akmenukais bei purvu",— šitaip Eldorade vadinami smaragdai, rubinai, deimantai ir auksas.

Jau sodinant svetimšalius į mašiną (ji atsiėjo dvidešimt milijonų *svarų sterlingų* — aiški užuomina apie Angliją, kaip ir trys tūkstančiai fizikų inžinierių), jiems dovanojami du dideli raudoni avinai, pabalnoti ir pažaboti kelionei per kalnus, dvidešimt nešulinių avinų su maisto atsargomis, trisdešimt — su įdomiausiais vietiniais suvenyrais ir penkiasdešimt — su brangakmeniais ir auksu.

Eldoradas — centrinis romano epizodas; čia įkūnytas autoriaus teigiamas idealas. Todėl ir maniau būsiant ne pro šalį skaitytojui priminti jo turinį.

Toliau Volteras, šaipydamasis iš pinigų valdžios, priverčia herojų, naiviai laikantį save jau galingu, labai greitai prarasti turtą, didesnį už Azijos, Europos ir Afrikos lobius, sudėtus draugėn. Šis turtas toks pat nepatvarus kaip ir Kandido numylėtinės pistolės ir briliantai, gauti iš dviejų meilužių — didžiojo inkvizitoriaus ir dono Isacharo. Šitaip gyvenimo pamokytas,

Kandidas supranta, kad patvari tik dorybė ir laimė vėl pamatyti panelę Kunigundą, nors ir dabar jis kiek klysta.

Paskui, kai autorius suveda sąskaitas su Vanderdenduru — Van Diurenu, kartu demaskuodamas ir kolonistinę Olandiją, Kandidas ryžtingai atsisako Pangloso teorijos ir paaiškina savo tarnui, kas yra optimizmas: „...tai atkaklus noras teigti, kad viskas yra gera, kai iš tikrųjų viskas yra bloga."

Po daugybės naujų nelaimingų nuotykių, patvirtinančių jo tezę, ateina laikas įvesti ir ginčo tarp dviejų pasaulėžiūrų antrąjį dalyvį, ginčo, kurį autorius veda pats su savimi, jį personifikuodamas romano veikėjuose. Iš tūkstančio pretendentų, kurių nesutalpintų visas laivynas, Kandidas išsirenka vieną, nelaimingiausią ir labiausiai nusivylusį; pagal konkurso sąlygas duoda jam du tūkstančius piastrų, kad šis plauktų su juo laivu į Prancūziją.

Čia ir vėl iškyla reminiscencijos, tokios dažnos „Kandide". Kandido išrinktasis — beturtis mokslininkas, dešimt metų ištarnavęs Amsterdamo knygininkams ir nusprendęs, kad už jų verslą nėra bjauresnio pasaulyje (Voltero požiūrį į knygininkus mes jau žinome).

Martenas tikina, jog priklausąs ne sociniečių sektai (tuo kaltinamas), o manichėjų (religinis mokymas apie gėrio ir blogio kovą), ir tematąs pasaulyje vien blogį.

„— Tačiau gėris vis dėlto yra,— paprieštaravo Kandidas.

— Galbūt,— atsakė Martenas,— bet aš jo nepažįstu."

Kaip vėliau įsitikinsime, Martenui nepritaria ir pats Volteras. Šis nepritarimas — didelės patirties ir ilgų filosofinių apmąstymų, be to, mums jau pažįstamų ginčų išdava. Kandido džiaugsmas, atgavus vieną raudoną aviną, yra daug didesnis negu jo sielvartas, praradus jų visą šimtą,— taip pat labai svarbi psichologinė ir filosofinė išvada.

Prasiginčiję penkiolika dienų ir nieko vienas kitam neįrodę, jie pasiekia Prancūzijos krantus.

Dvidešimt pirmas ir dvidešimt antras skyriai yra skirti atvirai vaizduojamai Prancūzijai ir dėl to dar autobiografiškesni už pirmuosius skyrius apie Vestfaliją — Prūsiją.

Iš pradžių išjuokiamas Bordo Mokslų akademijos, kuriai Kandidas buvo priverstas padovanoti savo vienintelį aviną, paskelbtas konkursas: kodėl šio avino vilnos yra raudonos spal-

vos? Autoriui konkursuose buvo nepasisekę du ar daugiau kartų.

Paryžiuje draugus veda į teatrą abatėlis — tokių Volteras buvo pažinęs nemaža,—„vienas tų prieplaikių, apsukrių, visad paslaugių, įžūlių, meilių ir sukalbamų žmonių, kurie gaudo pakeleivius svetimšalius, pasakoja jiems skandalingas miesto naujienas ir siūlo pramogų už bet kokią kainą". Greta jų naują tragediją žiūri keletas aštrialiežuvių, bet Kandidas vis tiek verkia, matydamas puikiai atliekamas scenas. Kaip paaiškėja iš vieno gudruolio, iškritikavusio ir spektaklį, ir pjesę, užuominų, tai paties Voltero „Mahometas".

Per pertrauką gudruolis sako herojui:

„— Be reikalo jūs verkiate: ši artistė labai bloga; aktorius, kuris su ja vaidina, dar blogesnis; o pjesė blogesnė negu aktoriai: autorius nė žodžio nemoka arabiškai, o tuo tarpu veiksmas vyksta Arabijoje. Be to, jis netiki įgimtom idėjom (Volteras sekė Loku — *A. A.*). Rytoj aš jums atnešiu dvidešimt prieš jį parašytų brošiūrų."

Viskas yra tikra, kaip tikra abatėlio informacija apie tą laikotarpį: prancūzų teatruose eina penki ar šeši tūkstančiai pjesių, iš kurių tik penkiolika ar šešiolika geros.

Antai Sen Marso priemiestis, per kurį jie įvažiuoja į Paryžių, Kandidui pasirodo panašus į skurdžiausią Vestfalijos—Prūsijos kaimelį: labai tiksli pastaba.

Lengvai išlukštenamų užuominų prismaigstyta vos ne kiekviena eilutė: tai užsimenama, nesakant pavadinimo, apie labai prastą Toma Kornelio tragediją, tai kalbama apie Monima — Adrijenos Lekuvrer laidotuves. Anas gudruolis, taip suniekinęs „Mahometą", „riebi kiaulė", pavadintas tikru vardu. Tai Voltero priešas — kritikas Freronas. Ir dar daug yra tikrų vardų: teologijos daktaras Goša, rašytojas klerikalas Triuble, žymi aktorė Kleron... Užsimenama taip pat apie jansenistų karą su molinistais.

Epizode, pridėtame 1761 metais, nuostabiai tiksliai pavaizduoti Paryžiaus papročiai. Kandidas vakarieniauja pas damą, kuri sakosi esanti markizė de Parolinjak.

Lošia „faraoną"... Visi labai įsigilinę į lošimą ir nemato naujų atvykėlių. (Užuomina apie Emili aistrą kortoms.) Bet vos tik Kandidas dviem partijom pralošė penkiasdešimt tūkstančių frankų, jis buvo palaikytas anglų milordu. „Vakarienė buvo tokia

kaip ir daugelis Paryžiaus vakarienių: iš pradžių tyla, paskui kalbų šurmulys, kur nieko negali susigaudyti, toliau — juokavimai, daugiausia nešvankūs, pramanytos naujienos, kvaili samprotavimai, truputis politikos ir daug šmeižto; buvo kalbama net apie naujai išėjusias knygas." Tuoj po vakarienės tariamoji markizė pasikviečia Kandidą į savo kabinetą ir čia moko prancūziško galantiškumo — taip, kad jis sulaužo ištikimybę panelei Kunigundai...

Bet šalia pavaizduotų papročių — ne vien iš to laiko, kai Volteras gyveno Paryžiuje, nes ir po vienuolikos metų jie buvo nepakitę,— šiuose skyriuose apstu, kas amžina, kas būdinga kitiems miestams, šalims ir epochoms. Na kad ir turtas, dažnai užkraunąs savininkui pridėtinių išlaidų. Kandido mūvimas žiedas su didžiuliu briliantu bei svari dėžutė jo karietoje ir mūsų dienomis, ir ne tik Prancūzijoje atvestų pas jį, lengvai sunegalavusį po kelionės, du niekieno nekviestus gydytojus, keletą draugų, nesitraukiančių nuo ligonio, dvi davatkas, šildančias jam sultinį. Visi šie perdėti rūpesčiai ne padeda, o trukdo ligoniui pasveikti.

„Prisimenu, kaip aš buvau susirgęs, kai pirmąkart atvykau į Paryžių; buvau labai neturtingas, todėl man teko apsieiti be draugų, be davatkų, be gydytojų, ir pasveikau." Kaip šie Marteno žodžiai tinka visiems laikams!

Tokie pat gajūs „laisvajame pasaulyje" tebėra abatėliai (nebūtinai sutanoti) ir damos, apsimetusios markizėmis ir susirūpinusios, kad briliantai nuo jų mulkinamų naivuolių pirštų nuslystų ant jų pirštelių. Neišnykę ten, deja, ir freronai (pačiam Freronui Volteras gal ir nebuvo visai teisingas), mažai tepasikeitęs ir teatrų repertuaruose prastų ir gerų pjesių santykis.

Kandidas skuba į Veneciją pas Kunigundą. Kadangi autorius negali nepaliesti Anglijos, tariamas policijos karininkas, suėmęs Kandidą ir Kakambą ir paleidęs juos už briliantus, turi Djepe brolį, kuris įsodina Kandidą ir Marteną į laivą, plaukiantį Portsmutan.

Nuolatinis Voltero žavėjimasis Anglijos valdymo formomis šį sykį užleidžia vietą kandžiai kritikai. Jis įpykęs ant šalies, kurioje „kita beprotybės rūšis" negu Prancūzijoje, bet „šios dvi tautos kariauja dėl keleto dešimtinių sniego Kanadoje". Be to, autorius negali atleisti anglams už admirolo Bingo (jis nepavadintas vardu) bausmę, kurią stebi Kandidas ir Martenas; pro-

ceso esmės aiškinimas taip pat nukreiptas prieš karus ir neteisingumą.

Apžvelgdamas padėtį pasaulyje, Volteras tokiomis pat satyrinėmis spalvomis piešia ir Venecijos respubliką; čia knygos veikėjai susipažįsta su mokytu didiku sinjoru Pokokurante. Išaiškėja, kad nors respublikonams ir turėtų patikti laisvai parašyti anglų kūriniai, nors pats šeimininkas pritaria —„gerai, kad gali rašyti tą, ką galvoji, tai žmogaus privilegija",—„Visi mūsiškiai Italijos rašytojai rašo tik tą, ko visiškai negalvoja"... Pokokurantės bibliotekoje yra trys tūkstančiai teatro pjesių: itališkų, ispaniškų, prancūziškų, bet, jo žodžiais tariant, gerų — ne daugiau kaip trys tuzinai.

Toliau — vėl užmaskuoti autobiografiniai momentai. Penki karaliai, tarp jų ir Stanislovas Leščinskis, duoda vargšui Teodorui po dvidešimt cechinų, kad jis nusipirktų drabužių ir baltinių. O Kandidas duoda jam deimantą ir du tūkstančius cechinų. Monarchai nustebę: „Kas tai per žmogus? — klausinėjo vienas kitą penki karaliai,— kad gali duoti — ir štai davė! — šimtą kartų daugiau negu kiekvienas mūsų. Ar jūs irgi esate karalius?"

Mano manymu, Volteras čia didžiuojasi tapęs toks turtingas ir dosnus, kad karaliams toli iki jo.

Belieka priminti, kad ištikimas ir nesavanaudiškas Kandidas susituokė su praradusia grožį Kunigunda ir kentėjo jos barnius... Panglosas ir pats liovėsi tikėjęs tuo, ko mokė... Martenas ir toliau buvo įsitikinęs, jog žmogui skirta arba suktis nerimo verpetuose, arba smilkti nuoboduly... „Pabaigoje" visi trys užklausia garsų dervišą, kam yra sutvertas žmogus. Dervišas supyksta, kad jį drįsta klausinėti, ir palygina žmones su laivo žiurkėmis: jos mažiausiai rūpi karaliui, kai jis siunčia laivą į Egiptą. Žmonių dalia — tylėti.

Baigiasi mažasis romanas — primenu — garsiaisiais Kandido žodžiais, kuriuos jis pasako po susitikimo su turku, dvidešimties arpanų savininku: „...bet reikia darbuotis savo sode."

Posakis (išvada, šūkis) taip pat autobiografiškas, daugsyk kartotas ankstesniuose Voltero laiškuose, cituotas. Volteras tiesiogine šio žodžio prasme darbavosi savo sode Delisėje, paskui Fernėjuje ir tą pat patarė kitiems.

Ir daugelis suprato paskutinius Kandido žodžius va taip, paraidžiui. Praplėsdavo prasmę iki bet kokio darbo. Atseit nebūtinai reikia būti sodininku ar žemdirbiu, o dirbti savo darbą ir dėl nieko nekvaršinti sau galvos! Neva tokią išvadą priėję Kandidas ir pats autorius, remdamiesi veikėjo patyrimu.

Iš tikrųjų visai ne taip. Normanas Toris puikiame straipsnyje „Kandido sodas" (*Candide's Garden and the Lord's Winegard. Studies,* XXVII leidimas, 1963), tegu ir ne pirmas, bet geriau už kitus atskleidė šio posakio prasmę. Ne, Volteras priėjo ne tokią išvadą, kad reikia atsisakyti noro gyvenimą suprasti, pertvarkyti ir padaryti geresnį. Ne, ne slogią autoriaus nuotaiką, nusivylimą, depresiją — nors kaip tik Voltero dvasios būsena buvo tokia, kai jis sėdo rašyti savo mažą ir didį romaną — ši išvada parodo.

Toris teisingai gina alegorinę posakio prasmę. Jis remiasi ankstesniais Voltero tyrinėtojais, taip pat teigusiais, kad ne nusiraminti, ne vien savo sode darbuotis kvietęs „Kandido" autorius! Priešingai! Jau Lansonas, o vėliau Moricas, Breilsfordas, Hevensas pažymėjo, kad ne be reikalo, vos tik parašęs romaną, Volteras pasinėrė į tokią audringą veiklą! Ir jų teisybė, kad vertina ne tą vieną baigiamąją sentenciją, o visą knygą kaip kvietimą veiksmingai priešintis blogiui, kurio tiek daug pasaulyje. Ir — pridursiu — kaip tik dėl šio kvietimo „Kandidas" niekada nepraras savo reikšmės.

Mažasis romanas moko nevadinti blogio gėriu, nepripažinti, kad žmogus gimsta tam, kad draskytųsi lyg pamišęs ar merdėtų iš nuobodulio, moko nežiūrėti į žmones kaip į laivo žiurkes, nedrįstančias protauti apie laivo savininko, tai yra dievo, valią, moko darbuotis savo sode ne vien tiesiogine šio žodžio prasme.

„Paradoksas,— rašo Toris,— manau, yra tas, kad Volteras satyriko plunksna labai subtiliai nubrėžia skirtumą tarp Kandido (arba turko, padėjusio padaryti aną išvadą — *A. A.*) sodo ir viešpaties vynuogyno — ši daugsyk kartojama metafora įgijo simbolinę reikšmę."

Dvi greta einančias metaforas labai gerai pailiustruoja paties Voltero susirašinėjimas ir patvirtina jo veikla nuo Lisabonos žemės drebėjimo iki paskutiniųjų jo gyvenimo dienų. Antroji metafora — „Sutriuškinkite Piktąją!" — atsiras tik 1759-aisiais, po „Kandido", autoriaus laiškuose, bet eis greta pirmosios. Darbuotis viešpaties vynuogyne, tai yra žmonijos labui, kad pakeistum pa-

saulį, kad ir pats tobulėtum,— ir yra sutriuškinti Piktąją, ir atvirkščiai. O svarbiausia — dar sykį kartoju — Volteras tuščiai nesisvaido žodžiais. Tai, ką jis pats įdirba, augina, renčia yra vienoks metaforos įkūnijimas. O „Kandidu" bei kitais kūriniais, savo veikla, kova, pavyzdžiu didysis žmogus „įdirba", „augina", „renčia" visuomenės sąmonę.

5 skyrius

SAVO ARMIJOS GENEROLAS, ARBA VOLTERAS IR „ENCIKLOPEDIJA"

Volteras ir d'Alamberas, Volteras ir Didro, Volteras ir Morele — visi prancūzų švietėjai laiškuose vienas į kitą kreipiasi „filosofe" arba „broli", pridurdami įvairių epitetų: „brangusis", „dievinamas", „šlovinamas", „įžymusis". Kreipinys pabrėžia, kad abu priklauso vienai partijai ar sandraugai, kadangi XVIII amžiaus antrosios pusės pažangiausi Europos šviesuoliai nebuvo jungiami jokių nario bilietų, kortelių ar sąrašų. Ryšius nulemdavo bendros pažiūros, vieninga kova su absoliutizmu, religiniu nepakantumu, priešiškomis filosofijomis, mokslo, meno kryptimis. Įdomu, kad Volteras į enciklopedisto Grimo bičiulę ponią d'Epine taip pat kreipiasi „mano nuostabusis filosofe", nedarydamas jokio skirtumo tarp vyrų ir moterų.

Ryšiai padėjo sutvirtėti „Enciklopedijai, arba Aiškinamajam mokslų, menų ir amatų žodynui". Šios „knygų knygos", arba ginklų „arsenalo", pliekiančio atgyvenusį režimą, redaktoriai iš pradžių buvo Didro ir d'Alamberas. Pastarasis, kad ir kaip būtų paradoksalu, pabėgo iš redaktoriaus posto po to, kai 1757-ųjų lapkritį septintame tome buvo išspausdintas jo straipsnis „Ženeva", dėl kurio leidinys buvo viešai uždraustas.

Didro vienas atliko didžiulį darbą iki galo. Padedamas ištikimo ševalje de Žokuro, jis per šešerius metus nelegaliai parengė likusius dešimt tomų ir juos visus *vienu kartu* išleido 1765 metais su šveicarų knygininko Samuelio Fišo prekyženkliu. 1772-aisiais išėjo dar vienuolika tomų lentelių ir iliustracijų,

sudarytų taip pat prižiūrint ir vadovaujant Didro. Papildomi tomai jau buvo ruošiami be jo.

Reimonas Navas *(Raymond Naves)* knygoje *Voltaire et l'Encyclopédie* (Paryžius, 1938) teigia: „Volterui „Enciklopedija" niekada nebuvo svarbiausias užsiėmimas, nors tarp 1752-ųjų ir 1772-ųjų maža rastume metų, kai jis jai neskyrė bent kiek dėmesio, dažniausiai imdamasis darbo pats; nešykštėdavo jai vietos ir savo korespondencijoje." Navas klysta: nuo 1757 metų Volteras „Enciklopedijai" skyrė labai didelį dėmesį. Skyrė ir anksčiau.

Pirmą kartą jis užsimena apie „Enciklopediją" 1752-aisiais, praėjus metams po pirmo tomo pasirodymo. Ar žinojo apie ją iki tolei? O jei žinojo, tai kaip vertino Didro sudarytą „Prospektą" ir „Įžanginį paaiškinimą" (jo dvi dalis parašė d'Alamberas), išėjusius prieš pasirodant pirmam tomui? Kodėl d'Alamberas — jis, o ne Didro — įtraukė Volterą į bendradarbiavimą „Žodyne"? Ir kodėl įtraukė ne iš karto, kodėl tokia natūrali mintis nekilo redaktoriui pačioje pradžioje? Tai, kad enciklopedistų dvasinis tėvas 1750-aisiais išvyko į Prūsiją, maža ką paaiškina.

Tuo tarpu „Įžanginiame paaiškinime" hiperboliškos eklogės stiliumi, aplinkiniais žodžiais, Volteras vadinamas vien „Henriados" autoriumi, bet apie jį nekalbama kaip apie būsimą „Žodyno" bendradarbį.

Vėliau juodu su d'Alamberu draugaus daugelį metų: Bestermano išleistoje Voltero korespondencijoje labai daug vietos užima susirašinėjimas su juo, abu dalijasi slapčiausiomis ir svarbiausiomis mintimis. Bet „Enciklopedijai" gimstant, d'Alamberas rimtai nevertina nei Voltero „Karolio XII istorijos", nei jo mokslinės veiklos Sirėjuje. Pagaliau ir pats Volteras iš pradžių nelabai vertino „Enciklopediją". Vadino ją „kompiliacija", kuri „tikrai gero skonio skaitytojui — žemiausias literatūrinės hierarchijos laiptelis". Toks jo požiūris į enciklopedijas apskritai buvo susiformavęs anksčiau. Išimtį jis darė tik savo mokytojui Pjerui Beliui ir „Istorinio ir kritinio žodyno" autorių vadino „didžiausiu dialektiku iš visų žodynus rašiusių autorių, bene vieninteliu kompiliatoriumi su skoniu". Tiesa, tai buvo pasakyta dar 1737 metais.

Reimonas Navas tvirtina, kad ir vėliau Volteras neturėjęs tarp enciklopedistų beveik nė vieno asmeninio draugo, maža

su kuo artimiau bendravęs. Bičiuliavęsis tik su d'Alamberu, Morele ir su gan mažai žinomu grafu de Tresenu, nors ir susirašinėdavęs su Beanzo, Burgala, Desmanu. Tačiau šis tvirtinimas nėra tikslus, ypač turint galvoje ilgą laiko tarpą. Jau 1760-aisiais Volteras savo laiške poniai d'Epine klausia ne tik ką ji veikianti, ką kalbanti, kur pramogaujanti, bet ir ar teisybė, jog baronas Holbachas grįšiąs iš Italijos pro Delisę. Ir toliau —„Man tai būtų didelė paguoda...". Tegu laiško autorius galantiškai aiškina, jog Holbachas tesąs jam reikalingas pasišnekučiuoti apie ją, bet nėra abejonės, kad Volterui rūpi ir pats baronas. Tame pačiame laiške užsimenama ir apie Grimą. 1765-aisiais jis rašo d'Alamberui, kad laukia Helvecijaus ir tikisi jį gerai priimti. Pas „Fernėjaus patriarchą" viešėdavo Marmontelis bei kiti enciklopedistai. Paskutiniaisiais gyvenimo metais Volteras labai suartėjo su Kondorse, jaunesniosios kartos atstovu. Neatsitiktinai šis tapo pirmuoju jo biografu.

Nors ir kaip keista, bet Volteras, išsaugojęs ištikimybę „Enciklopedijai" tuo metu, kai sprendėsi jos likimas, ir po to labai vertinęs Didro, jo asmeniškai nepažinojo. „Fernėjaus patriarchas" pirmą kartą su juo susitiko prieš pat savo mirtį, kai 1778-aisiais paskutinį kartą atvyko į Paryžių. Iki tol juodu tik susirašinėjo, iš pradžių ir ne per uoliausiai. Pažintis kažkodėl neužsimezgė nė tada, kai Didro atsilankė į spektaklį Traversjero gatvėje.

Dėl vėlyvo jų susitikimo kaltos labai svarios išorinės priežastys. Penktajame dešimtmetyje būsimųjų enciklopedistų aplinka Volterui buvo svetima. Žinome, kuo baigėsi jo bendradarbiavimas su Ruso. 1746-aisiais d'Alamberas padovanojo Volterui savo knygą, bet tada juodu mažai buvo pažįstami. Po to Volteras beveik keturiasdešimt metų negyveno Paryžiuje, o Didro, atvirkščiai, prie Paryžiaus buvo prikaustytas „Enciklopedijos". Be to, jis taip nemėgo Fridricho II, kad važiuodamas į Sankt Peterburgą, tyčia aplenkė Berlyną.

Volterui stengiantis perkelti „Enciklopedijos" leidimą į Prūsijos sostinę 1758—1759 metais ir vėliau, 1762-aisiais, Didro nesutiko dėl minėtos priežasties, pridurdamas, jog tuo būtų parodyta, kad bijomasi priešų. Neįmanoma jo įsivaizduoti garsiosiose Potsdamo vakarienėse. Didro niekada nesilankė pas karalius, neapkentė tiek apsišvietusių, tiek neapsišvietusių despo-

tų ir daug vėliau, 1773-aisiais, apsigavo tik dėl Jekaterinos II. Vylėsi, jog imperatorė iš viršaus įsteigs Rusijoje respubliką, išlaisvins baudžiauninkus, pasirūpins darbininkais ir amatininkais, bet apsilankęs Peterburge, greit suprato klydęs.

Nuvažiuoti pas Volterą į Delisę, Lozaną, Monrepo, Turnėjų ar Fernėjų jis vėlgi negalėjo per nepabaigiamus darbus „Enciklopedijoje", o gal ir nelabai veržėsi.

Volteras dėl to jautėsi įskaudintas, skųsdavosi kitiems, bet pačiam Didro apie savo nuoskaudą neužsiminė ir, tik šiam išsirengus į Rusiją, parašė: „Man tikra nelaimė, kad Fernėjus Jums ne pakeliui važiuojant pas Jekateriną."

Ir dar daug anksčiau, 1758 metų gegužės 28-ąją, didžiausiam savo patikėtiniui grafui d'Aržantaliui laiške parašė: „Galima jam atleisti vieną kitą atžarybę už vadovavimą „Enciklopedijai", taip veikiančiai Paryžiaus visuomeninę mintį."

Bet kaip literatą Volteras daug labiau vertina d'Alamberą. Apie tai žinome iš ponios d'Epine, 1758 metais viešėjusios Delisėje, laiško Grimui: „Ponas Didro čia nėra pelnytai vertinamas. Kai užeina kalba apie „Enciklopediją", minimas tik d'Alamberas. Volteras Didro laiko antro rango literatu. Užjaučia, kad kaip redaktorius gauna tokį mažą atlyginimą, viso labo 3000 livrų, bet tuoj pat priduria: „Jeigu d'Alamberas panorėtų, jis galėtų gauti 20 000." Čia vėl lemia skonio kriterijus, Volterui vis dar labai svarbus.

O pačiam Didro Volteras kaip rašytojas jau nuėjęs į *praeitį*. Žino jį tik iš tragedijų, „Henriados" ir lenkia galvą prieš prancūzų Švietimo tėvą tik kaip prieš naujų filosofinių ir politinių idėjų skleidėją. Didelę įtaką jaunajam Didro turėjo „Filosofiniai laiškai", sužadinę tokį pat žavėjimąsi anglų laisvėmis. Vėliau, sužinojęs, kokių žygių ėmėsi „Fernėjaus patriarchas" dėl Kalaso bylos, netvėrė iš entuziazmo. „Puikus savo genijaus panaudojimas",— rašė jis Sofi Volan 1762 metų rugpjūčio 8 dieną. Bet neparodė deramo dėkingumo Volterui už rūpesčius, kad 1760-aisiais būtų priimtas į Akademiją ir kad „Enciklopedijos" leidimas 1762-aisiais būtų perkeltas į Peterburgą, prieš tai — į Berlyną. Maža to, 1760-ųjų lapkričio 10 dienos laiške Sofi Volan jis piktai rašo: „Koks velnias jį prašo kištis į mano reikalus?" Jo manymu, šis kišimasis „yra nemalonus ir net kenksmingas...".

Nė tada, kai Volteras susirašinėjo su Didro jau daug dažniau ir sutarė labiau, jųdviejų laiškai nebuvo tokie intymūs ir meilūs kaip jo ir d'Alambero laiškai.

Juodu taip ir nesusibičiuliavo. O kai Didro ėmė vis aiškiau suprasti Voltero didybę ir jo vaidmenį bendrame jų darbe, jis tikriausiai būtų galėjęs parašyti tą pat, ką Grimas — poniai d'Epine: „Reikia stengtis su juo (Volteru — *A. A.*) palaikyti gerus santykius. Jis yra patraukliausias, maloniausias ir žymiausias žmogus visoje Europoje... Kol su juo artimai nesusibičiuliauji, viskas klojasi labai gerai..." Tas nėra visai teisinga. Volteras mokėjo būti puikus draugas, turėjo daug artimų bičiulių: d'Aržantalį, Sidevilį, lengvapėdį ir neištikimą Tjerjo, anaiptol ne iš tobulųjų kunigaikštį de Rišelje, Tronšenus... Sąrašą būtų nesunku pratęsti.

Jau įsikūręs Delisėje ir ypač Fernėjuje, jis teikė didžiulę reikšmę partijos vienybei ir pykdavo ant galinčių jai pakenkti nesutarimų. 1764 metų rugsėjo 7 dieną rašė Damilaviliui: „Mūsų filosofai turi suvokti, jog gyvena tarp lapių ir tigrų, o šito nesuprasdami jie neįstengia eiti išvien." Raginimais eiti išvien mirga įvairių metų ir įvairiems korespondentams rašyti jo laiškai. Kas kita, jog jis pats dažnai turi laviruoti ir būti malonus su „lapėmis" ir „tigrais", tik ne per silpnadvasiškumą ar neišrankumą, o norėdamas padėti *reikalui.*

Voltero abejingumas „Enciklopedijai" anksti ir gangreit virto simpatija ir pagarba, nors jo santykiai su „Žodynu" ir toliau klostėsi nevienodai. Berlyne gavęs pirmą, po to antrą tomą, jais labai susidomėjo, nors nebuvo visiškai patenkintas. Jau tada pasidalijo su Fridrichu idėja (ją realizavo daug vėliau) išleisti savo portatyvinį „Filosofinį žodyną". Šis sumanymas buvo savotiška polemika su Didro ir d'Alambero „Enciklopedija". Jo žodynas turįs apimti ne žmonijos žinių sumą, o tik svarbiausius klausimus ir jų filosofinį aiškinimą.

Pažymėtina, jog pirmuosius straipsnius „Enciklopedijai" d'Alamberas jam užsakė 1754-aisiais, jau penktam tomui; tada ir pradėjo redaktorius susirašinėti su autorium. Kai kurie straipsniai buvo mažareikšmiai, neturėjo išliekamosios vertės: *Evidence* („Akivaizdumas"), *Eloquence* („Gražbylystė"), bet buvo ir labai rimtų, esminių: *Esprit* („Protas"), *Education* („Auklėjimas"), išgarsėjusių ir stebinančių tiek mintimis, tiek erudicija.

Nuolatiniu „Enciklopedijos" bendradarbiu Volteras tampa tik nuo 1755-ųjų. Bet tuo metu jis dar užsiėmęs Delisės tvarkymu, savo teatru ir gan abejingas Paryžiaus gyvenimui, taigi ir enciklopedistų kovai su savo priešininkais. Atsiliepdamas į Ruso knygą „Samprotavimai apie žmonių nelygybės kilmę ir pagrindus"— jis įsitraukęs į šią polemiką,— nuo mokslo ir meno gynimo eidamas prie „Enciklopedijos", rašo: „Jūsų draugai iš „Žodyno", o ne „mūsų draugai".

Ir vis dėlto Voltero pavardė jau įrašyta „Informacijoje apie mūsų autorius", d'Alamberas jam užsako naujų straipsnių po raidės E einančioms F ir G raidėms; čia yra labai reikšmingas straipsnis žodžiui *Goût* („Skonis").

Užsakomas dar vienas iš svarbiausių tiek autoriui, tiek „Žodynui" straipsnių — *Histoire* („Istorija"), kuris bus išspausdintas vėliau, kai d'Alamberas jau nebus redaktorius.

Įdomu, kad 1755 ar 1756 metais Volteras sykį nustebęs pastebėjo, kad su juo susirašinėja vienas d'Alamberas, jis ir viską užsakinėja. Didro lyg nė nebūtų. Bet jau 1757-aisiais pastarasis atkreips ypatingą Voltero dėmesį savo drama „Pavainikis sūnus". Be to, Volteras nežino vieno svarbaus dalyko: be „nematomojo" Didro jis nebūtų pakliuvęs į „Informaciją apie mūsų autorius".

Dar vieną, *svarbiausią*, priežastį, dėl kurios Volteras išsyk netapo ne tik nuolatiniu „Enciklopedijos" bendradarbiu, bet ir vienu jos redaktorium, atskleidžia jis pats jau 1770 metais. Sausio 31 dienos laiške d'Alamberui skaitome: „Aš nesisielojau, kad mano vardas nestovi pirma Jūsų ir pono Didro vardų tame darbe, kurį judu taip mėgote. Tada buvau pareiškęs, kad mano vardas suteiks šiai veiklai daugiau žalos negu naudos ir sujudins priešus, kurie ir nuosaikiausiuose straipsniuose įžiūrės per daug laisvės. Pareiškiau, kad mano pavardę reikia išbraukti pradėto darbo labui. Ir galiausiai pareiškiau, kad jeigu nesibaigiančios mano kančios (tikriausiai turėta galvoje ligos — *A. A.*) leis mėgautis darbu, rašysiu ką kita, galbūt ne taip rimta kaip „Enciklopedinis žodynas"... Verčiau man būti šio darbo *panegiristu* negu jo bendrininku. Ir mano paskutinis pareiškimas — jeigu rengėjai (Didro ir d'Alamberas — *A. A.*) panorės įtraukti į veikalą keletą mano straipsnių — jų valia."

Štai tikrasis atsakymas į anksčiau pateiktus klausimus — ar jau žinojo Volteras apie „Enciklopedijos" sumanymą, kaip jį

vertino, kodėl nebuvo iškart įtrauktas. Turime rimtą pamatą pasikliauti jo paties žodžiais, juo labiau rašytais d'Alamberui, apie tai painformuotam dar 1751 metais...

Panašią situaciją mes žinome iš Puškino ir Gribojedovo biografijų, taip pat dekabristų istorijos. Anų dviejų nepriėmė į slaptą draugiją visų pirma dėl to, kad buvo jau susikompromitavę caro ir vyriausybės akyse ir būtų užtraukę pavojų pačiai veiklai. Ir tik po to galvota apie jų saugumą.

Tačiau visi faktai apie d'Alambero ir Didro santykius su Volteru ir apie Voltero požiūrį į enciklopedijas kaip į kompiliacijas yra tikri, nors toli gražu ne vienareikšmiai.

Ginčai dėl tolesnio „Enciklopedijos" likimo kaip tik ir suartins Volterą ir Didro. Abu pasirodys esą kur kas radikalesni ir drąsesni už d'Alamberą, nors šis gindamasis pasakys daug gražių žodžių apie meilę laisvei ir nepakantumą kompromisui.

Grįžkime prie straipsnio „Ženeva". Autorius jį parašė po viešnagės Delisėje (1756), iš čia kelissyk nuvažiavęs į Ženevą. D'Alambero įspūdžius papildė dar du labai vertingi informacijų ir idėjų šaltiniai: pastabos apie Ženevos politinę konstituciją, kurias, jam paprašius, surašė profesorius pastorius Verne ir pats Volteras. Pastarasis kol kas dar didžiai patenkintas savo kaimynais. Čia respublika, čia dorovė, čia, jam regis, pakantumas ir ištikimybė „nūdienei"— švietėjiškai — filosofijai.

Volteras labai suinteresuotas, kad toks straipsnis, sumanytas, žinoma, ne be jo inspiracijos, būtų parašytas ir išspausdintas. Juodu su d'Alamberu daug ką mato Ženevoje vienaip, abiejų nuomonės ir požiūriai nuostabiai sutampa. Jeigu kadaise jis pripažino d'Alamberą tik kaip matematiką, astronomą, tai dabar šis jam kaip *brolis filosofas.*

D'Alamberas, kaip ir pirmą sykį į Ženevą atvykęs Volteras, susipažįsta su kalvinistų pastoriais ir prieina išvadą, kad jų tikybos skirtumas nuo katalikybės derinasi su šių dvasininkų paprastumu, doroviniu tyrumu ir pakantumu, prieš ką verta nulenkti galvą.

Taip jis ir parašė straipsnyje, ir už kiekvieno pagiriamojo žodžio Ženevos pastoriams slypėjo nesunkiai įskaitomas prancūzų dvasininkijos obskurantizmo, nepakantumo ir kietaširdiškumo pasmerkimas ir antipatija jai. Šis sugretinimas ir aiškiai teikiama pirmenybė protestantų kulto tarnams užgavo jėzuitus,

jansenistus, taip pat katalikų bažnyčios dignitorius ir jos „žemesnius pareigūnus", vėjavaikius abatus ir pasileidėlius šventeivas prelatus.

Jie, žinoma, be galo įniršo perskaitę, kad Ženevos pastoriai yra dorovingi ne vien žodžiais, kad jie nešvaisto laiko įnirtingiems ginčams apie tai, ko negalima nei paaiškinti, nei įrodyti, kad neapkrauna teismų gėdingomis ir beprasmiškomis bylomis. Ne mažiau autorius nusikalto išgirdamas Ženevos konsistoriją už tai, kad nesikiša į nesančius jos kompetencijoje reikalus ir pirmoji duoda paklusnumo įstatymui ir teisėjui pavyzdį. Suprasti buvo nesunku: ši pagyra — antausis Paryžiaus dvasininkijai, be paliovos užsiiminėjančiai pasaulietiškais reikalais, ir Paryžiaus parlamentui, visa tai toleruojančiam. Tokie pat dalykai dėjosi ir kituose Prancūzijos miestuose ir apygardose.

Smūgis pasiekė tikslą ir turėjo būti atremtas. Ar galėjo katalikų šventeivos susitaikyti kad ir su tokiu samprotavimu: „Pragaro, mūsų tikybos ramsčio, daugelis Ženevos pastorių jau nebetraktuoja kaip įprasta. Jų manymu, žmonės įžeistų dievą patikėję, jog kupinas teisingumo ir gerumo aukščiausiasis galėtų juos bausti už nuodėmes amžinomis kančiomis. Vadovaudamiesi sveiku protu, šie pastoriai taip komentuoja šventojo rašto vietas, su kuriomis nesutinka: viso to, kas žeidžia žmogaus orumą ir protą, nereikia suprasti paraidžiui!" Juk tai buvo aiškus išpuolis prieš vieną iš svarbiausių katalikų bažnyčios dogmų ir, be to, pakantumo ir atlaidumo propagavimas.

D'Alambero straipsnis kėsinosi į pačią katalikybę, į jos tarnų ir pasauliečių valdovų pasibaisėtinus darbus. Dievo pragaras, pasak autoriaus,— pragaras žemėje. Volteras, daugsyk perskaitęs straipsnio rankraštį, negalėjo juo atsidžiaugti. Jis galvojo tą pat ir jau seniai. 1757 metų gegužės 24 dieną parašė d'Alamberui: „Šis (žemiškas — *A. A.*) pasaulis — gyvas pragaras."

„Ženevos" autoriaus žemišką pragaro aiškinimą nepakantumo apaštalai suprato kuo puikiausiai. Matyt, dėl to labiausiai ir užsipuolė autorių dvasinė ir pasaulietinė Prancūzijos valdžia.

Volteras buvo laimingas, kad vienas „Enciklopedijos" redaktorių ir svarbiausių autorių įkūnija „veiksmingą ir kovingą *antikrikščionizmą*". Pabrėžiau šį žodį dėl to, kad neva vienus katalikus čaižąs straipsnis kliudė ir protestantus. Ženevos pastoriai buvo labai nepatenkinti, kad d'Alamberas juos priskyrė prie sociniečių. Be to, buvo ginama „velnio išmonė"— teatras.

Straipsniui nepritarė ir kai kurie nuoseklūs enciklopedistai, jau nekalbant apie Ruso. Pavyzdžiui, Grimas jį pavadino nederamu ir per drąsiu. Jis taip manė gal dėl to, kad ir Helvecijaus knyga „Apie protą“ (ji buvo viešai sudeginta prokuroro Omero Žoli de Fleri pastangomis) buvo priežastis naujų „Enciklopedijos" persekiojimų ir jos uždraudimo, nors autorius ir nebendradarbiavo „Žodyne". Be jokių įrodymų Didro buvo apkaltintas bendraautoryste su Helvecijum, ir, nukreipus į jį didžiausią ugnį, buvo susidorota su „Enciklopedija".

Oras buvo tarsi pritvinkęs grėsmės. Gyvendamas toli nuo Paryžiaus ir apsieidamas be privilegijų savo kūrinių leidimams, Volteras iki tolei nepakankamai gerai įsivaizdavo, kaip turi laviruoti, o kartais ir nuolaidžiauti tie, kurie leidžia kol kas cenzūruojamą „Enciklopediją" pačioje Prancūzijos sostinėje. Iš savo svečio d'Alambero sužinojęs apie jų kančias ir vingrybes, apie „Žodyno" ir jo redaktorių persekiojimus, o vėliau, perskaitęs ką tik parašytą straipsnį „Ženeva", Volteras suabejojo, ar bus leista jį spausdinti.

Bet kadangi jis manė, kad svarbiausias „Enciklopedijos" skyrius turi būti teologija ir metafizika arba filosofija — čia iki tolei labai našiai bendradarbiavo Ivonas ir Pradas, tik pastarasis neseniai buvo įsivėlęs į skandalingą istoriją,— pasiūlo d'Alamberui, kol šis dar Šveicarijoje, užsakyti naujiems autoriams straipsnių minėtam skyriui. Teologiją, žinoma, Volteras nori paversti Švietimo filosofijos kamufliažu. Būtų buvę idealu surasti „Enciklopedijai" bendradarbį tarp laisvę mylinčių Ženevos pastorių. Tiksliai nežinoma, ką siūlė Volteras d'Alamberui, bet veikiausiai — tą patį Verne.

Viešėdamas Delisėje, d'Alamberas užsako Volterui parašyti nemažai straipsnių VII tomui, kuris išeis po metų ir sukels tikrą audrą. Dalis šių straipsnių yra esminiai, dalis — ne. Tai — *Galant* („Galantiškas, arba mandagus"), *Gazette* („Laikraštis"), *Généreux* („Kilnus"), *Genre ou style* („Žanras arba stilius"), *Genres de belles-lettres* („Literatūros žanrai"), *Grâce et gracieux* („Malonė ir maloningas"), *Gravité* („Rimtumas"). Pats šeimininkas pasiūlo straipsnių kur kas svaresnėmis temomis, atveriančių didesnes galimybes jo idėjų propagandai: *L'Idée* („Idėja"), ypač *L'idole, idolâtre, l'idolâtrie* („Stabas, stabmeldiškas, stabmeldystė").

Verta pažymėti, kad jau tada, 1756-ųjų pabaigoje, Volteras numatė, jog „Enciklopedija" gali būti uždrausta, ir d'Alamberui patarė tam atvejui paruošti kitų tomų planą ir tuoj pat išdalyti leidinio bendradarbiams užsakymus, kad ne tik teologijos, bet ir kiti skyriai būtų aprūpinti straipsniais.

„Ženevos" sukelto triukšmo aidai Ženevą pasiekė anksčiau negu pats VII tomas. Skandalas įsiliepsnojo ir čia, ypač dėl žodžių apie pastorius. Dar neperskaitę straipsnio, jie jau žinojo, kad po eklogės priedanga buvo apskelbti sociniečiais ir deistais. Volteras, straipsnio šalininkas ir įkvėpėjas, visaip stengėsi nuraminti pastorius, nes jam rūpėjo apginti ir teatro meną, ir savo namų teatrą. Jis paleido į darbą visą diplomatinį talentą, žaidė dvigubą žaidimą, tačiau bergždžiai.

Na, o dėl „Enciklopedijos" likimo, tai Volteras iš pat karto stojo už tolesnį jos leidimą, už priešinimąsi persekiojimams, nors vėliau jį trumpam ir apnikdavo abejonės. Jis — Didro, o ne d'Alambero pusėje. Bendra pozicija ir kova už filosofų partijos reikalą nustumia asmeninius santykius į antrą vietą. 1758-ųjų sausį Volteras kaip niekad atkakliai kovoja už „Enciklopedijos" išsaugojimą.

Iš pradžių jis ryžtingai pasmerkia prieš enciklopedistus nukreiptą paskvilį „Kakonaki"— mat nuo to meto priešai ėmė tokiu vardu juos vadinti.

Paskui, ilgai neatsiliepiant korespondentui d'Alamberui, jis pirmas rašo Didro, su kuriuo — primenu — iki tol susirašinėdavo retai ir daugiau iš mandagumo. Šį kartą jo laiškas labai reikšmingas, ragina į kovą prieš didžiausius „Enciklopedijos" priešininkus — jėzuitus.

„Naujųjų garasų (*Garasse* — XVII amžiaus reakcinis rašeiva.— *A. A.*) vieta — prie gėdos stulpo. Praneškite man — aš Jus prašau — šių nelaimėlių vardus! Atlyginsiu jiems pagal nuopelnus „Visuotinės istorijos" pirmame leidime ir straipsnyje, kurį rengiu „Žodynui".

Volteras dar gerai nežino, kad d'Alamberas pasišalino iš „Enciklopedijos", kad parašė Ženevos pastoriams ir atsižadėjo savo žodžių apie juos. Todėl, negavęs atsakymo į pirmą laišką, jis siunčia Didro antrą laišką, ragindamas kelti draugo dvasią, neleisti jam pasitraukti iš darbo, pabėgti. „Ypač svarbu, kad ponas d'Alamberas ir toliau Jums padėtų." Šio laiško tonas dar ryžtingesnis už pirmojo — tai kovingas propagandinis atsišauki-

mas, įsakymas grumtis. Dabar Volteras jau, be jokios abejonės, yra savo dvasinės armijos vyriausiasis vadas, savo partijos galva.

Jis duoda ir antrą nurodymą Didro: „Reikia surengti teismą garasams" ir paaiškina: „Tai liečia didžiąją žmogaus dvasios revoliuciją, ir tai Jūsų, pone, svarbiausia pareiga!"

Jis pats negali atvykti į Paryžių ir kovos veiksmams vadovauja iš čia. Viską daro, kad iki menkiausių smulkmenų žinotų, kas ten dedasi. Didro taip užsiėmęs, taip pasinėręs į kovą, kad neturi laiko atrašyti Volteriui, ir pastarasis skundžiasi dėl jo „nemandagumo", „stačiokiškumo" d'Alamberui, kuris pats smarkiai prasikaltęs. 1758 metų vasario 23 dieną jam rašo: „Nemėgdžiokite tinginio (? — *A. A.*) Didro, skirkite nors pusvalandį man painformuoti!" Prašo jį atsakyti, ar teberuošiama „Enciklopedija". Ar jis pats nepasikeitė nuo fanatikų smūgių, ar tebeturi pakankamai tvirtybės kalbėti pavojingą tiesą? Klausia, ar teisybė, jog Didro už dvylika darbo metų tegavęs viso labo 25 tūkstančius frankų (kaip žinome iš pastarojo laiško Grimui, jis buvo gavęs kiek daugiau — 2,5 tūkstančio už lanką — *A. A.*). Šio laiško tikslas, matyt, auklėjamasis. Volteras nori palaikyti adresato kovingumą, sustiprinti jo pagarbą Didro ir norą toliau darbuotis. Klausia d'Alamberą, ar jis matosi su Helvecijum, kas yra farso prieš filosofus autorius (kalbama apie Paliso komediją „Filosofai").

Po trijų dienų ateina Didro atsakymas — kaltinamasis aktas d'Alamberui. Autorius karčiai skundžiasi dėl jo išdavystės: „Palikti mūsų darbą — vadinasi, nusigręžti nuo spragos, kurią pramušė priešininkai... Padariau viską, kad jį susigrąžinčiau. Šito jo poelgio negalėsiu pamiršti. Jūsų straipsnių neturiu, jie pas d'Alamberą, tą gerai žinote."

O Volteras tą pačią dieną, nesitikėdamas, kad po kelių valandų ateis atsakymas nuo Didro, skundžiasi d'Aržantaliui, jog net rašydamas Prūsijos karaliui ar abatui Bertje kur kas menkesnės svarbos laiškus, visada susilaukdavo jų atsakymo. Bet užgniaužęs karčią nuoskaudą, čia pat sukritikuoja d'Alambero planą — išeiti visiems kartu, tegu publika jų laukia, o paskui, jai prašant, pergalingai sugrįžti. Nuoskauda jam nesukliudo tame pačiame laiške d'Aržantaliui, dar negavus atsakymo iš Didro, pavadinti pastarąjį didžiu žmogumi ir išreikšti įsitikinimą,

jog markizė de Pompadur turi išrūpinti jam pensiją: „Aš myliu poną Didro. Jį gerbiu ir ant jo nepykstu."

Tiesa, 1758-aisiais jis dar ne sykį piktinosi Didro kaip korespondento nerūpestingumu, iš to darė neteisingas išvadas — „Argi tas, kuris gali du mėnesius neatsakyti į laiškus, be to, labai svarbius laiškus, tinka vadovauti tokiam reikalui?" („Enciklopedijai"— *A. A.*) — ir skundėsi: „Iš Didro lengviau gauti knygą negu laišką."

O šiam tada buvo taip sunku, kad dėl uždelsto atsakymo nevertėjo įsižeisti.

Tačiau tuo pat metu filosofų partijos vadovas, švietėjų dvasinės armijos generolas nepalyginti labiau įpykęs ant d'Alambero, kuriam dar sausio 19-ąją (viskas įvyko maždaug per vieną mėnesį) nusiuntė laišką su išsamiais nurodymais, kaip toliau kovoti: kreiptis į pačią vyriausybę, į Malzerbą — spaudos reikalų skyriaus viršininką, išreikalauti, kad privilegija būtų išsaugota.

Ir čia įsimaišo atsitiktinumas, per kurį Volteras trumpam suabejoja. Iš Didro dar neatėjęs atsakymas nė į pirmą jo laišką, o d'Alamberas laiškus atsiuntė. Jis tiksliai aprašo „Enciklopedijos" patiriamus persekiojimus, o sausio 20 dienos laiške paaiškina savo dezertyravimo priežastį: „Esu iškankintas visokiausių įžeidinėjimų ir priekabių, kuriuos užsitraukėme per savo veiklą. Spausdinami pikti ir šlykštūs paskviliai... kurių ne tik nedraudžia, bet kuriuos palaiko ir skatina, ir net užsakinėja valdantieji. Dalyvaujant karaliui, Versalyje skamba prieš mus pamokslai, arba veikiau aliarmo šauksmai, ir niekas neprotestuoja. Nauji nepakeliami „Enciklopedijos" apribojimai, nauji dar nesukalbamesni cenzoriai su dar absurdiškesniais reikalavimais... Dėl šių ir kai kurių kitų priežasčių turiu atsisakyti šio pradėto darbo..."

Vėliau paaiškėja, kas yra „kai kurios kitos priežastys": dekretas dėl „Enciklopedijos" uždraudimo, išėjus jos septintam tomui; jeigu ir būtų pavykę iškovoti dekreto panaikinimą, tai, d'Alambero nuomone, „Enciklopedijai" vis tiek būtų užkirtę kelią puldinėjimai ir daugybė kliūčių. Jis ir šiaip yra baisiai įbaugintas, bijo pakliūti į Bastiliją.

Volteras iš pradžių įkalbinėja jį nepasišalinti, nepalikti redaktoriaus posto. Bet pasitaiko akimirka, kai jis pritaria jaunes-

niojo draugo išvedžiojimams, kad „filosofai užsitrauktų nešlovę, jei pasiduotų ministrų, dvasininkų, policijos žeminančiai priespaudai". Einant ginčui dėl „Enciklopedijos" leidimo, šie neva kilnūs d'Alambero motyvai, reikalaujant visiškai nutraukti leidimą, tėra jo mėginimas užmaskuoti savo atsitraukimą.

Štai tada Volteras parašė Didro: „Visų pirma reikia žiūrėti priešininkui į akis; būtų tiesiog bjaurus silpnadvasiškumas, jei tęstumėte veiklą išėjus d'Alamberui; būtų tiesiog beprasmiška, jei toks genialus žmogus kaip Jūs pavirstų knygininkų ir fanatikų auka. Argi šis „Žodynas", šimtą kartų naudingesnis už Belio „Žodyną" (labai didelis įvertinimas iš jo lūpų — *A. A.*), gali susivaržyti visokiais prietarais, kuriuos pats turėtų griauti?! Argi galima daryti sandėrį su niekšais, kurie niekada neišpildys, kas sutarta?"

Vienu atveju jis buvo teisus: knygininkas ir leidėjas Lebretonas, nors ir bendradarbiavo po „Enciklopedijos" uždraudimo su kompanionais, žiauriai apgavo Didro sudarkęs daugelį straipsnių; šis pamatė nusikaltimą tada, kai jau nieko nebuvo galima ištaisyti. Užtat Volteras klydo kalbėdamas apie susivaržymą prietarais,— tai ir pats greit suprato. Jau vieno Didro „Enciklopedija", nedalyvaujant d'Alamberui, kovojo prieš atgyvenusį režimą ir religiją dar energingiau.

Šis Voltero laiškas baigiasi dviem frazėmis, sakytum, neturinčiomis nieko bendra su ankstesniais jo žodžiais ir net jiems prieštaraujančiomis, todėl juo svaresnėmis: „Argi dabartiniu metu filosofijos persekiotojai gali nekelti balso prieš protą? Žmonija yra didžiulio perversmo išvakarėse ir už tai turi būti dėkinga visų pirma Jums."

Didro nesudvejoja net sužinojęs mokytojo nuomonę, nors ši ir padaro jam didelį įspūdį. Apie šį Voltero laišką jis užsimena laiške savo bičiulei Sofi Volan du sykius — 1758-ųjų sausio 11 dieną ir 20-ąją, be to, prisimena jį beveik po dvejų metų — 1760-aisiais.

Pagaliau į Šveicariją Volterui ateina Didro laiškas, rašytas 1758 metų vasario 19-ąją: „Jei atsižadėtume „Enciklopedijos", paliktume kovos lauką ir patenkintume mus persekiojančių niekšų troškimą. Jeigu Jūs žinotumėte, kaip jie džiūgavo išgirdę, kad d'Alamberas pasitraukė! Kas mums belieka daryti? Kas dera tikriems vyrams — niekinti savo priešus, su jais kovoti...

Argi nepakankamai jiems atkeršysime, jeigu įkalbėsime d'Alamberą vėl imtis darbo ir atlikti jį iki galo?"

D'Alambero įkalbėti nepavyko. Ginčytasi su juo gana ilgai. Jau 1759-ųjų balandžio gale baronas Holbachas, ševalje de Žokuras, d'Alamberas, Didro ir kiti susirinko pas Lebretoną pietauti, o po to svarstyti tolesnio „Enciklopedijos" likimo.

D'Alamberas nenusileido — maža to, jis šūkavo, pyko, prieštaravo pats sau ir išėjo, nelaukęs pasitarimo pabaigos. Likusieji septyni išsamiai apsvarstė padėtį ir padarė išvadą, apie kurią 1759 metų gegužės 1 dieną Didro rašė Grimui: „Drąsindami vienas kitą, mes priėmėme tam tikrus nutarimus, prisiekę tęsti leidimą iki galo... rengti kitus tomus nesivaržydami kaip ir ankstesnius ir, jei prispirs būtinybė, toliau spausdinti Olandijoje".

Neįtikinęs bendraredaktorio, Didro įtikino Volterą. Šis nusprendžia, kad „Enciklopedijos" leidimo nei nutraukti, nei pertraukti nevalia, tačiau geisdamas išsaugoti d'Alamberą, su jam būdingu praktišku išradingumu siūlo, kaip jau žinome, toliau leisti „Enciklopediją" Prūsijoje — kad išvengus pavojų ir sutaikius redaktorius; jis ne tik siūlo, bet naudodamasis savo ryšiais, imasi ir priemonių.

Kad ir kaip Didro sunku, tačiau jis atsisako ir tokio kompromiso.

Dabar Didro turi ne sykį priminti autoriams, kad straipsnius reikia atiduoti laiku. Ne veltui 1759-ųjų metų birželio 5 dienos laiške jis tam pačiam Grimui skundžiasi: „Man tenka vilkti paralitikus."

Priminti reikėdavo ir Volterui, tačiau jis buvo ištikimas ir nelegaliai leidžiamai „Enciklopedijai". 1758 metų liepos 26-ąją, dar prieš priimant istorinį nutarimą pas Lebretoną, jis rašo Didro: „Jūs, pone, neįsivaizduojate, kokį pasitenkinimą jaučiu, įdėdamas vieną kitą akmenuką į puikiąją Jūsų piramidę. Labai gaila, kad apie visa, kas liečia metafiziką ir istoriją, ne visada galima sakyti teisybę."

Taigi jis rašo ir į kitus po septintojo „Žodyno" tomus. Nors 1759 metų gruodžio 29-ąją ir prašė Didro atleisti jį nuo straipsnio „Istorija", bet vis dėlto straipsnį parašo; jis buvo išspausdintas kaip ir „Stabas ir stabmeldystė", „Istoriografija" ir kiek įmanoma skelbė teisybę apie istoriją, metafiziką ir teologiją.

Pamažu Volteras kaip reikiant supras, koks menkniekis palyginti su tuo, ką Didro dirba, yra jo nerūpestingumas atsakinėjant į laiškus. 1760-ųjų lapkritį jam parašys: „Turėjau per menką pagrindą skųstis dėl Jūsų tylėjimo, nes visą laiką buvote atidavęs devynių „Enciklopedijos" tomų rengimui. Tai neįtikėtina. Niekas kitas pasaulyje nebūtų pakėlęs tokios įtampos, Jums padeda puikios savybės... Žinote, su kokiu entuziazmu laukiama Jūsų apibrėžimų ir pavyzdžių... O kiek puikių straipsnių! Žiedai ir vaisiai verti tų kliūčių, pro kurias prasiskverbiate nepaisydamas spygliuotų vielų... Jus persekiojanti Piktoji tik padeda augti Jūsų šlovei. Telydi Jūsų šlovę sėkmė, ir teneatsiliepia milžiniškas darbas Jūsų sveikatai! Vertinu Jus kaip žmogų, turintį daugybę galimybių, žmogų, kuris reikalingas visam pasauliui ne tam, kad deklaruotų, o tam, kad triuškintų fanatikus ir veidmainybę..."

Laiškas baigiasi taip: „Sudie. Aš Jus myliu, Jums lenkiuosi, Jums būsiu skolingas visą gyvenimą."

O Reimonas Navas tvirtina Volterą visada buvus šaltą su Didro.

Kai 1762-aisiais, vos įžengusi į sostą, Jekaterina II pasiūlo Didro toliau leisti „Enciklopediją" Rygoje ar bet kuriame kitame jos imperijos mieste, tikindama, kad „Žodynas" ten bus saugomas nuo visų demaršų, ir žadėdama jo redaktoriui „laisvę, globą, garbę, rangus — žodžiu, visa, kas galėtų suvilioti išvažiuoti tuos, kurie nepatenkinti savo tėvyne ir nelabai prisirišę prie draugų" (laiškas Sofi Volan), Volteras džiūgavo ir atkakliai patarinėjo kvietimą priimti. Jis, kaip ir anksčiau, labai rūpinosi „Enciklopedijos" likimu ir, užjausdamas Didro — šiam buvo labai sunku,— 1762 metų rugsėjo 25 dieną jam rašo: „Nagi, šlovingas filosofe, ką Jūs pasakysite apie Rusijos imperatorę? Ar Jums neatrodo, kad jos pasiūlymas — geriausias antausis, kurį galima skelti Omerui?"

Net Voltero autoritetas nepaveikė Didro. Šį sykį jo atsakymas atėjo labai greitai: „Ne, mano brangus ir didžiai garsingas broli, mes nebaigsime leisti „Enciklopedijos" nei Berlyne, nei Peterburge... Mūsų šūkis — jokio gailesčio suverenams, fanatikams, nemokšoms, tironams; tikiuosi, kad prie jo prisidėsite."

Ir nors Volteras tuo metu jautė didelę simpatiją „Šiaurės Semiramidei", jo nebeįkalbinėjo ir prie „mūsų šūkio" daug kuo prisijungė.

Iš pradžių, kai Volterui Didro dar atrodė paslaptingas, tarsi kitos rasės, kai laikė jį leidėjų vergu ir manė, jog kompiliatoriaus darbas žemina tikrą filosofą,— taigi iš pradžių buvę tokie šalti jų santykiai vis gerėja. Dabar, ilgiau nesulaukdamas atsako į laišką, Volteras prašo tarpininkauti d'Aržantalį arba visų švietėjų „paštininką" Damilavilį. Didro jam tampa „broliu Platonu", o Platoną jis didžiai vertino. Nors Volteras ir labai mėgo d'Alamberą, vadino jį tik „broliu Protetagijum".

O kaip džiūgauja Volteras, kai Jekaterina II nuperka iš Didro jo biblioteką, šeimininkui leisdama naudotis ja iki gyvos galvos ir mokėdama didelę algą kaip savo bibliotekininkui! Dabar jo duktė turi kraitį, aprūpintas ir jis pats, taigi dar savarankiškesnis.

Volteras ir Didro priklausė tai pačiai filosofų partijai, jų pozicijos kaskart labiau panėšėjo, todėl ir estetinės pažiūros maža kuo skyrėsi. Tegu kartais ir nesutapdavo nuomonės, tačiau sutarimo buvo kur kas daugiau. XVIII amžiaus literatūrinėje kovoje susiskirsčius klasių jėgoms, Volteras ir Didro — vienminčiai, sąjungininkai. Švietimo priešininkai vienodai nepalankūs ir klasikinėms Voltero tragedijoms, ir miestelėniškoms bei ašaringoms Didro dramoms. Jiems nėra jokio skirtumo, ar Talija papuošta filosofiniu krepu, ar visai išguita lauk.

Štai todėl, atremdamas šiuos išpuolius ir savo ruožtu pats puldamas, Volteras, pasirodžius „Pavainikiui sūnui", jau juto šalia esant Didro. Nors jam nepatiko ir negalėjo patikti graudžios buitinės Didro dramos, bet, draugų padedamas, jis pasistengė, kad jos būtų pastatytos, ir nuoširdžiai džiaugėsi „Šeimos tėvo" pasisekimu, jį vertindamas kaip Švietimo pergalę prieš obskurantizmą ir fanatizmą. „Mano galva, labai svarbu, kad pjesė turėtų pasisekimą,— rašė jis dar anksčiau.— Tai gerai nuteiks publiką, atvers Didro duris į Akademiją, užčiaups burnas fanatikams ir pasalūnams. Tebūnie palaiminti mūsų broliai!" (1761 metų vasario 26 dienos laiškas poniai d'Epine). Reikia pažymėti, kad abu laiškus skiria tik trys dienos.

Vėliau, rašydamas įžangą taipgi vėliau sukurtai tragedijai „Skitai" ir netiesiogiai kalbėdamas apie save, Volteras išsireiškia: „Jis (Didro) visur kur yra tos pačios nuomonės kaip ir „Semiramidės" autorius. Abu filosofus vienija požiūris į teatrą kaip į Švietimo propagandos priemonę ir į dramą kaip į tam tikrą dorovės mokyklą."

Tai, kas jungė filosofų partiją — politika, kova su fanatizmu, nepakantumu, šventeiviškumu, požiūris į meno paskirtį,— ir skyrė jį nuo priešų ir apsimetėlių. Žinoma, sutarimai ir nesutarimai buvo kur kas sudėtingesni. Ruso, kuris, Voltero manymu, buvo tik priešininkas, kovojo su tais pačiais priešais ir dėl to paties kaip ir kiti švietėjai, nors ir daug kuo nuo jų skyrėsi. D'Alamberas neklydo tai tvirtindamas. „Fernėjaus patriarchas" ir Didro taip pat toli gražu ne visur ir dabar sutardavo.

Bet filosofų partijai vienybė pagrindiniu klausimu buvo daug svarbiau negu dideli nesutarimai dėl nuomonių. Ir kai 1757 metais reakcija pradėjo ryžtingai pulti, Volteras neatsitiktinai priėmė aliūrą generolo, vadovaujančio savo karininkams.

Tokia dvasia parašyti jo laiškai, kovos įsakymai Didro ir d'Alamberui, einant lemiamam mūšiui už „Enciklopediją". Ir jeigu verta jį pripažinti ne tik XVIII amžiaus prancūzų švietėjų tėvu, bet ir jų armijos dvasiniu generolu, tai šį vardą jis užsitarnavo 1758 metų sausį ir vasarį.

Voltero įtaka ne vien jaunajam Didro, bet ir kitiems filosofų partijos nariams prasidėjo nuo pirmosios bombos, kurią prancūzų Švietimas metė į atgyvenusį režimą ir religiją,— nuo „Filosofinių laiškų" (1734).

Tačiau filosofų partija susiformavo vėliau, kartu su „Enciklopedija", ir po 1757—1759 metų krizės dar glaudžiau susitelkė. D'Alamberas po kurio laiko vėl prie jos pritapo. Žinoma, Voltero indėlis į „Žodyno" pergalę mažesnis už Didro, bet taip pat didelis.

Tegu geografiškai ir nutolęs nuo svarbiausio mūšio lauko — Paryžiaus, bet senas, paliegęs, amžinai pasinėręs į darbus ir reikalus švietėjų armijos generolas nuolatos vadovavo kautynėms iš savo vadavietės.

Juk čia ėjo idėjų kova, o jis buvo jos strategas, dažnai nurodantis kautynių taktiką; ryšys tarp „generolo" ir „karininkų" buvo sutvarkytas puikiausiai. Ką ir kalbėti, atskirtis nuo armijos dažnai užduodavo jam širdį. 1763 metais jis rašo „angelams"— grafui ir grafienei d'Aržantaliams: „Aš nepajėgiu nuo Alpių papėdės vadovauti visiems kovos žygiams... Galiu duoti tik bendrus nurodymus..." Tačiau ir bendri vyriausiojo vado nurodymai reiškė labai daug.

Švietėjai savo laiškuose Volterui nuolat vadindavo jį ir „mokytoju"!

6 skyrius

PRIEŠAI, ARBA VIDAUS KARAS

Ana Achmatova yra nuostabiai taikliai pasakiusi: dabar niekas nė neprisimintų grafo Benkendorfo ir jo padėjėjų, jeigu ne Puškinas, kurį jie persekiojo.

1765 metais Žozefas Alfonsas Omeras grafas de Valbelis patarė Volterui, kai šis jam nusiskundė dėl persekiojimų, nekreipti tiek daug dėmesio į tuometinius Zoilius. Jis rašė: „Reikia niekinti tuos, kurie verti paniekos! Neįamžinkite jų vardų savo kūriniuose! Jeigu mes žinome, jog kadaise gyvavo Zoilis ir Terzitas, tai tik Ptolemėjo dėka... Bet tik Jūsų dėka bus žinoma apie Freroną — mūsų amžiaus gėdą... Be to, abejoju, ar mes kada nors jį pamatysime prie gėdos stulpo."

Valbelio būta pranašo. Senų Voltėro priešų abato Defonteno, Frerono ir naujo priešo Le Franko de Pompinjano vardus istorija išsaugojo tik todėl, kad jie persekiojo didįjį žmogų, ir jis pats nemaža prisidėjo prie to savo kūriniais ir laiškais. Čia dar verta paminėti abatą Nonotą ir daug smulkesnių Voltero niekintojų, Švietimo niekintojų...

Ir negalima kaltinti filosofų partijos vado už tai, kad jis taip įnirtingai gynėsi nuo priešų ir pats juos puolė. Jis visų pirma vadovavosi ne asmeninėm nuoskaudom, o bendrais interesais. 1759 metais Volteras rašė Tjerjo: „Kiek nelaimių apniko liaudį! O brangūs mano paryžiečiai mėgaujasi vulgarybėmis ir tauškalais, kai valstybė kamuojasi, kai Prancūzija netekusi kraujo ir pinigų..."

Paskui laiške kalbama lyg ir apie pavienį atvejį. Mat Marmonteliui buvo priskirta parodija, kurios nieku gyvu negalėjo parašyti enciklopedisto plunksna. „Ne jo protui ir širdžiai toks dalykas,— rašė Volteras, įrodinėdamas, jog komedijos „Teisi moteris" sudarkytas tekstas, kurį išspausdino Frerono laikraštukas „Ane literer" (Amsterdamas, 1759), yra paties „dabitos leidėjo" gaminys. Tai jis išdrįso taip nepagarbiai pavaizduoti moterį, per atsitiktinumą pakliuvusią jam į nagus. De Freronas *„mano,* jog tai naujas kūrinys, ir *nežino* (Voltero ironiškus žodžius pabrėžiau aš — *A. A.*), jog ji buvo suvaidinta prieš dvylika metų Stanislovo Leščinskio rūmuose per vieną nedidelę šventę. Pa-

grindinį vaidmenį atliko ponia diu Šatle. Aišku, pjesė buvo ne tokia, kokią ją pateikė skaitytojui Freronas. Jis pasičiupo ją it alkanas šuo pirmą pakliuvusį kaulą". Volterą itin įskaudino, kad buvo užgautas dieviškosios Emili atminimas. Veikiausiai ji pati ir buvo sukūrusi komediją.

Bet šios niekšybės demaskavimas nėra svarbiausia laiško tema. Toliau Volteras prisipažįsta: „Iš teisybės aš mėgstu traukti per dantį jansenistus, molinistus, išduodančius banko bilietus už išpažinties, tos mūsų amžiaus bėdos, bilietėlius..." Po to jis pereina prie jėzuitų ir patikina: „Nepulsiu taip žemai — nesišaipysiu iš brolio Bertje. Aš pasilieku šiuos ponus istoriniam straipsniui, kuriame iškelsiu klausimą dėl Portugalijos ir Paragvajaus."

Bet paskviliai, šmeižtai ir tauškalai, ne mažesnė šimtmečio bėda, jį žeidžia bene skaudžiau nei dievo tarnų ir paties dievo nelaboji valdžia. Frerono niekšybes jis su kartėliu vadina „mano senatvės pramogomis", „mokesčiu už mano pasitraukimą".

Laiško leitmotyvas: kaip galima užsiiminėti, smagintis tokiais dalykais, kai tėvynę slegia nelaimės?

Freronas buvo ne paskvilininkas ir šmeižikas, o protingas ir kandus kitos stovyklos kritikas, bet Voltero mintis yra teisinga.

Reikia nepamiršti ir jo temperamento.

Jis ne šiaip vadina Freroną blogiausiu recidyvistu. Tais pačiais 1759 metais kritikas įžūliai pasikėsino į „Kandidą". „Kaip jis išdrįso? Vargas tiems, kurie prieštarauja daugybei gerbėjų!"— sušunka didžiai įžeistas Volteras, jau deramai įvertinęs savo apysaką.

Nuo kada jis pažinojo šį svarbiausią, pakeitusį Defonteną savo priešą, persekiojantį jį jau keturiolika metų ir persekiosiantį iki gyvos galvos? Freronui užsipuolus „Kandidą", Volterui pakliuvo į rankas senas, 1754 metų, „Ane literer" numeris. Ar buvo nuoširdus Volteras sakydamas: „Girdėjau, kad jis (Freronas — *A. A.*) nuo seno yra mano priešas. Patikėkit, nieko apie tai nežinojau"?

Freronui, ko gero, būtų buvę naudingiau sutikti su Voltero žodžiais. Bet jis surizikavo iškelti viešumon tariamą Voltero naivumą ir įrodymus, kad šis daug anksčiau pažino jį ir jo laikraštuką. Anot kritiko, Volteras dar Berlyne skleidęs gandus, jog Freronas nuteistas katorgon.

Į puolimus ir demaskavimus Volteras atsiliepė komedija „Škotė", kurioje pavaizdavo savo priešininką su nedviprasmiška Flerono pavarde, pakeitęs tik vieną raidę. Pjesė buvo ir išspausdinta, ir suvaidinta — paties autoriaus trupės. Kitas „Škotės" personažas taip pat buvo nesunkiai atpažintas: jėzuitų žurnalo redaktorius abatas Bertje. Volteras pasirodė esąs nenuoseklus ir netesėjo pažado pulti dvasininkus tik rimtame istoriniame straipsnyje.

Žinoma, jis paskelbė, kad komedija sukurta visai kito autoriaus ir net ęsanti išversta iš anglų kalbos. Maža to: pripažino, jog Freronas teisingai padarė griežtai sukritikavęs pjesę. Mat šis tvirtino, kad Volteras negalėjęs parašyti tokio prasto kūrinio. Tikrasis „Škotės" autorius paskubėjo su tuo sutikti ir dar labiau išvystė savo antagonistinio ir pagrindinio veikėjo prototipo argumentus. „Aš juk negalėjau taip prastai parašyti!"— mes jau žinome — yra nuolatinis Voltero argumentas išsiginant autorystės.

O komedija pagal tą metą buvo gera — aktuali, taikli — ir ne tik turėjo pasisekimą tarp skaitytojų ir žiūrovų, bet susilaukė ir didelio visuomenės atbalsio, ir jos autorius buvo *Volteras.*

Čia tik ilgos ir aršios jo kovos su šiuo priešu epizodai. Šit dar du. 1761 metais Volteras ironiškai dėkoja Damilaviliui: „Jūs man suteikėt malonumą išspausdinęs Frerono sapaliones apie komentarus Korneliui." Šiuos komentarus buvo parašęs pats Volteras savo išleistiems Pjero Kornelio raštams.

Neva Laharpo, anuomet labai artimo Volterui jauno literato, parašytuose „anekdotuose apie Freroną" papasakotas toks atsitikimas. 1761 metų gegužės 6 dieną Volteras apie jį rašė vienam savo korespondentui: „Prieš mėnesį policijos leitenantas Sartenas įsakė pas jį atvykti Freronui, norėdamas ištrinkti jam asilo galvą už panelę Kornel."

Ir viena, ir kita Volterui buvo labai opu. Juk jis taip mylėjo savo įdukrintą didžiojo dramaturgo antros eilės anūkę, tiek įdėjo triūso rengdamas jos senelio raštus, mat labai vertino jo palikimą ir troško aprūpinti Mari.

Freronas buvo demaskuotas ir „Orleano mergelėje". O „Kandide" ir „Atviraširdyje", gavęs atitinkamą atestaciją, net pavadintas tikruoju vardu.

1765 metais Volteras neatsitiktinai skundėsi grafui Valbeliui jau ne dėl Frerono, o dėl Le Franko de Pompinjano.

„Anti-Volteras" Prancūzijos karalystei buvo nė mažiau reikalingas negu vyriausiasis kontrolierius, užsienio reikalų ministras ar Paryžiaus arkivyskupas, ir ši „pareigybė" niekada nelikdavo tuščia. Nuo 1760 metų ji neginčijamai priklausė Pompinjanui ir net vadinosi „Le Frankas de Pompinjanas".

Žinoma, jis turėjo padėjėjų, kolegų ir net viršininkų. Bet Pompinjano vaidmuo kryžiaus žygyje prieš Švietimo „Enciklopediją", prieš Protą, vykusiame šeštojo ir septintojo dešimtmečių sandūroje, yra labai didelis. Jis turėjo visus šiam vaidmeniui būtinus bruožus: beribį garbės troškimą ir priekabumą betalenčio, kuris negali atleisti genijui už genialumą, tiesos mylėtojui — už meilę tiesai; be to, nesutramdomą geismą išgarsėti, gabumų stoką, kompensuojamą puikios klausos, kuri leidžia įspėti, kokiu instrumentu ir kokią melodiją reikia groti, kad įtiktum „visuomenės šulams".

Voltero Pompinjanas ypač nekentė, nes tarė jį esant pagrindine kliūtimi savo kelyje į Olimpą. Net didžiulė karjera, kurią padarė, negalėjo atlyginti jam už tai, kad nepasisekė tapti šimtmečio poetu, nes buvo įsitikinęs, kad tai jo dalia. Volterą jis laikė neva jam priklausančio sosto klastingu uzurpatorium. Tokios buvo šio Anti-Voltero asmeninės paskatos, įsipynusios, kaip dažnai būna visų laikų ir tautų anti-volterams (terminas plačiąja prasme), į idėjų kovą. Tik kokias idėjas gali turėti šmeižikai, kliautininkai, karjeristai? Ne veltui Volteras skirdavo jėzuitus, sociniečius, molinistus, kitas sektas ir ordinus nuo paskvilininkų. Anie vis turėjo idėjų, tegu ir klaidingų!

Pompinjano kovos veiksmai prasidėjo 1759 metais. „Enciklopedijos" nepavyko sudeginti tiesiogine šio žodžio prasme, bet alegorinio laužo svilėsiai pasklido toli, pasiekė — žinome — Ženevą ir jos apylinkes. Vienas svarbiausių degintojų buvo Le Frankas de Pompinjanas, pučiąs į dūdą anam „Mirepua asilui", kurio raudota prie karaliaus kojų ir dejuota: „Sire, jūsų majestotas prarastas, o „Enciklopedija" tebegyvuoja",— ir čia pat nurodyta tinkamas cenzorius, kuris sutiktų, kad „Žodynui" parašyti straipsniai būtų naikinami.

Voltero ir Pompinjano pažintis buvo užsimezgusi daug anksčiau, tesniais laikais, ir ją lydėjo tada dar vienpusis priešiškumas.

Nesėkmingai mėgdžiodamas Rasiną, šis netalentingas literatas dar ketvirtajame dešimtmetyje mėgino užimti Voltero vietą Prancūzijos ir Europos Olimpe. O Volteras nepanoro nusileisti nuo „Zairos" triumfo viršūnės iki pykčio, kurio nusipelnė provincijos poetėlis žemomis savo intrigomis.

Le Frankas de Pompinjanas, kaip ir abatas Defontenas, buvo kilęs iš Normandijos. Daug vėliau, 1773 metų birželio 2 dienos laiške d'Alamberui, Volteras tai prisimins ir juodu sugretins. Abu pavadinęs niekšais, pridurs: „Nežinau, katras negarbingesnis... Manau, abatas Defontenas, nes dvasininkas..." Abejoju, ar ši pastaba nuoširdi. Abu buvo vieno galo, o sutanai Volteras pagarbos nejautė.

Bet anais tolimais 1739 metais sutikęs Pompinjaną vienų pažįstamų namuose, Volteras su juo buvo labai mandagus ir net draugiškas. Paskui nusiuntė jam keletą lipšnių laiškelių ir, susilaukęs ne itin malonių atsakymų, neįžiūrėjo juose nieko piktavališko. Net pažėrė pagyrų, paguodos žodžių, patikinimų. „Kiekvienas turi ambiciją,— rašė pavyduoliui ir nedraugui, būsimam pikčiausiam priešui,— mano ambicija, pone, yra tam, kad suteikčiau Jums galimybę pasiskųsti, kad palengvinčiau Jums kančias ir visada likčiau Jūsų draugas."

Taip tarp jų nusistovėjo iš pažiūros kuo geriausi santykiai. Šią Voltero klaidą vertinant žmogų, kuriam jis rodė palankumą ir iš kurio veltui tikėjosi to paties, Žanas Orje aiškina tuo, kad Volteras labiausiai mėgęs būti mėgstamas, į šypsenas atsakydavęs šypsena. O aš manau, jog jis apsiriko vertindamas Pompinjaną — kaip apsirikdavo vertindamas ir daugelį kitų — per savo širdies dosnumą, ypač jauniems literatams, per ypatingą pakantumą, patiklumą, atlaidumą. Užtat juo skaudžiau žeisdavo vietoj dėkingumo parodyta piktybė.

Jis dar jaunystėje troško įvesti visuotinę literatų sandraugą. Net kurio jų įžeistas, siūlydavo taikytis. Tiesa, prie pirmosios formulės: „Visi literatai — broliai" vėliau turėjo pridurti išlygą „išskyrus niekšus" ir prisipažinti: „Jaučiu aistrą menams, iš meilės jiems netenku galvos. Todėl mane taip žeidžia rašytojų persekiojimai... Būtent dėl to, kad esu pilietis, nekenčiu pilietinio karo ir visaip stengiuosi užkirsti jam kelią..."

Le Frankas de Pompinjanas begėdiškai provokavo Volterą ir įžiebė pilietinį karą — tegu ne ginklu, o žodžiu ir plunksna. Tai, beje, atsitiko praėjus dvidešimčiai metų po jų pažinties.

Kol Pompinjanas gyveno Normandijoje, jo daliai kliuvo viena kita nedidukė literatūrinė sėkmė, nuo kurių jis apsvaigo. Persikėlus į Paryžių, jo svaigulys tarp kitų svaigstančiųjų gangreit išsivadėjo. O kol visai neprarūgo pirmojo pasisekimo vynas, garbėtroška mikliai pargrįžo į provinciją, ir čia jo galva visai susisuko: rangai (jis tapo prezidentu), turtas, titulas. Jis, Paryžiuje tebuvęs menkas eiliakalys, čia pasijuto lyg naujasis Vergilijus. Ir jau 1758 metais pamėgino pirmą kartą įsiveržti į Akademiją. Kol kas jo neišrinko, bet ir neatėmė vilties. 1760 metais, po Mopertiuji mirties, jis užėmė atsilaisvinusią kėdę, nors ir neturėjo velionio nuopelnų. Išties fatališka kėdė — vieni Voltero priešai!

Normandijos bajorėlis galėjo tapti „nemirtinguoju" tik puldinėdamas tikrus nemirtinguosius. Iš pradžių jis užėmė „Prancūzijos vaikų"— karaliaus anūkų — guvernieriaus vietą. Kad įtiktų dofinui, jis turėjo būti arba atrodyti didžiai religingas. Puikiai su tuo susidorojęs, pasakė įžanginę akademiko kalbą, pilną išpuolių prieš bedievystę, prieš „Enciklopediją", kuri negalėjo gintis — ir todėl šie išpuoliai buvo juo begėdiškesni,— prieš literatūrą ir net prieš Akademiją, kurioje mažiausiai galėjai rasti tikybos priešų. Akademijai dar niekada nebuvo tekę iš naujo nario susilaukti vietoj dėkingumo antausio.

Pompinjanas išdrožė savo kalbą nepaprastai išdidžiai ir su žymiu Montobano akcentu. Dievobaimingieji jo klausėsi pamaldžiai. Diupre de Sen Moras oratorių palygino su Moze, jo brolis vyskupas diu Piuji — su Aronu, pridurdamas, kad dievas pašaukęs Le Franką daryti stebuklų Izraelyje, tai yra Senos pakrantėse.

Užtat Ženevos ežero pakrantėje ši kalba sukėlė smarkų juoką. Volteras juokėsi iš komplimentų šiai kalbai. Bet jis širdo ir nuo to laiko negalėjo Le Franko ramiai klausytis.

Šis, žinoma, neabejojo, kad kalba garantavo jam ne vien „nemirtingojo" titulą, bet ir tikrą nemirtingumą. Čia ir glūdi paradoksas, jog jis liko nemirtingas ir, be to, paženklintas gėdos žyme tik todėl, kad į jo kalbą taip audringai reagavo Volteras, be atilsio viešai pliekęs šį oratorinio meno „perlą" savo eilėraščiais, proza, laiškais — irgi puikiais prozos pavyzdžiais, kupinais filosofinių minčių ir kandžios satyros.

Volteras turėjo dar vieną labai rimtą priežastį rūstauti. Pom-

pinjanas, savo kalboje pabrėžęs Voltero ryšius su „Enciklopedija" ir visaip jį sukompromitavęs prieš šventeivas ir karalių, galutinai atėmė Fernėjaus atsiskyrėliui viltį sugrįžti į Paryžių. Mat, nors ir kaip mėgavosi laisve bei nepriklausomybe nuo visų karalių ir vyriausybių, jis tebepuoselėjo šią svajonę.

Kaip Voltero ištrauktas iš kalėjimo Defontenas, taip ir šis jo priešas atmokėjo akmeniu už duoną.

Paties Liudviko XV nurodymu Pompinjano kalba netrukus buvo išspausdinta, nors tam ir priešinosi „Enciklopedijos" rėmėjas, literatūros, spaudos ir knygų prekybos viršininkas Malzerba. Kalbos autorius žinojo, ką daro, į ją įpindamas pagiriamąjį žodį karaliui. Buvo pasakojama, kad jo didenybė teikėsi kalbą perskaityti ir labai palankiai įvertinti. Tas, žinoma, jai didelės sėkmės nesuteikė.

Užtat visuose Paryžiaus salonuose, kavinėse, gatvėse, kur ji buvo pardavinėjama, kiekvieno raštingo paryžiečio rankose tuo pat metu galėjai pamatyti kitą kūrinį —„Naudingas pastabas apie kalbą, pasakytą Akademijoje 1760 metų liepos 10 dieną". Kūrinys, aišku, buvo be parašo. Bet visi žinojo: tai Volteras — toks puikus, koks tik gali būti, o jeigu taip — jo taikiniui blogiau negali būti.

Kalba Akademijoje ir „Naudingomis pastabomis" kova neužsibaigė. Garbėtroška, pseudodavatka ir šlykščių aistrų vergas tapo akademiku, neturėdamas nė jokio nuopelno mokslui. Maža to — jis mėgino išvyti iš Akademijos Volterą.

Tačiau pavyduoliui nepasisekė įgyvendinti šio sumanymo. Po Paryžių tuoj pat ėmė keliauti aforizmas: „Jeigu Volterą išbrauks iš keturiasdešimties, teliks vienas nulis." D'Alamberas ir Diuklo beregint pareiškė, kad tokiu atveju jie taip pat išeisią iš Akademijos.

Istorija kartojasi; plačiai žinoma, jog šitaip pasielgė Čechovas ir Korolenka, kai Nikolajus II nepatvirtino Gorkiui garbės akademiko vardo. D'Alamberui ir Diuklo nereikėjo savo grasinimo išpildyti: nors ir per didelę kovą, bet laimėjo Voltero šalininkai.

Tačiau ir jis negalėjo nurimti. Parašė „Poemą apie tuštybę" ir dar vieną, ne mažiau satyrišką poemą,—„Vargšelis". Svarbiausias jos veikėjas buvo Pompinjano kraštietis Simonas Valetas, o vienas personažų — pats Pompinjanas be pseudonimo.

Voltero turėta ir sudėtingesnių santykių su savo priešais. Mat filosofų partijos vadas diferencijuodavo priešininkus, o diferencijuodamas neretai perlenkdavo į vieną ar kitą pusę. Žinome, kaip jis nemėgo Žano Žako, laikė jį kenksmingu pamišėliu ir reikalavo pašalinti iš savo partijos. Bet kai šį apniko pavojai, kilniai jam pasiūlė užuoglaudą savo dvare. Ruso pasiūlymo nepriėmė. O 1770 metais, apibendrindamas savo gyvenimą ir kovą, Volteras rašė d'Alamberui:

„Aš nemėgstu ir negerbiu Ruso, kuris dabar Paryžiuje, bet stengiuosi jo gailėtis. O Labomelis — visai kas kita... Jis toks pat negarbingas kaip Freronas ir Paliso. Būtų neteisinga Žaną Žaką dėti vienan daiktan su jais."

Vertindamas Labomelį — mes žinome — autorius klydo. Bet jo santykiai su Paliso nebuvo vien priešiški. Šis ėmė pulti švietėjus, enciklopedistus dar 1755 metais, savo komedija pamfletu „Ratelis, arba Originalai", kur ypač kliuvo Ruso. 1756-aisiais jis išleido „Laiškus prieš filosofus", ir čia labiausiai kliuvo jau Didro. Jeigu užsipuldinėjimai ant Žano Žako galėjo Volterą net pradžiuginti, tai, regis, visai kitaip jis turėjo vertinti puldinėjimus ant savo gerbiamo „Enciklopedijos" redaktoriaus. Tačiau ir šį sykį jis smarkiai nesupyko.

Paliso savo raštų tritomyje net išspausdino jam adresuotus Voltero laiškus. Juodu buvo seni pažįstami, susitikinėjo Liunevilyje, pas Stanislovą Leščinskį. Matyt, dėl to Volteras ir skyrė jį nuo Pompinjano.

1760 metais Paliso išgarsino svarbiausias jo kūrinys — komedija „Filosofai". Davęs lengvai atspėjamus vardus, jis čia pavaizdavo Didro, Helvecijų, grybštelėdamas pastarojo knygą „Apie protą", taip pat „Enciklopediją". Krispeną (Ruso prototipą) vaidinęs aktorius išrepečkiodavo į sceną keturiom. Taip buvo išjuokiamas kvietimas grįžti į pirmykštį būvį. (Apie šią pjesę Volteras ir klausinėjo d'Alamberą, o apie „repečkiojimą keturiom" ir pats buvo rašęs, puldinėdamas Ruso.)

Komedija sukėlė daug triukšmo, ją lydėjo skandalinga sėkmė. Bemat pasirodė kokia dvidešimt brošiūrų „už" ir „prieš" „Filosofus". Abatas Morele už savo brošiūrą net užmokėjo Bastilija. Ar pasisakė Volteras prieš komediją? Esama versijos, jog vienas pamfletas — žinoma, su pseudonimu — priklausęs jam. Knygoje „Didro" aš pati šią versiją pateikiau. O dabar nedėčiau galvos už jos patikimumą. Vargu, ar Volteras būtų nu-

slėpęs šį savo kūrinį nuo d'Alambero. Mat anas 1762 metų lapkričio 17 dienos laiške klausia, kada galų gale dievinamas mokytojas susidomės „Filosofais". Ir priduria: „Nemanau, kad Omeras (prokuroras — *A. A.*) ir Paliso galėtų pakenkti filosofams." D'Alamberas, nors ir nepuolamas, tvirtino, kad „priešams reikia surengti teismą".

Šį kartą Volteras teismo nesurengė. Iš dalies dėl to, kad Paliso jo paties neužkliudė. Gavome ne sykį įsitikinti jo jautrumu asmeninėms nuoskaudoms. Bet veikiausiai per savo geraširdiškumą jis priėmė už gryną pinigą autoriaus patikinimą, kad „Filosofuose" jis pliekiąs ne pačią filosofiją, o filosofijos madą. Autoriaus „Komedijos komentaruose", kurie buvo išspausdinti Paliso raštuose, kalbama, jog tenorėta „vien pasijuokti iš savo personažų jų nežeminant".

Tačiau amžininkų nuomonė visiškai skyrėsi nuo Voltero nuomonės. Komedijoje iš tiesų buvo puolami to meto repetilovai, bet ji čaižė ir „Švietimą", tik jau atsargėliau nei to paties rašeivos ankstesni paskviliai.

Peržvelkime „Filosofų" tekstą. Ponios Sidaliz senas tarnas Martonas aiškina jos dukters Rozali atstumtam jaunikiui: „Mes norim vyro naujais drabužiais — taigi išsirinkom filosofą",— ir po valandėlės kalba apie savo ponią: „Protą — va ką ji dievina. Tai liga, kurios nepažįsti turėdamas dvidešimt metų ir kuri labai limpa, kai tau penkiasdešimt... Ponia parašė knygą, ne brošiūrą, bet tik *in quarto.* Jie (filosofai — *A. A.*) iš jos šaiposi, ypač jūsų varžovas. Jeigu jis žinotų jūsų skonį, nesileistų jos apdovanojamas katutėmis... Ponia apsupta saldžialiežuvių..."

Atstumtasis jaunikis be galo, susikrimtęs ir trokšta sužinoti, kame slypi varžovo ir jo partijos jėga:

„DAMISAS. Ir ką jie daro, tie filosofai?

MARTONAS. Kad užkariautų ponios pasitikėjimą? Štai kur paslaptis: sukčius pas ją nusipelnė mokslininko vardą."

Ponios Sidaliz globotinis Valeras, už kurio ji nori išleisti dukrą, neturi prototipo tarp enciklopedistų. Jis kaip tik yra prie jų prisiplakęs repetilovas. Bet užtat kitų personažų prototipai buvo Helvecijus, Didro, jau nekalbant apie Ruso.

Personažas, kurio prototipas yra Helvecijus, taip aiškina svarbiausią savo idėją: „Visi žmonės yra vienodi prieš gamtą", bet čia pat ją sumenkina pridurdamas: „Tik nereikia pamiršti, kad Sindaliz — moteris."

Didro romanas „Nekuklios brangenybės" nepagarbiai vadinamas „smagiu ir ganėtinai filosofišku dalykėliu".

Volteras, nepateisinamai atlaidus komedijai, gal jai palankus dėl to, kad Paliso perbraukė prieš plauką Freronui — beje, tais pačiais metais, kai buvo parašyta „Škotė".

Skandalinga spektaklio „Filosofai" sėkmė truko neilgai. Kai po kelerių metų jį atnaujino Komedi fransez, publika jau buvo tiek išugdyta filosofų be kabučių, kad repečkojantį Krispeną pasitiko švilpesiu, ir jis turėjo atsistoti.

Bet Volteras, deja, nemanė komediją esant pavojingą net prieš jos premjerą 1760 metais. Tai liudija jo „teatrinio agento" d'Aržantalio laiškas Paliso, išsiųstas balandžio 10 dieną. Grafas rašė išsakydamas, žinia, savo įgaliotojo požiūrį:

„Vakar vakare, pone, sužinojau, jog anonsą apie dvi Voltero pjeses Jūs vertinate kaip kliūtį savo pageidavimui, kad būtų vaidinami Jūsų „Filosofai". Ši nuomonė paremta neaiškia nuogirda, kuri išaiškinta geriau, negu reikia. Tiesa, ponas Volteras yra atsiuntęs man dvi tragedijas — vieną naują, antrą pataisytą arba, tiksliau, visai perdirbtą. Viena turi eiti žiemą, kita — netrukus, bet, tikėkite manim, jis nė nemano pretenduoti į Jūsų vietą." Po to eina neva nekaltas, bet kandus sakinys: „Tie aktoriai, kurie jam labiausiai reikalingi, Jūsų pjesėje nevaidina. Abi galima rengti kartu..." Ir visai lipšniai, betgi vėl su potekste: „Jeigu ši tariama konkurencija Jums kliūva, tai Voltero tragedijų vaidmenys tol nebus skirstomi, kol nebus pastatyta Jūsų komedija."

Laiškas baigiasi įprasta mandagybe: „Naudodamasis proga, vėl Jus patikinu dėl savo jausmų Jūsų atžvilgiu. Jūsų didžiai nuolankus ir dėkingas tarnas d'Aržantalis."

1763 metais Volteras net mėgino sutaikyti Paliso su savo partija, jam parašęs: „...norėčiau, kad būtumėte visų filosofų draugas, nes galvojate kaip ir jie. Kodėl gi Jums su jais nesusivienijus? Norėčiau matyti Jus Fernėjuje drauge su Didro, d'Alamberu, Jumu, Žanu Žaku... Čia ir panelė Kornel. Freronо nebus." Ir labai būdingas prierašas: „Tik kvailiai gali būti mūsų priešai."

Paliso iš tikro buvo talentingesnis ir protingesnis jeigu ne už Freroną, tai bent už Pompinjaną, nors Voltero bibliotekai priklausiusių jo raštų pirmo tomo tituliniame lape savininko ranka įrašyta: „Labai lėkšti."

Būdinga, jog taikinamajame laiške — o tokių būta apsčiai — Volteras visada vartodavo įvardžio trečiojo asmens daugiskaitą — „jie", „jais", o ne „mes", „mumis". Jo santykiai su Paliso buvo nepalyginti geresni negu kitų filosofų, ir tai garbės jam nedarė.

Paliso savo ruožtu labai brangino gerus santykius su Volteru ir visokiais būdais stengėsi parodyti, kaip kremtasi atsidūręs tarp dviejų stovyklų. Jis rašė į Fernėjų: „O varge, pone, kartais aš pykdavausi su filosofais ir antifilosofais... Kaip garbingas žmogus galiu Jus patikinti, kad pats netikiu savo kivirču su tikrais filosofais!"

Volteras tuo metu itin rūpinosi išplėsti savo stovyklą ir stengėsi būti pakantus kam tik įmanoma, nors ir suprato, kaip tas keblu. Štai ką jis atsakė Paliso: „Filosofas prastai jausis dalyvaudamas pilietiniame kare. Aš visada troškau, kad teisingai mąstantieji susivienytų prieš kvailius ir rėksnius. Iš visos širdies norėčiau Jus suartinti su gerais žmonėmis. Bet numanau nepešiąs nieko kita, tik Frerono ir de Pompinjano dėkingumą. Pritariu Kandidui, kad reikia darbuotis savo sode..."

Aš tiek vietos paskyriau šiai mažareikšmei figūrai dėl to, kad norėjau parodyti, kokių sudėtingų būta Voltero vestos pilietinės kovos metodų.

VI DALIS

1 skyrius

FERNĖJUJE, ARBA VISA TAI — VOLTERAS...

Laiškas buvo adresuotas taip: „Poetų karaliui, tautų filosofui, Europos Merkurijui, tėvynės oratoriui, valdovų istorikui, didvyrių šlovintojui, skonio vyriausiam teisėjui, menų globėjui, talentų vertintojui, genijaus brangintojui, visų persekiotojų rykštei, fanatikų priešui, engiamųjų gynėjui, našlaičių tėvui, pavyzdžiui turtingiesiems, vargšų ramsčiui, visų mūsų dorybių nemariam atvaizdui." Nebuvo nurodyta nei adresato vardas, nei pavardė. Nors pašto skyrius buvo toli nuo Fèrnėjaus, bet jo tarnautojai nusiuntė laišką Volterui, neabejodami, kad jis vienas yra nusipelnęs visų šių epitetų. Tai atsitiko 1769 metais, nors galėjo atsitikti ir anksčiau, ir vėliau, ypač po 1762-ųjų, kai prie ankstesnės jo šlovės prisidėjo ir Kalaso gynėjo šlovė.

Dabar Volteras dažniausiai vadinamas „Fernėjaus patriarchu", ir titulas jam patinka. Jo gyvenimas, anksčiau panašus į siautulingą kalnų upę su vingiais ir slenksčiais, čia, Juros kalno papėdėje, nurimsta nutyksta nelyginant ežeras, kurio pakrantėje stovi jo pilis. Bet atidžiau įsižiūrėjus, matyti, jog „paliegusio Fernėjaus senelio"— taip jis save vadina — ramybė yra tai, kad nebetyko nuolatiniai pavojai ir nebereikia, kaip kadaise, galvotrūkčiais slėptis nuo persekiotojų ar ieškoti kelių užuolandų. Atsikėlęs čionai, dar kelerius metus pasilaiko Delisę ir Turnėjų. Kartkarčiais, bet vis rečiau, pagyvena ir šiuose dvaruose, išvažiuoja tai į Berną, tai į kitus Šveicarijos miestus ar į kitas valstybes — Vokietiją, Olandiją... Tik, deja, ne į Paryžių.

1765-aisiais jis parduoda Delisę. Turnėjų išnuomoja. Pamažu svarbiausia, o paskui ir vienintele Voltero rezidencija pasidaro Fernėjus.

Bet — vėl kartoju — jo ramybė tik išviršinė. Išviršinis ir sėslumas. Nepriklausomas, pasiturįs, tik viena koja, jo žodžiais

tariant, stovis despotiškoje ir klerikalinėje Prancūzijoje, jis, nors senyvas ir kamuojamas negalių, tampa dar veiklesnis ir, svarbiausia, drąsesnis, kovingesnis.

Dar 1761-aisiais jis rašo d'Alamberui: „40 metų aš kenčiau šventeivų ir visokio plauko niekšų persekiojimus. Įsitikinau, jog santūrumu nieko neįstengiau pasiekti. Ir apskritai kvaila pasikliauti santūrumu. Reikia kovoti ir tauriai numirti, sunaikinus aplink save aibę veidmainių!"

Ir dabar, kai dėl savęs gali būti ramus, Volteras *kovoja,* tegu ir neišleisdamas iš akių — kaip įsitikinsime — ir savo paties reikalų. Kovoja kūriniais ir laiškais — įsakymais savo armijai, kovoja teismo procesais, kovoja paversdamas nuskurusį Fernėjaus kaimą klestinčia kolonija — sakytum, būsimos visuomenės modeliu, padėdamas ir visai Žekso apygardai, vargstančiai daugiau už kitas Prancūzijos apygardas dar ir dėl to, kad yra pasienyje. Ne veltui kolonistai ir kaimynai Volterą vadina *teisybės senjoru,* o pažangioji Europa — *teisybės advokatu.*

Volteras čia labiau negu Delisėje atsideda žemės ūkiui ir statybai. Ne vien kaip dvarininkas „darbuojasi savo sode", perstatinėja pilį, bet ir kaip teisybės senjoras kelia valstiečių sklypų agrokultūrą ir kaimo gyventojų gerovę, padeda jiems įsigyti naujus namus. Čia atsikėlęs, jis rado Fernėjų apleistą, maža gyventojų, ir tuos pačius nuskurusius.

O 1776 metais Fernėjaus gyventojų jau yra 1300 (vietoj 200—300, pagal kitą versiją — vietoj 8—10). Per tą laiką Volteras pritraukė ir naujų žemdirbių, ir amatininkų, o savo įsteigtai laikrodžių manufaktūrai — meistrų ir pameistrių.

Toli gražu ne visi žino, kad ir garsieji šveicarų laikrodžiai — ilgai buvę geriausi pasaulyje — siejasi su Voltero vardu, nors Fernėjus yra Prancūzijos teritorijoje.

Šiam jo sumanymui ypač pritarė Jekaterina II, viena pirmųjų urmo pirkėjų. „Atsiųskite laikrodžių už kelis tūkstančius rublių, aš viską nupirksiu!"— rašė Volterui imperatorė. Ir jis pasiuntė už 8 tūkstančius rublių, pridėjęs labai būdingą patarimą —„dovanoti laikrodžius artistams ir rašytojams, kad šlovintų jos didenybės gerumą".

Aprūpindamas darbu meistrus ir pameistrius, jis, kaipo buržua, žinia, nepamiršdavo ir savo paties pajamų. Be manufaktūros, imdavosi ir komercinių sandėrių. Užsiminimais apie juos

ir dalykinėmis kalbomis mirgėte mirga septintojo ir aštuntojo dešimtmečių jo laiškai.

Jo korespondentų skaičius be paliovos didėjo, o kiek laiko pareikalaudavo vis besiplečiantis susirašinėjimas! „Fernėjaus atsiskyrėliui" jis tapo svarbiausia priemone ryšiams su draugais ir vienminčiais palaikyti, filosofų partijai vienyti, su priešais kovoti, komerciniams reikalams tvarkyti, teisingumo procesams vesti, idėjomis keistis ir teoriškai ginčytis, mokslinei informacijai gauti, o kartais ir tuščiai vaidytis.

Atrodytų, jis anksčiau jau buvo pasiekęs šlovės apogėjų, Olimpo viršūnę, žymiausio mąstytojo ir politiko autoritetą. Ir vis dėlto didžiausios pasaulinės istorinės reikšmės Volteras nusipelnė tais kūriniais ir darbais, kuriuos parašė ir nuveikė po to, kai jam atsivėrė Ženevos vartai ir kai jau gyveno Fernėjuje.

Reikia būti Volteru, kad kamuojamas kūno negalių tarp šešiasdešimties ir aštuoniasdešimt ketverių savo gyvenimo metų pradėtum ir pabaigtum geriausius kūrinius, pasižyminčius jaunatvišku gaivumu, stiliaus grakštumu bei žavumu.

Apie tai, kiek jis dirba kaip rašytojas, filosofas, mokslininkas, propagandininkas, polemistas, liudija jo laiškai — ataskaitos draugams. 1762 metų liepos 7 dieną jis išvardija d'Aržantaliams einamuosius literatūrinius darbus: „Komentarai Kornelio raštams", Šekspyro „Julijaus Cezario" vertimas baltosiomis eilėmis, Kalderono „Heraklio" vertimas. Ir visa tai rašo rinkdamas žinių Kalaso bylai vesti, rūpindamasis išlaisvinti iš vienuolyno jo dukteris ir reabilituoti proceso dalyvius.

1768-aisiais jis rašo „angelui sargui": „Esu tarp XIV amžiaus vyskupų ir turiu urgzti su šitais šventais vilkais."

Tais pačiais metais, eidamas septyniasdešimt penktuosius, per kelis mėnesius parašo penkis poetinius kūrinius —„Pilietinis karas Ženevoje", „Pietūs pas grafą de Bulenvilį", „Laiškas Kenterberio arkivyskupui", „Reliacija apie ševalje de Labaro mirtį", „Reliacija apie jėzuitų išžudymą Romoje"... Kaip ir anksčiau, vienu kartu aria kelis literatūrinius laukus...

Jo interesų diapazonas beribis. Pavyzdžio dėlei susakysiu temas, paliestas viename 1768 metų balandžio 23 dienos laiške d'Alamberui. Pradėjęs nuo „Don Kichoto", pereina prie medicinos veikalų, apdovanodamas komplimentais paties adresato

knygą, tada sugrįžta prie Pole veikalo apie sifilį... (Juo tebesidomi ir po „Kandido".) Pamąsto apie vietovę, iš kurios kilusi baisioji liga. Jo nuomone — Arabijos dykumose. Jeigu, kaip įprasta manyti, sifilio gimtinė esąs Egiptas, tai kodėl Marko Aurelijaus, Cezario, Augusto kariuomenės neatnešusios jo į Romą? Ir pateikia dar vieną argumentą prieš paplitusią versiją: kone visi turtingi romėnai turėję tarnus egiptiečius...

Jo žinių platumu netenka stebėtis. Vienas didžiausių Fernėjaus stebuklų, stulbinusių ten viešėjusius amžininkus, tebestulbinančių ir mus, kai apsilankome Leningrado Valstybinės viešosios Saltykovo-Ščedrino bibliotekos (VVB) retų knygų skyriuje,— Voltero biblioteka.

Pertvarkius pilį, bibliotekai buvo paskirtas erdvus kambarys apatiniame dešiniojo sparno aukšte, su langais į Ženevos ežerą. Biblioteka siekėsi su valgomuoju ir šeimininko miegamuoju, kuris buvo ir kabinetas.

Žinoma, daugelis tomų buvo įgyti anksčiau. Kaip tikrovė, kaip dalyvių bei liudytojų pasakojimai, taip ir knygos visada teikdavo peno Voltero kūriniams. Jis ir anksčiau kaupdavo naujenybes, be to, senus ir senovinius leidinius įvairiomis kalbomis, grožinę ir įvairiausią mokslinę literatūrą, išeinančią ne tik Prancūzijoje ir Šveicarijoje, bet ir Olandijoje, Anglijoje, Italijoje, Ispanijoje, Rusijoje...

Vokiškų knygų čia nėra, kaip nėra jo kūriniuose ir laiškuose nė vieno vokiško sakinio. Užtat jų gausu lotynų ir senovės graikų kalbomis.

Ypač išaugo Voltero biblioteka Fernėjuje. Knygos plaukė į ją iš visur ir visokiausiais kanalais. Šeimininkas užsisakydavo jų pas knygininkus ir leidėjus. Dovanodavo autoriai — su maloniais ir pagarbiais įrašais. Atsiųsdavo draugai... Atveždavo svečiai...

Daug vietos, aišku, užėmė paties savininko nesuskaičiuojami leidiniai, tarp jų ir pakartotiniai.

Kalbėdami apie leidinius iki 1758 metų, mes, deja, negalime atskirti knygų, įsigytų anksčiau. Ar turėjo katalogus Voltero biblioteka Sirėjuje, Paryžiuje, Fontenblo, Berlyne ir Potsdame, Delisėje? Galimas daiktas. Tačiau jie neišliko.

O Fernėjaus bibliotekos katalogas (originalas), sudarytas paties „patriarcho", padedant Vanjerui ir dar trims žmonėms (jų parašų įskaityti nepavyko), kartu su pačiomis knygomis ir da-

bar yra saugomas Leningrade. Jis buvo du kartus išspausdintas užsienyje ir leidžiamas kaip priedas prie kapitalinio veikalo „Voltero biblioteka" (TSRS Mokslų akademijos leidykla, 1964).

Katalogas, tiesa, neaprėpia viso fondo — 6814 tomų, įskaitant ir rankraščius. Dalis knygų buvo įsigyta Paryžiuje, paskutiniaisiais Voltero gyvenimo mėnesiais. Dalis per apsirikimą pakliuvo iš kaimyno Anri Rje bibliotekos; jam Volteras buvo padovanojęs visus leidinius anglų kalba. Yra rimtų prielaidų manyti, kad keletas tomų priklausė Didro; Jekaterinos II įsakymu jo biblioteka buvo sąmoningai išskaidyta ir Saltykovo-Ščedrino bibliotekoje iki šiol nesurinkta. O kai kurios knygos, gulėjusios Fernėjaus knygų spintose ir pergabentos į Peterburgą, čia ir tebėra, tik į katalogą neįtrauktos. Kitos įtrauktos, bet jų nėra, tik kur ne kur Voltero pastaba „pavogta". Ir vis dėlto katalogas duoda gana aiškų Fernėjaus bibliotekos vaizdą, parodo, kaip „patriarchas" ja naudojosi. Žinoma, didelę paspirtį teikia ir VVB retų knygų skyriaus darbuotojų, dabartinių saugotojų, sudarytas abėcėlinis katalogas, išspausdintas anoje, 1964 metų, knygoje.

Volteras labai mėgo rodyti svečiams savo knygų lobius, o dar labiau — apie juos pasakoti, įvesti į savo skaitymo laboratoriją.

Visus lig vieno lankytojus stulbindavo ne tiek bibliotekos apimtis (kai kam ji net atrodė nedidelė), kiek jos sudėtis, knygų apdarų ir spintų dailumas, kambario apstatymas. Ir svarbiausia — galybė įvairiausių Voltero pastabų knygose. Tai buvo tikra darbo biblioteka, nors joje galėjai rasti ir atsitiktinių tomų, kurių savininkas nė nebuvo skaitęs arba buvo skaitęs kitus jų egzempliorius.

Rinkiniuose, kuriuos Volteras sudarydavo iš itin jį dominusių svetimų kūrinių, savo paties veikalų anoniminių leidimų ir savo dvasia jam artimiausių autorių tomų, pasitaiko sakramentalinis įrašas: „Knyga pavojinga" arba „Labai pavojinga".

Švedų keliautojas Bjernstalis rašė: „Voltero biblioteka gera ir puikiai surinkta. Čia ir Kalma veikalas apie bibliją su daugeliu labai įdomių pastabų, rašytų jo ranka ir įdėtų tarpulapiuose... kone visi italų rašytojai, prancūzų — jo labiausiai vertinami, pavyzdžiui, Rasinas... knygos apie visus mokslus ir visų žinomų kalbų žodynai... Ant grindų patiesta tigrena, pa-

žiūrėti tokia išdidi ir nuožmi, sakytum, žvėris gyvas ir tuoj tuoj grybštelės dantimis..."

Anglų rašytoją ir muzikantą Tvisą, apsilankiusį Fernėjuje 1768 metais, labiausiai nustebino tai, kad knygų nugarėlėse įspausti pavadinimai dažnai neatitinka titulinių lapų pavadinimų ir kad Volteras brošiūruodavo ir draugėn įrišdavo skirtingus leidinius, taip sudarydamas jau minėtus apgaulingus rinkinius. (Tai diktavo darbo pobūdis, o kartais — atsargumas: pavojingas veikalas, pavyzdžiui, Melje „Testamentas"— jo, beje, buvo išspausdinti tik antireliginiai puslapiai,— tarp nekaltų kūrinių mažiau krito į akį. O griebtis konspiracijos Volterui būta pamato ir čia: per dažnai iš jo buvo vagiami rankraščiai ir knygos, dėl ko jis turėdavo nemalonumų. Didelį įspūdį Tvisui padarė antraštė „Mano Žana" puikiai išleistos „Orleano mergelės" nugarėlėje, taip pat „Barbariškos tragedijos"— trijų daiktan įrištų anglų tragedijų nugarėlėje. (Volteras mėgo viską vadinti savaip, pakeisdavo net savo paties kūrinių antraštes.) Dar labiau Tvisą nustebino, kad stora Rable knyga buvo pavirtusi neįtikėtinai plona. Mat bibliotekos savininkas neretai išsiplėšdavo reikalingus lapus ir negailestingai sunaikindavo visus kitus.

Tviso viešnagės metu biblioteka turėjo penkis tūkstančius tomų.

Darbinį, o ne paradinį rinkinio pobūdį išryškina ir katalogas. Knygos, jų išdėstymas surašyta pagal spintas, nurodant spintos vietą ir painoką (mūsų požiūriu) teminį suskirstymą. Antai „Istorija ir literatūra"— I skyrius, nuo durų į kairę, iki krosnies", arba: „Istorija. Pirmo skyriaus tęsinys", „Poezija ir kiti grožiniai kūriniai"— dešinėje krosnies pusėje, *in folio*, I skyrius".

Vienur kitur yra įrašytas tomų skaičius. Visi užrašai labai glausti: skirti sau, o ne pašaliniams skaitytojams.

Kataloge duota ir tikslesnių nuorodų — kiek turi kiekviena antraštė tomų, kiek egzempliorių ir kokia kalba išleista knyga, koks žanras — eilės ar proza, koks ir kelintas jos leidimas, ar yra iliustracijų.

Savininkui, jo sekretoriams bei kitiems padėjėjams suprantama suskirstymo sistema mums jau mažai ką sako. Knygos buvo išdėstytos pagal formatą ir išvardytos ta tvarka, kokia stovėjo lentynose, taip pat pagal spintų vietą.

Katalogo sudarymo metai mums nežinomi, tačiau plečiantis bibliotekai, be abejonės, plėtėsi ir jis. Kataloge atsispindi ne tik naujai gauti, tarp jų ir pakartotiniai, leidimai (Volteras stengdavosi juos įsigyti), bet ir pasikeitimai tomų išdėstyme. Įdomu, kad knygose randasi vis daugiau sarkastiškų pastabų — ir ne tik paties Voltero ranka („Bažnyčia, kovojanti su pamišėliu, vardu d'Orazonas", arba „Tomas ne šventasis"), bet ir Vanjero („Barbaras Šekspyras, išverstas šarlatano Leturnero"). Rimtas Voltero bibliotekos, jo perskaitytų knygų, jose įrašytų pastabų išstudijavimas, sekant, kaip atsiliepė tai, kas perskaityta, jo paties kūriniams, suteiktų mums neįkainojamos medžiagos šių kūrinių analizei, padėtų tirti jų kūrybinę istoriją ir vaidmenį tuometinio amžiaus ir vėlesnių amžių — iki mūsų dienų — protiniame gyvenime.

Deja, šis nepaprastai svarbus darbas kol kas nėra atliktas nei tarybinių, nei užsienio mokslininkų. Jis vos tepradėtas. Pavyzdžiu gali būti pastabų Ruso „Emiliui" išstudijavimas. Bet dirva šiam darbui jau išpurenta. Bibliografinis leidinių aprašymas buvo pradėtas velionio M. Lozinskio, tęstas kare žuvusios D. Krym.

1964 metų abėcėliniame kataloge, išspausdintame anksčiau minėtoje knygoje, yra kiekvieno tomo metrika, be to, pažymėta, ar ją buvo skaitęs savininkas, yra ir reprodukuotos pastabos iš antraštinių lapų, o kitų pastabų, kurių labai daug, deja, nėra. Be abejo, ir šitai pareikalavo didžiulio triūso, mokslinio įžvalgumo, ypač kai reikėjo nustatyti, ar knyga savininko skaityta, jei marginalijų nėra. Kitą sykį šiaudelis ar sudžiūvęs lapelis tarp knygos lapų katalogo sudarytojams tebuvo vienintelis, nors ir ginčytinas, įrodymas, jog Volteras šią knygą skaitė lauke ar sode. Jiems, beje, padėdavo ir užlenkti kampučiai, ir prie lapų pritvirtintos papirosų popieriaus skiautelės: taip Volteras atsižymėdavo, kur būdavo nutraukęs skaitymą.

Bet argi ne likimo malonė, kad biblioteka ir jos savininko sudarytas katalogas yra išlikęs?! Per ponios Deni gobšumą jie yra pas mus. Žinome, *ką* Volteras skaitė, galime ir patys perskaityti tas knygas (daugelis jų — tikros bibliografinės retenybės), galime sužinoti, *kaip* skaitė, *ką* atsirinkdavo.

Voltero instituto (jis buvo įkurtas Delisėje) leidžiamų *Studies* („Veikalai apie Volterą ir XVIII amžiaus Švietimą") de-

vintame tome yra antrą kartą užsienyje išspausdintas Fernėjaus katalogas, prie kurio pridėtas labai turiningas straipsnis ir pateiktas bibliotekos skyrių aprašas. Jis atspindi savininko interesų įvairumą. Šį aprašą tikrai verta atkartoti:

1. Teologija ir religinės enciklopedijos ir žurnalai. 2. Teologija ir pranešimai Mokslų akademijoje ir privilegijuotose bibliotekose. 3. Prancūzijos istorija. 4. Prancūzijos istorija ryšium su kitų tautų istorija. Lotynų autoriai. 5. Žodynai *in folio*. Plutarchas. Platonas. Popuri (taip Volteras vadino savo rinkinius — *A. A.*). 6. Istorija. Popuri. 7. Volteras *in quarto*. Kornelis *in quarto*. Žodynai *in quarto*. 8. Filosofija. Volteras *in octavo*. 9. Italų, anglų, įvairūs prancūzų... 10. Teatras, poezija, grožinė literatūra. 11. Kelionės. Komercija. Gamtos istorija, medicina...

Pažiūrėkime į pačias Voltero knygas. Gausu įvairių Ruso leidinių, ir kai kurie įdėti į savininko rinkinius. Jis labai domėjosi amžino savo priešo kūriniais — kaipgi kitaip su juo polemizuosi? Ir kaipgi kovosi su Piktąja, neturėdamas daugybės biblijų, švento Augustino ir tėvų jėzuitų veikalų?! O Frensis Bekonas jam rūpi ne mažiau negu kadaise, rašant „Filosofinius laiškus". O galbūt jo žymiausio veikalo trečią, 1633 metų, leidimą lotynų kalba ir 1718 metų leidimo anglų kalba „Ese, arba dorovės ir politikos studijas" Volteras buvo įsigijęs dar Londone?

Šit paskiausi knygų leidimai, iš kurių Volteras sėmėsi medžiagą savo ankstesniems darbams —„Karolio XII istorijai", veikalams apie Petrą Didįjį: Niurnbergo 1742—1748 metų „Atsiminimai apie Karolį XII", 1755 metų „Petro Didžiojo dienoraštis"... Ir paskutiniai mėgstamų rašytojų Rable, Rasino leidimai... Tai ir bibliofilo rinkinys.

Dabar rengiamas spaudai visų Voltero pastabų leidinys.

Jeigu Volteras skaitydavo visur, tarp knygų spintų, ilsėdamasis — sode ar laukuose, tai kurdavo miegamajame, kuris buvo ir kabinetas. Eidamas penktą dešimtį, Sirėjuje, lovoje terašydavo eilėraščius, eidamas septintą ir aštuntą dešimtį jau ne rašydavo, o *viską* diktuodavo. Miegodavo visai mažai ir neretai nakties vidury žadindavo Vanjerą ir užrašinėtojus. Ir ne vien tuo pasireikšdavo begalinė jo, kaip kūrėjo, nekantra. Diktuodavo tokiu greičiu, kad užrašinėtojai vos paspėdavo. Tik

pradėjęs, skubėdavo kuo greičiau užbaigti. Vos užbaigęs, norėdavo tuoj pat pamatyti naują kūrinį švariai perrašytą ir, jeigu nebūdavo kliūčių, išspausdintą. Jei anksčiau daugelį kūrinių kurdavo metų metus ir net dešimtmečius, kaip antai „Liudviko XIV amžių", „Samprotavimus apie papročius...", „Orleano mergelę", tai dabar, aišku, amžius jį verčia skubėti ir dar labiau didina įgimtą nekantrą.

Iš praėjusių dienų liko karštligiška būsena, kuri jį apimdavo rašant dramas. Čia galiojo mums jau pažįstama jo taisyklė. Reikalaudamas iš aktorių „velnio savyje", to paties reikalavo ir iš autorių, ypač poetų — ar jie būtų kūrę lyriką, ar eiliuotas tragedijas.

Apie tai, kaip Volteras dirbo Fernėjuje, mes žinome iš Vanjero prisiminimų.

Turėdamas visokių reikalų ir užsiėmimų, Volteras dabar labai rūpinasi savo kūrinių leidimu. Tuo rūpinosi ir anksčiau. Tik anksčiau jam tekdavo turėti reikalų dažniausiai su apgavikais ir gobšuoliais — tokiais kaip Van Diurenas, Grase. Net ir persikėlęs į Šveicariją, pirmu metu susilaukdavo nemalonumų ir čia, kol galiausiai jį ėmė lydėti leidybinė sėkmė.

Neatsitiktinai 63-iajam „Korespondencijų" tomui Teodoras Bestermanas davė pavadinimą „Krameris". Šiame tome iš tiesų daug laiškų Gabrieliui Krameriui ir nuo jo.

Ir tai nė kiek nenuostabu. Kaip tik dabar broliai Krameriai išleidžia vieną svarbiausių ir vieną liūdniausių Voltero veikalų —„Istorijos filosofiją" ir pradeda naują jo raštų leidimą.

Gabrielis Krameris — ne tik leidėjas, bet ir Voltero draugas — išties nepaprasta figūra, ypač tais laikais. Kas pasakys, kiek prireikdavo išmonės ir drąsos, kad išleistum Volterą — ir ne vaikantis pelno, o rūpinantis pačiais leidiniais ir, be to, visom išgalėm sergstint autorių!

Tas, žinoma, nereiškia, kad ūmusis „patriarchas" būdavo visada Krameriu patenkintas, bet, šiaip ar taip, viršų imdavo dėkingumas ir palankumas.

Tuo pat laiku jo kūriniai leidžiami ir kitur. Tų pačių 1765-ųjų balandžio 5 dieną (63-iasis tomas aprėpia tų metų balandį—liepą) Volteras dėkoja Damilaviliui už tai, kad šis sparčiai ir labai paslapčia išleidžia jo „ataskaitą" apie Kalaso bylą. Laiške net nesakomas rašinio pavadinimas — tiek svarbi konspiracija.

Į gyvenimo pabaigą pasirodė dar vienas draugiškas, sąžiningas leidėjas — Šarlis Žozefas Pankukas. Tai jis išleido pilną jau pomirtinį Voltero raštų rinkinį, baigtą rengti drauge su Bomarše.

1778 metų kovo 7 dieną Volteras rašo šiam leidėjui iš Paryžiaus: „Prašom, pone, man atsiųsti subrošiūruotą tomą, kurį sulaikyti mane paskatinote. Pats užpildysiu pralaidas, atliksiu pataisas. Tą patį padarysiu gavęs ir kitus tomus. Jei dievas leis dar pagyventi, atsidėsiu šiam darbui visą likusį gyvenimą. Ir šis likutis bus laimingas turint tokią atsparą kaip Jūs."

Dabar Volteras piktinasi nebe leidėjais, o priekabia kritika, nesąžininga spauda. 1765 metais jis nusiunčia kunigaikščiui de Praslenui graudų ir drąsų skundą ant šio globojamo „Gazet literer", reikalaudamas apginti autorių nuo tokių redakcijų.

Jis buvo šmeižiamas ir paskui, be to, su kūriniais išdarinėjama nemaloniausios operacijos. Bet dabar jis turėjo Krameriús, o vėliau ir Pankuką. Rašytojas jau galėjo atsiremti į leidėjus.

Ne tik 63-iasis, bet ir kiekvienas Bestermano išleistas Voltero korespondencijų tomas turi pavadinimą. Antai Fernėjaus laikotarpio tomai vadinasi taip: „Tankredas", „Laikrodininkas", „Kalaso byla", „Žeksas", „Karas Ženevoje", „Filosofinis žodynas", ir taip toliau. Jais sudarytojai pabrėždavo susirašinėjimų leitmotyvą — iš pradžių dešimtmečių korespondencijos, paskui — metų, galiausiai — kelių mėnesių. Juo ilgiau truko Voltero išsiskyrimas su Paryžium ir juo nejudriau pažiūrėti jis gyveno, juo platesnė ir aktyvesnė buvo jo veikla, juo daugiau rašydavo ir gaudavo laiškų, be atvangos gausindamas savo korespondentų skaičių. Paskutiniesiems nepilniems šešiolikai jo gyvenimo metų (1762—1778) tenka daugmaž aštuoni tūkstančiai numerių, o jų bendras skaičius — per dvidešimt tūkstančių. Skaičiai apytikriai, nes sunumeruoti ir trečiųjų asmenų laiškai apie Volterą. Ir vis dėlto ligūsto senelio nesiliaujantis susirašinėjimas vertas tiek pat nuostabos, kiek ir kita jo veikla.

Tomų pavadinimai, aišku, yra sąlygiški. Didysis žmogus tuo ir pasižymėjo, kad labiau nei kiti švietėjai tuo pat metu užsi-

iminėdavo visa kuo. Juk pats pavadinimas „enciklopedistas" yra dvireikšmis. Jis paeina iš „Enciklopedijos", bet turi ir kitą prasmę: šie žmonės be galo, be krašto visa kuo domėjosi ir užsiimdavo. O Volterui tas itin būdinga du paskutiniuosius gyvenimo dešimtmečius.

Žinoma, ne visai natūralu atskirti šią įprastinę Voltero egzistencijos pusę ir, sekant Bestermanu — o jis savo ruožtu pasinaudojo paplitusiu apibūdinimu,— pavadinti jį „Europos užvažiuojamojo kiemo šeimininku".

Jo šlovė nepaliauja didėti. Tad, suprantama, didėja ir lankytojų skaičius, juo labiau kad „patriarchas" vis rečiau kur beišvyksta, o galop ir suvis pasidaro „Fernėjaus atsiskyrėliu".

Pilis Juros kalno papėdėje be pertrūkio apgulta svečių. Ir iš kur tik jie neatsibeldžia! Ne tik iš kaimyninės Šveicarijos, bet ir iš Prancūzijos, Anglijos, Italijos, Olandijos, Vokietijos, Rusijos.

Aplanko ir draugai bei vienminčiai, filosofų partijos nariai: Marmontelis, Grimas, Morele, Damilavilis, ponia d'Epine, „filosofė peteliškė" ponia de Sen Žiuljen, jaunasis Kondorse. O d'Alamberas sykį ketino tik porai dienų čia stabtelėti keliaudamas į Italiją, bet taip ir niekur neišvažiavo — prabuvo pas dievinamą mokytoją kelis mėnesius.

„Patriarchą" lankydavo pažįstami ir nepažįstami. Vieną atvesdavo didi pagarba, kitą — smalsumas, noras savo akimis pamatyti didžiausią Europos įžymybę. Lankytoja Amelija Stiuard rašė savo vyrui iš Fernėjaus: „Pagaliau mano troškimai ir klajonės pasiekė tikslą. Mačiau poną Volterą ir nerandu žodžių apsakyti, ką jaučiu. . ."

Svečiuojasi tituluotieji ir netituluotieji, kurių ne vienas vertesnis už tituluotuosius ir karūnuotuosius. Štai kad ir puikus anglų filosofas Čarlzas Džeimsas ar jaunas škotas, garsus politikas Džeimsas Bosvelis, įžymus aktorius Lekenas, ne mažiau įžymi Komedi fransez aktorė panelė Kleron ir. . . meilės genijus Kazanova.

Nors Ženeva Karlui Goldoniui ir ne pakeliui, bet jis geidžia pamatyti „Prancūzijos orakulą" ir apie tai rašo iš Paryžiaus 1771 metų gegužę Volterui ir kartu poniai Deni, kad bus laimingas su ja susipažinęs.

„Ligotas Fernėjaus senelis" buvo nuostabus, tiesiog genialus šeimininkas. Jis taip mėgo priiminėti svečius, kad specialiai dėl jų persirenginėdavo. Jeigu — tai pasitaikydavo retokai — lankytojų, ypač geidžiamų, dvare nebūdavo, Volteras vilkėdavo baltą ilgą, kone iki kelių, palaidinę, mūvėdavo pilkomis kojinėmis, ir tuomet kojos panėšėdavo į plonytėles lazdeles; galvą dengdavo balto aksomo kepurėlė.

Garsioje Hiubero piešinių serijoje iš „Fernėjaus patriarcho" buities jis pavaizduotas naktiniais marškiniais ir naktine kepuraite. Tokį jį matydavo namiškiai.

Bet vos pririeda prie pilies vartų karieta, šeimininkas jau velkasi dailiai siuvinėtą išeiginę palaidinę ir liemenę su aukso galionais — viskas ryškiai mėlynos spalvos, o nerti rankogaliai tokie ilgi, kad kyšo tik pirštų galiukai...

Jis manė, jog kolegų draugijoje taip pat turįs atrodyti prakilniai.

Šeimininkas laikėsi dietos ir buvo saikingas kaip spartietis. Užtat lankytojus lepino puikiausiais patiekalais ir vynais, be to, balsiai skaitydavo „Orleano mergelės" eilių bei kitų savo šmaikščiausių kūrinių, skambųjį Ariostą; pasakodavo ir linksmų kandžių anekdotų apie kaimyninę Ženevą.

Žinoma, labiausiai lankytojus traukė važiuoti į Fernėjų — kartais tūkstančius mylių, baisingais keliais — pati šeimininko asmenybė. Bet, ko gero, būta ir tokių, kuriuos sugundydavo išties karališkas priėmimas.

O ženeviečius — mes žinome — ypač magino uždraustas vaisius — teatras, čia dar puikesnis negu Turnėjuje, kur Voltero pakviesti Liono meistrai buvo surentę sceną su tokia perspektyva, kad žiūrovui atrodė aktorius esąs toli, o iš tikro stovėjo jam palei pat nosį. Kol dar Volteras gyvendavo ir tenai, spektakliai eidavo abiejuose namų teatruose pakaitomis. Fernėjuje buvo suvaidinta ir „Olimpija", ir „Skitai" — bene demokratiškiausia Voltero tragedija.

Įdomi smulkmena: Marmontelis atvežė poniai Deni Lenkijos karaliaus dantistą. Atlikdama svarbiausius vaidmenis dėdės tragedijose, ji drovėjosi deklamuoti skambias tiradas dėl švarplių ir sugedusių dantų. Dabar Mari Luiza įsigijo naujus dantis, tik, žinoma, talento ir meistriškumo tai nepridėjo.

Pats Volteras dantisto paslaugomis nepasinaudojo.

Dantistas Galenas buvo ir komiškos operos artistas savo tėvynėje. O Fernėjuje rungėsi su Vanjeru prie šachmatų staliuko; tas, pasak piktų liežuvių, dievinęs šį žaidimą, bet pralaimėjęs netverdavęs iš sielvarto.

Pasibaigus spektakliui — ir prieš įsidedant dantis poniai Deni, ir po to,— dalyviams ir žiūrovams būdavo surengiama vakarienė, kartais net dviem šimtams—dviem šimtams penkiasdešimčiai asmenų.

Šit kaip 1765 metais Volteras aprašo Damilaviliui pilies gyvenimą. Pirma pasišaipo iš atsistatydinusio jėzuito tėvo Adomo, savo bažnyčios kunigo. Šis tik laiko mišias ir žaidžia su šeimininku šachmatais, nes nieko daugiau nemoka, nebendrauja su ženeviečiais, nenuvažiuoja į miestą. O pats Volteras džiaugiasi galėdamas suteikti malonumo magistratui ir piliečiams — pasikviesti pas save, patiekti jiems puikius pietus ir vakarienę, pasakyti „pagiriamųjų žodžių" ženeviečių santarvei.

Praeis kiek laiko, ir Ženevoje įsiliepsnos pilietinė kova. Ką gi, jei eklogė nepajėgė užkirsti šiai kovai kelio, Volteras parašys apie ją satyrinę poemą, nė nenutuokdamas, kokių nemalonumų užsitrauks.

Kol kas jis labai rūpinasi taika Ženevoje, kaip ir visoje žemėje. Aname laiške randame kelias eilutes apie Enoną, prancūzų rezidentą Ženevoje. Jis esą nuolatos lankosi Fernėjuje, mato šeimininko pacifistines pastangas ir mano, kad šį darbą reikia užbaigti. Toliau eina svarbiausias Voltero prisipažinimas: *„Aš atlieku vienintelį vaidmenį, kuris man prie širdies,* kuris išlaisvina mane nuo būtinybės bet kur išvažiuoti. Priiminėju pas save *visus, labai mielai ir be jokio atlygio...* (kursyvas mano — *A. A.*) Ponas d'Aržantalis žino, jog elgiuosi kaip tik šitaip. Ponas kunigaikštis de Praslenas apie tai painformuotas."

Baigdamas laišką, autorius neištveria nenusiskundęs: penkiasdešimt metų jis yra šmeižiamas.

Volteras turi pagrindo skųstis ir dabar... Žinoma, jei kas išaiškėdavo. Kad ir kokie puikūs būdavo priėmimai, toli gražu ne visi svečiai apie šeimininką gerai atsiliepdavo. Prancūzų romanistei poniai de Žanlis atrodė, „...jog „Fernėjaus patriarcho" balsas tarsi plaukia iš kapų ir teikia jo kalbai keistą atspalvį, juoba kad jis įpratęs garsiai kalbėti, nors nėra kurčias. Kai pokalbis nesisuka apie religiją arba jo priešus, Vol-

teras šnekučiuojasi natūraliai ir, būdamas toks protingas, labai patraukliai. Bet, man rodos, jis nepakenčia, kad bet kokiu klausimu jam būtų prieštaraujama. Tereikėdavo su juo susiginčyti, ir jo balse atsirasdavo kandžios ir šaižios gaidos. Jis, be abejo, daug ką prarado iš aristokratiškos elgsenos meno, kurį turėjo būti įvaldęs, ir nieko nuostabaus: nuo to laiko, kai čia įsikūrė, lankytojai tik ir svaigina jį liaupsėmis. Net karaliai nėra susilaukę tokio besaikio garbstymo..."

Užtat maždaug tuo pat laiku princas de Linis žavisi Volteru: „Dėdamasis prie visų nuomonės ir versdamas visus pritarti savo nuomonei, spirdamas kalbėti ir galvoti kas tik sugeba, teikdamas pagalbą bedaliams, statydamas vargšams namus, jis buvo geras savo namuose, geras savo kaime, jis buvo tuo pat metu ir geras, ir didis..."

Ir vėl, kaip paprastai, nemalonumą veja džiaugsmas, nuoskaudą ir persekiojimą — pagerbimas, o tiems dalykams Volteras visada jautrus.

1770 metais jam buvo suteikta garbė, kurios retai susilaukia gyvi patys didieji žmonės: pradėta rinkliava Voltero statulai, užsakytai įžymiam to meto skulptoriui Pigaliui. Birželio 23 dieną iš Fernėjaus išskrenda laiškas rinkliavos iniciatorei Siuzanai Neker: „Ponia! Tai Jums turiu būti dėkingas už viską, tai Jūs suteikėte ramybę mano gyvenimo likučiui ir paguodą visuose jauduliuose, kuriuos gavau patirti per penkiasdešimt metų."

Žinoma, statula rūpinosi ne vien ši protinga ir deramai vertinusi Volterą moteris. Maždaug tuo pačiu metu d'Alamberas rašė Fridrichui II, kad filosofų ir rašytojų bendrija nusprendė organizuoti rinkliavą Voltero statulai. „Jūs žinote, sire, kad visų šalių filosofai ir rašytojai, ypač prancūzai, nuo seno jį laiko savo pirmtaku ir pavyzdžiu... kokią garbę suteiktų Jūsų karališkoji didenybė, jeigu imtųsi mums vadovauti."

Statula, beje, jau buvo baigta, reikalinga suma — surinkta, taigi d'Alamberas tik rūpinosi, kad Prūsijos karalius pagerbtų „patriarchą" ir parodytų jam palankumą. Pats Volteras taip pat tarė esant svarbu, kad Fridrichas dalyvautų rinkliavoje. Ir jam rūpėjo ne tiek pats karūnuotasis draugas, kiek tai, kad rinkliava turėtų ne *tautinį*, kaip buvo numatyta, o *tarptautinį* pobūdį. Karalius ne tik davė sutikimą d'Alamberui, bet ir pa-

informavo Volterą laišku — tokiu lipšniu, kad draugai tik vargais negalais įtikino pastarąjį neskelbti laiško spaudoje. Fridrichas, be to, užsakė savo porceliano manufaktūroje dievinamo mokytojo biustą ir nusiuntė jį į Fernėjų su užrašu *Immortel* („Nemirtingasis").

Volterui paglostė širdį, kad į rinkliavą įsijungė ir Danijos karalius Kristijonas; tų pačių metų gruodžio 5 dieną jis parašė laišką jo didenybei, kartu pamokydamas, kaip tvarkyti valstybę: „Be abejo, dar nė vienas paprastas pilietis nebuvo pagerbtas statula. Europa turėtų jas statyti karaliams, kurie keliauja skleisdami švietimą, kurie duoda pavyzdį, tikėdamiesi patys jį gauti, kurie ne engia valdinius, o daro juos laimingus ir naikina barbarybę.

Aš pasiruošęs savo karjerą baigti tuo, kuo Jūsų didenybė ją pradėjote..."

Volteras buvo patenkintas ir pačia statula, pavadino Pigalį didžiu skulptorium, dėkojo už paslaugą.

Siuzana Neker rašė į Fernėjų, kad visi palankiai vertina monumentą, tik skundėsi dėl sunkumų jį statant ir dėl skulptoriaus šiurkštumo. Ypač buvo nepatenkinta, kad Pigalis panoro pavaizduoti Volterą nuogą. Statulos originalas 1771 metų kovo 18 dieną papasakojo apie šį skundą laiške d'Alamberui ir paprašė, kad šis ir kiti filosofai įvertintų jo atvaizdą... „Tai Jums esu skolingas, tai Jūs man suteikiate vilčių."

Per šį paminklą Volteras turėjo ir kitų nemalonumų bei nesusipratimų. Nors gydytojas Davidas Fridrichas Štrausas ir tvirtino, jog Žanas Žakas Ruso taip pat dalyvaus rinkliavoje, prieš ką Volteras neva smarkiai protestavęs, iš „Korespondencijų" 75-ojo tomo, taip ir pavadinto — „Pigalio statula", išaiškėja: skulptūros originalo priešininkas rinkliavoje dalyvauti atsisakė. Volteras tuo pasipiktino. Tarp kitko, žinant jųdviejų santykius, Ruso poelgis nė kiek nestebina.

Ką gi, nesusipratimai bei nemalonumai kaip atėjo, taip praėjo, o statula pasiliko, nors ji nėra tokia garsi kaip Žano Gudono skulptūra.

Ir vis dėlto nei didžiausias skulptorius, nei didžiausias dailininkas neįstengė pavaizduoti to, nepakartojamo, Voltero, koks jis iš tikrųjų buvo. Amžininkų nuomonės apie jo išvaizdą, ypač į senatvę, nėra itin palankios, nors pasitaikydavo ir išimčių.

Pats Volteras, tegu ir didžiai patenkintas, kad pažangiausia Europos šviesuomenė pastatė jam paminklą dar gyvam esant, neįstengė nuo tos pačios Siuzanos Neker nuslėpti savo sutrikimo dėl netikusio „modelio": „Man septyniasdešimt šešeri... Sako, ponas Pigalis atvažiuos lipdyti mano veido. Betgi, ponia, tam reikia turėti veidą! Dabar jau nepasakysi, kur jis dėjosi. Akys per tris colius įkritusios, skruostai panašūs į sudūlėjusį pergamentą, vos prikibusį prie kaulų... Prapuolę paskutiniai dantys... Niekas niekada nėra lipdęs statulos iš tokio pavidalo..."

O Ameliją Stiuard net po penkerių metų sužavėjo Voltero išvaizda: „Neįmanoma aprašyti jo akių liepsnos ir jo povyzos dailumo. O šypsenos žavumas!.."

Volterui, kaip ir didžiumai žmonių, į senatvę paaštrėja daugelis būdo bruožų. Tiek princas de Linis, tiek ponia Žanlis yra savaip teisingi, nors pastaroji ir daug kur. klysta. Labiausiai, man rodos, verta tikėti Žanu Lui Vanjeru, ištikimu sekretoriumi nuo 1756 metų iki pat „patriarcho" mirties. Pasak jo atsiminimų, Volteras pasidaręs dar ūmesnis, o kartais ir atžarus. Jeigu seneliui paprieštaraudavę, jis beregint supykdavęs. Tačiau, rašo Vanjeras, niekas taip noriai nesutikdavęs su protingais argumentais. Ypač verta pabrėžti — prisimenant, kaip mėgstama tvirtinti, jog Volteras niekinęs ir žeminęs prasčiokus, lyginęs juos su galvijais,— kad pasikarščiavęs prieš tarnus, po poros valandų būtinai juos atsiprašydavo, teisindamasis prasta sveikata. Visada visur buvo lipšnus damoms. Su jomis šnekučiuodamasis, žiūrėk, ima ir įterpia eiliuotą ekspromtą-madrigalą.

Kaip ir kadaise, jis tebebuvo geriausias XVIII amžiaus Europos pašnekovas, mokąs ne tik kalbėti, bet ir klausytis. Aptariant rimtą problemą, savo nuomonės sakyti neskubėdavo.

Jei pilyje niekas neviešėdavo, reikėdavo jam priminti pietus — kitaip pamiršdavo. Ir apskritai žiūrėjo pro pirštus į maitinimąsi nustatytomis valandomis. Rytą keldavosi kada įsigeidęs, ir nieko nuostabaus: taip mažai ir prastai miegodavo, be to, naktimis dirbdavo. Užtat labai mėgo pasivaikščiojimus — tiek vienas, tiek su širdžiai mielais svečiais.

Gydydamasis pas Tronšeną ir Žekso apygardos gydytoją, kviečiamą ponios Deni, vis dėlto labiau vertino namines priemones. Nuolat skųsdamasis ankąs nuo Alpių sniego baltumos

ir kamuodamas regą begaliniu skaitymu, akinių niekada nenešiojo. Prausdavo akis šaltu vandeniu, dėl to jos ir blizgėdavo.

Vanjeras pasakoja ir apie tai, kad jo patronas — tegu ir neprilygstamo proto bei įžvalgumo, tegu dažnai vadinamas gudruoliu — būdavęs tiesiog neįtikėtinai patiklus. Beje, dar Kolinis sakydavo, kad nieko taip lengvai neapdumsi, kaip jo šeimininko. Ir apdumdavo... Kai dar buvo jaunas... Kai subrendo... Ir nė kiek ne mažiau dabar, kai paseno... Dažniausiai apgaudinėdavo tie, kurie daugiausia buvo iš jo patyrę gero ir kuriais jis labiausiai pasikliaudavo...

Jo dosnumas prilygo patiklumui, nors ir turėjo tvirtai prilipusią šykštuolio reputaciją. Kas kita, jog galėdavo bylinėtis su kaimynu vos ne dėl rietuvės malkų: polinkis į vaidus metams bėgant padidėjo. Bet, žinoma, daug daugiau pasako tai, kaip jis tvarkė didžiules savo pajamas.

Brangiai kainavo pilies ir namų teatro (iš pradžių net dviejų) išlaikymas, o kur dar keli dvarai. Tarnų gausybė, svečių priėmimai... Daugybę lėšų prarydavo kolonija. Kai dėl neramumų Ženevoje kelios šeimos buvo priverstos iš ten bėgti, Volteras pasikvietė jas į savo koloniją, suteikė paskolų namams statyti ir vėliau daug kam jų pats pasiūlydavo. Žinome, kokį kraitį davė panelei Kornel. O ką kalbėti apie stulbinantį dosnumą poniai Deni; padėdavo ir jos broliui, negailėdavo pinigų ir antrai dukterėčiai. Daug pinigų išleido teisingumo procesams vesti, subsidijuodavo savo ginamuosius ir kitus, kuriems to reikėdavo.

Paskutiniaisiais gyvenimo dešimtmečiais paprastai atsisakydavo literatūrinių honorarų, dovanodavo savo dramas aktoriams, kitus kūrinius — leidėjams ar nepasiturintiems jauniems literatams.

Šias išlaidas turėdavo padengti pajamos iš manufaktūros ir komercinių operacijų. Bet kaip tik tuo metu, kai Voltero išlaidos pasiekė apogėjų, jo rėmėjas kunigaikštis de Šuazelis buvo atstatydintas, ir tas išsyk atsiliepė „Fernėjaus patriarcho" finansinei būklei. Valstybinis kontrolierius de Tere pasistengė, kad jis prarastų 200 tūkstančių karališkajame banke. O čia lyg tyčia liovėsi mokėję didžiausi skolininkai Rišelje ir Viurtembergietis. Išieškoti pinigus iš pastarojo padėjo po daugelio metų Fridrichas II, išpirkdamas seną savo kaltę.

Nenurimo, žinoma, ir priešai — seni ir nauji. Volterą labai sukrėtė vaidas su ponia Deni ir jos išvykimas dvejiem metams į Paryžių. Apie tai vėliau papasakosime smulkiau.

Bet žmonijos ir tėvynės likimas Volterui rūpi labiau nei jo paties gyvenimo permainingumai ir nesklandumai. Junta artėjant revoliucinius sukrėtimus. Laiške kunigaikščiui de Ševelenui, rašytame dar 1764 metų balandžio 2 dieną, pranašiškai skamba ši vieta: „Visa, kas dedasi aplink mane, sėja revoliuciją, kuri neišvengiama, tik vargu ar būsiu jos liudytojas. Prancūzai visada pasiekia savo tikslą vėlai, betgi kada nors jį pasieks. Šviesa sklindą vis labiau ir labiau, sprogimas įvyks pasitaikius pirmai tinkamai progai, ir tada prasidės baisi sumaištis. Laimingas tas, kas jaunas, jis dar pamatys nuostabių dalykų."

Ko gero, tai atviriausi Voltero žodžiai, liudiją, kad septintąjį dešimtmetį jis ne tik numatė revoliuciją, bet ir apie ją svajojo. Šie žodžiai — ne vieninteliai ir ne atsitiktiniai. Podraug verčia suklusti „baisi sumaištis" greta „nuostabių dalykų", kuriuos pamatysiąs tas, kas jaunas.

Ar jis iš tikro norėjo liaudies sukilimo, ar veikiau jo bijojo? Didžioji prancūzų revoliucija, iki kurios jis neišgyveno, turėjo vieną pirmtakę — anglų Didžiąją buržuazinę revoliuciją. Volteras buvo labai rimtai ją išstudijavęs. Žavėjosi revoliucijos pagimdyta Didžiosios Britanijos valstybine, visuomenine, ekonomine sankloda. Portatyvinis „Filosofinis žodynas", kuriame apie tai daug rašoma, iš esmės 1734 metų „Filosofinių laiškų" tęsinys. Bet pačią Anglijos revoliuciją jis su siaubu ir drebuliu vadina „didžiuoju maištu, kai viešpatavęs šaltas žiaurumas ir sąmoninga kraugerystė, kai žmonėms tarpininkavęs kardas, o pralaimėjusiojo laukęs ešafotas".

Kromvelis baugina Volterą „barbariškumu" ir „žvėrišku įžūlumu, viską aukojančiu dėl pažiūrų" ir kartu traukia charakterio jėga ir tikslo siekimu.

Volteras, anksčiau pats save vadinęs nuosaikiu, jau ketvirtojo dešimtmečio tragedijose pasisakydavo kaip kovotojas prieš despotus ir, gailėdamasis Karolio I kaip žmogaus, pripažino jam paskelbtą nuosprendį teisingu.

Volteras objektyviai prisidėjo ruošiant Prancūzijos visuomeninę mintį Didžiajai buržuazinei paskutiniojo dešimtmečio

revoliucijai ypač nuo tada, kai tapo nevainikuotu Fernėjaus karalium.

Ne jis vienas ją numatė. Apie XVIII amžiaus vidurį revoliucinės audros artėjimas nuskurusioje karalystėje buvo toks akivaizdus, kad jos būtinumą suvokė net įžvalgiausi valdžios šulai. Jau šeštojo dešimtmečio pradžioje markizas d'Aržansonas rašė: „Kad ir kokiuose namuose būtum, visur išgirsi piktžodžiaujant prieš karalių ir vyriausybę. Visi sluoksniai vienodai nepatenkinti. Visa tai karšta medžiaga: pasipiktinimas gali virsti maištu, maištas — tikra revoliucija."

Netgi dar daug anksčiau įžvalgusis metro Arue klientas kunigaikštis de Sen Simonas perspėjo nerūpestingąjį Pilypą Orleanietį ir jo ministrus, kad grėsmingai artėja revoliuciniai sukrėtimai. Jis nusiuntė regentui paaiškinamąjį raštą apie būtinumą sušaukti Generalinius luomus; jame rašė: „Pasipiktinę neigiamu atsakymu, bet nesitenkindami tuo, kas jiems bus suteikta, luomai pakels balsą. O laimėję ir dėl to išdidūs, vėl susirinks savavališkai, ir tada įsiliepsnos pražūtinga kova, per kurią gali įsiskverbti kaimyninės karalystės (Didžiosios Britanijos — *A. A.*) santvarka."

Volteras negalėjo viso to nežinoti ir apie tai negalvoti.

Apie revoliuciją svajodamas ir jos bijodamas, Volteras ir Fernėjuje negalėjo kartkarčiais neprisiminti Prancūzijos pilietinių karų, pranokusių Anglijos karus išlietu krauju ir nusikaltimų skaičiumi. Jo požiūriu, nė viena iš šiųdviejų revoliucijų nesiekė bent kiek protingos laisvės... Jis anaiptol nepritarė Žano Melje nuomonei apie liaudies sukilimus. (Todėl ir neįtraukė į savo rinkinį maištingos „Testamento" pradžios.)

Podraug jo būta kur kas įžvalgesnio, nei daugeliui tyrinėtojų atrodo. Volteras numatė ne tik Prancūzijos revoliucijos būtinumą, bet ir jos prieštaringumus, nuopuolius... Kaip tikras švietėjas aiškino, jog toks pavojus tyko revoliucijos tuomet, kai prie valdžios vairo atsiduria nepakankamai apsišvietę žmonės...

Ir vis dėlto ne veltui Liudvikas XVI, atsidūręs Bastilijos kambaryje su Voltero ir Ruso knygomis, sušuko: „Štai kas pražudė monarchiją!" Tačiau Viktoras Hugo kiek perdėjo, „Devyniasdešimt trečiuosiuos metuose" sušukęs savo veikėjo lūpomis: „Jeigu Volterą ir Ruso būtų pakorę, revoliucija Prancūzijoje nebūtų įvykusi!" Šiaip ar taip, Didžioji prancūzų revoliucija

juos abu pripažino savo idėjiniais pirmtakais, išskirdama iš visų kitų švietėjų. Tas plačiai žinoma.

Volteras, be abejo, nebuvo radikaliausias mąstytojas XVIII amžiaus Prancūzijoje, kuri gerokai prieš Bastilijos šturmą pažino revoliucinės prievartos idėją,— apie tai liudija ir Melje „Testamentas". Pirmasis ir antrasis luomas — dvasininkija ir aristokratija — bijojo revoliucijos, ieškojo kelių jos išvengti. Liaudies masės ryžtingai veržėsi drąsiai laužyti senąjį režimą ir apie tai skelbė net proklamacijomis ant Luvro sienų. Bet taip pat neabejotina, kad Volteras buvo visapusiškiausias savo epochos mąstytojas, ir tas itin išryškėjo per du paskutiniuosius jo gyvenimo dešimtmečius.

2 skyrius

PAROLIS „SUTRIUŠKINKITE PIKTĄJĄ!"

Septintasis dešimtmetis. Vartai Voltero korespondencijų tomus. Šit laiškas d'Alamberui. Jis baigiasi žodžiais: „Sutriuškinkite Piktąją!" Kitas — tam pačiam adresatui... Laiškai Didro, Holbachui, Morele, visiems vienminčiams, išsklidusiems po Europą, ir kiekvienas laiškas būtinai baigiasi tuo pačiu šūkiu, devizu, lozungu, paroliu.

Asmeniniuose laiškuose, straipsniuose, brošiūrose, knygose Volteras nesiliauja kartojęs: būtina sunaikinti „šlykščią pamėklę", „šiurpią pabaisą", „bjaurią hidrą". Generolas savo armijai, vadovas savo partijai dabar kelia šį svarbiausią kovinį uždavinį. Ką jis turi galvoje sakydamas „Piktoji", „Pabaisa", „Hidra"? Kad čia kalbama apie religiją, aiškiai matyti iš konteksto. Bet gal jis taiko tik į vieną kurią sektą — sakysim, į jansenistus? Arba tik į prietarus? Kartais pats Volteras tyčia išmuša iš vėžių, ištikimai laikydamasis principo „smogti ir atitraukti ranką". Jis, beje, kaip tik duoda tokį patarimą viename to meto laiške d'Alamberui. Kitame laiške tam pačiam adresatui išsyk po kvietimo „Sutriuškinkite Piktąją!" ironiškai paaiškina: „Jūs suprantate, jog turiu galvoje tik prietarus, o krikščionių religiją gerbiu ir myliu kaip ir Jūs." D'Alamberas

buvo Voltero organizuoto sąmokslo prieš Piktąją veiklus dalyvis ir krikščionybę taip pat „mylėjo".

Ne, „Piktoji", „Hidra", „Pabaisa"— ne prietarai, ne kokia sekta ir netgi ne vien katalikybė kaip įprasta manyti. Jau žinome, kad Volteras seniai buvo nusivylęs kalvinistais ir nekentė fanatiško jų atsidavimo savo tikybai ne mažiau negu katalikybės. 1765 metų sausio 1 dieną jis rašo Bertranui — Berno prancūzų bažnyčios (matyt, protestantų) pastoriui ir Akademijos nariui: „Jūsų religija — reformuota arba pretenduoja į reformuotą." Toliau Volteras atsisako perskaityti adresato rekomenduotą knygą apie protestantizmą — esą darbuojasi savo lauke. Ir po to: „Tai Jums įdomu, man — nė kiek. Aš — vargšas žemdirbys, Jus švelniai mylįs ir dėl nieko nesiginčijąs." Bet mes jau žinome, ką reiškia darbuotis savo sode ar lauke.

Šia data pažymėtas ir Fridricho laiškas pačiam Volterui, liudijąs, kad adresatas religija domisi ir ginčijasi. „Manau, esate taip užsiėmęs Piktosios naikinimu, kad neįsivaizduoju Jūsų galvojant apie ką kita. Jūsų smūgiai seniai būtų šią Hidrą priplojęę, jeigu ji be paliovos nesiplėstų vis naujose vietose, apkėsdama visą žemės paviršių. Mano galva, teologija yra šarlatanybė, nuo seno apgaudinėjanti ir suvedžiojanti žmones."

Man atrodo, kad Volteras kvietė į kovą su visomis bažnyčiomis, su visais religiniais prietarais. Kas kita, jog pavojingiausia Piktosios atmaina jis laikė krikščionybę, o iš krikščioniškų tikybų — katalikybę. 1767 metais jis rašė Fridrichui II: „Be abejo, ji (krikščionybė — *A. A.*) yra absurdiškiausia, kruviniausia religija iš visų kada nors buvusių religijų." Traktate „Dievas ir žmonės" Volteras suskaičiavo, kiek yra apytikriai religinio fanatizmo aukų: dešimt milijonų žmonių. Didelė jų dalis — krikščionybės aukos. „Krikščionių religija,— piktindamasis sušunka autorius,— štai kokie tavo laimėjimai! Tu atsiradai viename Sirijos kampelyje, iš kur buvai išguita, ir perplaukei jūras, kad nuneštum nesuvokiamą savo įniršį iki žemyno krantų." Tos pačios knygos kitoje vietoje jis apipila prakeiksmais „krikščionybę, šlykščią ir barbarišką, smaugiančią sielą ir marinančią kūną badu ir laukimu, kada ir siela, ir kūnas bus sudeginti amžinoje ugnyje". „Krikščionybė įstūmė tautas į skurdą, praturtindama vienuolius ir priversdama daryti nusikaltimus. Krikščionybė apiplėšė Europą ir Loretos dievo motinos

katedroje sukrovė tiek lobių, kad jų būtų per daug išmaitinti 20 badaujančių šalių..." Ji galėtų paguosti pasaulį (į tai ir pretenduoja), bet „paskandino jį begalinių kautynių kraujyje ir užtraukė jam begalines nelaimes".

Tą dešimtmetį Volteras kerta Piktajai daugybę smūgių. Rašyti jam reiškė ir veikti. Ir jis veikė prieš fanatizmą, nepakantumą, prietarus, neteisingą pasaulio sampratą — veikė mums jau pažįstamais „Samprotavimais apie tautų papročius ir dvasią", išleistais 1762 metais, nors čia tai ir nebuvo svarbiausias ir vienintelis jo uždavinys, veikė pliekdamas feodalinę dvasininkiją, apgaudinėjančią ir apiplėšinėjančią liaudį. Veikė filosofiniais traktatais —„Svarbūs lordo Bolingbroko tyrinėjimai" (1767), „Dievas ir žmonės" (1769) bei kitais.

Septintajame dešimtmetyje smarkiai puldamas krikščionybę, Volteras iš pradžių manė nebūsiant sunku sugriauti šį visiškai supuvusį statinį, kuris tik iš lauko atrodo dar stiprus. „Jį pastatė dvylika žmonių,— 1760 metų liepos 24 dieną rašė jis d'Alamberui, turėdamas galvoje apaštalus.— O jam sugriauti pakaks penkių ar šešių veiklių ir susitarusių žmonių." Jis siūlo ir organizuoja sąmokslą, kurio dalyviai, pasak jo, turėtų veikti ne tik labai vieningai, bet ir „paslapčiomis", „nekišdami galvos budeliui". Jie neturį žūti kaip Samsonas, užvertęs šventyklą ant priešų — filistiečių ir pats žuvęs po jos griuvėsiais.

Voltero gudravimus, kurių griebdavosi kovodamas su Piktąja, vertino jaunasis Marksas. Jis taip rašė apie Voltero „Bibliją, pagaliau susilaukusią paaiškinimo",— autorius „tekste skelbia netikėjimą, o pastabose gina religiją", „ir ar tikėjo kas nors šių pastabų atperkamąja galia?"

Supratęs, jog kova bus kur kas sudėtingesnė, nei buvo numatęs, Volteras rašo vis daugiau teorinių ir propagandinių kūrinių ir vis plačiau juos skleidžia. Bet ir labiau nei kada nors stengiasi nuslėpti savo autorystę. O jai išėjus aikštėn, nieku gyvu neprisipažįsta — juk gautų sėdėti Bastilijoje iki gyvos galvos vien už šeštajame dešimtmetyje parašytą ir dabar vėl išplatintą „Penkiasdešimties pamokslą". O jo buvusiam draugui velioniui Žiuljenui Lametri, kuris mirė Berlyne 1751 metais ir kuriam vėliau priskyrė šį „Pamokslą", niekas nebegali grėsti. Toks pat saugus nuo visų pavojų ir neseniai miręs lordas Bolingbrokas. Velionio nepatrauksi atsakomybėn už neva išvers-

tus iš anglų kalbos „Svarbius lordo Bolingbroko tyrinėjimus" bei kitus ne mažiau kandžius antiklerikalinius kūrinius, išleistus jo vardu, o iš tikrųjų parašytus Voltero.

Jis, didžiausias konspiracijos meistras, naudojęsis — primenu — 137 slapyvardžiais: velionių, gyvųjų ar išgalvotomis pavardėmis, jau nekalbant apie anonimus,— jis dar išradingesnis dabar, svaidydamas į religiją ir pasenusį režimą vis sunkesnes ir taiklesnes „bombas".

Volteras rūpinasi vieningumu ne mažiau negu „slaptingumu". Nepaliauja uoliai vadovauti sąmokslui prieš Piktąją, rašo, spausdina, platina galybę knygų, brošiūrų, lapelių, nepalikdamas nuošaly ir dramos žanrų, ir į tą patį taikinį kertančių filosofinių apysakų. Sąmokslo dalyviai — ne vien jo armijos, filosofų armijos, karininkai ir kareiviai. Nuo centro arba sąmokslo štabo — Fernėjaus — sklinda vis platesni ratilai. Volteras, puikus strategas ir taktikas, kiekvieną dalyvį panaudoja atsižvelgdamas į jo sugebėjimus ir galimybes. Abatas Mořele parašo „Inkvizitorių vadovėlį", tad reikia kuo plačiau paskleisti šią nuostabią knygą, galingą jų arsenalo ginklą.

Damilavilis — taip pat „Enciklopedijos" bendradarbis — tokios knygos nėra parašęs. Užtat jis nuolatinis švietėjų ryšininkas, ir tam tikslui labai praverčia pašto viršininko pareigos. Jis konspiratyviai suriša Volterą su Didro, Holbachu, kitais persekiojamais enciklopedistais. Be to, perduoda pavojingus rankraščius leidėjams ir perrašinėtojams: ko išspausdinti neįmanoma, tas paplinta po visą Europą nuorašais. D'Aržantalis pasistengia, kad Paryžiaus scenose eitų Voltero tragedijos, o jos kliudo tą patį taikinį. D'Alamberas ne tik pasisako prieš Piktąją, bet ir verbuoja sąmokslo šalininkus Prancūzijos Akademijoje. Gydytojas Tronšenas parūpina informacijos,— tas irgi labai svarbu.

Ypač nuostabu, kad Volteras sugebėjo įtraukti į sąmokslą ne tik užkietėjusį bedievį Fridrichą II, nuo seno niekinusį bažnytininkus, bet ir Jekateriną II, Stanislovą Poniatovskį, vokiečių kurfiurstus ir kurfiurstes, markgrafus ir markgrafienes, kitų valstybių princus ir princeses, kunigaikštį de Šuazelį, markizę de Pompadur, kiekvienam paskirdamas kovavietę ir puikiai nuvokdamas jų įsitikinimų ir nuoširdumo ribas.

Jau vien Voltero septintojo ir aštuntojo dešimtmečio kūrinių išvardijimas, vien jo adresatų ir adresantų sąrašas užimtų labai daug vietos. Ir visa, ką jis per šiuodu dešimtmečius darė ir rašė, lydėjo devizas „Sutriuškinkite Piktąją!"— kaip kito devizo „Bet reikia darbuotis savo sode!" variacija.

Žinoma, mūsų požiūriu, Volteras kritikavo religiją kiek paviršutiniškai, o kartais, ypač bibliją, ir stačiokiškai. Bet turime vertinti jo kritiką istoriškai, visų pirma iškeldami didžiulį jos vaidmenį tais laikais.

Portatyvinio „Filosofinio žodyno" straipsnyje „Dievas" pabrėžiama tikėjimo į aukštesnę esybę būtinumas, bet atmetama „kerštingas dievas", „dievas policininkas" ir oficialiosios tikybos įvesta bausmės už nusikaltimą sankcija, atvėrusi kelią milijonams nusikaltimų.

Šiame straipsnyje randame ir abejonių dievo buvimu, kaip ir abejonių jo nebuvimu. Neturi įrodymų nei viena, nei kita. „Bet jeigu dievas egzistuoja, tai būti jo mokiniu — vadinasi, matyti jo taurią širdį ir teisingumo kupiną išmintį."

To paties „Žodyno" straipsnyje „Deistas" sakoma: „Deistas — žmogus, tvirtai tikįs į aukštesnę esybę, tiek pat gerą, kiek galingą, visa ką sukūrusią... be žiaurumo baudžiančią už nusikaltimus ir su meile atlyginančią už geradarystes. Deistas nežino, kaip dievas baudžia, kaip daro gera, kaip atleidžia; deistas ne toks drąsus, kad tartųsi žinąs, *kaip* dievas pasireiškia. Bet jis žino, kad dievas pasireiškia ir kad jis teisingas." Toliau pabrėžiama: deistas neišpažįsta jokios kitos tikybos.

Kiti Voltero apibūdinimai dar aiškiau sako, kad deizmas — ne religija, prieštaraujanti kitoms religijoms, ir kad jis atitinka bendrą jo paties požiūrį.

„Kas yra deistas?"— klausia autorius ir atsako: „Tas, kuris sako dievui: „Aš prieš Tave lenkiuosi ir Tau tarnauju." Bet čia tik pradžia. Toliau rašoma: „Tas, kuris sako turkui, kinui, indėnui, rusui: „Aš Jus myliu." Autorius eina dar toliau: „Deistas tiki, kad visi žmonės — broliai."

Akademikas V. Volginas teisingai pažymėjo, kad Volteras pripažino dievą spiriamas *praktinių poreikių*. O man rodos, kad visų svarbiausias „praktinis poreikis" jam buvo kova su oficialia religija ir baisiaisiais jos palydovais — nepakantumu ir fa-

natizmu, kova už teisingumą; nieku gyvu jis nebūtų pritaręs liaudies mulkinimui, siekiant ją pažaboti. Per garsiai Volteras šaukė, kad nesant dievo, reikėtų jį išgalvoti. Šių žodžių nebuvo galima neišgirsti, ir jie buvo girdimi. O antra vertus, šis posakis turi tęsinį: „...tačiau to nereikia, nes dievas yra."

Taip mėgstama Volterą priskirti prancūzų švietėjų dešiniajam sparnui, kad atkakliai nematoma nei jo visapusiškumo, nei kaip jis suderindavo privačios nuosavybės gynimą su rūpesčiu dėl liaudies ir tautų gerovės, dėl kiekvieno žmogaus ir žmonijos gerovės.

O kad Voltero pasaulėžiūra buvo grindžiama viso nediferencijuoto trečiojo luomo gynimu, čia ne tik jo silpnybė, bet ir jėga. Diferencijuoti imta vėliau — jo mokinių, enciklopedistų, Didro, Ruso ir kitų.

Vienas nuostabiausių „Fernėjaus patriarcho" poelgių septintajame dešimtmetyje — kad jis pirmas išspausdino Melje „Testamentą", tegu ir ne visą, be maištingiausios dalies. Šį puikų kūrinį Volteras panaudojo kovodamas prieš Piktąją. 1762 metų vasario 26 dienos laiške (su tuo pačiu paroliu) d'Alamberui jis primena: „Mirdamas Žanas Melje atvirai pasakė, ką galvoja apie Kristų." Po dvejų metų tam pačiam „didžiam ir dievinamam filosofui" rašo: „Melje „Testamentą" turėtų nešiotis kiekvienas doras žmogus!"

Vien tas byloja, kad kovojant su Piktąja, Volterui svarbiausia — ginti teisingumą, žmogaus ir piliečio teises. Religija — viena priespaudos formų ir todėl remiasi teisėtumo nepaisymu ir šio pasaulio viešpačių savivale. Šios blogybės taip pat turi būti likviduotos. Voltero parolį, devizą, lozungą reikia suprasti plačiau nei kovą su visomis religijomis. Gerasis teisingasis jo dievas iškeltas priešpriešiais bet kokiai priespaudai, bet kokiam žmogaus teisių apribojimui.

Jis pastatydino Fernėjuje bažnyčią ir liepė jos frontone išgraviruoti: „Dievui pastatė Volteras." Rodydamas užrašą svečiams, juokdavosi ir sakydavo: „Puikus žodis tarp dviejų skambių vardų." O užrašas buvo polemiškas, programinis, rimtas. Jis reiškė, jog Volteras nepripažįsta tarpininkų tarp dievo ir savęs, tarp dievo ir žmonių, tik pripažįsta dievą. Bažnyčioje, aišku, buvo laikomos pamaldos parapijiečiams. Bet teisybės senjoras buvo pasiekęs pergalę: jo bažnyčioje meldėsi ir kata-

likai, ir protestantai. Anais laikais negirdėtas religinis pakantumas!

Žinoma, Voltero išpažįstama religija — deizmas (jis vadindavo ją „šventa ir natūralia", labiausiai paplitusia), pripažįstąs dievą tiktai gerą, bet vis dėlto dievą, kirtosi su jo filosofija. Bet dar „Traktate apie metafiziką" (1734) dievas jam yra tik pirmapradė priežastis — taigi ne dievas kanoninės tikybos požiūriu. Šiai sampratai Volteras buvo ištikimas ir vėliau, kai permanė materializmą, kai iš esmės tapo materialistu. Ne šiaip sau jo mokiniai ir draugai-oponentai, nuoseklūs materialistai ir ateistai, savo mokytoją juokais vadindavo „koz-finalistu" (nuo žodžių *cause* — priežastis ir *finale* — pabaiga).

3 skyrius

TEISYBĖS ADVOKATAS

Kas nėra girdėjęs apie Dreifuso bylą ir jo gynėją Zola, apie Multano bylą ir Korolenkos vaidmenį joje?

Bet Volteras buvo *pirmasis* rašytojas, ne tik stojęs prieš *nepakantumą,* kuriam, kaip pasakė Viktoras Hugo per didžiojo žmogaus šimtąsias mirties metines, atstovavo *religija,* kaip *neteisingumui — justicija, tamsumui — liaudis,*— taigi ne tik stojęs, bet ir nugalėjęs. Iki Voltero kalasai visada būdavo kalti, o teisėjai — teisūs.

Nuostabiausia, kad toli gyvendamas, Volteras iš pradžių nei žinojo, nei girdėjo šios bylos, apie kurią visur buvo kalbama: „Kalasas nužudė savo sūnų bausdamas už atsivertimą į kitą tikybą. Tai ritualinė žmogžudystė. Kas per siaubas!" O kai gandas apie ją pasiekė Fernėjų, „patriarchas" iškart taip pat pasmerkė „žudiką", nubaustą pagal Tuluzos parlamento nuosprendį. Tuo metu Volteras jau buvo nusivylęs protestantais, o Kalaso būta hugenoto; jo sūnus neva perėjęs į katalikybę ir iš rimtųjų žavėjęsis teatru. Filosofas pasakė: „Ne kažin ko mes verti, bet hugenotai, pasisakydami prieš Komediją, blogesni ir už mus. Štai atsirado teatro nekentėjas, vien dėl to nužudęs savo sūnų. Žanas Žakas puldinėja teatrą ir galėtų padaryti tą

patį". Volteras nepraleisdavo progos nepatraukęs per dantį Ruso.

Bet atėjus informacijai — ji paprastai ateidavo greitai, tik šį sykį suvėlavo,— Fernėjaus išminčiaus pozicija Kalaso bylos atžvilgiu pasikeitė. Iš Tuluzos atvažiavo d'Alamberas ir papasakojo apie procesą. Volterą kaipmat ėmė kamuoti nemiga. Piktoji susidūrė su Piktąja, katalikai su protestantais. Jis dar nežinojo, katrų teisybė. Bet tarėsi privaląs ją išsiaiškinti, sužinoti, kaip iš tikro buvo. Nei pasmerktojo kaltė, nei nekaltumas nėra įrodyti, kadangi tikro tardymo nebuvo — tai Volteras gana gretai suprato.

Ką gi, jis pats ištardys, kad ir įvykdytas nuosprendis. Čia jame pabudo teisininkas. Remdamasis nekaltumo prezumpcija, jis ryžosi surinkti Kalaso nusikaltimo įrodymus. Jeigu jų nėra, vadinasi, teisėjų apsirikta ir nuteistąjį reikia po mirties reabilituoti.

Žodžiu, jis užsikrovė darbą, kurio neatliko nei tardytojai, nei teismas. Dar neįsitikinęs Kalaso nekaltumu, suprato kaltinimą nesant įrodytą, ir tai jam sužadino nepasotinamą teisėtumo troškulį.

Taigi pradžioje Volteras susidomi Kalaso byla ir jos imasi lyg ne kaip kovotojas su Piktąja, o kaip Arue ir ypač Domarų palikuonis. Kantrybę, šaltakraujiškumą, įžvalgumą, bešališkumą, energiją — visas šias savybes panaudoja tam, kad tiesiog klasiškai atliktų tardymą. Dar svarbiau, jog ši byla užnuodijo jam sąžinę. Jis privalėjo jos imtis ir ėmėsi.

Iš Fernėjaus vienas po kito plaukia laiškai. Kardinolas Berni — jį pirmą Volteras paprašė susimąstyti apie baisią Tuluzos bylą — nepanoro sielotis ir atsitraukti nuo pramogų; jis net neatsakė. Antras laiškas išsiunčiamas kunigaikščiui de Rišelje, Langedoko gubernatoriui... Dar nesulaukęs atsakymo iš seno savo bičiulio, Volteras gauna žinią, jog Kalaso sūnūs — Ženevoje, tremtyje. Jis vėl rašo Berni. Aristokratas, žinia, yra aristokratas, todėl galiausiai atsiliepia. Bet kaip?! Kardinolas niekuo netiki ir niekur nenori kištis nei žinoti apie neteisėtumą ir neteisybę.

Rišelje, atvirkščiai, neva tuojau pat nuvažiavo į Tuluzą, tačiau sergėdamas draugą nuo šiurpios teisybės, ilgai tylėjo. Tik po to, kai lankytojas ponas Robotas, apsišvietęs ir subtilus, susirašinėjąs su Biufonu, Nekeriu, Ruso, pasakė Volterui žiaurią

teisybę, Rišelje pagaliau taip pat parašė apie baisiąją mirtį. Jis, beje, patarė bičiuliui savo nuošalybėje užsiimti kuo kitu, na kad ir darbuotis Fernėjaus sode ar pasinerti į savo poeziją.

Ar galėjo Volteras paklausyti antro patarimo — jis, kuris vėliau pavadins *nuveiktą gerą darbą puikiausiu savo kūriniu?* Na, o dėl pirmo patarimo, tai jau žinome, kaip jis supràto formulę „kiekvienas turi darbuotis savo sode". Šiuo momentu jo „sodas" buvo Kalaso byla.

Gerai, kad iš karto atsirado Voltero šalininkas. Gydytojas Tronšenas be jokio vargo gavo ir pateikė jam įrodymus, kad Rišelje ėmė žinias ne iš Tuluzos, o iš Bordo parlamento. Beje, skirtumas mažas: visi parlamentai — o su jais ir teismai — ėjo išvien.

Dabar „patriarchas" galutinai įsitikino, kokia stipri korporacijos dvasia šiuose neteisėtumo sambūviuose ir „ryžtingai atsuko nugarą visiems Prancūzijos ir Navaros parlamentams". Tai buvo dar vienas labai svarbus argumentas, kad Kalaso procesą reikia revizuoti jam pačiam.

Tardymas eina toliau. Volteras susisiekia su Tuluzos komersantais ir advokatais, tvarkančiais atvykėlių į Ženevą reikalus. Pats ten važiuoja, norėdamas apklausinėti juos kaip liudytojus. Daugiausia kamantinėja Kalaso sūnus.

Vis dėlto būtų neteisinga manyti, kad jis vadovaujasi vien neapykanta katalikų bažnyčiai, nors jau yra pakankamai pagrindo teigti, jog kalta ji, o ne nubaustasis. Protestantų fanatizmas Volterui ne mažiau atkarus, tik čia dar įpainiota jo meilė teatrui.

Ką ir sakyti, jam gaila Kalaso šeimos, tebekenčiančios ir tebepersekiojamos. Bet, šiaip ar taip, jis yra Arue, pernelyg blaivus ir skeptiškas jo protas, kad pasiduotų tik impulsyviam širdies balsui.

Kad sugrąžintum teisingumą — o tai svarbiausia — visų pirma reikia išsiaiškinti tiesą. Todėl jis ir veikė kaip tikras tardytojas. Ne šališkai kamantinėjo, o kvotė Donatą Kalasą ir jo brolį Pjerą. Pastarasis buvo vyresnis, labiau išprusęs ir daug daugiau informuotas; buvo patrauktas atsakomybėn ir dalyvavo teisme kaip vienas kaltinamųjų. Volteras kvotė jį keturis mėnesius, sakytum pats būtų teisęs Kalasą ir visus kitus.

Kiek atidos čia prireikė! Kokį juridinį sąžiningumo pavyzdį jis rodė Tuluzos kapitulai-municipalitetui ir parlamentui, visiems tardytojams, prokurorams, teisėjams ir advokatams!

Karštai širdžiai talkino šaltas protas. Pamažėle jis pažino visus nuteistojo šeimos narius, visiems spendė pinkles, abejojo kiekvienu jų žodžiu ir išsiaiškino viską iki galo. Dabar, 1763 metų vasario 13 dieną, jis turėjo teisę parašyti: „Nebėra nieko, ko nebūčiau padaręs teisybei išaiškinti. Iškvočiau daugelį artimų Kalasams žmonių apie jų elgesį ir įpročius. Labai dažnai ir daug kvočiau pačius šeimos narius. Todėl jų nekaltumu esu tikras kaip savo paties egzistavimu."

Prieš papasakojant apie Voltero rūpesčius ir pergalę, verta supažindinti skaitytojus su tuo, ką jis sužinojo per kruopščiai atliktą tardymą, ir pridurti vieną kitą smulkmeną, išaiškėjusią vėliau.

Visų pirma, kas gi buvo nubaustasis Žanas Kalasas? Protestantų tikybos prekybininkas, gyvenęs su šeima Tuluzoje ir turėjęs kuo geriausią reputaciją. Iš keturių jo sūnų du — Markas Antuanas (vyriausias) ir Pjeras — gyveno su tėvais. Lui, perėjęs į katalikybę, gyveno atskirai ir retai juos aplankydavo. Ketvirtas, dar berniukas, Donatas, mokėsi Nime. Dvi jaunutės dukros dažniausiai leisdavo laiką pas pažįstamus.

Jųdviejų nebuvo ir tą lemtingą 1761 metų spalio 13-osios vakarą. Tėvai, Markas Antuanas ir Pjeras vakarieniavo didžiajame pirmo aukšto kambaryje. (Priminsiu, kad vakaruose pirmu aukštu vadinamas mūsiškis antras — *A. A.*) Prie jų prisidėjo Marko Antuano draugas ponas Lavesas. Grįžęs iš Bordo, jaunuolis rado savo namus užrakintus: visi buvo išėję. Tad jis patraukė pas Kalasus.

Po vakarienės Markas Antuanas pakilo iš užstalės, nuėjo į virtuvę ir pasakė tarnaitei, kad jam tvanku, kad eis pakvėpuoti tyru oru. Niekas nekreipė dėmesio į jo išėjimą, ir už stalo buvo šnekučiuojamasi toliau, kol Lavesas pastebėjo Pjerą žiovaujant ir pakilo atsisveikinti. Ponas Kalasas ir Pjeras, paėmęs žvakę, nuėjo palydėti svečio iki paradinių durų.

Ponia liko viena. Ūmai apačioje pasigirdo sielvartingi šauksmai.. Ji išsigando ir nėjo pati pažiūrėti, nusiuntė tarnaitę. Ši ilgai negrįžo, ir Ana Roza ryžosi lipti apačion. Tačiau Lave-

sas užtvėrė jai laiptus ir paprašė grįžti į valgomąjį. Iš karto ponia pakluso. Bet netrukus, perimta susijaudinimo, neiškentė ir nulipo žemyn. Prieškambaryje ant grindų gulėjo Markas Antuanas. Guosdamasi motina iš pradžių pamanė, kad jis nualpęs. Deja...

Štai dėl ko ji buvo išgirdusi nevilties šauksmus. Kai Žanas ir Pjeras Kalasai lydėjo Lavesą, visi trys pamatė nelaimingąjį kabant ant medinio skersinio, skirto kartūno rietimams. Tuoj pat nuėmė, mėgino atgaivinti. Deja, buvo vėlu...

Atitokęs nuo užgriuvusio sielvarto, jau esant gydytojui, tėvas pasakė Pjerui:

— Norint išgelbėti nelaimingos mūsų šeimos garbę, nereikia kelti triukšmo. Tavo brolis nusižudė.

Šis perspėjimas paaiškinamas tuo, kad XVIII amžiuje Prancūzijoje savižudžiai buvo lyginami su žmogžudžiais ir draudžiama juos laidoti. Tie žodžiai, pasakyti iki tardymo, kol dar nebuvo iškeltas baisus kaltinimas tėvui, kad jis nužudęs sūnų, regis, turėjo užkirsti kelią bet kokiam prasimanymui. Deja, tai ne tik negelbėjo, bet pakenkė. Kalasai buvo apkaltinti melagyste, nors jie sakė teisybę; apkaltinti tuo, kad tvirtinę, jog Markas Antuanas nusižudęs.

O triukšmo išvengti vis tiek nepavyko. Vos sužinojusi, kad sūnus negyvas, motina pagavo taip šaukti, kad subėgo kaimynai ir praeiviai. Nepaprastą uolumą parodė tuojau pat prisistatę kapitulos valdininkai. Vienas jų, Davidas de Bodrižas, suvaidino ypač šlykštų vaidmenį.

Lavesas jau anksčiau buvo nuskubėjęs pakviesti, pagal vieną versiją, policijos, pagal kitą — gydytojo. Grįžęs rado namą apsuptą keturiasdešimties kareivių. Nors ir žinodamas einąs pražūtin, jaunuolis pasivadino Kalasų draugu ir pasisakė ką tik iš jų išėjęs. Tada jį įleido, bet ne į namą, o į šėlstančią minią.

Vargšas mėgino paaiškinti, kaip mirė Markas Antuanas. Jo niekas nesiklausė. Jau pasigirdo šūksniai: „Kas nužudė?" Ir čia pat kažkas iš nertėjančios minios suriko: „Marką Antuaną nužudė jo tėvai hugenotai dėl to, kad jis atsivertė į katalikybę!"

Šis klaikus šmeižtas ir pražudė Žaną Kalasą. Šmeižtas pasiekė kapitulos tarnautojo Bodrižo ausis, ir jis nusprendė būsiant naudinga jį laikyti teisybe. Be menkiausių įrodymų ap-

kaltino tuos, kurių nebuvo net kuo įtarti. Neapžiūrėjęs ir neištyręs vietos, kur buvo rastas negyvėlis, neturėdamas mandato areštui, jis pripažino pavojingais nusikaltėliais visus, kas tą vakarą buvo Kalasų namuose, ir juos suėmė. Nė krata nebuvo atlikta namuose. Jei tai būtų buvusi žmogžudystė, žudikai būtų galėję kuo puikiausiai pasislėpti. Jis net nepasirūpino išaiškinti, ar būta susirėmimo tarp kariamojo ir tariamo koriko, nors, regis, stiprus jaunuolis negalėjo nesipriešinti; be to, kaip senas tėvas — jis ir tapo svarbiausiu kaltinamuoju — galėjo įveikti sūnų?!

Visa tai nė trupučio nedomino Bodrižo. Nedomino ir tai, kad Marko Antuano kambaryje nebuvo aptikta nė vienos knygos. liudijančios jį perėjus ar norėjus pereiti į katalikybę. Teismui net nebuvo pateikti dokumentai, rasti jo kišenėje.

Tuo tarpu suimti Kalasai naiviai tikėjosi, jog Bodrižas, išklausęs jų parodymus, visus paleis.

— Nė nemanykite iš čia greitai išeiti! — pasakė tas. Jis jau buvo padaręs nuosprendį nekaltiesiems.

Ir galbūt dar baisiau, kad tokį pat nuosprendį buvo padariusi minia. Fanatiškiems katalikams hugenotai negalėjo būti nekalti.

Taip per garbėtrošką valdininką, siekusį padaryti karjerą, ir per minios fanatišką tamsumą atsirado ši siaubinga ir absurdiška byla. Bodrižas vairavo visą jos eigą ir skundėsi kai kuriais savo kolegomis, kad šie nepakankamai jį remią. Bet ryžtingiau prieštarauti irgi niekas nesiryžo. Negelbėjo nė tai, kad ministras, gavęs šiurpulingą pranešimą apie nusikaltimą, nieko šiurpaus jame neįžiūrėjo.

O juk tereikėjo tardytojams ir teisėjams susidomėti pačiu Marku Antuanu Kalasu, ir visos abejonės dėl jo savižudybės kaipmat būtų išsisklaidžiusios.

Jam buvo dvidešimt aštuoneri. Protingas, gabus, apsišvietęs jaunuolis sėkmingai studijavo teisę ir, atrodė, turėjo visas galimybes padaryti puikią advokato karjerą. Bet tam reikėjo turėti liudijimą, kad jis yra katalikas. Šį liudijimą Markas Antuanas lengvai gavo iš Laveso tėvo, žymaus Tuluzos advokato, tikro protestanto, bet formaliai kataliko. Iš čia ir kilo versija apie ritualinę žmogžudystę. Kad ji neturėjo pamato, įrodo įvykių eiga. Iš Marko Antuano buvo pareikalauta, kad gautų pažymėjimą iš Sent Etjeno katedros klebono. Šis pareiškė neduosiąs

dokumento tol, kol jaunuolis neatliksiąs išpažinties, o to, neišduodamas savo tikybos, jis negalėjo padaryti.

Markas Antuanas puolė į visišką neviltį ir vienam savo draugui prisipažino, kad jo išsvajota karjera sužlugo. Taigi iš tikro išėjo atvirkščiai, nei tvirtino minia ir Bodrižas: Markas Antuanas kataliku netapo.

Kadangi advokato profesija dabar buvo nepasiekiama, jaunuolis turėjo imtis komercijos, nors ja dygėjosi. Nenuostabu, kad iš karto patyrė nesėkmę. Būdamas ambicingas, vos prisivertė tėvą prašyti pagalbos, bet šis atsisakė imti sūnų už kompanioną, teisingai manydamas jį nesugebėsiant tvarkyti reikalų. Vėl nesėkmė!

Ieškodamas „paguodos", Markas griebėsi lošimų kavinėje „Katr Bijar" ir, svarbiausia, įsitraukė į teatro mėgėjo veiklą. Pagal daugelio liudytojų parodymus, jis gerai deklamuodavo ir, matyt, neatsitiktinai pasirinkdavo monologus ir scenas — kad ir Greso tiradą iš pjesės „Sidnėjus" ar Hamleto monologą,— kur abejojama gyvenimo prasme, kalbama apie mirtį ir net apie savižudybę. Jaunuolio gyvenimas buvo sužlugdytas, ir jis nusižudė, nes negalėjo nenusižudyti.

Tačiau teisėjams nerūpėjo nei velionio būdas, nei minčių tėkmė, nei permaininga dalia. Jie nenorėjo pripažinti savižudybės. Jiems, kaip ir Bodrižui, buvo daug naudingiau įsigyti populiarumą fanatiškai nusiteikusioje minioje ir susilaukti katalikų bažnyčios palankumo paskelbus, kad Markas Antuanas buvo nužudytas priešininkų už naują vienatinį teisingą savo tikėjimą.

Apie tai tris sekmadienius iš eilės skelbė kunigai ir abatai iš visų Tuluzos katedrų ir bažnyčių. Tuo pačiu metu į parengtinę apklausą buvo kviečiami tik tie liudytojai, kurie buvo aiškiai nusistatę prieš Kalasų šeimą.

Ir tris savaites nelaidojo lavono, apipylę kalkėmis, kad nesutrūnytų. Piktnaudžiaudamas valdžia, Bodrižas dar iki nuosprendžio — o jo daryti parlamentas anaiptol neskubėjo — pareikalavo, kad „nužudytasis" kaip katalikas (?) būtų palaidotas griežtai laikantis apeigų.

Įdomu, kad Sent Etjeno katedros klebonas, tiksliai žinodamas, jog Markas Antuanas į katalikybę neperėjo, iš pradžių nesutiko atlaikyti už jį gedulingų pamaldų. Užtat vėliau, kai eretikas ir dar savižudys buvo pripažintas šventu kankiniu, ak,

kaip tada šis dievo tarnas derėjosi su kitos to miesto šventyklos kunigu, katram iš jųdviejų turi atitekti didi garbė suteikti jo kūnui amžiną atilsį!

O laidotuvių prašmatnumas! Jos praėjo su tokia pompa, kad virto dar viena bausme nekaltai šeimai ir buvo tikra šventvagiška komedija. Karstą supo keturiasdešimt katalikų klebonų ir abatų, o priekyje žengė atgailautojai baltais drabužiais: esą ir pats velionis Markas Antuanas atgailavęs dėl savo erezijos. Atgailos buvo paskelbtos ir kitose katedrose ir bažnyčiose. O vienoje ant kalvos stūksančioje koplyčioje buvo pastatytas skeletas, vaizduojantis Marką Antuaną su kankinio palme vienoje rankoje, o kitoje — su lentele, kurioje buvo įrašyta lotyniška atgailos formulė. Buvo kalbama, kad šią išmonę pasiūlė neseniai atsivertęs ir todėl itin aistringas katalikas velionio brolis Lui. Ko jis buvo vertas, galima spręsti kad ir iš to, jog privertė tėvą paskirti jam pensiją už atsižadėjimą savo tikybos... „Meilusis" sūnelis tik tada aplankydavo tėvus, kai prireikdavo pinigų. O dabar nutarė susikrauti kapitalą ir iš katalikų bažnyčios — per falsifikaciją ir pasityčiojimą iš mirusio brolio.

Kaip buvo vedamas procesas? Kalaso gynėjas prokuroras Diuku pats įkliuvo į kilpą, paspęstą Bodrižo ir jo vadovaujamų kapitulos valdininkų. Mat jie atidėjo teismą trims mėnesiams ir, svarstant bylą, surengė viešą kaltinamųjų atgailos aktą. Tas iš anksto nuginklavo gynybą. Advokatas Satyras mėgino pateikti Žano Kalaso nekaltumo įrodymus. Jo net nesiteikė išklausyti.

Kaltinamųjų būta penkių: Kalasas tėvas, jo žmona Ana Roza, Pjeras, Lavesas jaunesnysis, tarnaitė Žana Vinjer. Vis labiau piktnaudžiaudami valdžia, kapitulos valdininkai nepabijojo tardyti kankindami, nors ši baisinga teisė priklausė tik aukščiausiajam teismui.

Nelaimingoji tarnaitė buvo pripažinta tariamo nusikaltimo bendrininke vien dėl savo ištikimybės šeimininkams. Tas buvo dar beprasmiškiau ir baisiau, nes tikinčioji katalikė Žana kiekvieną mielą rytą klausydavosi mišių ir net buvo prisidėjusi prie Lui atsivertimo. Jeigu žmogžudystė būtų iš tikro įvykusi, ji pati pirmoji būtų pranešusi. Bet jai nebuvo ko pranešti, nebuvo ko prisipažinti... Ir ji nei prisipažino, nei savo šeimininkų

apkaltino. Tada apkaltino ją pačią nusižengus priesaikai; jos ne tik neatskyrė nuo proceso, ne tik nepaleido iš kalėjimo, bet netgi uždraudė ten priiminėti komuniją, kas jai, tokiai dorai ir dievobaimingai, buvo didžiausia pragaištis. Žanos išpažinties klausytojas taip pat nepateikė teismui jokios medžiagos prieš ją.

Nagrinėdamas procesą, Volteras surado šį argumentą ir nenuginčijamai įrodė, kad net tuo atveju, jeigu žmogžudystė ir būtų įvykdyta, tarnaitė joje nebūtų galėjusi dalyvauti.

„Traktate apie tikybinę toleranciją ryšium su Žano Kalaso žūtimi" Volteras nubaustajam mirtimi apginti pateikia tą aplinkybę, kad jis, būdamas protestantas, trisdešimt metų savo namuose laikė tarnaitę katalikę.

Procesas vyko Tuluzos parlamente, ir ponai teisėjai buvo geriausi krikščioniškojo teisingumo vykdymo taisyklių ir procedūros žinovai. Todėl juo labiau jie susikompromitavo kaip tikrasis tribunolas, kad iš teisybės turėjo tik jo formą. Jie pasidavė miestą apvaldžiusiai fanatizmo aistrai, jie ir patys kurstė šią aistrą. Tuluzos gatvėse netilo riksmas: „Kalasas — sūnaus žudikas!"— prastų piemenų vedamos bandos riksmas. Lygiai tokia nuotaika buvo ir teismo salėje, nors ir atrodė santūresnė.

Vienintelis parlamento narys, de Lasalis, teišdrįso ginti Kalasą. Vienas kolega jam sušuko:

— Pone, jūs pats — Kalasas!

— O jūs — minia! — atšovė de Lasalis.

Abi replikos tiksliai perteikė proceso atmosferą.

Štai kaip Viktoras Hugo liepsningoje nemarioje kalboje atsako į klausimą, dėl kieno interesų savižudybė buvo paversta nužudymu. *„Dėl religijos interesų.* Ir ką apkaltino nužudymu? Tėvą. Tėvas — hugenotas, ir jis neva norėjęs nubausti savo sūnų, panorusį tapti kataliku. Siaubingas ir faktiškai neįmanomas dalykas... Vis viena: tėvas nužudė sūnų, senukas pakorė jaunuolį! Teisingumas dirba, ir šit atomazga... 1762 metų kovo 9 dieną į miesto aikštę atveža žilagalvį vyrą, Žaną Kalasą; jį nuogai išrengia, užveda ant ešafoto, paguldo ant rato ir stipriai prie jo pririša. Šalia Kalaso ant ešafoto — trys žmonės: bausmei vadovaujantis municipalinis patarėjas Davidas, kunigas su nukryžiuotuoju rankoje ir budelis su geležiniu diržu.

Apstulbęs senukas nežiūri į kunigą, jis mato prieš save tik budelį. Šis pakelia diržą ir sutreškina jam ranką."

Hugo smulkiai nupiešia visą bausmės procedūrą ir užbaigia: „Iš viso čia buvo aštuonios bausmės." Ir po kiekvienos tokios bausmės, kai budelis sukneždindavo Kalasui ranką ar koją, tvodamas per kiekvieną du sykius, nelaimingąjį, patarėjui įsakius, atgaivindavo, davę pauostyti druskos, ir kunigas jam prie lūpų priglausdavo kryžių su nukryžiuotuoju. Bet Kalasas kiekvieną kartą įstengdavo vyriškai nugręžti galvą.

Kad galiausiai baigtųsi jo kančios, budelis trenkė paskutinį smūgį storuoju diržo galu ir sutraiškė krūtinės ląstą. Pasak kitos versijos, budelis Kalasą pasmaugęs ir jo kūną įmetęs į ugnį, kad vėjas išnešiotų likučius. Koks skirtumas?

Bausmė, arba aštuonios bausmės, truko dvi valandas. Ir visą šį laiką Kalasas girdėjo balsą, įkalbinėjantį jį atgailauti už padarytą prieš viešpatį dievą nusikaltimą. Į velnišką susidorojimą įpainiojo ir dievą! Volterą tai ypač papiktino.

Taip baigė gyvenimą Žanas Kalasas, geras žmogus, sąžiningas prekybininkas, mylintis vyras ir tėvas, ištikimas karaliaus valdinys, joks maištininkas, joks ramybės drumstėjas. Jis mirė kaip reta vyriškai ir ramiai. Kunigui Buržui, vedusiam jį į Golgotą, pasakė: „Nejaugi ir jūs, tėve, tikite, kad galima nužudyti sūnų?!" Nežmoniškai kankindami, jį vertė išvardyti nusikaltimo bendrininkus. Nelaimingasis sukaupdavo jėgas ir atsakydavo: „Nebuvo nusikaltimo, nebuvo ir bendrininkų!" Volterui persakė ir paskutinius jo žodžius: „Aš pasakiau teisybę. Aš mirštu nekaltas."

Kai budelis užmušinėjo auką, Buržas net šaukte šaukė, kad ji prisipažintų. Kodėl bažnyčiai, kapitulai, parlamentui reikėjo Kalaso prisipažinimo? Kad nuramintų savo sąžinę? Iš tiesų, kas gali būti baisiau už nešvarios sąžinės kančias?! Bet tam reikia turėti sąžinę... O gal jie bijojo būsimų kartų teismo?

Ir šis teismas įvyko... Tegu po trisdešimt metų... Tegu buvo teisiami ne jie, o jų sūnūs, anūkai... Revoliucijos liaudies tribunolas atvedė į giljotiną palikuonis neteisiųjų kaltintojų — jie, o ne tas, kuris mojosi diržu, buvo tikrieji Kalaso budeliai.

Davido Bodrižo anūką 1795 metais užvedė ant ešafoto. Jis neparodė tokio dvasios tvirtumo kaip Žanas Kalasas.

O jo senelio neapėmė abejonė nė įvykdžius bausmę svarbiausiai aukai. Jis pranešė ministrui, kad visi trokštą dar kankinimų „nusikaltėliams". Esą reikia sulaužyti kaulus ir „pakartojo" motinai, ir Pjerui... Susidoroti su visa Lavesų šeima. Ministras nepritarė jo pasiūlytoms žiaurybėms, bet per vėlai perprato šio tuščiagarbio dvasios menkumą ir niekšingumą. Tik panaikinus nuosprendį Bodrižas buvo pašalintas iš pareigų.

Kalaso šeima taip pat nukentėjo, tegu ir ne taip žiauriai. Sūnūs ir motina buvo išsiųsti į Ženevą. Net dukteris, nors jų tą lemtingą vakarą, kai Markas Antuanas pasikorė, nebuvo namuose, uždarė į vienuolyną.

Volteras privalo reabilituoti mirusį Žaną Kalasą, jo žmoną, vaikus, Lavesą, tarnaitę. Turi visą pasaulį įtikinti, kad jie nekalti. Bet pirmiau reikia įtikinti valdančiuosius. Norėdamas organizuoti ministro de Sen Floranteno apgultį, jis mobilizuoja Rišelje, kunigaikštienę d'Alvil, kunigaikštį de Vilarą, net smulkų tarnautoją Menarą. Gydytojas, kasryt duodamas valstybės veikėjui dozę vidurius laisvinamųjų vaistų, turi duoti ir dozę Kalaso bylos.

Į ką tik Volteras nesikreipia, kam tik nerašo! Įgrįsta kancleriui ponui de Lamuanjonui ir Atskaitomybės rūmų prezidentui ponui de Nikolaji. Visomis galiomis kabinasi į markizę de Pompadur, primindamas buvusią draugystę, maivydamasis, linksmindamas ir, svarbiausia, stengdamasis favoritę sugraudinti, įtikinti, kad, nors nebegalima išgelbėti Žano Kalaso gyvybės, reikia išgelbėti teisybę.

Atrodo, jis sugebėjo išjudinti net Tuluzos parlamentą. Teisėjai jau nebebuvo įsitikinę savo paskelbto nuosprendžio teisingumu. Kalaso žūtis, jau antrą kartą sukėlusi triukšmą visoje Europoje, privertė drebėti ne vieną patarėją. Dabar, po Voltero atlikto tardymo, neva padarytas nusikaltimas atrodė labai neįtikimas. Kaip šešiasdešimt aštuonerių metų senelis galėjo vienas pakarti dvidešimt aštuonerių metų jaunuolį? Ar turėjo jis bendrininkų? Jeigu turėjo, greičiausiai juo galėjo būti antrasis sūnus, Pjeras. Tai kodėl šis buvo išteisintas? Pjero atžvilgiu menkai argumentuotas pasirodė esąs ne tik nuosprendis... O Pjero išvarymo iš Tuluzos komedija? Privertė išeiti pro Sen Mišelio vartus, kad čia leistų sugrįžti pro kitus vartus... Paskui uždarė pas vienuolius jakobinus ir pažadėjo lais-

vę, jeigu pereisiąs į katalikybę. Kas per absurdiška represijų raizgalynė?! Bet ir čia nesibaigia baudėjų nenuoseklumas. Pjerui tapus kataliku, jis išsiunčiamas į protestantų Ženevą.

„Kaip galėjo Lavesas specialiai atvažiuoti iš Bordo pasmaugti savo draugo, iš anksto nežinodamas apie tariamą jo atsimetimą?" *(Volteras)*

Tačiau, kaip pamatysime, Tuluzos parlamentas dar nepasidavė.

Kyla klausimas: kodėl filosofas, taip kruopščiai ir rūpestingai apklausinėjęs Kalaso sūnus, taip ilgai nesikreipė į jų motiną? Ji buvo visiškai pribaigta, sugniuždyta patirtų išgyvenimų.

Baisi jos būklė paaiškina, kodėl Volteras, prieš pradėdamas ginti Kálasą, turėjo įveikti pirmą kliūtį — gauti nubaustojo mirtimi našlės sutikimą. Ji priešinosi, nenorėjo. Tada jis rado išeitį — apeliavo į motinos širdį. Priminė, kad be sūnų — du buvo prie jos, trečias, seniai atsiskyręs nuo šeimos, elgėsi kaip priešas — ji dar turinti dukteris, uždarytas atokiame vienuolyne. Ponia Kalas tik ir gyveno chimeriška viltimi jas pamatyti. Volteras sugebėjo ją įtikinti, jog ši viltis taps realybe, jog merginų kančios pasibaigs ir jos bus grąžintos motinai tik tuo atveju, jei nuosprendis bus peržiūrėtas. Šitaip jis išgavo nelaimingos našlės sutikimą. Maža to, net įkalbėjo ją nuvažiuoti į Paryžių. Tegu ten pamatys šią sustingusią it statula moterį, šį skausmo ir kančių be kaltės įsikūnijimą! Kai paryžiečiai prapliups gailesčio ašaromis, kai vienu balsu raudos su nepaguodžiama našle ir motina, Volteras žinos — ledai pajudėjo. Ponios Kalas kelionės labui jis padaro viską. Ne tiktai aprūpina ją rekomendaciniais laiškais savo draugams ir įtakingiems asmenims, bet ir iš anksto jiems parašo, duoda Anai Rozai patarimų ir apsčiai pinigų kelionei bei pragyvenimui Paryžiuje... Labai daug savo lėšų išleidžia gynimui ir organizuoja pinigų rinkliavą. Melagingą legendą apie jo šykštumą paneigia informacija apie Male banke jo atidarytą einamąją sąskaitą Anos Rozos Kalas vardu, taip pat išlikę ir Bestermano išspausdinti daugelis jo raštiškų nurodymų bankininkams apie išduotinas našlei sumas iš jo einamųjų sąskaitų. Štai, pavyzdžiui, vienas nurodymas 1762 metų rugsėjo 5 dieną iš Delisės buvo adresuotas bankininkui Ampui Kampui: „Aš išsiunčiau poniai Kalas laišką, kad ji galinti pasiimti iš mano einamosios sąskaitos tris

šimtus livrų. Tikiuosi, ši verta užjautimo vargšė šeima išsikovos teisingumą."

Volterui be galo svarbu, kad nubaustojo mirtimi našlė pasirodytų Paryžiuje ir Versalyje. Teisėjams maža, kad pats Volteras atstovauja teisybei, teisėtumui, kilnumui. Reikia, kad žodį tartų visuomenė, publika, minia, liaudis! Jeigu Tuluzos parlamentas nuteisė nekaltuosius šaukiant miestelėnų miniai: „Mirtis Kalasui!", tai dabar, norint išgelbėti, ką dar galima išgelbėti, reikia paryžiečių šauksmo: „Reabilituokite Kalasą!", „Teisingumo Kalasų šeimai!" Ir paryžiečiai tikrai ims taip šaukti, jei savo akimis pamatys nubaustojo mirtimi našlę.

Įtakingais ryšiais ir nenuilstamu rūpinimusi Volteras garantavo jai širdingą priėmimą. D'Aržantaliai stengėsi kaip įmanydami. Veiksmų programa buvo diktuojama iš tolo. Reikia suprasti, kad Volteras čia matė ne tik vieno neteisingo nuosprendžio peržiūrą, nors ir kokia svarbi ji buvo, bet ir apskritai žmogaus gynimą nuo kėsinimosi į jo gyvybę, į laisvę, į teisę bent jau žinoti, dėl ko į visa tai kėsinamasi.

Suklystume manydami, kad Volteras ėmėsi gynimo tik po to, kai pasisakė — apie tai jau rašėme,— jog bylą ištyrė kaip reikiant ir tiki Kalasų nekaltumu kaip savo paties egzistavimu. Tuo galima įsitikinti iš Ampuį Kampui duoto nurodymo datos. 1762 metų rugpjūčio 16 dieną Volteras instruktuoja našlę: „Aš manau, kad ponia Kalas perduos markizei de Pompadur laišką, kur jai daugiau kaip prieš mėnesį parašė profesorius Tronšenas, gindamas Kalasą. Tikiuosi, toks pat laiškas yra ir ponui Kene. Tie, kurie siunčią ponią Kalas į Paryžių, padiktuos Jums trumpą ir jaudinantį laišką ponui Kene (enciklopedistas — *A. A.*), ir tai padarys didelį įspūdį. Būtų taip pat labai naudinga, jeigu Jūs parašytumėte keletą žodžių į Versalį kunigaikščiui de Vilarui, Prancūzijos vyriausiajam sakalininkui." Volteras čia pat pataria Anai Rozai užsitikrinti pono de Nikolaji — Atskaitomybės rūmų prezidento, kanclerio giminaičio ir jaunesniojo draugo — paramą.

Po devynių dienų Volteras vėl rašo poniai Kalas apie mėginimus paveikti pirmąją karaliaus favoritę bei kitus įtakingus asmenis: „Klysta tie, kurie sako, jog ponia de Pompadur nesusidomėjo šia byla. Ji negalėjo ir neturėjo veikti atvirai. Bet, aišku, šiurpus įstatymų sulaužymas ją taip sujaudino, kad ėmėsi visų įmanomų priemonių, podraug vengdama susi-

kompromituoti. Štai todėl ponia Kalas gali tikėtis jos paramos." Perspėja našlę, kad ši nesistebėtų, „jei ministras Florantenas neperskaitys to, kas jam bus įteikta,— per pačias audiencijas neskaitoma,— ir jei ponas Nikolaji nesugrąžins popierių, juos peržiūrėjęs"...

Taigi prasidėjo Voltero ir jo draugų, Kalaso draugų mūšis su Tuluzos parlamentu. Iškilo pirmas keblumas — gauti iš teismo pačią bylą. Advokatui Marjetui, Kalaso gynėjui, tai nepavyko. Parlamentas nieko neatsakydavo — tuo metu jis buvo opozicijoje prieš karalių ir vyriausybę. Liaudis klydo manydama, jog parlamentas gina jos interesus. Iš tikro jis gynė tik savo išimtines teises.

Jau rašėme apie Prancūzijos parlamentų konservatyvumą net palyginus su Liudviku XV, jo ministrais ir ypač rūmais. Tai parlamentai degindavo Voltero, Helvecijaus, kitų švietėjų knygas. Tai jie drauge su katalikų bažnyčia buvo didžiausi Voltero priešai, kai ne vienas apsišvietęs aristokratas, ministras ir net monarchas dažnai jį remdavo, būdavo jo sąjungininkas.

Buvo itin keblu tai, kad bylos peržiūra priklausė nuo Tuluzos parlamento. Ir Laveso tėvas, bijodamas jo, nerimavo ir nepritarė Voltero iniciatyvai. Būgštavo, kad jei šią siaubingą bylą atnaujins, jo pirmąkart išsigelbėjusį sūnų pakars. Ir negalėjai smerkti Laveso: labai jau daug kuo jis rizikavo!

Bet ir kebliais atvejais Volteras mokėjo suktis. Jeigu metro neveikia raginimai ginti teisybę, tai reikia jį patraukti kuo kitu. Volteras pasistengia, kad sujaudintas tėvas atvažiuotų į Paryžių. O atvažiavęs šis veikiai sumeta, kad įmanoma nugalėti niršius Tuluzos teisėjus... Susitinka su svarbiais Prancūzijos, Anglijos, Olandijos asmenimis, su vokiečių princais, ir šie, Voltero paveikti, skiria labai stambias sumas Kalaso gynybos fondui, pridurdami lėšų „patriarcho" išlaidoms. Jis pats negali atvykti į Paryžių, bet ir iš savo tolybių sugeba išaiškinti metrui Lavesui, kad šis disponuotų tomis lėšomis savo nuožiūra. Paaiškina ir tai, kad anoms didžioms personoms rūpi ne tik Kalaso byla, bet ir kitos, mažiau rizikingos, užtat labiau pelningos bylos, kurioms taip pat praverstų advokato paslaugos. Žodžiu, jis prisitraukė metrą ir per turtingą klientūrą. Taip Volteras pasiekė, kad Lavesas vyresnysis, kurio dalyvavimas gynyboje buvo labai svarbus, „pamėgtų teisybę" ir atsikratytų baimės.

Ką ir kalbėti, Volteras mokėjo pasinaudoti gausiomis savo pažintimis. Ypač dabar... Šiaip jau nesitaikstantis, nūnai laikosi principo: „Mums reikalingi draugai, su niekuo nesipyksim." Iš „nuošalybės" energingai verbuoja naujus ir naujus šalininkus. Pasisekė, žinia, ir išgauti bylą iš Tuluzos.

Bet ponia Kalas nepateisino jo vilčių. Jis parašė našlei: „Jeigu būtų trupinę kaulus mano tėvui, aš šaukčiau garsiau!" O mes jau žinome, kaip jis „mylėjo" savo tėvą.

Na kad Ana Roza nepakankamai šaukė ir verkė — už ją šaukė ir verkė jis pats. Jeigu anksčiau d'Aržantaliui rašė, kad ant kelių meldžia jį pasikalbėti su de Šuazeliu, galinčiu iš ministro de Sen Floranteno sužinoti teisybę, tai dabar „angelui sargui" įduoda — žinoma, tam, kad šis persiųstų toliau,— tokį argumentą: „Kalaso našlė atvyko į Paryžių ieškoti teisingumo. Ar išdrįstų, jeigu vyras būtų buvęs kaltas?!" Kitame laiške: „Kaip niekad esu įsitikinęs Kalaso nekaltumu ir Tuluzos parlamento piktadaryste."

Norėdamas paveikti visuomenės nuomonę, Volteras 1762 metų rugpjūtį išspausdina savo brošiūrą „Elizabetos Kaning (kita neteisybė — *A. A.*) ir Kalaso istorija". Viso labo dvidešimt puslapių, jokių aistrų, užtat geležinė logika. Šis leidinys buvo papildytas „Brolių Kalasų laišku apie tėvo procesą" ir susilaukė labai didelio atbalsio. Advokatai Marjetas ir Voltero pakviestas garsusis de Bomonas savo ruožtu išspausdina „Atsiminimus apie Kalaso bylą". Veikiausiai ir čia neišsiversta be Voltero. Abi brošiūros prisidėjo prie plačiausio bylos svarstymo.

Verta pridurti, kad „Kalaso proceso" pavadinimas „Kalaso reikalu" galėjo sukelti maištą, reformą, net revoliuciją — tokia įkaitusi atmosfera buvo Paryžiuje, tiek balsų reikalavo nubaustojo pomirtinės reabilitacijos!

Šiųdviejų brošiūrų dėka apie „skandalą" sužinojo visa Prancūzija, ir jis peržengė jos sienas. Švietimo Europa susidomėjo baisiomis viduramžių justicijos piktžaizdėmis, atsivėrusiomis antroje XVIII amžiaus pusėje.

Bet iki pergalės toloka. Jau, rodos, susvyravę ponai iš Tuluzos parlamento vėl apkursta. Labai čia jiems tas rašeiva, tik ir težinąs viską ir visus išjuokti, labai čia tie jo pamfletai! Ne vien Tuluzos parlamentarai juokdamiesi kalbėjo, kad pradėta

kampanija neturi jokios reikšmės: Prancūzijoje dažniau teisiamas materializmas, negu išteisinami kalasai.

Žodžiai buvo sąmojingi, bet liudijo apie jų autorių bukumą: juk Kalasas — pats Volteras. Jis vienas tegalėjo sukelti tokį triukšmą ir, papurtęs Tuluzos teisėjus už perukų, pasiekti, kad nugalėtų tikras teisingumas. To negana: remdamasis proceso medžiaga, 1763 metais išspausdina anoniminį „Traktatą apie pakantumą". Stengiasi visus įtikinti, kad jį parašęs vienas geraširdis kunigas. Kaip yra iš tikrųjų, mes žinome iš Voltero laiško Damilaviliui.

Dabar viskas eina į pergalingą pabaigą. Pasiseka palenkti į reabilitacijos pusę patį Šuazelį. Tai labai daug, bet dar ne viskas. Parlamentai gatavi kelti maištą, jei bus pajudintas Tuluzos nuosprendis.

Ir galiausiai Karaliaus taryba nagrinėja kasaciją. Posėdyje dalyvauja keli ministrai, premjeras kunigaikštis de Šuazelis, kunigaikštis de Praslenas, trys vyskupai.

Taryba patvirtina dvidešimt keturių teisėjų asamblėjos sprendimą; ši asamblėja 1764 metų birželio 4 dieną vienbalsiai panaikina Tuluzos nuosprendį. Reikia pasakyti, kad Asamblėjos sudėtyje buvo ir teisėjų iš Tuluzos.

Vienas šių teisėjų, matydamas, kad jis ir jo kolegos pralaimėjimo neišvengs, kreipėsi į kunigaikštį d'Oeną:

— Monsinjore, ir geriausias arklys gali suklupti.

— Taip,— atsakė šis,— bet ne visa arklidė.

Ponia Kalas buvo priimta Versalyje. Tai, beje, didelės reikšmės neturėjo. Ji matė karalių, bet karalius jos nepamatė: tą akimirką, kai jo didenybei jau buvo bepristatą našlę, kažkas paslydo ir pargriuvo; kilo šurmulys, ir Liudvikas praėjo pro šalį.

Užtat visi skaitė teismo asamblėjos pranešėjo protestanto raštą, panaikinantį nuosprendį, žinojo, su kokiu žavėjimusi ir pagarba paryžiečiai priiminėjo ponią Kalas — visai kitaip nei tuluziečiai.

Žinoma dar viena įdomi smulkmena. Geraširdė vienuolė iš to paties vienuolyno, kur buvo laikomos Kalaso dukterys, pajuto vienai jų, Nanetei, simpatiją ir įsitikino visą šeimą buvus nekaltą. Ji pasiuntė kancleriui nepaprastai jaudinantį, nuostabiai raiškų ir teisingą laišką. Bet kai nuosprendis buvo panaikintas ir Nanetė panoro išsakyti dėkingumą Volterui,

tą pačią vienuolę pagavo siaubas. Jos akimis, Volteras buvo gyvas velnias.

O kol Paryžiuje, Prancūzijoje, Europoje dedasi čia aprašyti įvykiai ir laimima pergalė, šis angelas ar velnias — savo Fernėjuje.

Apie ginamojo reabilitaciją jis sužinojo iš d'Aržantalio laiško. Kaip tik pas jį buvo Pjeras Kalasas. Kartu perskaitę apie laimingą užbaigą, senelis ir jaunuolis puolė vienas kitam į glėbį, ir jų ašaros liejosi viena srove. Apie tai Volteras papasakojo d'Aržantaliui, atsakydamas į jo laišką.

Tačiau „Kalaso reikalas" dar nebuvo užbaigtas. Tuluzos parlamentas ir toliau kaip įmanydamas kaišiojo pagalius į ratus. Pareikalavo, kad ponia Kalas užmokėtų už dvidešimt keturis nuosprendžio nuorašus (toks buvo kasaciją peržiūrėjusių teisėjų skaičius), už popierių, perrašinėjimą. Jai tai buvo didžiulė, neįkandama suma.

„Kaip?! — sušuko apie tai sužinojęs Volteras.— Aštuonioliktame amžiuje, filosofijai ir moralei šviečiant žmoniją, traiško kaulus niekuo nekaltam žmogui, nubalsavus aštuoniems prieš penkis, ir reikalauja penkiolikos tūkstančių livrų... už tribunolo keverzonių perrašymą! Ir dar nori, kad už tai sumokėtų našlė!" Šią sumą davė Volteras ir jo draugai. Naujos pinklės ponią Kalas įstūmė į tokią neviltį, kad prie pat sėkmės slenksčio ji vėl norėjo viską mesti. Volteras turėjo dar sykį jai priminti įkalintas dukras. Tik tuomet Ana Roza įgavo jėgų kovoti toliau.

O jėgų prireikė nemažai. Norint reabilituoti jau ne mirusįjį, o gyvuosius, teko juos įkalinti Konsjeržeri kalėjime — tokia buvo tuometinių Prancūzijos teisingumo organų procedūra. Taip ir buvo padaryta su Ana Roza ir Pjeru Kalasais, Lavesu. Kokia juridinio stiliaus — ir kaltinimo, ir išteisinimo — vienybė!

Galų gale, tik 1765 metų kovo 9 dieną, padaromas — taip pat vienbalsiai — galutinis nuosprendis: reabilituojami visi kaltinamieji Marko Antuano tariamu nužudymu. Jų vardai turi būti išbraukti iš Konsjeržeri kalinių sąrašo. Šis kalėjimas — Paryžiuje, o išbraukti turi tie patys Tuluzos teisėjai. Jie nenusileidžia, nepaklūsta nė aukštesnės instancijos sprendimui. Advokatas Lavesas išbraukia sūnų savo ranka.

Reabilituotieji pagaliau laisvi... Jie turi teisę reikalauti kompensacijos iš neteisingai juos nuteisusio parlamento. Turi, bet nedrįsta. Jam nė pats karalius negali įsakyti. Tik Revoliucija atėmė iš parlamentų neteisėtumo privilegijas!

O pagal tuometinius papročius ponia Kalas ir jos šeima iš tikro buvo reabilituotos tada, kai karalienė teikėsi priimti ją pačią su dukromis, nors, Marijos Leščinskos akimis, jos buvo eretikės. Sostas pasirodė esąs liberalesnis už parlamentą, ir nubaustojo mirtimi našlė laiminga!

Tiesa, karūnos geradarybė tuo nesibaigė. Liudvikas XV Kalasų šeimai davė 36 tūkstančius livrų. Volteras tuo buvo taip patenkintas, kad 1765 metų balandžio 17 dieną rašė Damilaviliui: „Jeigu karalius žinotų, kiek žmonių jį laimina ir kitose šalyse, suprastų, kad dar niekada nebuvo taip naudingai išleidęs savo pinigų." Netrukus rašo ir markizui d'Aržansui: „Ką pasakys, brangus markize, proto ir žmoniškumo priešai, sužinoję, jog karalius davė 36 tūkstančius livrų?!"

Ar suprato našlė, kad to, ką Volteras nuveikė Kalaso ir visos jų šeimos labui, teisybės, laisvės, žmogaus orumo labui, būtų užtekę padaryti jo vardą nemirtingą? Galbūt nesuprato. Užtat suprato pažangūs protai. Jau žinome, kaip didžiai įvertino Didro savo vyresnio vienminčio žygdarbį laiškuose Sofi Volan. Jis rašė ir pačiam Volterui: „O mano bičiuli, šit puikiausias genijaus panaudojimas!"

Tik šis nesitenkina tuo, ką pasiekęs. 1765-ųjų vasarį pareikalauja atstatydinti Bodrižą: „Tikiuosi, jam brangiai kainuos Kalaso kraujas!" Ir — mes žinome — Bodrižas buvo atleistas, jo lošimas praloštas.

Tragedijos atomazga pagal taisykles buvo laiminga. Ir vis tiek Volterui nebuvo leista grįžti į Paryžių užtraukti užuolaidos. Ir tegul. Jis rašė: „Mes jaučiamės, lyg patys būtume reabilituoti drauge su Kalasais." Buvo laimingas ir dėkingas Kalasams, suteikusiems galimybę atlikti gerą darbą, apginti teisybę; dėkingas, ko gero, ne mažiau, jeigu ne daugiau, negu jie patys jam.

Nustebina Voltero laiškas Anai Rozai, rašytas 1766 metų gegužės 9 dieną: „Bučiuoju Jūsų estampą, ponia... Pakabinau jį savo lovos galvūgalyje... Pabudęs pirmiausia išvystu Jus ir Jūsų šeimą..."

Paskui jis linki Anai Rozai geriausios kloties ir baigia taip: „Turiu garbę, ponia, būti nuolankus ir labai dėkingas Jūsų tarnas."

Tik, kaip visada, Voltero šlovę lydi jeigu ne atviri persekiojimai, tai neapykanta ir pagieža. Dar 1762 metais d'Alamberas giria Volterą už jo brošiūrą ir prie jos pridėtus Donato memuarus (apie Pjerą jis neužsimena). „Jie puikūs, su malonumu perskaičiau Elizabetos Kaning istoriją, nors jos siužetas ir liūdnas. Labiausiai norėčiau, kad būtų išspausdinti ir Žano Kalaso memuarai (jų nė nebuvo — *A. A.*), ir paskutinis dokumentas — šeimos susirašinėjimas."

Volteru ir jo kova 1764 metais žavisi ir hercogienė Saksė Gotietė. Krameris 1765-aisiais pradeda laišką Grimui gėrėdamasis „Fernėjaus patriarcho" vaidmeniu Kalaso byloje. Tais pačiais metais Sidevilis rašo pačiam gynėjui: „Štai pagaliau, brangusis įžymusis drauge, Kalasai išteisinti, štai nekaltumo triumfas, ir Jūs, brangusis Volterai, esate vertas pašlovinimo epinėje poemoje..."

Bet užtat kiek apmaudingų ir purvais drabstančių laiškų ateina iš Tuluzos!

Dar nenuščiuvo Kalaso bylos sukeltas triukšmas, o Volteras vėl imasi ginti teisybę. 1765 metų birželio 17 dieną žada atsiųsti tam pačiam advokatui Eli de Bomonui Sirveno memuarus; Sirvenas kaltinamas tuo pačiu, ir Volteras rašo: „Jeigu tai teisybė, pamatysite, kad nelaimingai šeimai galima iškovoti teisingumą, duoti kitus teisėjus vietoj šių budelių." Dar anksčiau, balandžio 10-ąją, laiške d'Aržantaliui jis nurodo panašumą tarp šios ir Kalasų bylų. „Teisybės mylėtojas Eli antrą sykį ėmėsi ginti nekaltuosius. Sakys, per daug procesų, bet, mano dievinamieji angelai, kas dėl to kaltas?" Čia pat prisimena abato Raseno „Filosofijos istoriją" ir pašaipiai klausia: „Ar tik ne jis?"

Žavėdamasis de Bomonu, Volteras nutyli savo paties nuopelnus. Tai natūralu. Užtat vėl eikvoja laiką, jėgas, pinigus, rašo begales laiškų, telkia draugų lėšas ir paramą gynybai. Gruodžio 9-ąją dalijasi džiaugsmu su Damilaviliu, kad „brangusis mūsų Bomonas ieško ir randa pavyzdžių. Nėra abejonės, kad jis pergalingai įrodys Sirvenų nekaltumą, kaip

jau įrodė Kalasų nekaltumą". Apie savo nuopelnus — vėl nė žodelio!

Kaip didžiai jis vertino Bomoną — vienmintį, sąjungininką, o ne šiaip samdomą advokatą — byloja šiam rašytas laiškas 1765 metų sausio 13 dieną. Laiškas taip pat liudija, kad Volterui pavienių fanatizmo ir neteisėtumo aukų gynimas glaudžiai siejasi su jo pažiūrų visuma. „Jūs — tikras nekaltumo užtarėjas. Jus gerai priimtų Anglijoje, o Kalaso teisėjus ten priimtų blogai. Tauta, kur gyvena prietarų ir persekiojimų priešai, yra sukurta Jums. Nedrįstu viltis, jog persigausite per Alpes ir Juros kalną taip smagiai, kaip perplaukėte Temzę. Bet tikiuosi pamiršiąs senatvę, jei mane pagerbsite atvykdamas į svečius." Toliau Volteras dalijasi sąmojingomis ir drąsiomis mintimis: „Keitimasis idėjomis Prancūzijoje nutrauktas. Sako, net neleidžiama siųsti idėjų iš Liono į Paryžių. Likvidavo žmogaus sielos manufaktūrą it kokius draudžiamus audinius. Įdomi politika: paversti visus kvailiais ir leisti kurti šlovę Prancūzijai tiktai Komiškoje operoje."

Tačiau laikas sugrįžti prie Sirvenų bylos ir papasakoti jos kroniką.

Jaunutė prancūzaitė Elizabeta Sirven, protestantė, 1760 metų kovo 6 dieną dingo iš namų, kur gyveno drauge su tėvu, motina ir dviem seserimis. Ją pagrobė katalikų dvasininkai, norėdami atversti į savo tikėjimą.

Spalio 9-ąją grįžo pas tėvus jau psichiškai nesveika. (Čia neaprašinėsiu, kaip ją kankino.)

1761 metų gruodžio 15 ar 16 dieną mergina vėl dingsta iš Sirvenų naujo namo Sent Ali.

1762 metų sausio 3 ar 4 dieną ją randa netoliese šulinyje. Negyvą.

Sausio 19-ąją kaimo teisėjas, galbūt įkvėptas Tuluzos kapitulos ir parlamento pavyzdžio, taip pat be jokių įrodymų apkaltina Pjerą Polį ir Antuanetę Sirvenus bei jų dukteris Mari Ramon ir Žaną nužudžius Elizabetą religiniais sumetimais. Jis duoda įsakymą juos visus įkalinti trejiems metams.

1763 metų gruodžio 1 dieną Volteras sužino apie Sirvenų bylą.

Tuo tarpu Sirvenas su žmona ir dukromis, bijodamas susilaukti Žano Kalaso likimo, žvarbų viduržiemį pabėga per le-

dynus į Šveicariją ir paprašo Volterą pagalbos. Jau žinome, kad „patriarchas" pradėjo jais rūpintis 1764-ųjų vasarą.

Tų pačių metų kovo 29 dieną, po ilgų ir nesėkmingų mėginimų gauti įkalčių prieš Sirvenus, Pjeras Polis ir jo žmona už akių nuteisiami pakarti, dukterys — dalyvauti tėvų egzekucijoje ir ištremti.

1765 metų kovo 15-ąją svarstoma jų apeliacija, parašyta galbūt padedant Volterui ir Bomonui. Ji atmetama. Nuosprendžio įvykdyti dar negali: nuteistieji tebesislapsto. Pakariamos Sirvenų iškamšos.

Ir tik 1766-ųjų sausį Bomonas energingai imasi gynybos, prieš tai nusiuntęs Volterui savo paruoštą planą. Tačiau šis balandžio 18 dieną paaiškina advokatui nepripažįstas dabartinės jurisprudencijos ir tikįs tik publika, jos teismu.

Rugpjūtį Volteras praneša Bomonui, į ką jis kreipėsi pagalbos Sirvenams: „...nusiunčiau laiškelius ponui kunigaikščiui de Praslenui, ponui kunigaikščiui de Šuazeliui, ponui de Sen Florantenui; laiškelius pati perduos de Šuazeliui pas mane viešinti ponia de Sen Žiuljen. Ji išvažiuoja į Paryžių."

Šiuos laiškelius jis rašė vieną po kito sode, dėdamas viltį į savo, kaip Kalaso gynėjo, autoritetą ir jaunos bičiulės diplomatinius gabumus ir žavesį.

Volteras verbuoja į Sirvenų gynėjus ir markizę diu Defan. Prašo senąją bičiulę perskaityti Bomono pranešimą, parašytą apginti „šeimai, tiek pat nelaimingai, kiek ir garbingai. Jis netrukus bus išspausdintas. Prašiau prezidentą Eno jį kuo greičiau perskaityti..." Volteras pasikliauja ir kunigaikščio de Šuazelio gera širdimi. „Žanas Žakas pripažįsta tris dorus ministrus. Aš žinau jų daugiau."

1767 metų vasario 28 dieną įteikiama antra Sirvenų apeliacija, ji atmetama 1768-ųjų kovo 7 dieną. Bylai nėra galo.

Volteras baisiai pasipiktinęs. Balandžio 14-ąją rašo Ženevos advokatui Valebuji: „Norėčiau būti suklydęs. Sirvenai yra atsidūrę tokioje padėtyje, kuri net nėra numatyta 1760 metų įstatymo."

1769-ųjų rugpjūčio 31 dieną, ilgiau nebeištvėrę nelegalaus gyvenimo ir nuolatinio pavojaus, Sirvenai patys parvyksta ir pasiduoda teisėjų malonei. Jie uždaromi į kalėjimą ir čia laukia trečios apeliacijos svarstymo.

Gruodžio 16-ąją jų kaltė vėl patvirtinama. Bet sunki Sirve-

no ir jo žmonos sveikatos būklė priverčia teisėjus skirti jiems baudą ir tremtį.

Laimė, byla ir dabar nesibaigia. 1771 metų rugsėjo 25 dieną Tuluzos parlamentas (naujos sudėties) išnagrinėja ketvirtą apeliaciją ir Sirvenus visiškai išteisina.

Ne tik Bomonas, bet ir kiti advokatai, sugundyti Kalaso gynėjų šlovės, dalyvavo šioje byloje ir prisidėjo prie jos sėkmės.

1772 metų rugsėjo 10 dieną aukščiausioji teismo instancija patvirtino išteisinamąjį nuosprendį.

Nors byla tęsėsi aštuonerius metus, tačiau užsibaigė sėkme. Volteras laimingas. Tik liūdna, kad neištvėrusi fizinių ir dvasinių kančių, mirė Sirveno žmona. Kitus kaltinamuosius pavyko reabilituoti gyvus. O kad Tuluzoje naujas humaniškas parlamentas — irgi Voltero nuopelnas, jo pergalės Kalaso byloje išdava.

Žinoma, šis procesas taip pat jam duoda medžiagos apibendrinimams ir asociacijoms. Dar gerokai prieš laimėjimą jis rašė Marmonteliui apie Servantesą ir „Don Kichotą"— kad jį būtų daug maloniau skaityti be pavaizduotų kankinimų. Paskui stabteli prie Prancūzijos piktųjų jėgų, vis dar naudojančių inkviziciją Kalasų ir Sirvenų bylose. Kaip anksčiau cituotame laiške markizei diu Defan, taip ir čia jis neištveria negrybštelėjęs ir Žanui Žakui, darančiam gėdą filosofijai,— tai „turėtų geriausi protai, taip pat ir Jūs, jam uždrausti!"

Daug daugiau triukšmo sukėlė ševalje de Labaro ir jo draugų byla. Volteras ją nagrinėjo lygia greta su Sirvenų byla. Vėl nekaltieji pripažįstami kaltais. Tik tas skirtumas, kad šį kartą nefigūruoja tariama ritualinė žmogžudystė. Bet fanatizmo ir neteisybės — nė kiek ne mažiau.

Šis procesas Volterą papiktino ir sukrėtė net labiau negu anuodu. Dingstis kaltinimui buvo visiškai kvaila, ir jaunuolis, kone dar vaikas, patvirtinus neteisingą nuosprendį, buvo nubaustas mirtimi. Labaro kankinimai ir baisi mirtis niekaip neatitiko jo neva padarytų nusikaltimų masto. O čia dar paaiškėjo, kad į bylą įpainiotas ir pats „Fernėjaus patriarchas". Darant pas teisiamąjį kratą, buvo rastas Voltero portatyvinis „Filosofinis žodynas" ir nusikaltimai priskirti pražūtingai šios knygos įtakai.

Kas gi įvyko Prancūzijos mieste Abvilyje? Volteras smulkiai papasakojo visą nusikaltimo ir bausmės istoriją 1766 metų liepos 14 dienos laiške Damilaviliui, taip pat „Reliacijoje apie ševalje de Labaro mirtį"— advokato Keseno vardu ir daug vėliau pakartojo savo kreipimesi (taip pat išspausdintame) į Karaliaus tarybą už akių nuteisto ir nenubausto mirtimi d'Etalondo vardu. Su šiuo procesu susiję ir „Pietūs pas grafą de Bulenvilje".

Viskam pradžią davė Abvilio vienuolyno vyresniosios ir vieno įtakingo šio miesto asmens nesantaika. Abatė globojo jaunutį savo sūnėną iš aristokratų šeimos, ševalje de Labarą; jis mokėsi netoliese esančioje karinėje mokykloje. 1765 metų birželį jis su draugu d'Etalondu patraukė pas vienuolyno vyresniąją pietų, kurių buvo kviesti. Eidami išvydo artėjant kapucinų procesiją. Kaip paprastai, vienuoliai nešė gipsinę Kristaus statulą. Krapnojo lietus. Jaunuoliai ir prie jų prisidėjęs kokių keturiolikos metų berniukas Muanelis paėjo į šalį nuo procesijos per penkiasdešimt žingsnių ir užsidėjo kepures.

To ir pakako abatės priešininkui, kad iškeltų bylą dėl šventvagystės. Prie pirmo kaltinimo jis greit pridūrė antrą. Medinis nukryžiuotasis ant miesto tilto pasirodė esąs apgadintas: gal ėmė dūlėti, o gal jį užkliudė pro šalį važiavęs vežimas. Labarą, d'Etalondą ir Muanelį apkaltino ir tuo, kad išniekinę šventąjį atvaizdą.

Laiku įspėtas, d'Etalondas paspruko į užsienį; Volterui prašant, jam vėliau pagelbėjo Fridrichas II. Kiti apkaltintieji buvo sugauti. Muanelis, visai dar vaikas, iš pradžių paliudijo, kad abu jo draugai ne tik visuomet atsiklaupdavo prieš religinę procesiją, bet ir nusiimdavo kepures. Tačiau atsidūręs kalėjime, sukaustytas grandinėmis, nebeatsispyrė ir į visus nepermaldaujamų teisėjų klausimus atsakinėjo teigiamai. Vėliau jis raštu atsisakė savo parodymų, teisindamasis, kad sunkūs išbandymai visam laikui pakirtę jam sveikatą, neleidę suvokti savo žodžių prasmės. Šiaip ar taip, apšmeižęs kitus, jis išsigelbėjo pats.

Labaras buvo už jį ne ką vyresnis, bet laikėsi nepaprastai narsiai ir oriai. Nors ir žiauriai kankinamas, neprisipažino kaltas ir neapjuodino nei Muanelio, nei pasprukusio d'Etalondo, tegu šiam niekas ir negrėsė. Visa, kas pavyko iš jo išgauti ir kas buvo pateikta teismui įrodant jo kaltę,— tai prisipažini-

mas: *jeigu* jis ir pasakęs ką nors panašaus į jam prikišamą frazę „Sunku garbinti gipsinį dievą", nebent kalbėdamasis su d'Etalondu.

Jaunuolis buvo priverstas raštu prašyti karalių malonės, ir šį raštą jis pavertė kaltinamuoju aktu: „Argi šis „jeigu" ką nors įrodo? Argi šis „jeigu" ką nors patvirtina? Argi tai argumentas, sakykite, barbarai? Mano atsakymas be jokių sąlygų, be jokių „jeigu": jūs — tigrai, nuo kurių reikėtų išvalyti žemę." Iš tiesų jį auklėjo Voltero „Filosofinis žodynas". Ir iš tiesų „tigrai" su juo susidorojo.

Pagal nuosprendį Labaras privalėjo atlikti viešą atgailą. Paskui jam turėjo išplėšti liežuvį, nukirsti ranką ir kartu su kūnu įmesti į ugnį. Ir visa tai — po kankinimų. Jo turtas — pagal tą patį nuosprendį — buvo konfiskuotas. Pas jį rastas „Filosofinis žodynas" sudegintas ant to paties laužo.

D'Etalondas tokia pat rūsčia bausme buvo nuteistas už akių; tik jam turėjo būti ne vien ištrauktas liežuvis ir nukirsta ranka prie miesto katedros durų, bet ir jis pats gyvas sudegintas lėtoje laužo ugnyje.

Bylą privalėjo peržiūrėti Paryžiaus parlamentas. Tačiau ją sudarė šeši tūkstančiai puslapių, įskaitant parodymus šimto dvidešimties liudytojų, kurie persakė visokiausius girdus apie jaunuolių religinę laisvamanybę (Volteras juos pavadino padykėliais). Kaip tik tuo metu Paryžiaus parlamentas pergyveno politinę krizę ir, žinoma, nesiteikė vargintis skaitydamas tokią gremėzdišką bylą; dviejų balsų persvara nuosprendį patvirtino.

„Nejaugi tribunolui,— klausia Volteras d'Etalondo vardu,— kuris vadovaujasi žmogiškumu ir protu, pakako dviejų balsų persvaros, kad nuteistų nekaltuosius tokia mirties bausme, kokia teisia tėvažudžius?"

Ir vis dėlto Labarą nubaudė tokia bausme. Netgi to meto Prancūzijos įstatymų požiūriu bausmė neatitiko nusikaltimų, jeigu jie ir būtų buvę padaryti. Procesas ir nuosprendis labai paveikė pažangiuosius Europos protus. Volteras rašė: „Roma apie šią bylą mano tą pat, ką ir Peterburgas, Astrachanė ir Kazanė."

Tačiau jam nepasisekė iškovoti nei pomirtinės Labaro, nei gyvo d'Etalondo reabilitacijos. 1775 metų kreipimasis į karalių nedavė jokių vaisių, nors soste sėdėjo jau Liudvikas XVI.

Vis dėlto Voltero dėka ši byla nebuvo užmiršta, ir 1788 metais d'Etalondas buvo reabilituotas.

Dar daug puslapių prireiktų norint bent trumpai papasakoti visa, ką nuveikė teisybės advokatas.

Paskutinė — Lali — bylos atomazga, kaip ir d'Etalondo išteisinimas, įvyko jau po gynėjo mirties.

Volteras visada apeliuodavo į visuomenės nuomonės, pasak jo —„aukščiausio tribunolo",— teismą. Ir neapsirikdavo. Visuomenės nuomonė padėdavo. Volterą palaikydavo ne tik trečiojo luomo apsišvietusioji dalis — jai jis adresuodavo pamfletus, traktatus ir brošiūras, pranešimus — ne tik Paryžiaus minia, šauksmu reikalaujanti reabilituoti Kalasą, bet ir aristokratai, patraukti Švietimo idėjų, pakliuvę Voltero įtakon per jo draugus, net gydytojus ir tarnus. Neatsitiktinai jis rašė d'Alamberui: „Brangusis filosofe, Jūs skelbiatės esąs privilegijuotųjų ir įsiteikėlių priešas. Bet tie privilegijuotieji, gavę progą, užtars, gal ir ką gera padarys; jie niekina prietarus ir nepersekios filosofų, jei šie elgsis su jais pagarbiai."

Žinoma, Volteras sumaniai naudodavosi ir priešiškais parlamentų ir sosto santykiais. Bet sprogdino tiek parlamentus, tiek sostą.

4 skyrius

DORIEJI PRIVALO ŽINOTI IR SPRĘSTI!

Dar gerokai iki pasirodant šiuolaikinėms kišeninėms knygoms, 1751 metais Berlyne Volterui kilo portatyvinio filosofinio žodyno sumanymas. Knyga turėjo būti pigi, tilpti kišenėje ir aprėpti svarbiausias idėjas ir žinias, išdėstytas abėcėlės tvarka, laikantis didelio vidinio nuoseklumo. Bet prireikė dar dešimties metų, kol Volteras ėmėsi ją rengti, ir trylikos — kol tarė esant galima išleisti. Ne tik galima, bet ir būtina. Sąmokslo prieš Piktąją arsenale „Mažasis filosofinis žodynas" turėjo būti vienas galingiausių ginklų.

Kelionę per žmonijos žinias ir svajones Volterui pavyko sutalpinti į tris šimtus puslapių. Humanizmas ir Švietimas čia

eina išvien. Jeigu ne visur, tai daug kur autorius pasirodo kaip savo meto kompetentingiausias įvairialypių „Žodyno" straipsnių objektų žinovas. Jau vien tai duoda Volterui teisę apie viską spręsti pačiam. Jam *svarbiausia — išsakyti viską, ką „mano apie šį ir aną pasaulį"*. Jis nori supažindinti su savo mintimis „visus dorus žmones".

Bet ir tai ne viskas. Niekuo nereikia be atodairos tikėti. Kiekvienas doras žmogus turi spręsti pats! Štai šito visų pirma ir moko knyga. „Filosofinis žodynas" skirtas ne tik doriems, bet ir laisvai mąstantiems žmonėms. O norint mąstyti, reikia turėti žinių. Skaitytojų taipgi turi būti kuo daugiau. Štai todėl tebūnie „Žodynas" portatyvinis, nebrangus ir visiems suprantamas, mūsų žodžiais tariant,— masinis.

Iš pradžių Volteras manė, kad tokią knygą pavyks išleisti tik po jo mirties, nors pradėjo ją rengti jau 1760 metais. Apie šią liūdną savo viltį jis papasakojo poniai diu Defan.

Bet neilgai trukus istorinės aplinkybės pakrypsta į gera, ir jau nebūtina laukti mirties, kad supažindintum visus doruosius su tuo, „apie ką drįstama galvoti". O aplinkybių būta šit kokių. Septynerių metų karas dar labiau išklibino senąjį režimą ir priartino jo reformą. Jėzuitų ordinas uždraudžiamas ir išgujamas iš Prancūzijos. Senoji intelektualinė tradicija dar labiau išstumiama švietėjų filosofijos. Kalaso byla baigiasi pergale. Taigi, sprendė Volteras, atėjo laikas *„idėjų revoliucijai"*, kurios jis ir siekė. 1764 metai jam atrodė tinkamiausi „Žodynui" išleisti.

Dabar jis kaip niekad geba susikaupti, siekti tikslo, kovoti. Daugelis šių metų Voltero kūrinių susieti su jo, kaip teisybės advokato, veikla.

Toks yra „Traktatas apie toleranciją", išleistas 1763-iaisiais, pasibaigus Kalaso bylai. Traktatas buvo uždraustas. Praėjo metai. Situacija pagerėjo. Visada nerimstantis ir nenustygstantis Volteras viliasi, jog to paties tikslo siekiąs „Filosofinis žodynas" gaus oficialų leidimą.

Gudrybė nepadėjo. Leidimas nebuvo duotas. „Filosofinis žodynas" išėjo be jo. Nenuostabu, kad smogdamas tokį smūgį, Volteras pasistengė atitraukti ranką: neigė savo autorystę ir įtikinėjo, jog čia daugelio žmonių darbas, prie kurio jis nepridėjęs nė piršto.

Slėpdamas ar dėdamasis slepiąs tiesą net nuo savo „angelų sargų" d'Aržantalių, Volteras 1764 metų liepos 14 dienos laiške guodžiasi, kad jam „primetą „Filosofinį žodyną", kurio niekada nerašęs, ir, svarbiausia, prašo „tuo įtikinti ir kitus". Spalio 19-osios laiške poniai d'Aržantal prašo to paties dar atkakliau ir karčiai skundžiasi: jam septyniasdešimt vieneri, nuo Alpių kone apakęs, o „ši freronų, ši pompinjanų šutvė prasimanė mane esant autorium kažin kokio portatyvinio žodyno, pilno bažnyčios tėvų citatų ir rabinų fantazijos. Mano apygarda gerai žino, jog tai daugelio autorių rinkinys, sudarytas Berno leidėjo, įvėlusio galybę absurdiškų klaidų. Bet karaliaus rūmai nėra gerai informuoti. Šmeižtai vaikšto paštu, o teisybė — tik lūpomis, ir jai ne taip lengva įsigyti gerą reputaciją".

Kadangi d'Aržantaliai įsikūrę Fontenblo, Volteras pasikliaująs, kad juodu paremsią teisybę ir kad, juodviem padedant, jis susilauksiąs kunigaikščio de Prasleno malonės.

Nuo d'Alambero jis, aišku, savo autorystės neslėpė. Bet dar 1764 metų birželio 16 dieną konspiratyviai jam rašė: „Jau esu Jums kalbėjęs apie mažą bjaurų žodyną, tą šėtono tvarinį. Jis sukurtas tiesiog Jums, kai turėsite dyko laiko. Jei man pavyktų jį gauti, tai, patikėkite, įsigytumėte šaudmenų..."

D'Alambero atsakymas: „Per apvaizdos malonę skaičiau šėtono žodyną. Skaitymas suteikė velniško malonumo..."

Bet spalio 13-ąją Volteras jau rašo taip: „Aš žinau, kad Paryžiuje yra nedaug jo (portatyvinio „Filosofinio žodyno"— *A. A.*) egzempliorių ir kad jie anaiptol ne knygos šalininkų rankose." Iki tol Volterui pasisekdavo sukliudyti tokiems dalykams, bet visada sukliudyti jis nebeįstengs.

Deja, jis neklydo. „Žodynas" buvo patekęs į Omero Žoli de Fleri rankas ir gavo tokį prokuroro įvertinimą: „Sakramentai, dogmos, moralė, disciplina, kultas, religijos tiesos, dievo ir pasaulietinės valdžios autoritetas — visa tai tampa šventvagišku taikiniu autoriaus plunksnai, ir jis didžiuojasi prisilyginęs prie gyvulių ir nužeminęs iki jų žmoniją..."

Užtenka perskaityti vieną svarbiausių, programinių portatyvinio žodyno straipsnių, skirtą žmogui apginti,— straipsnį „Žmogus", kad įsitikintum, kaip iškraipė budelis, vadinamas prokuroru, Voltero mintis.

Mes nesutiktume su straipsnio pradžia, kurią padiktavo autoriaus buržuazinė egzistencija. Jis žavisi Didžiosios Britanijos devizu „Laisvė ir nuosavybė" ir tvirtina: „Privačios nuosavybės dvasia padvigubina žmogaus galias." Šiuos žodžius parašė dvarininkas, fabrikantas, verteiva, Ampo Kampo bei kitų bankininkų solidžiausias klientas — irgi Volteras, dalis Voltero.

Bet straipsnyje svarbiau kas kita — žmogaus išaukštinimas, žmogaus gyvenimas. Autorius vėl protestuoja prieš kankinimus. XVIII amžiuje jie tebėra neišvengiama procedūra, norint priversti kaltinamuosius prisipažinti. Autorius toli gražu neprilygina nei savęs, nei kitų žmonių prie gyvulių, kuo jį apkaltino Omeras Žoli de Fleri, ir baisisi, kad „didžioji žmonijos dalis iki šiol tebegyvena siaubingą gyvulišką gyvenimą, neturi pakankamai maisto nei drabužių, nei išlavėjusios kalbos ir todėl net nesuvokia, kokia yra nelaiminga..."

Vis dėlto Voltero aimanos ir šauksmai, kad jis negalėjęs parašyti šios knygos, atkaklūs tvirtinimai: „Filosofinis žodynas"— daugelio autorių darbas labai panašūs į teisybę. Iš tikro sunku, kone neįmanoma patikėti, kad *vienui vienam* žmogui priklausytų filosofinių, politinių, etinių, estetinių, mokslinių idėjų santrauka, paremta begale faktų ir nepaprasta erudicija įvairiausiose pažinimo srityse... Be to, ligotam, kone aklam seneliui, apsikrovusiam aibių aibėm kitų reikalų ir rūpesčių... Vis dėlto taip yra. Portatyvinio „Filosofinio žodyno" *autorius — vienas Volteras.*

Tas pačias idėjas jis buvo išsakęs ir kituose veikaluose. Bet čia jos nepaprastai sukoncentruotos, todėl būtų protinga ir paranku panagrinėti šią nedidukę knygą, o ne vėliau parašytą septyntomį „Filosofinį žodyną" ar kitus fundamentalius Voltero veikalus.

Būdinga, kad jis be paliovos papildydavo taip mėgstamą portatyvinį žodyną. Iki pat 1776 metų, tai yra iki autoriaus gyvos galvos, knyga ne kartą buvo išleista pakartotinai ir turėjo didelį populiarumą. Keturi jos leidimai buvo papildyti ir pataisyti. Vienus straipsnius —„Karas", „Inkvizicija"— Volteras parašė visai iš naujo. Kitus praturtino, perdirbo.

1765 metais buvo pridurti straipsniai „Dogmos", „Entuziazmas", „Beprotybė", straipsnio „Tikyba" antra dalis (pirmoji išėjo 1767 metų leidime), „Kilmė", „Idėja", „Teisėtumas ir neteisėtumas", „Literatūra ir literatai", „Minties laisvė", „Kanki-

nys", „Persekiojimai", „Dvasininkai", „Prisikėlimas", „Filosofija", „Deistas", „Krikščionybė".

1767 metais — straipsniai „Adomas", „Fortūna", „Jėzaus dievybė", „Evangelija", „Įgimta nuodėmė", „Pranašai".

1769 metais —„Kredo", „Tortiūra" (sąrašas ne visas).

Nors praėjo trisdešimt penkeri su viršum metų po sugrįžimo iš Londono, Volteras nepamiršo anglų pamokų ir kituose straipsniuose.

Mums jau pažįstamas amerikiečių mokslininkas Hevensas kapitaliniame veikale „Idėjų amžius" *(The ages of ideas)* teisingai rašo, jog vienas pagrindinių didžiojo „Žodyno" straipsnių yra „Valstybė ir vyriausybė". Volteras ne mažiau už Monteskje žavisi Didžiosios Britanijos valstybine sistema, nes „meilė laisvei tapo svarbiausiu, būdingiausiu jos bruožu".

Anglijos įstatymai galiausiai tą pasiekė. Jie išsaugojo žmogui visas natūralias teises, kurios jam atimtos daugelyje monarchijų. Tos teisės — jo turto apsauga, tautos laisvė viską sakyti žodžiu ir raštu... Laisvė pasireiškia ir tuo, kad niekas neturi teisės tave apkaltinti padarius nusikaltimą, tik nepriklausomų asmenų teismas, kad už bet kokį nusikaltimą tave galima patraukti atsakomybėn vien pagal įstatymą. Laisvė išpažinti bet kurią religiją kiek tik patinka, nepaisant dominuojančios anglikonų religijos. Kokios didelės ir laimingos prerogatyvos!.. Jas turint, galima būti tikram, kad „rytą pabusi su ta pačia fortūna, su kuria atsigulei vakare, kad tavęs nečiups ir neatplėš nuo žmonos ir vaikų, kad neįmes į kalėjimą ir nesiųs į dykumą, kad pakirdęs iš miego šiandien, kaip ir vakar, gali iškloti savo pažiūras".

Portatyviniame žodyne yra ir kitas straipsnis tokio pat pavadinimo, bet kitokio turinio ir su paantrašte „Kas geriau?". Jame palyginamos įvairios valstybės ir vyriausybės.

Į portatyvinį „Filosofinį žodyną" įdėtos Voltero žinios ir mintys, entuziazmas ir protestas veikė ne tik to meto doruosius žmones, bet daug kuo įdomūs ir mums. Ne veltui yra išėję keli nauji kritiniai, komentarais papildyti originalo leidimai. Deja, nė vieno tokio leidimo neturime išvertę į rusų kalbą.

„Žodynas" liko gyvas, nes jame atsiskleidusi visa Voltero asmenybė. Jam artimas portatyvinės knygelės lakonizmas, nors, žinia, jis ne visada rašė taip glaustai. Ir straipsniuose Didro „En-

ciklopedijai", ir septynių tomų „Filosofiniame žodyne" Volteras visada stengėsi žinias ir mintis dėstyti santūriai ir taupiai, „duoti kvintesenciją, lašelį eliksyro".

Lengvumas, šmaikštumas, literatūrinės manieros, artimos ese, grakštumas (šia maniera parašyta didžiuma „Žodyno" straipsnių) žavėjo amžininkus, žavi ir mus. Skaitai ir jauti, kad autorius visur ir visada jaučiasi kaip namie. Puikiame kritinio knygos leidinio įvade (Paryžius, 1964) Rene Pomo pateikia įtikimą pavyzdį. „Mums patinka,— rašo jis,— kad straipsnis „Jobas" prasideda taip: „Laba diena, mano drauge Jobai!" Sakytum, klausaisi laisvo monologo, kuriuo „Fernėjaus patriarchas" kreipiasi į Senąjį testamentą."

Žinoma, šiuolaikiniu požiūriu daug kas „Žodyne" atrodo naivu. Mūsų visata didesnė ir erdvesnė už tą, kuri supo Volterą, tiek materialine, tiek moraline prasme. Mes geriau pažįstame materijos struktūrą. Kopiame į kosmosą nebe anom paprastom kopėčiom, kuriom jis kopė į Niutono dangų. Maža to, Volteras nepakilo net iki sampratos apie biologinę žmogaus kilmę, kai iki jos jau buvo pakilę kai kurie jo amžininkai, nesinaudojo tuomet jau žinomais išmatavimais ir net įklimpdavo į sudėtingus prieštaravimus evoliucijos teorijai ir sąmoningai nepaisydavo tuo metu jau vykdomų archeologinių tyrinėjimų.

Bet nors ir buvo šių pavienių nukrypimų nuo tuometinio žmogaus proto viršūnių, jau nekalbant apie šiuolaikinį, daugelis „Žodyno" pamokų ir dabar yra vertingos. Taikliai pažymėjo Rene Pomo: „Istorija dažnai sugrąžina savo ratus į tas pačias vėžes. Jeigu iš trijų žmonijos rykščių, trijų didžiausių šio nuodėmingo pasaulio ingredientų — maro, bado ir karo — pirmasis, maras, nuėjo į praeitį, tai kiti du — badas ir ypač karas — tebėra ir dabar."

Įdomu, kad Volteras visai kitaip vertino karą negu Monteskje, nors šiaip jų būta vienminčių. Volteras smerkia visus, kas rengiasi karui, kas jį pradeda.

O šit kaip Volteras puola — atvirai smogdamas ir subtiliai išjuokdamas — tironiją ir oligarchiją, tai yra grupinę tironiją. „Tironu vadina valdovą, kuris pripažįsta ne įstatymus, o vien savo užgaidas, kuris atima turtą iš savo valdinių ir juos mobilizuoja, kad jie atimtų turtą iš kaimynų",— durta kaip pirštu į akį. Po to eina ironiška tirada: „Čia, Europoje, tokių tironų negali būti. Jeigu vienas ar keli tironai valdo pagal sa-

vo pačių įstatymus, tai juo labiau tokios tironijos Europoje nėra."

Aiškiai taikydamas į Ženevą, tačiau tuo pačiu žygiu tyčiodamasis ir iš vienvaldžių monarchų, kurie yra patys valdomi artimųjų, Volteras rašo toliau: „Katrą tironiją pasirinktumėte? Jokią? Bet jeigu jau reikia pasirinkti, aš pats bemeilyčiau ne keleto tironijos, o vieno, nes despotas būna ir gerai nusiteikęs, o despotų asamblėja — niekada. Jeigu tironas ketina neteisėtai pasielgti, aš visada galiu jį nuginkluoti per meilužę, nuodėmklausį ar pažą. Bet šlykščių tironų kompanijos niekaip nepaveiksi. Net tada, kai jos teisybė, ji yra žiauri ir niekam neatlaidi."

Šis samprotavimas apie tironiją tik ir galėjo būti parašytas septintajame dešimtmetyje, Volterui nusivylus ne respublikine valdymo forma, o realia Ženevos oligarchija, nors, kaip žinome, kovotoju prieš tironus jis tapo dar „Edipe".

Prie šių straipsnių ir prie straipsnių „Valstybė", „Vyriausybė" šliejasi „Minties laisvė", kur Volteras stoja prieš klaidingų pažiūrų galią — ji būtina tironams, nes palaiko jų valdžią. „Didžiausias tironų troškimas — kad žmonės, kuriems jie pamokslauja, būtų kvaili." Volteras be atilsio kartoja: „Drįskite patys galvoti! Netikėkite tais, kurie teigia: „Minties laisvė sukelia valstybėje betvarkę!" Šis dialogo formos straipsnis yra tikras Voltero prozos pavyzdys.

„Literatūra ir literatai" nukreipti prieš Piktąją ir kovingąjį obskurantizmą. Volteras čia rašo: „Tais barbariškais laikais, kai prancūzai, vokiečiai, bretonai, lombardai... nemokėjo nei skaityti, nei rašyti, beveik visus universitetus įsteigė dvasininkija; težinodama savo vieną argo, jo mokė visus trokštančius mokslo. Akademijos atsirado vėliau; jos niekino universitetų kvailumą, bet ne visada išdrįsdavo jam priešintis ir mokyti, nes egzistuoja kvailybė, kuri adoruojama ir laikoma verta pagarbos."

Daugiausia nuopelnų turi rašytojai, priklausą saujelei mąstančiųjų. Bet mūsų pasaulyje jie izoliuoti, atsiskyrę, kaip ir tikri mokslininkai, užsidarę kabinetuose ir todėl negalį savo argumentus paskelbti taip, kad jie pasiektų universitetų suolus ar akademijų krėslus. Kone visi jie persekiojami. Tokia jau mūsų nelaimingų profesijų dalia, nes tie, kurie žengia nutryptu keliu, visada svies akmenį į tuos, kurie kviečia į naują

kelią." Ir pabaigoje: „Rašytojui nėra didžiausia nelaimė tapti savo plunksnos brolių pavydo objektu ar pakliūti kieno nors priklausomybėn, ar susilaukti valdančiųjų paniekos; jam didžiausia nelaimė, kad jį teisia kvailiai. Kvailiai nueina labai toli, ypač pasidavę fanatizmo inercijai, keršto dvasios inercijai."

Šiame straipsnyje daug individualaus. Čia kiekviename žodyje — Volteras. Galbūt čia jo daugiau nei kituose straipsniuose, ir podraug šis straipsnis — statinio plyta, kai pats statinys — didžiojo žmogaus bendra pažiūrų ir veiklos sistema.

„Teologija" net parašyta pirmuoju asmeniu, ir tai ne kliudė, o padėjo parodyti didelę krizę, į kurią buvo įklimpusi teologija.

„Pažinojau tikrą teologą,— pradeda Volteras,— kuris mokėjo rytų kalbas, buvo senųjų religijų žinovas, kiek tas įmanoma. Braminus, chaldėjus, ugnies garbintojus, sabėjus, egiptiečius jis pažinojo taip gerai kaip judėjus. Dažnai skaitydavo bibliją ir ištisus trisdešimt metų mėgino suderinti evangeliją, sutaikinti šventuosius apaštalus." Tuo pačiu geraširdišku pasakos tonu susakoma daugybė teologo įgytų žinių ir mėginimų bent kiek nušviesti šiuos miglynus — juk tai buvo jo profesija! Bet galų gale ieškojimai baigėsi tuo, kad jis ėmė niekinti didžiumą profesijos draugų. „Juo tikresnis jis darėsi mokslininkas, juo labiau jais nepasitikėjo ir mesdavo iššūkius tiems, kuriuos pažinojo." Laiminga pasakos pabaiga: „Kol buvo gyvas — jam atleisdavo, kai mirė — pripažino jį gyvenus naudingai." Kokią ironiją slepia ši laiminga pabaiga! Juk teologas tik todėl naudingai gyveno, kad suprato teologijos nenaudingumą.

Volteras vėlgi čia neskirsto religijų: jos visos vienodai bejėgės atregzti tai, kas supainiota gamtos.

Tokie įdomūs — kiekvienas savaip — „Žodyno" straipsniai-strėlės, nutaikytos į religiją, tironiją, nemokšiškumą, kad norėtųsi tą patį pasakyti ir apie visus kitus straipsnius. Deja, tai neįmanoma. Iškalbingi jau patys pavadinimai: „Krikštas", „Išpažintis", „Jėzaus dievybė", „Pirmoji nuodėmė", „Stabas ir stabmeldystė", „Pranašai", „Evangelija", „Inkvizicija", „Filosofija"...

Man rodos, būtų teisingiausia, jei skyrių apie portatyvinį „Filosofinį žodyną" užbaigtume straipsniu *„Tolerancija"*. Vi-

sų kitų straipsnių keliami klausimai čia tarsi sudėti vienan daiktan.

Volteras klausia: „Kas yra tolerancija?"—ir atsako: „Tai žmoniškumo laimėjimas. Visi esame pilni silpnybių bei trūkumų, tad atleiskime vieni kitiems savo kvailybes! Tai pirmas gamtos dėsnis." Toliau kalbama apie karą Amsterdamo ir Londono, Surato ir Besoros biržose ir apie tai, kiek nedaug tesiskiria viena nuo kitos visos religijos ir sektos, krikščionys graikai nuo krikščionių romėnų, o šie ir anie — nuo kinų. Autorius piktinasi, kad tiek krikščionys anglikonai, tiek krikščionys kvakeriai visada pasiruošę vieni prieš kitus pakelti durklą, kad tik laimėtų savo tikybai sielų. Kovodamas už pakantumą, jis nepakantus nepakantumui.

5 skyrius

FERNĖJAUS DAMA

Oficialiuose dokumentuose Mari Luiza Deni buvo vadinama Fernėjaus Dama. Volteras ją padarė dvaro bendrasavininke. Taip buvo apiformintas ir pirkimo—pardavimo aktas.

Nuo pat susitikimo Frankfurte iki paskutiniųjų dėdės gyvenimo dienų dukterėčia tarytum buvo ištikima jo gyvenimo palydovė. Nors ponia labai įmito ir kitiems nebeatrodė patraukli, Volteras mylėjo ją kaip mylėjęs — karštai ir aklai. Praregėdavo tik kartkarčiais. Ponia Deni atlikdavo pagrindinius vaidmenis jo tragedijose, šeimininkaudavo prie jo stalo. Tik ar vaidino pagrindinį vaidmenį jo dvasiniame pasaulyje?..

Daugelis laiškų įvairiems asmenims, ypač kvietimai, kiti raštai būdavo išsiunčiami iš Fernėjaus su dviem parašais: pono Voltero ir ponios Deni. Kartais ji rašydavo viena, dėdei pavedus ar tiesiog kišdamasi į jo reikalus. Ir jos laiškų tonas tokiais atvejais būdavo gana valdingas.

Taip 1762 metų kovo 28 dieną Fernėjaus Dama davė žinią Lekenui:

„Mes vaidinsime „Semiramidę", „Tankredą"... ir „Kasandrą" („Olimpiją"— *A. A.*). Ir aš pranešu, kad dėdė neduos Jums „Kasandros", jei neatvažiuosite jos pats. Jis tvirtai laikysis sa-

vo. Be to, dėdė turi kitų puikių kūrinių, apie kuriuos norėtų su Jumis pasikalbėti. Žodžiu, pone, dėdės neperkalbėsite... Jūs negausite net „Kasandros", jei neatvažiuosite jos vienas arba su markizu de Himenesu. Jei norit, prašykit mane, kad ją duočiau Jums vaidinti Paryžiuje iki išvykstant!

Fernėjuje rasite labai gražų teatrą su puikia sale, Jus ištikimai mylinčius dėdę ir dukterėčią, ir visą pulką laukiančių nesulaukiančių žmonių...

Aš būsiu Semiramidė, Amejadė, Olimpija ir jausiu ypatingą malonumą vaidindama su Jumis..."

Kitame laiške Lekenui, po keturių mėnesių, ponia Deni išsakė savo meilę ir atsidavimą dėdei, susižavėjimą jo portretistu Lemuanu ir dėkingumą anųdviejų tarpininkui, adresatui. „Rašau Jums nežinodama sužavėjusio mane žmogaus adreso ir prašau perduoti jam mano prašymą, kad užbaigtų kūrinį ir kad lenkiu galvą prieš jo didingumą.

Mano dėdė nuo pat Jūsų išvykimo (Lekenas atvažiuodavo — *A. A.*) serga. Jis labai darbštus, ir jį reikia nuolat prižiūrėti."

Bet ne taip kaip skyriuje „Sirėjuje, arba dieviškoji Emili", aš prie skyriaus antraštės „Fernėjuje..." nepridūriau „ir ponia Deni" ar „ir dievinamoji Mari Luiza". O išviršinė analogija akivaizdi. Su dukterėčia meiluže Volteras pragyveno ne penkiolika, o dvidešimt ketverius metus, jau nekalbant, kad juodu suartėjo 1744-aisiais.

Žinoma, šitiek laiko praleidusi su Volteru, per jį bendraudama su įžymiaisiais Europos protais ir talentais, Mari Luiza įgavo išorinio blizgesio. Jau įsitikinome, kaip ji be niekur nieko samprotauja apie teatrą ir dailę, nors suklydo pavadinusi Lemuaną pirmuoju visų laikų dailininku. Bet nei įvairiapusių gabumų, nei nepaprasto išprusimo, nei smalsaus proto, nei aistros mokslui, nei tikrojo sielos aristokratiškumo — žodžiu, viso to, kas buvo būdinga Emili — jos įpėdinėje nė su žvake nebūtum radęs.

Markizė diu Šatle saugojo Volterą, nes mylėjo ir suprato jo didybę, tegu ir ne visuomet atsižvelgdama į tikruosius jo poreikius. Ponia Deni rūpinosi dėdės meilužio sveikata, padėdavo priimti svečius, nes nuo to priklausė Fernėjaus Damos gerovė ir jai skiriama pagarba. Ji brangino Volterą nelyginant vištą, dedančią auksinius kiaušinius, ir kai „višta" nebebuvo reikalinga, paskubino, kaip įsitikinsime, jos mirtį.

Markizė diu Šatle užrakindavo Voltero rankraščius, kad niekas jų nepavogtų, kad dėl pavojingų kūrinių, juos išspausdinus ar perrašius, autorius vėl nepatektų į Bastiliją. Ponia Deni jo kūrinius vogdavo arba padėdavo juos vogti ir pardavinėti, nė per plauką nesirūpindama gresiančiomis pasekmėmis. 1755 metų vagystę (markizas de Himenesas nebūtų galėjęs nei pavogti, nei parduoti „Orleano mergelės" be Mari Luizos pagalbos) Volteras jai atleido, kaip atleisdavo daug ką kita, nors apdovanodamas dievinamąją dukterėčią nesamomis dorybėmis, negalėjo nematyti jos trūkumų.

Štai vienas nuostabiausių Voltero laiškų, parašytas taip, kaip tegalėjo parašyti žmogus, kupinas subtilių, nuoširdžių jausmų; rašymo maniera primena Čechovą ar Buniną, nors ėjò tik 1768 metai. Jis rašė iš Fernėjaus į Paryžių poniai Deni:

„Taip, likimas yra, ir jis dažnai žiaurus. Tris kartus buvau priėjęs prie Jūsų durų. Jūs beldėtės į manąsias... Nutariau savo sielvartą pravaikščioti... Nustačiau saulės laikrodį dešimtai ir laukiau Jūsų pabundant. Sutikau poną Male. Jis pasakė, kad nuliūdo Jums išvažiavus. Tada supratau: jis išėjo iš Jūsų apartamentų.

O aš maniau: Jūs, kaip žadėjote, papietausite su manimi pilyje. Nė vienas tarnas manęs neįspėjo: manė — pats žinau. Pasikvietęs Kristianą (namų advokatas — *A. A.*) ir tėvą Adamą, kalbėjausi su jais iki pusiaudienio. Galiausiai neištvėriau ir nuėjau į Jūsų kambarius... Paklausiau, kur Jūs. Vanjeras man pasakė:

— Kaip? Jūs nežinote, kad ponia išvažiavo dešimtą valandą?

Nei gyvas, nei miręs grįžau pas tėvą Adamą. Jis pakartojo tą patį...

Norėjau paliepti kinkyti arklius. Bet negalėjau nieko surasti.

Namuose, kur dvidešimt tarnų, mudu bergždžiai ieškojome vienas kito ir nesusitikome. Mano neviltis begalinė. Suprantu, kad išsiskyrimo akimirka būtų buvusi baisi, bet dar baisiau, kad išvažiavote taip netikėtai, nepasimačiusi su manim ir iškart po to, kai bergždžiai vaikščiojome vienas pas kitą.

Nusiunčiau pakviesti ponios Rasl, norėjau paverkti drauge su ja. Bet ji pietavo su Kristianu, tėvu Adamu, savo vyru

(dvaro valdytoju — *A. A.*). O aš negalėjau nė pagalvoti apie pietus. Prarijęs nuoskaudą, rašau Jums..."

Būdinga, kad išliejęs jausmus, Volteras peršoka į praktiškus reikalus — tikisi, jog ponia Deni perduosianti jo laiškus ir paketus ponui de Šuazeliui ir Marmonteliui. Yra ir kitų dokumentų, bet kad ji taip staigiai išvažiavusi...

Ir vėl — jausmai: „Laharpas — mano nelaimės priežastis... Kas būtų drįsęs man pasakyti, jog jis ruošėsi mane pribaigti už šimto mylių nuo Jūsų, netikėjusios jo kėslais?" Laharpas jau buvo Paryžiuje.

Visas laiškas parašytas nelygiu braižu, išduodančiu autoriaus jaudinimąsi, o šioje vietoje jo ranka ypač virpėjo.

Ir vėl Volteras grįžta prie reikalų: gal nori save įtikinti, kad ponia Deni išvyko praktiniais sumetimais. „Jūs pamatysite poną Šuazelį, de Rišelje, d'Aržantalį ir tuo pasaldinsite mano nedalią. Tas turės įtakos ir Jūsų likimui. Suveiksite Paryžiuje savo ir mano labui. Pasimatysite su savo broliu..."

Laiško pabaigoje plūsteli jausmai: „Jei mirsiu, tai mirsiu visas Jūsų, kaip dėl Jūsų ir gyvenau. Meiliai apkabinu ponią ir poną Diuponus ir gailiuosi jųdviejų..."

Kas gi nutiko? Kodėl ponia Deni išvažiavo iš Fernėjaus į Paryžių, lydima Mari Kornel ir jos vyro?

1767 metų pabaigoje Volteras sužinojo, kad jo burleskinės poemos „Karas Ženevoje", skirtos toli gražu ne spaudai ar platinimui, nuorašai klajoja po Paryžių ir Ženevą. Kas kaltas? Iš pradžių jo įtarimas krito ant abato de Bastiano. Pasikartojo scena, panaši į sceną su ponia de Grafinji Sirėjuje. Lygiai taip pat abu verkė, glėbesčiavosi, ir kaltintojas meldė neteisingai įtartąjį atleisti.

Po to Volteras atliko tikrą tardymą. Kaltas pasirodė esąs Laharpas, o jo bendrininkė buvo ponia Deni. Rankraščius, neskirtus spaudai ar reikalingus pataisų, „Fernėjaus patriarchas" saugojo bibliotekoje, sekreterio stalčiuje. Prie sekreterio prieiti galėjo tik nedaugelis. Šeimininko pasitikėjimu piktnaudžiavo šiuodu jam artimiausi žmonės.

Voltero švelniai mylimas ir apipiltas malonėmis „Fernėjaus dofinas" (taip buvo vadinamas Laharpas) ilgai neprisipažino, vertė kaltę vienam jaunam skulptoriui iš Paryžiaus. Bet po akistatos vagis buvo nenuginčijamai demaskuotas ir išvarytas iš dvaro — beje, gana taikiai.

Užtat baisi scena įvyko tarp Voltero ir ponios Deni. Stačiai suprasti negali, kaip ligotas senelis įstengė ją pakelti, išgyventi tokį nusivylimą karštai mylima moterimi! Ji pasirodė esanti klastinga intrigantė, padėjo Laharpui išvogti rankraštį ir iš šio negarbingo poelgio gerokai pasipelnyti. Už Voltero uždraustus kūrinius buvo brangiai mokama. Galimas daiktas, kad ir pelnas buvo su ja pasidalytas... Ji ne tik užtraukė dėdei didelį pavojų. Sužinojusi, kad Volteras ryžosi ją atstumti ir išsiųsti iš Fernėjaus, ši paryžietė, „aukštuomenės dama", pavirto virėja. Kokia teisi buvo ponia d'Epine, laiške baronui Grimui šaipydamasi iš vulgarios ir kvailos storulės pretenzijų!

Norėdama atkeršyti Volterui, Mari Luiza išsivežė ir jo švelniai mylimą įdukterę Mari Kornel su vyru. Tegu ligotas senukas lieka vienišas, pamestas artimiausių žmonių! Pasak Vanjero, 1768 metų kovo 1 dieną Fernėjų paliko septyni žmonės. Ir kaip?! Slapčiomis, nė neatsisveikinę su šeimininku...

Nors tuomet dar nebuvo telegrafo, radijo, aviacijos, netgi traukinių ir automobilių, bet gandai sklisdavo ne lėčiau nei dabar. Ženevoje, Dižone, Paryžiuje veikiai sužinojo apie perversmą „Fernėjaus karalystėje". Dukterėčia buvusi atstumta ir palikusi pilį, „dofiną" išmetę vos ne ant kelio. „Kokia priežastis?"— klausinėjo visi.

Stebėtis buvo kuo. Juk vienas tauriausių Voltero bruožų — sergėti kitų garbę. Kad pateisintų ponią Deni, jis visus, kas tik netingėjo klausytis, įtikinėdavo: ji nė žinot nežinojusi apie vagystę. Tuo tarpu buvo pavogtas ne tik „Karas Ženevoje", bet ir kur kas pavojingesnis rankraštis —„Memuarai". Kaip tik tada vienas jų nuorašas ir pakliuvo Laharpui į nagus, o tai be Mari Luizos pagalbos niekaip nebūtų išdegę.

Laimė, šio puikaus kūrinio tuo metu nebuvo galima nei išleisti, nei parduoti platinimui nuorašais.

Užtat buvo paskleistas šmeižtas, esą autorius pats inscenizavęs vagystę, kad galėtų persekioti nekaltuosius. Žiaurus kaltinimas, ypač žinant Voltero laišką apie savo kančias dėl išsiskyrimo su moterimi, kuri nebuvo verta jo meilės ir kurią taip mylėjo! Ir nors buvo išsiskirta dėl prasiveržusio jo pykčio, bet nuo to nebuvo nė kiek lengviau.

Volteras pasielgė dar tauriau: ne tik neigė, kad ponia Deni dalyvavo rankraščių vagystėje, bet ir aiškino ją išvykus dėl

pavojaus sveikatai. Kunigaikščiui de Rišelje rašė: „Fernėjaus klimatas kenksmingas poniai Deni, jai tinkamo gydytojo čia jau nebėra..." Tame pačiame laiške nurodo ir praktinį akstiną: „Dvidešimties metų išsiskyrimas su Paryžium ne padėjo, o pakenkė mano fortūnai..." Mėgino įtikinti Rišelje ir kitus, kad ponia Deni išvažiavusi į Paryžių taip pat išgauti skolų iš netvarkingų skolininkų, nors ir pats kunigaikštis buvo vienas iš jų.

Ir viena, ir kita tebuvo taurios melagystės. Fernėjaus klimatas nė mažumėlio nekenkė ponios Deni sveikatai. O dėl Voltero skolų... Kas gi būtų patikėjęs dukterėčią tinkant tokiam pavedimui? Visi žinojo, kokia ji godi ir kaip nemoka tvarkyti pinigų. Mielai juos imdavo, o paėmusi paikai eikvodavo arba vos ne į kojinę kišdavo — sakytum kaimietė. Siųsti ponią Deni išieškoti skolų ir dar tikintis jas gauti pačiam nebuvo jokios prasmės. O juo labiau nebuvo ko viltis, kad jai ar kam kitam pasiseks išlupti bent dešimt livrų iš tiek šykštaus, kiek ir žavaus kunigaikščio de Rišelje. Kas kas, o Volteras šį draugo bruožą puikiai žinojo.

Visa tai buvo rašoma norint pateisinti bei užtušuoti niekšingą ponios Deni elgesį. Bet tai ne viskas. Nors kunigaikščio de Šuazelio atleidimas ir vyriausiojo kontrolieriaus Tere veiksmai ir pablogino Voltero finansinę būklę, tačiau 1768 metais jo niekas nespyrė reikalauti skolų. „Patriarchas" kasmet tebegaudavo 80 tūkstančių rentos iki gyvos galvos, 40 tūkstančių — vykusiai įdėto kapitalo procentus, priedo savo portfelyje saugojo 600 tūkstančių livrų — taigi buvo tikras to meto turtuolis.

Ir buvo dosnus kaip anksčiau. Kol ponia Deni gyveno Paryžiuje, mokėjo jai 20 tūkstančių kasmetinę rentą.

Didžiadvasiškai jis pasielgė ir su nedėkinga ir tiek jam skolinga Mari Kornel-Diupon. Taip teisino jos pabėgimą iš Fernėjaus: „Lydėdama ponią Deni į Paryžių, mano įdukterė pamatys savo antros eilės senelio tragedijas...", „O aš pats,— neištveria nenusiskundęs,— lieku vienas dykumoje..."

Ne mažiau atlaidaus jo būta ir svarbiausiam kaltininkui — Laharpui. Rezidentui Enonui gan nesunkiai sekėsi jį apginti. Kad ir turėdamas nenuginčijamus kaltės įrodymus, Volteras taip pasakė „advokatui" apie savo globotą jaunąjį literatą: „Jis pasiėmė rankraščius nepaprašęs ir net neįspėjęs, dėl ko turėjau labai didelių nemalonumų. Bet iš visos širdies jam atleidžiu,

nes manau — kad ir nusižengė, tačiau be piktos valios, ir padėsiu jam, kol būsiu gyvas." O po kelių mėnesių „Fernėjaus dofino" vagystę, melą, nedėkingumą Voltero plunksna pavertė „paprasčiausiu neatsargumu".

Šit dar viena, galbūt pati svarbioji, ponios Deni išvykimo priežastis, kurią Volteras stengėsi pateisinti. Kitai dukterėčiai, poniai de Fonten, jis rašė: „Mari Luiza nemėgo Fernėjaus." Tai buvo teisybė. Ji veržte veržėsi į Paryžių. Pradžioje pasinešė važiuoti iš pykčio, kad dėdė ją atstūmė, o paskui taip noriai, kad — tuo įsitikinome — leidosi į kelią lyg vejama. Juk tremties vieta ne koks vienuolynas, ne kaimas, ne provincija, o dievinama sostinė! Per Voltero kilnią širdį išvarymas virto troškimų išsipildymu.

Ponia pati atskleidė savo „filosofiją" laiške Vanjerui, išsiųstame jau iš Paryžiaus 1768 metų birželio 22 dieną (ji, beje, taip ir neišmoko teisingai rašyti jo pavardės): „Visos mūsų mintys apie gyvenimą galų gale baigiasi tuo, kad gyventi reikia smagiai ir dėl nieko nesisielojant." Ji ir nesisielojo. Sielojosi Volteras.

Šią tikrąją jųdviejų išsiskyrimo priežastį jis daug aiškiau išsakė d'Aržantaliui dar balandžio 4 dienos laiške: „Esu tikras, kad retkarčiais ją kankinusių troškimų (išvažiuoti į Paryžių — *A. A.*) paslaptis — kaimo ramybės nemėgimas, kurį tebuvo galima apgalėti gausingais svečių subuvimais, šventėmis, prabanga... Bet toks šurmulys ne mano metams, ne mano silpnai sveikatai..."

Ir tikrai: išvykus poniai Deni ir jos palydovams, Volteras ėmė tvarkytis visai kitaip. Atleido dalį tarnų, sumažino išlaidas ir, svarbiausia, uždarė iki tol visiems atlapas savo namų duris.

Tik ne senatvė ir ne ligos privertė Volterą taip ūmai pakeisti gyvenimo būdą, atsisakyti triukšmo ir apsisupti tyla. Fernėjus iki šiol buvo „Europos užvažiuojamasis kiemas" ir dėl to, kad pats Volteras mėgo svečius ir be jų negalėjo tverti savo nuošalumoje. Kai ponia sugrįžo, pilies durys vėl buvo atlapotos.

Tačiau gyvenimas Fernėjuje be moters — tegu ir su trūkumais, bet dievinamos moters — ligotam senukui neteko prasmės. Jis netgi ryžosi mylimą dvarą parduoti. Nepratęs atidė-

lioti, jau 1768 metų kovo 6 dieną rašo Žakui Tronšenui: „Jūsų paslaugoms Fernėjaus žemė, Raslio namas, Ermitažas, kiti mano statyti pastatai, pilis, baldai... Tai pavedama visiškai Jūsų nuožiūrai. Bijau, kad kaina Jums neatrodytų per didelė..."

Tą pačią dieną jis siūlo Žakui Tronšenui pusę kainos sumokėti grynais, pusę — renta iki gyvos galvos. „Aš prašau šimto tūkstančių ekiu... Visa suma vargu ar sudarys du šimtus penkiasdešimt tūkstančių livrų..." — užuomina apie tai, kad jis ilgai neišgyvens. Ir čia pat nesusilaiko nenusiskundęs, jog „norėtų būti laimingesnis".

Nors ir prislėgtas sielvarto, bet kaip visuomet praktiškas, jis siūlo ir pačiai poniai Deni įsigyti formaliai jai priklausančią dvaro pusę. Tik neaišku, ko čia daugiau: praktiškumo ar kilnumo — juk jokių kitų pinigų, tik Voltero duotus ir tebeduodamus, Mari Luiza neturi...

Nė kiek netrokšdama susisaistyti su Fernėjum, ji prisibijo, kad dėdė neparduotų jo Tronšenui per pigiai. Taigi Volterui dar prireikia įkalbinėti ponią Deni (kovo 23 dienos laiškas), nes esą Žakas daugiau neduosiąs, o gautos sumos, be abejonės, pakaksią, kad ponia galėtų įsigyti prabangius madingus baldus savo namui Paryžiuje...

Tada Mari Luiza nutaiso puikią miną prastame žaidime, ir balandžio 3 dieną rašo Gabrieliui Krameriui: „Pardavęs Fernėjų, mano dėdė prapuls, ir aš liksiu kalta dėl paskutinės jo nevilties."

Dar kovo 25 dieną sužinojęs iš Damilavilio apie dukterėčios protestą prieš Fernėjaus pardavimą, dėdė tą pačią dieną, kai ji suvaidino prieš Kramerį kilnų vaidmenį, jai pranešė, jog neparduosiąs Fernėjaus niekam kitam, tik advokatui Kristianui... Tačiau savo ketinimo dar nebuvo visiškai atsisakęs.

Šiomis slogiomis dienomis panėšėdamas į Tolstojaus Karlą Ivanovičių, mėginusį savo vidinę nuoskaudą kompensuoti mokesčiu už popierių ir rašalą, Volteras gal taip pat atrodė ekonomiškas bei apdairus. Bet juk gautus už Fernėjų pinigus jis būtų skyręs ponios Deni namo apstatymui. Ir svarbiausia: tariamas apdairumas tik slėpė neviltį, į kurią stūmė jos laiškai. Nevilties žodžius jis padiktavo Vanjerui: pačiam rašyti nebuvo jėgų. Tame pačiame laiške jis kilniadvasiškai atriboja Mari Luizos širdies gerumą nuo to, ką rašo jos plunksna. Tai, žinoma, iliuzija ir nieko daugiau. Kitas, aštuonių puslapių laiškas,

kuriame kalba lyg ir sukasi apie buitinius reikalus, kupinas nusiskundimų dėl skaudaus likimo ir dėl žiauraus jos elgesio su juo dar iki išvažiuojant iš Fernėjaus. Taigi nesunku suvokti, katras šioje istorijoje kentėjo ir ką katram reiškė išsiskyrimas.

Vis dėlto jis atsisako ketinimo parduoti dvarą bei palikti koloniją — savo triūso vaisių.

Šiaip ar taip, Volteras lieka Volteras. Labai įdomiai jis susirašinėja su ponia diu Defan tų pačių metų balandį. „Taip, taip,— rašė ji,— norėčiau Jus daug ko paklausti ir ne tik tai, ar turi blusos sielą, ne tik apie materijos judėjimą arba komiškąją operą, arba ponios Deni išvykimą. Bet nesidomiu nepaaiškinamais dalykais arba tuo, kas priklauso nuo užgaidos. Iš pradžių mane įtikinėjote dėl ponios Deni, šiandien — dėl triukšmo dvare ir dėl to, kuo niekaip negaliu patikėti,— kad priėjote išpažinties."

Po aštuonių dienų, balandžio 18-ąją, Volteras atsakė bičiulei: „Jūs panorote, ponia, kad atverčiau Jums seną savo širdį meilės srityje. Aš — tokio amžiaus, kai jokia aistra ir jokia kita priežastis negali sukliudyti man atlikti savo pareigą... Nemaniau, kad toks paprastas ir toks natūralus dalykas galėtų sukelti ir mažesnį, nei sukėlė, triukšmą..."

Apie kokią pareigą, kokį triukšmą ir kokią išpažintį kalbama šiuose laiškuose?

Viskas sukasi apie tą pačią kovą su Piktąja. Gudragalvis šaipūnas Volteras šiai kovai kartais pasirinkdavo keisčiausias formas. Kad ir nekentė religijos, jis, žiūrėk, būdavo ir gana pakantrus dvasiškiems tėveliams. Ne tik ištisus trylika metų Fernėjuje laikė eksjėzuitą tėvą Adamą, bet ir stengėsi didinti jo pajamas, nors ir sakydavo, jog jis anaiptol ne geriausias žmogus šiame pasaulyje, tik su juo galima pažaisti šachmatais — vienintelį vertą žaidimą.

Maža to, kai Fernėjuje pasirodydavo keliaujantys vienuoliai, Volteras juos priimdavo kaip svečius. Laikinai paliovęs būti „Europos užvažiuojamojo kiemo šeimininku", kapucinams būdavo toks dosnus, kad jų galva Romoje Volterą vadindavo ordino pasaulietiniu tėvu Žekso apygardoje.

Ir vis dėlto vieną kartą — tai atsitiko tuo metu, kai nebuvo ponios Deni,— Volteras iškrėtė kapucinui pokštą. Šį atvejį, be abejo, ir turėjo galvoje ponia diu Defan.

1768 metų didžiąją savaitę Volteras paliepė vienam viešinčiam pilyje vienuoliui suteikti jam išrišimą, kad sekmadienį galėtų eiti į bažnyčią priimti komunijos: kaip dvarininkas ir kolonijos valdytojas tarėsi privaląs dalyvauti pačiose iškilmingiausiose apeigose. Šįkart jis turėjo ir kitą, svarbesnį, tikslą. Pastaruoju metu miestelyje buvo dažnai vagiliaujama. Todėl jis norėjo pasinaudoti velykinėmis pamaldomis ir pasakyti gyventojams pamokslą apie sąžiningumą — ir pasakė jį ugningai ir įtaigiai.

Štai dėl ko Volterui prireikė išpažinties: kitaip nebūtų galėjęs pasirodyti bažnyčioje.

Toliau buvo dar gražiau. Apie tai, kam Volteras panaudojo nuodėmių atleidimą, nuodėmklausys pranešė vyskupui, ir šis uždraudė visiems vyskupijos dvasininkams be jo paties leidimo klausyti Fernėjaus savininko išpažinties arba jį išrišti.

Bet kitų metų kovo mėnesį, gulėdamas lovoje ir diktuodamas, Volteras pro langą pamatė sode vaikštinėjant kažkokį kapuciną ir liepė tuoj pat jį pakviesti. Tikėjosi, jog sidabrinės monetos žvilgėjimas išrūkys jam iš galvos vyskupo įsakymą. Pinigus kapucinas priėmė, o klausyti išpažinties atsisakė.

Tuomet Volteras ryžosi vyskupui apdumti akis. Sveikas būdamas dėjosi merdįs ir aštuonias dienas nesikėlė iš lovos. Tuo pat metu per savo advokatą padavė skundą parlamentui, kad jam neleidžiama atlikti išpažinties. Vyskupas turėjo leisti kunigui išklausyti išpažintį ir suteikti komuniją neva merdinčiam seneliui. . .

Volteras suruošė tikrą spektaklį. Pradžiai taip paskaitė *Confiteor* ir *Credo*, kad Vanjeras gretimame kambaryje vos negavo galo iš juoko. Nuodėmklausys sutriko, bet atleido „Fernėjaus patriarchui" nuodėmes ir suteikė šventus sakramentus, o paskui pasišalino, nežinodamas, ką manyti. O tariamas ligonis akimoju iššoko iš patalo ir nuskubėjo pasivaikščioti į sodą, nesitverdamas džiaugsmu, kad pasisekė apvynioti aplink pirštą šventąją bažnyčią. Šį pokštą jis iškrėtė eidamas septyniasdešimt penktuosius.

Iš čia matyti, kaip jis šaipėsi iš bažnytinių apeigų, nors retkarčiais jas ir atlikinėjo: tai buvo dar vienas taktinis manevras kovoje su Piktąja.

Taigi ponios Deni išvykimas nei ką pakeitė, nei galėjo pakeisti jo vidiniame gyvenime, nors išviršiniame pakeitė daug.

1769 metų rudenį tremtinė ar bėglė grįžo į Fernėjų. Ar ji pati šito prašė, bijodama prarasti įtaką dėdei, be to, palikimo netekti, ar jis pats nebegalėjo pakelti išsiskyrimo?

Veikiausiai ir viena, ir kita... Šiaip ar taip, nepraėjus nė dvejiems metams, dvaras vėl turėjo Fernėjaus Damą.

VII DALIS

1 skyrius

JIS DAR GYVAS...

Dėdamas dideles viltis į Liudviką XVI, Volteras nė nenutuokė apie pomirtinius persekiojimus, kuriuos, jam dar gyvam esant, ruošė vos įžengęs į sostą naujasis karalius.

Apie šį kraupų sumanymą mes sužinome tik iš Teodoro Bestermano išleisto Voltero korespondencijų 88-ojo tomo, kuriame įdėti laiškai filosofui ir jį liečiantys kitų asmenų laiškai.

Įdomu, kad visi įsakymai, raportai ir instrukcijos, kuriuos čia pateiksime, parašyti ir išsiųsti per dvi dienas, 1774 metų liepos 18-ąją ir 19-ąją.

Pirmą šio baisaus ciklo laišką išsiuntė Anri Leonaras Žakas Batistas Bertenas liepos 18 dieną Liudvikui XVI, matyt, prieš tai gavęs karaliaus įsakymą žodžiu. Cituoju tekstą: „Jo didenybė pageidavo, kad visi pono de Voltero kūriniai ir kiti raštai, kurie, jam mirus, bus surasti jo namuose, būtų pristatyti Jūsų prakilnybei peržiūrėti pačiam." Paskui eina raportas, kad jau išsiųstas jo, Berteno, „instrukcinis laiškelis dėl priemonių, kurių privalo imtis Burgundijos valdytojas, kad šie raštai niekur nepražpultų", kai bus atlikta protokolinė procedūra ir visa inventorizacija. Vykdytojas informuoja valdovą, kad išsiuntęs ir tris įsakymus. Pabaigoje — charakteringas prierašas: „Į paties karaliaus rankas." (Bertenas — valstybės sekretorius.)

Kitą dieną tuo pačiu tikslu išsiunčiami keli laiškai — direktyvos. Plunksnos imasi pats Liudvikas XVI. Jis praneša apie savo nurodymą Fabri apygardos valdytojui: „Po Voltero mirties užantspauduoti visus jo namus ir, įgaliotajam Burgundijos valdytojui parodžius įsakymą, išduoti visus velionio spaudinius ir rankraščius, liečiančius *karalius, princus bei kitus valdovus, jų rūmus, ministrus ar jų valstybių vyriausybes, ypač Prancūzijos karaliaus rūmus ir vyriausybę, taip pat kūrinius, dokumentus bei rankraščius, liečiančius religiją ir papročius, be to,*

istoriją, filosofiją ir visą literatūros turinį." Jo didenybė įsako magistratūros valdininkui surašyti protokolą ir atlikti inventorizaciją. (Kursyvas mano — *A. A.*)

Po kelių valandų, o gal nė nepasitraukęs nuo biuro, karalius rašo Voltero šeimai ir namiškiams. Įsako jo giminaičiams ir paveldėtojams, o jei tokių nėra — namų konsjeržams atidaryti visas patalpas jo didenybės įgaliotajam Burgundijos valdytojui ir išduoti knygas, rankraščius, dokumentus. „Operacijoje,— rašoma toliau,— dalyvaus teisėjai ir magistratūros valdininkai. Paskui visa, kas išvardyta, turi būti išvežta, o namai užantspauduoti."

Veikiausiai vėl buvo paplitęs gandas apie didžiojo žmogaus mirtį, o gal „Fernėjaus ligonio" dienų galas ir kaskart blogėjanti sveikata paskatino Liudviką XVI imtis visų priemonių, kad būtų apsaugoti valdovai, rūmai, vyriausybės, religija, papročiai nuo filosofinių, istorinių, literatūrinių Voltero kūrinių, nuo griaunančio jų poveikio ir po autoriaus mirties. Šiaip ar taip, liepos 19 dieną Liudvikas XVI išsiunčia jo šeimai ir paveldėtojams dar vieną įsakymą: atidaryti jo karališkosios didenybės valios vykdytojams visus kambarius, kabinetą, atrakinti spintas ir stalčius.

Ryžtingai toliau veikia ir Bertenas. Šit jo įsakymai, apie kuriuos jis pranešė karaliui. Liepos 19-ąją raportuoja apie tą patį Fabri, užsimindamas ir apie prancūzų rezidentą Enoną, matyt, irgi turintį dalyvauti kratoje ir konfiskacijoje. Be to, rašo Burgundijos valdytojui Antuanui Žanui Amelo de Šejui: „Karalius man įsakė adresuoti Jums paketą su įgaliojimais dėl Ženevos kaimyno."

Ne mažiau svarbi dar viena tos pačios dienos Berteno instrukcija Šejui — kad, gavęs paketą, negaištų... O Fabri jis apdairiai įspėja nevykdyti instrukcijos prie Voltero gyvos galvos ir sergėti paslaptį.

2 skyrius

PASKUTINIEJI RŪPESČIAI

1776 metų rugpjūčio 5 dieną Lekenas rašo: „Aš regiu didžiausią mūsų amžiaus stebuklą — aštuoniasdešimt trejų metų

(aštuoniasdešimt dvejų — *A. A.*) poną de Volterą... Štai ką mačiau savo akimis atvykęs į Fernėjų... Vargu ar gali patikėti šio malonaus ir garbingo senelio veikla, kai slegia jam pečius šitiek metų. Kasdien už stalo dirba po dešimt valandų. Bet literatūra netrukdo rūpintis ir kolonija, ir komercija, visokiais būdais daryti žmonėms gera, teikti naudos ir džiaugsmo. Tuo pat metu jis — savo namų ūkvedys, metrdotelis, komendantas, besirūpinąs visais namiškiais ir svečiais. Negaliu Jums smulkiai papasakoti, kiek jam visko šauna į galvą ir kaip jis suderina pažiūrėti nesuderinamus dalykus. Kad ir kaip užsiėmęs ar susirūpinęs, nepamiršta ir kitų reikalų. Dabar jis sumuoja rezultatus ano baisaus proceso, kurį laimėjo Dižono departamente."

Skaitome toliau. Neatsitiktinai didysis aktorius dar sykį Fernėjuje. „Volteras užsiėmęs ir teatru, šia aistra užsikrėtę visi jo artimieji. Jau vien patys žiūrovai — nepakartojamas vaizdas. Čia ir žavėjimasis pjese, ir pagarba jos autoriui, ir šiokios tokios iliuzijos (pastarieji žodžiai, matyt, pasakyti dėl to, kad vaidina pats Lekenas.— *A. A.*), kad spektaklis sužavės."

Teatro salė esanti gana daili, nors ne tokia prašmatni, kaip vaizduojąsis ponas de Volteras... (Mes žinome jo atsiliepimus apie abu savo teatrus.) Ir vis dėlto Komedi fransez bei kitų puikių teatrų išlepintas Lekenas negali nepripažinti: „Kaip stebiesi aptikęs šį „kažką" nuostabaus už šimto penkiasdešimt mylių nuo Paryžiaus, kaime, kur viso labo tūkstantis trys šimtai gyventojų, kai didžiuma stambiausių miestų teturi tik „arklides", kuriose ir „muštukais" žaidžiama, ir vaidinama žmogaus dvasios šedevrus."

Baigdamas Lekenas pasakoja: „Fernėjuje Volteras mėgsta draugiją, dėkui dievui, nedidelę (dabar! — *A. A.*). Ji susideda iš ponios Sen Žiuljen, abato Kotje, manęs, pilies gyventojų." Ir jau visai gale autorius apgailestauja, kad „d'Aržantalis (laiškas, matyt, skirtas jam: adresatas nenurodytas — *A. A.*) nėra matęs savo bičiulio visame šlovės puikume".

Apie „Fernėjaus ligoto senelio"— taip nuolatos save vadino Volteras — jaunatviškumą kalba ir kiti. Trumpas ir labai taiklus markizės diu Defan išsireiškimas: „Labiau tikiu jo dvasia negu metrikais." Tuo metu, beje, Volteriui buvo aštuoniasdešimt.

Bet nors ir stulbina visus neišsenkama energija, nors ir nenutraukia daugybės užsiėmimų, jis negali nejusti metų naštos ir tolydžio menkstančios sveikatos. 1777 metais atsakydamas į d'Aržantalio laišką, kuriame šis patarinėja, kaip patobulinti tragediją, Volteras rašo: „Pone grafe Sirakūze (Sirakūzai senovėje garsėjo savo teatru — *A. A.*), Jūs per daug iš manęs tikitės... Dėl gausybės reikalų, dėl ligų ir bendro nusilpimo dažnai jaučiuosi lyg sumaištyje. Kas gali būti įdomiau kaip spręsti Jūsų pasiūlytą užduotį... bet kad galėčiau išpildyti Jūsų nurodymus, turėtumėt atimti man trisdešimt metų ir apdovanoti naujais talentais..."

Gandai gandais apie Volero mirtį, o giltinė ne sykį buvo užsimojusi ant jo dalgiu. 1773-iaisiais jis taip įsisirgo, kad sunerimęs ir susisielojęs d'Alamberas net nerizikavo rašyti jam pačiam. Tik gavęs iš ponios Deni daugmaž viltingą atsakymą į du savo laiškus, jam rašo: „Tausokite save!"

D'Alamberas turėjo dėl ko nerimauti... Gegužės 3-iąją ponia Deni pranešė Žekso apygardos gydytojui, kad turįs būti Fernėjuje su visais vaistais...

Laimė, gegužės 8-ąją Volteras jau pats išgalėjo parašyti d'Alamberui: „Šį kartą aš pasveikau." Bet kiek dar kartų reikės visai pagrįstai manyti, kad jo dienos jau suskaitytos!

Nereikia pamiršti, kad nepaliauja silpusios ir jo akys, kurioms kenkia akinantis Alpių sniego baltumas. O juk Volteras jau daugel metų gyvena Juros kalno papėdėje. Dar 1763-iaisiais jis guodėsi kardinolui Berni: „Pamažiukais anku, bet nedejuoju. Sako, Alpių sniegynai man daro meškos paslaugą."

Tad nenuostabu, kad ruošdamasis artėjančiai mirčiai, Volteras daug ką susumuoja, sakytum, patikrina savo pažiūras — filosofines, politines, mokslines, istorines — ir rūpinasi, kad jo idėjos, darbai nebūtų užmiršti jam mirus.

Tarsi spirale jis sugrįžta į jaunystę ir permąsto anuometinius užsiėmimus ir pažiūras. Parašo ir išspausdina „Mano kūrinių istorinius komentarus"— iš esmės savo biografiją; čia atakuoja Šekspyrą. Siuzana Neker, garsaus bankininko, vienu metu vyriausiojo kontrolieriaus, žmona, pasak Voltero, „labai išlavėjusio proto ir, jeigu tas įmanoma, protą pranokstančio būdo" (apie ją žinome iš istorijos su Pigalio skulptūra), labai įdomiame 1776-ųjų rugsėjo laiške dėkoja didžiajam žmogui už

jai skirtus žodžius. Po to rašo: „Jūsų pradėtos kautynės su Anglu sukėlė triukšmą. „Henriadai" apginti Jūs pasiuntėte nenugalimą kareivių armiją, pasitelkęs ir Niutoną. „Meropė", „Alzira" taip pat priešinasi Šekspyrui."

Ir vis dėlto ji nėra Voltero pusėje. „Mačiau, kaip Šekspyrą vaidino vienintelis žmogus (Harikas — *A. A.*), išdrįsęs atsižadėti laiko griuvenų. Verkiau per jo pjeses ir pasakiau sau, kad teatro tiesa ne visada vienatinė." Lekenas aname pačiame rugpjūčio 5 dienos laiške praneša adresatei: „Mūsų patriarchas mano, jog žavėdamasi Šekspyru išėjote iš proto."

Dėl Voltero atlikto „Julijaus Cezario" vertimo tarp jo ir d'Alambero dar septintajame dešimtmetyje buvo įsiliepsnojęs ginčas. Pastarasis prikaišiojo didžiai gerbiamam savo „broliui", kad šis suteikęs Šekspyro tragedijai jai nebūdingo prancūziško galantiškumo. 1776 metų rugpjūčio 10 dieną Volteras išlieja kaimynui Anri Rje nepasitenkinimą, kad „Šekspyrą skaitys Akademijoje rugpjūčio 24-ąją, per šventą Liudviką, antibarbarą, Šekspyro antipodą. Tas rodo apie nepakankamą pagarbą šventajam... Be to, diena tikriausiai pasitaikys saulėta..."

Kautynės, kaip paprastai, eina plačiu frontu. 1776-ųjų rugsėjo 7 dienos laiške, rašytame Kondorse, Volteras vadina Velšą pamišėliu, siūlančiu pakeisti Kornelį Šekspyru. „Negaliu patikėti, jog atsirastų bent vienas toks kvailas, toks niekingas prancūzas, kad dezertyruotų iš mūsų kariuomenės, norėdamas tarnauti tam nelaimingam persimetėliui Laturnerui. Bet niekas nesivienys su manimi, kad galėtų kautis."

Šie žodžiai gali pasirodyti keisti. Ko gi Volteras — tegu kadaise ir vadinęs Šekspyrą „barbaru", „laukiniu", tačiau jį vertinęs ir daug ko iš jo išmokęs — dabar su tokia nežabota aistra telkia karius prieš tuos, kuriems „anglas" patinka labiau už Kornelį? Neatsitiktinai paskutinis Voltero kūrinys — griežtai klasicistinė tragedija „Irena".

Kovodamas su Šekspyro atgimimu, Volteras apie tą patį metą, 1776-ųjų rugpjūčio 9 dieną, rašo Gijomui Fransua de Borui: „Jūsų atkaklumas, apie kurį liudija pasisakymai prieš absurdišką materializmo doktriną, leidžia man tikėtis, jog mielai priimsite veikalą, kuriame kovoju su „Gamtos sistema" ir kurį ketinu išspausdinti." Nors ir atsiliko nuo Didro kaip filosofas, jis jautė jam pagarbą ir simpatiją. 1776 metų laiške Didro

beria šiam komplimentus, su džiaugsmu praneša, kad Fridrichas II davė Labaro draugui tarnybą. Dar labiau svarbus Voltero liūdnas apgailestavimas: „Kaip baisu, kad filosofai nėra susivieniję, o jų persekiotojai visada vienijasi!" Jis ištikimai tebesiekia savo partijos vienybės.

Laiško pabaiga skamba it testamentas: „Ilgai gyvenkite, pone, kad galėtumėte smogti mirtiną smūgį pabaisai; aš tik apskaldžiau jai ausis! Jei negrįšite į Rusiją (matyt, Volterą pasiekė melagingas gandas, jog Didro vėl ten ruošiasi vykti — *A. A.*), pasistenkite aplankyti mano kapą!"

Toks pat pastovus Volteras ir savo priešams. 1777 metais rašė: „Nors, pone, esu labai senas ir labai ligotas, bet atminties nesu visai praradęs. Pamenu, prieš kokius penkiolika metų Tjerjo atsiuntė man nepasirašytą brošiūrą „Anekdotai apie Freroną". Jos autorium buvo laikomas Laharpas. Bet nei Laharpas, nei koks kitas rašytojas jos autorium būti negalėjo..." Volteras tikina, kad anekdotus parašęs d'Alamberas ir kad jo paties nuomonė apie Freroną yra kaip brošiūroje, pilna paniekos ir pašaipos... Mūsų bibliotekų kataloguose „Anekdotai..." įrašyti kaip Voltero kūrinys.

Teisybės advokatas paskutiniaisiais metais užsiima bendrais teisės klausimais. 1777-aisiais rašo ese „Teisingumo ir žmoniškumo kaina" ir rūpinasi nauju baudžiamuoju kodeksu, kurį taria būsiant idealų.

Gali atrodyti paradoksalu, kad Volteras kreipiasi į Jekateriną II prašydamas ją dalyvauti Berno respublikos, tai yra Šveicarijos, naujų įstatymų leidyboje. „Vienos penktosios Žemės rutulio valdovė,— rašo jis imperatorei,— be abejo, atleis man už nekantrą. Ji kilo dėl priemonės, kuri kasdien darosi vis būtinesnė. Turiu galvoje sekimą Jūsų didenybe... nenoriu mirti neišvydęs Jūsų įstatymų rinkinio ir drįstu reikalauti šio rinkinio išleidimo. Štai pagrindas: Berno magistratas pasiūlė 56 luidorų premiją tam, kuris pateiks geriausią pranešimą apie teismą ir taip padės Berno visuomenei padaryti baudžiamojo kodekso ir proceso reformą. Šventos Jekaterinos Peterburgietės pareiga pridėti prie paskelbtosios premijos dar 50 luidorų. Kitaip apdovanojimas nebus proporcingas užduoties svarbai..." Bet ne dėl to Volteras prašo imperatorę padėti respublikos įstatymų leidybai. Jis pats yra pasiūlęs kodekso projektą, skir-

tingą nuo to, kurį pasiūlė kitas teisės teoretikas. Voltero projektas remiasi „mūsų provincijų teismine praktika ir turi visa, ką jis žino apie Jūsų didenybės priimtus įstatymus. Premija bus paskirta tik 1779 metais, o naujasis projektas išspausdintas po kelių mėnesių. Jeigu Jūsų didenybė maloningai paskirs šiai iniciatyvai 200 rublių, taps trylikos mažų kantonų globėja. Debatai vyks ligi 1779 metų, manęs jau gyvo nebebus. (Deja, jo buvo tiesa! — *A. A.*) Bet užtat Jūs pasirodysite kaip niekad puiki mažų tautų užtarėja. Juk Jūsų malonėmis apipilta Krymo totorių žemė — mažas Rusijos kantonas."

Čia ir glūdi Voltero kreipimosi į Jekateriną II paslaptis. 50 luidorų, arba 200 rublių suma, jam, be abejonės, yra grynas niekas, galėtų ir pats ją be vargo duoti... Jis, aišku, žino, ko vertos imperatorės malonės savo imperijos mažoms tautoms, taip pat didžiajai rusų tautai. Bet svyruodamas tarp respublikos ir apšviestojo absoliutizmo, jis teikia daug svarbos rusų imperatorės „iškabai", kuri būtų virš respublikos įstatymų leidybos, tarsi sutaikydama abi valstybės formas.

O laiške Kondorse yra tokia vieta: „Nuo to laiko, kai liovėmės rūpintis visa liaudimi ir mūsų provincijos liaudimi, manęs nepalieka sielvartas. Po šio lemtingo momento aš užmečiau visus savo darbus, nieko iš nieko neprašau ir kantriai laukiu, kada mus užsmaugs."

Dėl savęs jis gali būti ramus: jo paties niekas neužsmaugs. Žekso apygardos Fernėjaus kolonija — ko gero, didžiausias jo paskutiniųjų dienų rūpestis. Apie tai byloja šimtai laiškų ir dešimtys — jeigu taip pat ne šimtai — dokumentų, kuriuos Bestermanas pridėjo prie korespondencijų tomų.

1775—1777 metais ir pragyventais 1778-ųjų mėnesiais „patriarchas" dar labiau rūpinasi valstiečiais ir amatininkais, kaimynais, „mūsų provincijos" žmonėmis.

Labai įvairūs jo rūpesčiai. 1775-ųjų rugsėjo 30 dieną Volteras rašo Prancūzijos karaliaus naujam vyriausiajam kontrolieriui, žymiam fiziokratui ir vis dėlto enciklopedistų draugui Roberui Žakui Tiurgo; rašo žinodamas šį esant pasinėrusį daugybėje pradėtų reformų: „Prašau atleisti, monsinjore, kad Jus varginu dėl mažiausios Prancūzijos provincijos tuo metu, kai rūpinatės įvesti tvarką visose kitose...

...Ponas de Triudenas (Žekso valdytojas — *A. A.*) padarė mums gerą darbą — Jūsų planų dvasia parašė Jums visos gyvenvietės vardu. Jo pasirašyti aktai patvirtina ir mūsų nuolankumą... Tačiau fermas administruojantys valdininkai nebuvo apie tai painformuoti tuo metu, kai jas siaubė, ir Jūsų geradarystes pragaišino." Būdinga, jog Volteras visur rašo „mūsų", „mes", susitapatindamas su kaimiečiais.

Ne mažiau įdomi ir laiško tąsa: „Nežinau, ar Jūs esate painformuotas, kad vargana mūsų būklė neleidžia Žeksui turėti bent vieno vienintelio prekybininko. Visa, ko reikia — ir maisto atsargas, ir drabužius,— turime pirktis Ženevoje. O visos šios prekės ateina iš Prancūzijos, apmokestinamos. Štai dėl ko sieną kasdien pereina aibės kontrabandininkų."

Volteras nori iškovoti, kad Prancūzijos Žekso provincijos, jos varguolių neslėgtų papildoma muito mokesčių našta viską perkantis Šveicarijoje. Tai jam pavyksta, kaip pavyksta ir užkirsti kelią valdininkų savivaliavimui.

1776 metų sausio 8 dieną Volteras su jam būdingu temperamentu rašo Tiurgo: „Monsinjore, per Jūsų malones maža tautelė tapo laisva. Svaigdamas džiaugsmu ir dėkingumu, puolu Jums į kojas ir sakau ačiū. Prašau Jūsų leidimo gauti protekcijas keliems asmenims, nusipelniusiems Jūsų gerumo. Štai, pavyzdžiui, sjeras Sedilo, pripylęs savo namo aukštą druskos, kad išvaduotų mūsų žmones ir nuo šios priklausomybės..."

Tiurgo išpildė teisybės senjoro prašymą.

„Fernėjaus patriarchas" taip nesitveria dėkingumu ir džiaugsmu už „mūsų provincijos žmones", kad apie tai rašo ne vienam Tiurgo, dar keliems savo korespondentams.

Jis be galo pasakoja apie šventę apygardoje. 1776 metų sausio 11 dieną rašo Kondorse: „...Jūs pritarsite, garbingas filosofe, mano džiaugsmui — matyti kaime dešimt ar dvylika tūkstančių žmonių... laiminančių poną Tiurgo ir apdainuojančių savo laisvę..." (Laisvė, žinia, buvo labai sąlygiška, bet mąstysime istoriškai!)

Tą pačią dieną jis dalijasi džiaugsmu su „filosofe-peteliške", savo senatvės metų drauge jaunąja ponia Sen Žiuljen, be to, ragina ponios Deni sūnėną: „Džiaukitės mūsų išlaisvinimu!" Jam irgi aprašo kaimo šventę.

93-iojo „Korespondencijų" tomo (1776 metų sausis—kovas), pavadinto „Žeksu", įžangoje Teodoras Bestermanas teisingai pa-

žymi: bendrapiliečių interesus Volteras iškelia aukščiau už savuosius, randa laiko ir apygardai išvaduoti nuo mokesčių, ir bendroms problemoms spręsti.

Derėtų įvertinti ir Tiurgo nuopelnus: išklausęs Voltero prašymą, ne tik padėjo Žeksui, bet ir užsistojo už Šveicariją. Deja, šis puikus valstybės vyras per trumpai buvo vyriausiuoju kontrolieriumi ir nespėjo įgyvendinti sumanytų ir pradėtų didžiulių ekonominių ir administracinių reformų. Volteras apverkė ir 1777-aisiais mirusį poną de Triudeną, kuris taip pat rūpinosi Žeksu.

1775-ųjų spalio 21 dienos laiške Andre Morele Volteras pasakoja apie tris dienas, praleistas Montinji pas poną de Triudeną, matyt, svarstant apygardos problemas „su mūsų ministrais, kurię baisiai pailsdavo išdirbę dešimt valandų per parą". Jis nepailsdavo.

Volteras dėkingas kiekvienam, kas padarė gero provincijai.

Bet turbūt labiausiai vertas nuostabos Voltero rūpestis, kad jo sukurta Fernėjuje kolonija neiširtų jam mirus, kad nebūtų pažeisti kolonistų interesai.

Kartą, kalbėdama apie Voltero ir ponios Deni santykius, pateikiau palyginimą su Levo Tolstojaus autobiografinės trilogijos veikėju — Karlu Ivanovičium. O dabar įžiūriu kitą panašumą: tarp Voltero su Mari Luiza, kurią jis padarė ne tik vienintele ir visiška paveldėtoja, bet — dar būdamas gyvas — viso savo kilnojamojo ir nekilnojamojo turto bendrasavininke, Fernėjaus Dama,— taigi įžiūriu panašumą tarp anųdviejų ir Levo Nikolajevičiaus su Sofija Andrejevna — taip pat paskutiniaisiais Tolstojaus gyvenimo metais. Analogija, žinoma, sąlygiška ir reliatyvi. Ir vis dėlto neabejotina: Volteras rūpinosi kolonijos gyventojais, ponia Deni — savimi.

Prie paskutinių „Korespondencijų" tomų Teodoras Bestermanas pridėjo priedą — daugybę aktų, liudijančių apie tai, ką Volteras ir buvo numatęs: ponia Deni po jo mirties kolonijos neišsaugos ir jos gyventojais nesirūpins. Todėl jis labai dosniai, tačiau žiūrėdamas ne savo, o jos interesų (juk pats greitai mirs!) ir juridinių formalumų skolindavo kolonistams pinigų namams įsigyti ir statytis. Visus šiuos aktus apiformindavo Žekso apygardos karališkasis notaras. Vienuose dokumentuose

kaip skolintojas figūruoja vienas Volteras, kituose — ir ponia Deni, bet iš esmės tai nieko nekeičia: iniciatyva priklausė jam vienam. Atvirkščiai, visai galimas daiktas, kad Volteras šias sumas būtų ne skolinęs, o dovanojęs, jeigu ne atkaklūs jos prašymai... O gal ir dovanodavo, nes teikiant negražinamąją paskolą, dokumentų apiforminti nereikėdavo.

Štai, pavyzdžio dėlei, vienas toks aktas:

„1777 metų rugsėjo 18 dieną po pusiaudienio aš, Pjeras Fransua Nikodomas, Žekso apygardos karališkasis notaras, gyvenantis Versua, dalyvaujant žemiau išvardytiems liudytojams... sudarau tokią sutartį tarp mesiro Fransua Mari de Voltero, kamergero, ir ponios Mari Luizos Minjo, mesiro Nikola Šarlio Deni, Sen Lui karališkojo ordino kavalieriaus, našlės, vadinamosios Damos Deni, Fernėjaus Damos — ten pat abu ir gyvena,— iš vienos pusės, ir Klodo Berti, skolininko, taip pat gyvenančio Fernėjuje,— iš kitos.

Ponas de Volteras ir Dama Deni paskolina Berti namui statyti Fernėjuje 5000 frankų sumą — iš karto, likusius — per mėnesį..."

Dalį pinigų duoda Volteras, dalį — ponia Deni. Akto pabaigoje smulkiai nurodoma paskolos grąžinimo terminai ir kiekvienos įmokos suma.

Kitu atveju pinigai buvo skolinami namui pirkti Fernėjuje, kaip užfiksuota akte, sudarytame to paties notaro, 1777 metų kovo mėnesį. Šį sykį paskola buvo duota netgi ne vietiniam gyventojui, o Savojos pirkliui Antuanui Žakui.

Nors Volteras viename 1775 metų laiške ir prisipažįsta Rišelje, kad bemeilytų mirti jam prie kojų Paryžiuje ar jo dvare, pavadintame šeimininko vardu, o ne tarp Juros sniegynų, „tačiau kiekvienas turi paklusti savo likimui". Savo likimu jis laiko Fernėjų ir daro viską, kad šis „jo įdirbtas sodas" neužželtų jam mirus.

3 skyrius

VĖL APYSAKOS, PASAKOS...

Voltero nuotaika prasta. Jis sužinojo, kad Jekaterina II pakvietė pasikonsultuoti į Peterburgą de La Rivjerą. Imperatorės pasiuntinys Prancūzijoje apibūdino jai šio fiziokrato knygą „Po-

litinės visuomenės prigimtinis ir tikrasis charakteris" kaip šedevrą ir pavyzdį.

Norėdamas atsikratyti prastos nuotaikos, „Fernėjaus patriarchas" atsako į knygą knyga, rašo „Žmogų su keturiasdešimt ekiu", debiutuodamas naujame publicistinės apybraižos žanre. Ji pasirodo metais vėliau už La Rivjero knygą — 1768-aisiais.

Tuo tikslu Volteras turėjo rimtai domėtis politine ekonomija, kurios iki tol visai neliesdavo, be to, Prancūzijos mokesčių sistema, kurią buvo vos grybštelėjęs nedidelėje apysakoje „Žano ir Kolenas". Vienos ir kitos jam prireikė ne vien tam, kad moksliškai polemizuotų, teoriškai paneigtų fiziokratų doktriną. Mat, laikydamiesi principo, jog produktyvūs yra tiktai žemės ūkio darbai, jie reikalavo įvesti vienatinį mokestį, kurį mokėtų tik žemės savininkai ir kuris būtų proporcingas jų gaunamai produkcijai. Volteras savo knygoje aiškiai ir ryžtingai stoja ginti vargšą duonpelnį, be kurio triūso vaisių neišgyventų šalis, jau ir šiaip įstumta į skurdą.

„Kodėl Prancūzija,— klausia autorius per senuką, koneveikiantį dabartį ir garbstantį praeitį,— nūnai ne tokia turtinga kaip Henriko IV laikais?" Ir tuoj pat atsako: „Todėl, kad žemė ne taip gerai įdirbama, todėl, kad mažai kas užsiima žemės ūkiu. O kodėl taip trūksta darbo rankų žemės ūkyje? Todėl, kad panaikinus Nanto ediktą, šalyje atsirado didžiulė tuštymė, priviso devynios galybės vienuolių ir elgetų, be to, kas tik galėjo, bėgo nuo sunkių žemės darbų, kuriems esame dievo sutverti ir kurių ėmėme gėdytis."

„Kita mūsų skurdo priežastis,— aiškina senukas, perregimoji Voltero kaukė,— yra nauji mūsų poreikiai." Ne pirmą sykį Volteras tyčiojasi iš tariamų Amerikos atradimo pliusų. Bet dabar jis tyčiojasi apsiginklavęs tiksliais ekonominiais duomenimis: „Reikia sumokėti kaimynams keturis milijonus už vieną prekę ir penkis ar šešis — už kitą. Užtat galime įsiberti į nosį dvokiančių miltelių iš Amerikos. Kava, arbata, šokoladas, košenilis, indigas ir prieskoniai kasmet mums atsieina per šešiasdešimt milijonų." Vėl prisimenami Henriko IV laikai: Volteras ištikimas idealiam karaliui ir kartu nepatenkintas, kad panaikintas Nanto ediktas.

Primenama ir penkiolikos milijonų renta, kurią reikia išmokėti užsieniečiams dėl Paryžiaus miesto valdybos įsiskolinimo, o Henrikas IV, įžengdamas į sostą, išmintingai sumokėjo tik dviejų milijonų skolą. . . Didžiulės išlaidos karams. . .

„Šit kai kurios mūsų skurdo priežastys. Mes jį dangstome visokiais blizgučiais ir madingais daikčiukais; mes nusmurgę, bet turime skonį. Turime didžiai turtingų bankininkų, verslininkų, pirklių... bet gyventojai anaiptol nėra turtingi."

Ir šiame fone — žmogus su keturiasdešimt ekiu (šimtas dvidešimt frankų arba livrų) metinių pajamų. Šios sumos menkumą paryškina autoriaus pastaba prie senuko samprotavimų: ponia de Mentenon buvo paskaičiavusi, kad jos brolis su žmona per 1680 metus Paryžiuje išleido keturiasdešimt tūkstančių ekiu, o valdant Henrikui IV juodviem būtų pakakę šešių tūkstančių. (Nuo ponios de Mentenon laikų aristokratų išlaidos ne sumažėjo, o padidėjo.)

Parodijuodamas Le Franko Pompinjano mėgstamą posakį „Visas pasaulis turi žinoti", Volteras pradeda pirmą skyrių — „Žmogaus su keturiasdešimt ekiu nuskurdimas"— taip: „Esu laimingas pranešdamas visam pasauliui, jog turiu žemės sklypą, kuris duotų man keturiasdešimt ekiu, jeigu ne mokestis."

Nusiskundęs, kad dėl ankstesnių ediktų jo žemės bendrasavininkė buvo įstatymų leidimo ir vykdymo valdžia, paremta dievo valia (paimta iš de La Rivjero knygos), ir todėl norint nenorint reikėdavo atiduoti šiai valdžiai ne mažiau kaip pusę savo gero žegnojantis prieš didžiulį jos skrandžio tūrį, bėduolis karčiai dejuoja dėl tebeaugančios mokesčių naštos. Tik pindamas krepšius — apie tai žino vyriausiasis kontrolierius — žmogus su keturiasdešimt ekiu išgalėdavo mokėti dvylika frankų. „Iš kur aš dabar imsiu karaliui dvidešimt ekiu?"

Ne be reikalo Krameris bijojo išleisti šią bene maištingiausią Voltero knygą, tegu ir be autoriaus pavardės. Nors ir nebuvo ryžtasi vykdyti įsakymo — areštuoti pasaulinio garso „Fernėjaus patriarchą", bet Paryžiaus parlamentui paliepus, 1768 metų rugsėjo 24 dieną ši knyga buvo sudeginta taip pat iškilmingai kaip prieš trisdešimt metų „Filosofiniai laiškai". Negana to, priešai išgiežė pyktį ant trijų nelaimingų „Žmogaus su keturiasdešimt ekiu" pardavėjų. Tris dienas juos laikė prie gėdos stulpo, pasmerkė kaip valstybinius nusikaltėlius ir išsiuntė į galeras.

Valdžia turėjo ko niršti.

Volteras šį sykį nieko neperdeda. Bet ir nereikia. Kas gali būti vaizdingesnio už pateiktus jo faktus? „Šešiasdešimties generolų vadovaujama asilų armija" (šitaip knygos veikėjas vadina mokesčių rinkėjus su vyriausiaisiais atpirkėjais priešakyje) iš

tikro visiškai nuskurdino žemdirbius, be to, kišosi į jų kasdieninę buitį. Valstietį slėgė ne tik nepakeliami tiesioginiai mokesčiai — žemės, pagalvės, pajamų, kelių bei kiti,— bet ir gyvas galas šalutinių. Ne veltui Volteras taip griežtai pasisakė prieš druskos pirkimo prievolę, užkrautą Žekso apygardos gyventojams. Dabar jis gynė ne vien savo kraštiečius. Kiekvienas septynerių metų sulaukęs prancūzas privalėjo kasmet pirkti iš valstybės ne mažiau kaip septynis svarus brangiai kaštuojančios druskos. Ir tegalėjo šią druską vartoti kasdieniniam maistui, bet ne atsargai krautis. Jei valstietis valgo pusiau prėską putrą ir likusia druska sūdo kumpį, iš jo išieškoma bauda. Be to, buvo žiūrima, kad jis gertų, rūkytų, valgytų tik sumokėjęs gėrimo, tabako bei kitus mokesčius. Šit kaip laisvi nuo mokesčių privilegijuotieji sluoksniai patenkindavo žvėrišką savo apetitą. O kur dešimtinės dvasininkų ir dvarininkų naudai! „Bijau, kad viską suskaičiavus, iš manęs, esant anai sistemai, atimdavo po kasnelį tris ketvirtadalius lėšų",— sako žmogus su keturiasdešimt ekiu. O fiziokratai nori dar padidinti jam naštą, tvirtindami, kad „reikia apmokestinti tik žemę, nes viskas eina iš žemės, net lietus, ir todėl turi būti apmokestinti tik žemės produktai".

Apie neteisingą ir absurdišką tvarką — o ją norima padaryti dar žiauresnę ir neteisingesnę — vaizdžiai byloja trumputis epizodas. Žmogus su keturiasdešimt ekiu buvo pasodintas į kalėjimą, nes per paskutinį karą („nežinia, dėl ko kariavome... tik girdėjau, jog laimėti negalime nieko, o prarasti galime daug") mokesčių rinkėjas pareikalavo iš skurduolio šio karo labui trijų saikų grūdų ir maišo pupų, kaštuojančių dvidešimt ekiu, o jis neturėjo nei duonos, nei pupų, nei pinigų. Išėjęs iš kalėjimo — vieni kaulai ir oda! — jis pamatė šešių arklių traukiamoje karietoje įmitusį poną, kurį pažino dar tuomet, kai šis buvo didesnis už jį skurdžius. Užtat dabar ponas galėjo pasigirti keturių šimtų tūkstančių renta.

„Tai jūs mokate du šimtus tūkstančių valstybei,— tariau aš (žmogus su keturiasdešimt ekiu — *A. A.*),— kad ji galėtų kariauti jums tokį naudingą karą. Štai aš, turėdamas šimtą dvidešimt livrų, moku pusę."

Tačiau turčius nemokėjo nė skatiko, nes, anot jo, ne jis esąs skolingas valstybei, o atvirkščiai — valstybė jam. Juk jis gavęs palikimą iš dėdulės, užsidirbusio Kadyje ir Surate aštuonis milijonus, taigi turįs ne žemę, o tik mainų priemones — sidabrinius ir popierinius pinigus.

Ketvirtame skyriuje Volteras pliekia vyriausiojo kontrolieriaus priimamajame sėdinčius dykaduonius vienuolius ir visai aiškiai pasisako už bažnytinio turto sekuliarizaciją (pavertimą valstybine nuosavybe). Jis kėsinasi ir į pačią dieviškąją teisę, legalizuojančią neteisėtumą.

Autorius nepamiršta ir Prancūzijos baudžiamojo teisminio proceso, reikalauja jo reformos; kovodamas už tikybinį pakantumą, primena Kalaso, Sirveno ir Labaro bylas. Smerkia tebenaudojamus viduramžių kankinimus, „drakoniškus įstatymus"... Nepraleidžia progos užsipulti vardu pavadintą Freroną.

Knygoje esama ir silpnų vietų. Ekskursas į gamtotyrą nėra tuometinio mokslo pasiekimų lygio kaip ir portatyviniame „Filosofiniame žodyne". Bet mes tai atleidžiame „Žmogui su keturiasdešimt ekiu". Atleidžiame ir sausumą, netgi tam tikrą nuobodumą,— atleidžiame todėl, kad tai viena svarbiausių Voltero bombų, sviestų į atgyvenusį režimą. Iš to, kas pasakyta knygoje, jos autorius daro stulbinančią, nenuginčijamais argumentais paremtą išvadą: „Visų blogybių blogybė — feodalizmas. Jis padaro kur kas daugiau bėdų negu perkūnija su žaibais."

Tad kaipgi galėjo nesudeginti tokios knygos, nesusidoroti su jos pardavėjais?

O kai dar pamanai, kad neturtingiausius, labiausiai engiamus žmones stojo ginti turtuolis, valstiečius — senjoras, dvarininkas, supranti, kokie didžiuliai Voltero nuopelnai.

Fantazija žaižaruojanti rytietiška pasaka „Babilono princesė" savo forma nė iš tolo neprimena „Žmogaus su keturiasdešimt ekiu", nors buvo parašyta — ir neatsitiktinai! — tik mėnesiu vėliau.

Nors fantastiškumų apdarais, veikėjų kelionėmis, nuotykiniu siužetu iš pažiūros ir panaši į „Zadigą", „Babuką", „Mikromegą", bet iš tikrųjų visiškai nuo jų skiriasi ir yra ką tik parašytos publicistinės poemos tęsinys. Ši pasaka ne filosofinė, o socialinė politinė.

Čia ir atgyvenusios santvarkos kritika; nesunku atspėti, jog Babilono karalystė — Liudviko XIV Prancūzija. O kadangi princesė Formozantė ir jos mylimasis vaikosi vienas kitą po visą margą pasaulį, galų šalis parodoma ir su visai perregima maskuote.

Tik „Babilono princesės" pagrindinė kryptis yra jau visai

kita negu „Žmogaus su keturiasdešimt ekiu". „Fernėjaus patriarchas" tuo metu dėjo dideles viltis į tarptautines permainas. Jam atrodo, kad dvi svarbiausios katalikiškos dinastijos — Burbonų ir Habsburgų — yra persiėmusios Švietimo idėjų. Jis, ko gero, perdeda apsišvietusių Vienos ministrų įtaką ir paties Juozapo II progresyvumą. Tą pat jis įžiūri ir Paryžiuje, Neapolyje, Madride, Lisabonoje. Jis skiria didelę reikšmę Parmos ministrų bylai, susijusiai su Burbonų ir Romos konfliktu. Popiežius priešinasi apšviestajam despotizmui ir todėl atskiria nuo bažnyčios doną Fernandą Parmietį ir jo vyriausybę. Burbonų dinastija, viešpataujanti daugelyje Europos šalių, sudaro vieningą frontą prieš popiežių ir jo šalininkus. Liudvikas XV užima Avinjoną ir atsisako paklusti popiežiui, iki tol visos katalikų bažnyčios valdovui. Neapolio karalius, Ispanijos karalius taip pat stengiasi atsiriboti nuo popiežiaus valdžios. Volteras patenkintas katalikybės susiskaldymu ir viliasi, jog tai žada Švietimo pergalę. Tiki: išmušė valanda perversmui, kuriam vadovaus *filosofai.*

Bet kiek dar reikia dėl to nuveikti! Kad ir koks didelis pasisekimas lydėjo Bekarijos knygą „Apie nusikaltimą ir bausmę", Prancūzijos teisingumas, tiksliau, neteisingumas liko nepakitęs. „Babilono princesė", atspindėdama Voltero lūkesčius, atspindi ir šitai. Fanatikai kaip darė, taip daro piktybes, nenusiramina ir jėzuitai, nors jų ordinas ir uždraustas. Autorius kaltina prancūzus vėjavaikiškumu, bet dar labiau tuo, kad Prancūzijoje turi didžiulę įtaką niūrūs fanatikai, pusiau kvailiai, pusiau apgavikai, kurie „viena tik savo išvaizda temdė pasaulį... Jaunuolį už vėjavaikiškumą bausdavo taip, kaip už kokį nunuodijimą ar tėvažudystę..."— aiški užuomina apie ševalje de Labaro mirties bausmę.

Tačiau ir kitose šalyse ne viskas kaip sviestu tepta. Nei pasakos forma, nei perdėtos viltys netrukdo blaiviam Voltero realizmui. Nors Amazanas ir žavisi Anglijoje laisvomis konstitucinėmis institucijomis, laisvasis Albiono sūnus ramiai sau sėdi apvirtusioje karietoje ir rūko.

Politiškai susiskaldžiusioje Vokietijoje Formozantė kas žingsnis sutinka kunigaikščius, freilinas ir elgetas. Nors „juodojoje Ispanijoje" įvyko permainų, tačiau princesė palaikoma ragana ir tik per plauką nesudeginama ant laužo. Na, o daugiausia, žinoma, kliūva Italijai. Amazaną pribloškia popiežiaus trakta-

tas ir visuotinis keliaklupsčiavimas prieš „Septynių kalvų senį", kuriam reikia „bučiuoti kojos nykštį, tarsi jo skruostas būtų prie pėdos",— vėl geluonis.

Kartodamas pamėgtas mintis, Volteras aukština kinų imperatorių už tai, kad šis išvijo jėzuitus, skelbusius religinį nepakantumą, ir giria protestantų Vokietiją, kur proto ir filosofijos pažangos dėka amžiams panaikintas absurdiškas paprotys laidoti celėse gyvuosius ir primesti jiems svetimą prigimčiai viengungystės įžadą.

Nereikia pervertinti, kaip dažnai daroma, dosnių autoriaus liaupsių Jekaterinai II — mat Formozantė atsiduria kimerų šalyje (Rusijoje). Pasaka buvo kuriama tuo metu, kai „Fernėjaus patriarchas" gyvai susirašinėjo su „Šiaurės Semiramide" ir į ją žiūrėjo kaip į savo įsikūnijusias viltis, dedamas į apšviestuosius monarchus. „Babilono princesėje" mes skaitome, kad kimerų imperatorė esanti „...geresnė įstatymų leidėja kaip Izidė Egipte ir Cerera Graikijoje, kad jai išmintingai valdant laukinė skitų šalis pavirtusi valstybe, kur klesti „menas, prašmatnybė, šlovė ir mandagumas", kad ji „siunčia kariuomenę taikai sutvirtinti, kad žmonės negalėtų vieni kitiems kenkti, išmoktų pakęsti vieni kitus; ir jos vėliava — tai „visuotinės santarvės vėliava", ir svarbiausias imperatorės nuopelnas yra pirmasis jos įstatymas —„pakantumas visoms religijoms".

Bet kai atidžiai paskaitai, ką Volteras rašydavo apie Jekateriną II kitiems korespondentams, kai sužinai jo tikrąją nuomonę, tada pamatai, kad ne tokių jau didelių būta jo iliuzijų. Jos tariami nuopelnai jam buvo vien kaip propagandos priemonė. Gėjus sakė teisybę, jog Jekaterinos II atžvilgiu Volteras nebuvo toks naivus kaip Didro. „Volteras,— rašė tyrinėtojas,— niekada nejautė Jekaterinai II ypatingo prieraišumo ir ne per labiausiai žavėjosi Rusijos imperatore." Reikia pridurti, kad Volteras nenukentėjo nuo jos despotizmo, kaip nukentėjo nuo Fridricho II, be to, jis neturėjo išsamios informacijos apie tolimą šalį, kurios valdovė puikiai sugebėjo dėtis jo mokine.

„Babilono princesėje" ne mažiau gėrimasi sarmatų šalimi — Lenkija, į kurios sostą galbūt įžengs karalius filosofas; žavimasi Švedijos kronprinco pažadėta savo šaliai laisve.

Apšviestasis absoliutizmas Volterui — sakytum, programa minimum. Tačiau pasakoje taip pat yra garsusis karalių palyginimas su piemenimis: pirmieji kerpa savo avis plikai, o tikrieji

piemenys, „apsidengę vienais skarmalais, kerpa kur kas geriau už save vilkinčias avis, neišbrenda iš skurdo ir atiduoda mokesčių rinkėjui pusę savo menko, iš ponų gauto uždarbio",— aiški sąsaja su apybraiža „Žmogus su keturiasdešimt ekiu". O pašlovinus Jekateriną II, Švedijos kronprincą Gustavą III, Stanislovą Poniatovskį,— viliasi autorius,— gal pavyks dabar pat pasiekti, kad kaimenė nebūtų kerpama plikai ir kad piemenys vilkėtų ne prasčiau už savo avis. Bet būtų geriausia, jei baigtųsi orakulų bei magų valdžia karaliams ir šie visai liautųsi kirpę savo kaimenę!

Po „Babilono princesės". Volteras neišsisėmė kaip pasakotojas. Daug apysakų, pasakų, alegorijų buvo parašyta iki jos, nemaža — po jos.

4 skyrius

„KONTRABANDA — AŠ PATS"

Nors ir kaip Volteras pasinėręs į Fernėjaus gyvenimą, tačiau nenorėtų mirti paskutinį kartą neišvydęs Paryžiaus. Ar markizė de Pompadur, ar ponia Diubari buvo vyriausioji favoritė valdant Liudvikui XV — jis vis tiek negalėjo ir pagalvoti ne tik apie sugrįžimą, bet ir apsilankymą. O Liudvikas XVI, kad ir davė 1774-aisiais nurodymus po Voltero mirties konfiskuoti ir jo paties peržiūrai pateikti visas pavojingas „Fernėjaus patriarcho" knygas ir kūrinius, tačiau 1778-aisiais šiam pasirodžius Paryžiuje, vargu ar būtų ėmęs jį persekioti. Komedi fransez rengiasi statyti mylimo savo autoriaus paskutinę tragediją — „Ireną". (Volteras klysta laikydamas ją geriausia savo drama.) Jis trokšta ne tik pamatyti garsiojoje scenoje „Ireną", bet — kaip anais laikais — dalyvauti ją statant. Ponia Deni visaip ragina dėdę keliauti, nė negalvodama, kad paliegęs aštuoniasdešimt ketverių metų didysis žmogus iš tokios kelionės gali ir negrįžti...

Pagaliau nuspręsta. 1778 metų vasario 4 dieną Volteras, lydimas Vanjero, kamerdinerio ir tarno, palieka Fernėjų. (Ponia Deni išvažiavo dviem dienom anksčiau.) Kaimo gyventojams jis pažada po poros savaičių sugrįžti. „Aš reikalingas kolonijai",— mes žinome, kad ši mintis visur su juo.

Kelionę lydi neregėtas triumfas. Plačiai žinomas Voltero atsakymas į tradicinį muitininkų klausimą, ar jis nevežąs kokios kontrabandos: „Vienintelė kontrabandinė prekė — tai aš", arba „Kontrabanda — aš pats".

Šeštą kelionės dieną puikiausiai nusiteikęs Volteras įvažiuoja į Paryžių.

Per laimingą atsitiktinumą jis įsikuria tame pačiame Bono gatvės name, kuriame kadaise — dieve, kaip seniai tat buvo! — jo gyventa pas markizę de Bernjer, parašyta keletas „Lygos" giesmių. Dabar šie rūmai priklauso mylimai jo įdukrai markizei de Vijet.

Galų gale Volteras susitinka su savo „angelu sargu" grafu d'Aržantaliu, su kunigaikščiu de Rišelje! Kiek metų tik susirašinėta!

„Pranašo", „apaštalo" atvykimas tiesiog įelektrina Paryžių. Jo ekipažui važiuojant gatvėmis, tėvai rodo vaikams didįjį žmogų ir prisimena Kalaso gynimo istoriją.

Tačiau publikos dėmesį patraukia ne tik Voltero kaip rašytojo, filosofo, mokslininko, teisybės advokato šlovė, bet ir jo išvaizda... Raudonas šermuonėliais apkraštuotas kostiumas, juodas nepudruotas perukas ilgomis garbanomis, taip pat raudona keisto modelio skrybėlė, apsiūta kailiu, — lyg atėjęs iš senų, pamirštų laikų. Mėlynspalvė su sidabro žvaigždėmis, paimta iš Fernėjaus karieta — senamadė ir gremėzdiška — taipgi duoda peno aštrialiežuviams. Bet, žinoma, viršų ima susižavėjimas ir pagarba.

O Versalis tyli, slėpdamas sutrikimą ir nepasitenkinimą. Iš ten ateinančios į Bono gatvę žinios nė kiek nepateisina „Fernėjaus patriarcho" lūkesčių. Beje, Marija Antuanetė susidomi uždraustu vaisiumi, net geistų savo akimis pamatyti pažinimo medį. Palaidūnas grafas d'Artua, būsimasis karalius, nūnai dar jaunuolis, irgi norėtų pasižinti su įžymiuoju laisvamaniu. Grafas Provansietis, būsimasis Liudvikas XVIII, atvirkščiai, stengiasi dėtis visiškai abejingas didžiojo žmogaus atvykimui.

O kai Liudvikui XVI pranešė apie šį nepaprastą įvykį — taip buvo žiūrima į tremtinio sugrįžimą po trisdešimties metų — jo didenybė išsiblaškęs paklausė:

— Ponas de Volteras? Ak taip, žinau, jis Paryžiuje ir be mano leidimo...

Buvo pasakojama, kad jis įsakęs patikrinti, ar jo tėvas ir pirmtakas nebuvo davęs nurodymo, draudžiančio Volterui atvykti į Paryžių. Panašaus dokumento nerasta, ir karalius savo nepasitenkinimo viešai neparodė. Dvasininkai taip pat ne iš karto sukruto.

Apie priešus buvo galima kol kas negalvoti, juoba kad bičiuliškai nusiteikę lankytojai ir šiaip smalsuoliai buvo gulte apgulę rūmus Bono gatvėje. Jau pačią pirmą dieną jų prisirinko kokie trys šimtai. Ypač ilgai Volteras kalbėjosi — seniai nesimatęs, nors ne taip seniai kaip su kitais draugais — su d'Alamberu. Ne mažiau — su Didro. Galų gale juodviem pavyko susitikti ir susipažinti! Mokslų akademija ir kitos įstaigos atsiuntė ištisas delegacijas. Komedi fransez aktoriai troško ne tik pamatyti mylimą ir gerbiamą autorių, bet ir pasitarti dėl „Irenos" vaidmenų paskirstymo. Skubėjo išsakyti pagarbą kompozitorius Gliukas, ponia Diubari, anglų pasiuntinys. Ponia diu Defan pasakė: „Čia visas Paryžius!" Šeimininkas, kaip ir kadaise, stebino svečius sąmoju, išmoningų minčių kaskadomis, meilumu.

Volterą, žinia, vargina šis nesibaigiantis srautas. Podraug jis laimingas regėdamas aplink save tiek gerbėjų, draugų ir, svarbiausia, vienminčių. Generolas paskutinį kartą peržiūri savo armiją.

Jį aplanko ir ką tik įkurtų Jungtinių Amerikos Valstijų pasiuntinys Prancūzijoje Bendžaminas Franklinas, net atsiveda anūką. Kambarys pilnutėlis prancūzų. Tačiau šeimininkas kreipiasi į amerikietį angliškai. Tada vienas svečias primena, jog Jungtinių Valstijų pasiuntinys puikiausiai moka prancūziškai. Volteras į pastabą atsako:

— Aš norėjau ponui Franklinui parodyti, kad kalbu jo kalba.— Ir jam sako: — Norėčiau nukeliauti į laimingą jūsų šalį ir ten pagyventi.

Tuomet Franklinas be galo susijaudinęs paprašo „patriarchą" palaiminti jo anūką. Volteras iškilmingai uždeda rankas ant parklupusio berniuko galvos ir sako: „Vardan dievo ir laisvės!" (Pasak kitos versijos —„Dievas, laisvė, pakantumas!")

Kai Volteras pasikvietė Tiurgo (dabar jis buvo pakliuvęs valdovo nemalonėn ir pašalintas iš pareigų), pirmiausia siekė pabučiuoti valstybės vyrui ranką. Tiurgo užprotestavo. Tačiau Volteras nenorėjo nusileisti ir tarė:

— Leiskite man pabučiuoti ranką, kuri pasirašė liaudies iš-

gelbėjimą! — Ir jis pavadino Tiurgo galvą, šį gėrio ginklą, auksine.

O laisvu laiku, kai nėra lankytojų, jis ir toliau dirba, taiso „Ireną", pradeda naujas tragedijas.

Šiaip ar taip, Volterui jau aštuoniasdešimt ketveri, sveikata prastoka, jis įpratęs gyventi visai kitaip, nors — žinome — irgi mažai tepailsėdamas... Jau vasario 12 dieną jis rašo iš Paryžiaus gydytojui Tronšenui: „Senas ligonis negali atsistebėti, kad vis dar gyvas..."

Atgulęs nesiliauja priiminėjęs lankytojus, bet išpildo kitą Tronšeno įsakymą: nesilanko teatre. Tik kovo 30-ąją nuvažiuosiąs į Komedi fransez ir pažiūrėsiąs „Ireną", mat tą pačią dieną ketvirtą valandą dalyvausiąs susirinkime Mokslų akademijoje, o po to tylutėliai ir nukaksiąs į teatrą...

Bet vos jam iškėlus iš namų koją, džiaugsmingai pasitinka užtvindžiusi visą Bono gatvę minia. Mat tereikėjo vienam kitam kaimynui užmatyti prie paradinių durų pastatytą ryškiai mėlyną su sidabro žvaigždutėmis karietą — ir nusklendė gandas, jog Volteras pasitaisęs ir šiandien išvažiuosiąs, ir ėmė pulkuotis žmonės... Gandas buvo aplėkęs visą miestą, ir kur tik važiavo didžiojo žmogaus ekipažas — iš abiejų gatvės pusių stovėjo paryžiečiai ir audringais susižavėjimo šūksniais sveikino Volterą.

Pagaliau karieta sustojo prie Luvro, kur turėjo posėdžiauti Akademija. Sesija buvo skirta Voltero garbei, ir ką kita galėjai pamanyti, kai vos jam peržengus slenkstį, du tūkstančiai žmonių pagavo šaukti: „Tegyvuoja Volteras!", „Tegyvuoja ponas de Volteras!"

Tą dieną Paryžiaus gatvėmis lyg aidas skriejo vienui vieno žmogaus pavardė — Volteras. Vieno, bet ir ne vieno. Vieni jį sveikino kaip didžiausią iš gyvųjų Prancūzijos ir Europos dramaturgą, „Henriados" autorių. Kiti gėrėjosi juo kaip didžiausiu amžiaus išminčiumi ir pasakotoju, filosofinių romanų ir apysakų, neprilygstamojo „Kandido" kūrėju... Tretiems jis buvo užvis brangiausias ir savas kaip įkūnytas teisingumas, nepailstantis kovotojas, Kalaso, Sirvenų, de Labaro gynėjas...

Erdvioje Akademijos salėje negali sutilpti visi norintieji dalyvauti sesijoje. Volteras pasodinamas į pirmininko krėslą. Susilaukia ir kitokių pagerbimų, kokių nebuvo susilaukęs joks

mokslininkas. Volteras pasako keletą pastabų dėl Prancūzų žodyno naujo leidimo ir pasiūlo savo paramą.

Ne mažesnis triumfas jo laukia Komedi fransez teatre. Tragedijos autorių apvainikuoja laurais, jo biustą scenoje — taip pat.

Tai jau šeštas „Irenos" spektaklis. Bet ne spektaklio, ne pjesės, o autoriaus garbei suguža didžiulė minia priešais teatrą. Ir vėl jis girdi šauksmus: „Tegyvuoja Volteras!", vėl regi — kaip gatvėse, kaip prie Luvro, kaip Akademijoje — džiugų siautulį. Spūstis tokia didelė, kad šlovinamasis drauge su markizu de Vijetu vos ne vos prasibrauna prie įėjimo. Tokia pat grūstis ir teatro viduje, kiekvienas trokšta pamatyti garsųjį senelį iš arčiau, prisiliesti prie jo drabužių. Karalienė tuo metu sėdėjo Operoje, bet sužinojusi, kas dedasi Komedi fransez teatre, baudėsi važiuoti tenai. Pasakojama, kad ją sulaikęs tik karaliaus laiškelis.

Grįžęs po spektaklio namo, Volteras pasakė Vanjerui:

— Jei būčiau žinojęs, jog bus tiek pamišusių žiūrovų, nė už ką nebūčiau ėjęs į Komediją. Per daug jau prisirinko patrakėlių, įsigeidusių, kad uždusčiau po jų rožėmis. Jūs nepažįstate prancūzų (sekretorius buvo šveicaras — *A. A.*)! Tą patį jie įstaisytų ir Žanui Žakui. Paryžiečiai tik ir žino arba švilpti, arba ploti katučių; jie lengvai pastato statulas, lengvai jas ir nuverčia.

Volteras neprarado ironijos ir skepticizmo. Nepervertino ir pastarojo triumfo. Bet kai viena moteris iš publikos sušuko: „Tai ponas Volteras, engiamųjų gelbėtojas, Kalaso ir Sirveno šeimų gynėjas!"— jis tikriausiai nebuvo abejingas.

Pati tragedija tokio didelio pasisekimo nepelnė ir vertėtai nuėjo užmarštin. Bet joks Prancūzijos rašytojas nebuvo susilaukęs tokio pagerbimo. Maža kuris taip pergalingai buvo užbaigęs savo gyvenimą. Nematytas negirdėtas buvo entuziazmas, kurį žmonija — jai atstovavo šio spektaklio žiūrovai — paskutinį sykį išreiškė nuostabiam seneliui, nors ir anksčiau šiuo atžvilgiu jis nebuvo nuskriaustas.

Dar sykį atvažiuoti į Komedi fransez Volteras nebegalėjo. Prieš mirtį, 1778 metų gegužės 13 dieną, jis ir trupė apsikeitė laiškais. Trupė rašė, kad viliasi vėl pamatyti savo autorių, kad ta proga susirinktų su didžiausiu džiaugsmu. Aktoriai žiną, kad sveikatos būklė jam neleidžianti lankytis teatre. Gal šį kartą leistų?

Volteras tą pačią dieną atrašė: „Senelis, kuriam ponai iš Komedi fransez parodė tokį dėmesį, širdingiausiai jiems dėkoja. Jis mielai su jais susitiktų ir palengvintų savo kančias..."

Mielai būtų susitikęs, bet negalėjo. Paskutiniai sambūriai, kuriuose jis dalyvavo,— vėl Mokslų akademijoje ir tą pačią dieną — Komedi fransez teatre, atnaujintoje „Alziroje", buvo balandžio pradžioje.

Žinoma, Volterui reikėjo kuo greičiau sugrįžti į Fernėjų: kiekviena diena Paryžiuje artino jį prie kapo duobės. Geriausi bičiuliai primygtinai patarinėjo išvažiuoti. Ištikimasis gydytojas Tronšenas manė tą patį: „Nevalia persodinti tokio seno medžio, nenorint, kad jis žūtų." Vanjeras visomis galiomis stengėsi išvežti patroną atgal. Volteras ir pats jautė, kaip pavojinga toliau likti sostinėje, norėjo tesėti kolonistams duotą pažadą — kuo greičiau parkeliauti į savo „sodą"...

Jei būtų gavę viršų grįžimo į Fernėjų šalininkai, gal Volteras dar būtų išgyvenęs tiek, kad pamatytų Bastilijos sugriovimą, o gal ir savo mokinį Kondorse giljotinoje... Šiaip ar taip, jis būtų pagyvenęs ilgiau.

Bet, deja, didysis žmogus turėjo ir tokių draugų, kurie, vedini geriausių ketinimų, bet nesuprasdami jo sveikatos būklės, geidė, kad jis pasiliktų Paryžiuje. Taip elgėsi ir d'Alamberas. Jam pavyko rasti labai svarų argumentą sostinės naudai: o, kiek Volteras nuveiksiąs mokslo, literatūros, teatro labui, jei neišvažiuosiąs!

D'Alamberui pasiūlius, Akademija išrinko „Fernėjaus patriarchą" savo direktorium ateinančiam metų ketvirčiui. Jis ėmėsi naujų pareigų su įprastu uolumu, užsimojo pertvarkyti akademinį Prancūzų kalbos žodyną ir pasiėmė raidę „A".

Malonus širdžiai buvo ir masonų jam surengtas priėmimas į „Devynių seserų" ložę.

Bet tikriausiai jis vis tiek būtų išvažiavęs, jei ne ponia Deni. Ką?! Jis norįs vėl į Fernėjų, o ji turinti jį lydėti? — netvėrė apmaudu toji, kuri vadinosi Fernėjaus Dama. Ir darė ką įmanydama, kad Volteras nė trumpam nepaliktų Paryžiaus. Regis, Mari Luiza galėjo aprimti: atsisakęs laikino prieglobsčio, jis ne išsinuomojo, o nusipirko Rišelje gatvėje statomą namą, jau nekalbant apie pareigas Akademijoje ir Prancūzų kalbos žodyną. Nuspręsta visiškai persikelti į sostinę. Bet vos tik Volte-

ras puse lūpų prasitarė, jog turįs du mėnesius pabūti Fernėjuje, kad galėtų ten sutvarkyti visus reikalus, ponia surezgė klastingiausią intrigą. O jeigu jam taip patiks mylimame dvare, kad apsigalvos ir pasiliks tenai visam laikui?!

Dvasininkija jau suskato persekioti Volterą ir stengėsi paveikti karalių, kad šis imtųsi ryžtingų priemonių. Liudvikas XVI atsakė, jog senelis ruošiasi į Fernėjų ir todėl jį galima palikti ramybėje. Bet ponia Deni įkalbėjo vieną rūmų žmogų atsiųsti laiškelį su melaginga žinia: jei Volteras išvažiuos iš Paryžiaus, kaipmat bus duotas įsakymas, draudžiantis jam sugrįžti. Tuo pat metu dukterėčia apsimetė, kad dėdė ir jo sveikata jai brangūs kaip niekad, rašė apie tai Tronšenui ir kitiems...

Jos intriga puikiai nusisekė, juoba kad Vanjeras, vis dar mėginęs nors trumpam išvežti patroną, buvo išsiųstas į Fernėjų atgabenti reikalingų popierių, ir Mari Luiza visaip stengėsi jį ten užlaikyti kuo ilgiau. Jis grįžo į Paryžių tik Volterui mirus ir dėl to be galo sielvartavo.

Pačiai Mari Luizai jau buvo sukakę šešiasdešimt šešeri, bet ji nė už ką nenorėjo skirtis su sostine ir iš jos išleisti Voltero — juk jo triumfo atspindžiai nutvieskia ir ją... Be to, ji žinojo, kad nusiuntus į Fernėjų Vanjerą, dėl dvaro reikalų galima nekvaršinti galvos: jis ten viską sužiūrės.

Gegužės 22 dienos laiškas iš sekretoriaus atėjo patronui dar esant gyvam, o atsakymas prasidėjo žodžiais: „Aš mirštu, brangusis Vanjerai." Nors ištikimasis gydytojas Tronšenas atsikėlė į Paryžių, tačiau negalėjo ne tik išgelbėti ligonio, bet ir palengvinti jam kančių. Kad ištektų jėgų žodynui, Volteras geria kavos daugiau nei paprastai ir įsivaro šlapimo pūslės ligą. Tuomet jis griebiasi opiumo ir dar labiau sau pakenkia. Jo būklė darosi beviltiška, tai supranta ir pats. Gegužės 21 dieną siunčia Tronšenui laiškelį: „Bono gatvės pacientą visą naktį kankino baisios konvulsijos, tris kartus jam ėmė kraują. Jis prašo atleisti, kad jau būdamas gyvas lavonas, suteikia Jums tiek rūpesčių..."

O ponia Deni, norėdama priblėsinti patronui atsidavusio sekretoriaus dėmesį, aiškiai meluoja. Gegužės 22. dieną ji rašo: „Brangusis Vanjerai, nuo vakardienos dėdė jaučiasi daug geriau, ir aš tikiuosi, mes jį išsaugosime..." Ir po to — vėl stengdamasi užmigdyti adresato dėmesį: „...mudu su dėde nutarėme, kad Fernėjaus išnuomoti neverta."

Ji, be abejo, puikiai žino: Voltero dienos jau suskaitytos (jis mirs gegužės 31-ąją). Tad gali nesirūpinti dėl jo gyvybės ir, privertusi jį pasilikti Paryžiuje, beširdiškai pasmerkia myriop... Dėl savo ateities ponia Deni daugiau negu rami. 1777 metų rugsėjo 29 dieną, papildydamas testamentą jos naudai, Volteras sudarė tokį dokumentą: „Aš pareiškiu, kad po mano mirties nereikia užantspauduoti mano apartamentų, kadangi baldai, namų apyvokos reikmenys, knygos ir rankraščiai atitenka poniai Deni, kurią aš anksčiau paskyriau viso savo turto paveldėtoja. Jai reikės perduoti visus raktus. Jeigu tuo metu dar nebus apmokėtos visos su namo išlaikymu susijusios išlaidos, tai bibliotekoje, apatiniame iš trijų sekreterio stalčių, ji suras keletą ritinių luidorų, kuriais galės padengti skolas. Gal grynų pinigų yra ir mano miegamojo biure..." (Po to eina instrukcijos dėl ponui Brosui priklausančių krėslų sugrąžinimo, dėl apmokėjimo jam už karves ir teismo bylos išlaidas; šios bylos Volterui kelti taip pat nederėjo — *A. A.*) „Ji tikriausiai ras *šiek tiek* pinigų pas..." (išvardijami bankininkai ir miestai, bet tiksliai nurodoma tik viena suma — 300 tūkstančių frankų. Kursyvas mano — *A. A.*)

Testamento pabaigoje aiškinama, kur saugomos sutartys su kurfiurstu Palatiniečiu ir hercogu Viurtembergiečiu.

„Korespondencijų". 98-ojo tomo prieduose randame ir Voltero įgaliojimą Vanjerui tvarkyti Fernėjų, be to, jam skirtą neoficialią instrukciją: „Mano ištikimasis Vanjeras viską parodys mano brangiai dukterėčiai. Esu įsitikinęs, kad jis negalės pasielgti kitaip ir geriau, kaip pateisindamas mano visišką pasitikėjimą."

Patrono pasitikėjimą sekretorius pateisino. Kaip pasielgė ponia Deni su jai atitekusiomis didžiausiomis palikimo vertybėmis — dėdės rankraščiais ir biblioteka, atėmusi juos iš Prancūzijos, mes jau žinome. Beje, tas pats Vanjeras nepaprastai rūpestingai, įveikęs nemaža kliūčių, atgabeno dėžę su knygomis ir aplankais į Peterburgą. Jekaterina II netgi paskyrė jam pensiją, ištaisydama paties Voltero neapsižiūrėjimą ar aplaidumą. Ponia Deni apie tai išvis nepagalvojo.

Kokie veidmainingi buvo jos rašyti Vanjerui žodžiai: „Mudu su dėde nutarėme, kad Fernėjaus išnuomoti neverta", paaiškėja jai ėmus tvarkyti velionio numylėtą prieglobstį ir kūrinį: netrukus pardavė nekenčiamą dvarą markizui de Vijetui. Šis jį

išnuomojo, ir kaimelis, netekęs savo globėjo, teisybės senjoro, vėl įbrido į skurdą.

O Fernėjaus Dama greit susirado „paguodą". Netekusi „brangiausiojo, dievinamojo", tuoj ištekėjo už kažkokio Diuvivje.

Bet kol kas Volteras gyvas ir dirba iš paskutiniųjų. Ne tik ruošia raidę „A" Akademiniam žodynui, bet ir kuria madrigalą gerų naujienų apie Lali procesą garbei — tai paskutinė teisybės advokato byla. Be to, nepaliauja susirašinėjęs... Paskutiniaisiais mėnesiais Fernėjuje jis buvo išsiuntęs kaip niekad daug laiškų, ypač seniesiems adresatams: d'Alamberui, d'Aržantaliui, d'Aržansui, Jekaterinai II, Rišelje, markizei diu Defan, Tronšenams, Orasui Volpolui, taip pat naujiems korespondentams: Tiurgo, Kondorse, poniai de Sen Žiuljen. Nūnai daugelis jų šalimais, Paryžiuje. Bet į Šveicariją, į Rusiją — Jekaterinai II jis rašo ir dabar... Mirties išvakarėse išsiunčia paskutinį laišką Fridrichui II.

Kaip prieš mirtį susiklostė santykiai Voltero ir katalikų bažnyčios, kurią tiek metų ir taip atkakliai jis kvietė „sutriuškinti"? Klausimas labai svarbus, nes iki šiolei „šventieji tėvai" spekuliuoja tuo, kad tas nedorėlis, tas bedievis, jausdamas artėjant galą, pripažino buvusią savo bedievystę nuodėminga ir panoro mirti kaip katalikas.

Be abejonės, 1778 metų pavasarį Paryžiaus kunigai darė viską, kad jį įveiktų nors prieš pat mirtį. Yra nemaža versijų, iš esmės panašių, apie tai, kaip Volteras iš pradžių atlikęs išpažintį abatui Gotje (kiti neteisingai vadina jį klebonu švento Sulpicijaus parapijos, kuriai priklausė Bono gatvė), bet vieną ar dvi dienas prieš mirtį paklaustas — nesvarbu, kokio dvasininko, — ar tikįs Jėzaus Kristaus dievybę, atsakęs prašymu, kad jam leistų ramiai numirti.

Mes, aišku, labiau pasikliaujame tikrais dokumentais ir laiškais. 98-ojo „Korespondencijų" tomo prieduose randame tokį paties Voltero raštą, datuotą 1778 metų kovo 2 diena: „Aš, žemiau pasirašęs, pareiškiu, jog keturias dienas kentėdamas dėl kraujo nuleidimų ir būdamas aštuoniasdešimt ketverių metų, negalėjau nueiti į bažnyčią. Švento Sulpicijaus parapijos klebonas labai gražiai pasielgė, padarydamas dar vieną gerą darbą — atsiųsdamas pas mane poną abatą Gotje, dvasininką. Aš atlikau jam išpažintį ir, jei tokia bus dievo valia, numirsiu šventame tikėjime, kuriame gimiau, turėdamas viltį, kad dievo gailestin-

gumas teiksis atleisti man mano nuodėmes, lyg niekuomet nebūčiau pykęsis su bažnyčia, neprašęs dievo atleidimo..." Iš antro dokumento: „Markizo de Vijeto namuose. Ponas abatas Gotje, mano išpažinties klausytojas, mane painformavo, jog tam tikruose sluoksniuose kalbama, kad aš protestuojąs prieš visa, ką buvau atlikęs mirties akivaizdoje. Pareiškiu, kad tokioms kalboms nedaviau jokio pamato, ir tai yra senas kiaurai melagingas pokštas, kurį iškrėsdavo daugeliui mokslininkų, labiau apsišvietusių ir už mane."

Pareiškimai adresuoti ponui abatui Gotje. Kas buvo šis Voltero nuodėmklausys, paakinęs jį rašyti atsižadėjimą? Breilsfordas vadina Gotje buvusiu jėzuitu, o aprašomuoju metu — nepagydomai sergančiųjų ligoninės kapelionu. Nėra pagrindo netikėti Oksfordo mokslininku. Adolfas Mejeris, kaip ir kiti biografai, kaip ir Breilsfordas, tvirtina, jog Gotje pirmasis parašęs Volterui, pareikšdamas norą apvalyti nemarią jo sielą nuo visų nusidėjimų ir siūlydamas savo paslaugas. Tai paliudija vasario 20 dienos Gotje laiškas ir Voltero atsakymas: „Jūsų laiškas byloja, kad jį rašė geras žmogus." Paskui, pakartojęs savo devizą „Dievas ir laisvė", Volteras šit ką rašo: „Man — aštuoniasdešimt ketveri. Netrukus turėsiu stoti prieš sutvėrėją. Jeigu Jūs turite ką pasakyti, mano pareiga Jus priimti."

Toliau Breilsfordas pateikia įdomią detalę. Tarp Paryžiaus dvasininkų, be abejo, įsiliepsnojo konkurencija: kuriam pasiseks išklausyti mirštančio archideisto išpažintį? Nors parapijos klebonas buvo įsitikinęs, kad tik jam priklauso privilegija išduoti leidimą visiems į kitą pasaulį iškeliaujantiems savo parapijiečiams, tačiau tokiai sunkiai sielai kaip Voltero siela jis paskyrė nepagydomųjų ligoninės kapelioną,— teigia tyrinėtojas. O iš tikrųjų, matyt, viskas buvo sudėtingiau. Gotje parodė ir asmeninę iniciatyvą, ir — taip daugelis liudija — buvo gavęs tiesioginius ir netiesioginius Paryžiaus arkivyskupo nurodymus. Bet abatas, sugebėjęs palenkti į savo pusę Volterą, pasiekė visos dvasininkijos tikslą. Štai tada parapijos klebonas ir nusprendė pasinaudoti jo sėkme.

Gotje, matyt, pavyko taip pat ne iš karto. Mes neturime pagrindo netikėti Vanjero tvirtinimu, jog pirmą kartą apsilankius abatui, Volteras į jo pasiūlymą prieiti išpažinties atsakęs: jis mylįs dievą, bet dvasininko tarpininkavimas jam nesąs rei-

kalingas. Kai suglumęs abatas išėjęs ir sekretorius užklausęs apie jį patroną, šis atsakęs:

— Jis tikriausiai neblogas žmogus, bet tai nekliudo jam būti senu idiotu.

Vienas žymiausių Voltero biografų vokietis daktaras Davidas Fridrichas Štrausas klysta sakydamas, kad Volteras parašė *credo:* „Aš mirštu tikėdamas dievą, su meile draugams, be neapykantos priešams ir prakeikdamas prietarus" (originalas saugomas Paryžiaus Nacionalinėje bibliotekoje) įprašytas pasipiktinusio protestanto Vanjero, *po to,* kai buvo padavęs ar nusiuntęs abatui pareiškimą, kad trokšta mirti su tuo tikėjimu, kuriame gimė. *Credo* datuotas vasario 28-ąją — dviem dienom anksčiau. (Pas Štrausą yra ir daugiau netikslumų.)

Tai, žinoma, smulkmena. Daug svarbiau atsakyti į klausimą, kodėl Volteras sutiko ne tik atlikti išpažintį, bet ir duoti bažnyčiai į rankas tokius dokumentus. Įspėti nesunku: jis taip pasielgė todėl, kad bijojo susilaukti Adrijenos Lekuvrer pomirtinės dalios ir savo poelgiui didelės reikšmės neteikė.

Yra kelios versijos apie tai, ką atsakęs Volteras į klausimą, kodėl jis susitaikęs su Piktąja. Tačiau visuose tos frazės variantuose kartojasi viena: jeigu jis būtų gimęs prie Gango, numirtų pagal braminų papročius, netgi „su karvės uodega rankoje". Tik tas skirtumas, kad, anot vienų biografų, šitaip jis pasakęs abatui Gotje, aiškindamas, kodėl norįs numirti katalikų bažnyčios prieglobstyje... Pagal Štrausą, jis tai sakęs vienam savo draugui, o prieš frazę apie karvės uodegą ištaręs kitą frazę: „Su vilkais gyveni — vilku staugi."

Bet visi biografai — nors nurodydami įvairius dvasininkus, vieni mirties išvakares, kiti dvi dienas prieš mirtį — sutaria dėl vieno dalyko: į klausimą, ar pripažįsta išganytojo dievybę, Volteras atsakė: „Duokite man ramiai numirti."

Bet ar ramiai jis mirė? D'Alamberas parašė Fridrichui II apie paskutines Voltero dienas — priiminėdamas opiumą nuo baisių skausmų, jis kone visą laiką buvo be sąmonės ir tik retais prašviesėjimo protarpiais tyliai skundėsi, jog atvažiavo į Paryžių, kad čia numirtų.

Gydytojas Tronšenas, priešingai, viename laiške merdinčiojo jaudinimąsi lygina su audra.

Bet abu sutaria dėl svarbiausio dalyko: Volteras labai kankinosi, kad skiriasi su gyvenimu. Ir anaiptol ne baimindamasis pragaro kančių... Tronšenas nepritarė savo paciento ir bičiulio įsitikinimams, bet vis dėlto pripažino, kad Volteras išliko toks, koks buvo, iki paskutinės sąmoningos valandėlės, išsaugojo ištikimybę pažiūroms, aistrą darbui... Be paliovos jį kamavo mintis apie nepabaigtą Akademinį žodyną. Liko jis ištikimas ir savo taktikai.

Ir nei su Piktąja, nei su absoliutizmu susitaikymo nebuvo. Į jo paskutinį prašymą, kad duotų ramiai numirti, ir į Kristaus dievybės nepripažinimą katalikų bažnyčia pažiūrėjo daug rimčiau negu į kovo 2 dienos raštišką atgailą. Apsiriko tiek jis pats, tiek šį jo ketinimą palaiką draugai; taigi Volteras save pažemino be reikalo. Paryžiaus arkivyskupas neleido jo palaidoti Kordiljerų bažnyčioje, gedulingose pamaldose dalyvaujant visiems akademikams, kaip ir priderėjo. Jis tikriausiai būtų uždraudęs iškilmingas, su religinėm apeigom laidotuves net ir tuo atveju, jei Volteras būtų atgailavęs ir antrą kartą, prieš užmerkdamas akis.

Jis ir miręs buvo kontrabanda.

Dar Fernėjuje Volteras įsiruošė grabvietę savo pastatytoje bažnyčioje, vėliau išreiškė valią, kad būtų palaidotas vonios kambaryje. Artimieji negalėjo išpildyti nei pirmo, nei antro jo noro. Velionio sūnėnas, abatas Minjo, išbalzamuotą kūną apvilko chalatu, ant galvos uždėjo naktinę kepuraitę, pasodino tarsi gyvą į karietą ir skubiai išvežė du šimtus mylių už Paryžiaus, į Šampanę, Seljero abatiją. (Smegenys ir širdis prieš tai buvo išimti.) Nūnai jo širdis ilsisi Paryžiaus Nacionalinėje bibliotekoje, Gudono skulptūros papėdėje. Birželio 2 dieną, po iškilmingų gedulingų pamaldų abatijos bažnyčioje, Volteras buvo palaidotas pašventintose kapinėse. Vos karstas buvo nuleistas į duobę, atėjo Trua vyskupo draudimas laidoti.

Didysis žmogus ir miręs iškrėtė pokštą Piktajai. Kadangi buvo palaidotas kontrabandos keliu, išvengė vargšės Lekuvrer pomirtinės dalios, kurios taip bijojo. Abatas Minjo už savivaliavimą, žinoma, nukentėjo — buvo pašalintas iš pareigų. Bet po metų masonų ložė „Devynios seserys" atlaikė už velionį gedulingas pamaldas, o Fridricho II užsakymu Berlyno katalikų katedroje buvo atliktas rekviem.

Gedulingos ceremonijos laisvamaniui tuo nepasibaigė. Praėjus trisdešimčiai metų nuo Voltero mirties, Revoliucinis nacionalinis susirinkimas nutarė pervežti jo palaikus iš Trua į Panteoną, buvusią šventos Genovaitės bažnyčią Paryžiuje.

Istorinis paradoksas: ten buvo perkelti ir amžinojo priešo — Žano Žako Ruso palaikai. Didžioji prancūzų revoliucija — mes žinome — pripažino juos abu didžiausiais savo pirmtakais.

1809 metais nugalėjusi reakcija, vadinamoji Restauracija, Panteoną atvertė į bažnyčią ir juos abu pašalino. Net sklido gandas, jog Voltero palaikus išmetė į sąvartyną, o karstą į rūsį pernešė tuščią.

1830 metų liepos revoliucija atkūrė Panteoną ir sugrąžino Voltero ir Ruso palaikus į pirmykštę garbingą vietą; čia jie ilsisi ir dabar.

O Voltero dvasia liko gyva Prancūzijoje, Europoje, visame pasaulyje, vis taip pat vienų aistringai gerbiama, kitų — neapkenčiama ir nepripažįstama.

Dar labai ilgai po jo mirties Rusijoje kiekvieną laisvamanį vadinta volterininku. XVIII amžiuje ir XIX amžiaus pradžioje buvo verčiama ir spausdinama, atliekama scenoje daug jo kūrinių.

Prieš antrąjį pasaulinį karą Voltero palikimas, rodės, pasitraukė praeitin ir domino tik istoriniu požiūriu. Bet vos kilo karas, „ligotas Fernėjaus senelis" atsidūrė pirmose prancūzų Pasipriešinimo gretose; su jo vardu lūpose maki kovojo prieš fašistus, o visokio plauko reakcionieriai pagavo jį šmeižti taip uoliai kaip abatas Defontenas bei kitas to meto abatas Nonotas, žinomas vien per savo brošiūrą prieš Volterą.

O dabar, kai ne tik Prancūzijoje, bet ir Šveicarijoje, abiejose Vokietijose, ypač demokratinėje, Anglijoje, Amerikoje nepaprastai išaugo susidomėjimas XVIII amžiaus prancūzų Švietimu ir jo tėvu, filosofų armijos generolu, Volteras kaujasi ir toliau — su neofašizmu. 1967 metais Berlyne vykęs tarptautinis kongresas, skirtas prancūzų Švietimui, pasirinko šūkį „Pažanga ir taika".

Daug nuveikė tarybiniai mokslininkai studijuodami ir naujai nušviesdami Volterą ir jo amžių.

Šia linkme dirbama ir toliau...

FRANSUA MARI ARUE DE VOLTERO
SVARBIAUSIOS GYVENIMO IR VEIKLOS DATOS

1694, lapkričio 21 d.— gimsta Fransua Mari Arue.

1704 — miršta Fransua Mari Arue motina. Jis įstoja į Liudviko Didžiojo koležą. Abatas de Šatonefas jį pristato Ninonai de Lanklo.

1706 — Fransua Mari Arue rašo pirmąją tragediją. Jis pristatomas kunigaikščiui de Vandomui, „Tamplio" ratelio vadovui. Ima lankyti ratelio susirinkimus.

1711, rugpjūtis — Fransua Mari Arue baigia koležą. Įstoja į teisės mokyklą. Įeina į „Tamplio" ratelį.

1713, rugsėjis — išvyksta į Hagą kaipo prancūzų pasiuntinybės sekretorius. Gruodžio 24 d. grįžta į Paryžių.

1714 — Fransua Mari toliau studijuoja teisę. Prancūzų akademijos poetinių kūrinių konkursui pateikia eilėraštį „Liudviko XIII įžadas". Išspausdina dvi pirmąsias poemas.

1715 — Liudviko XIV mirtis. Penkiamečio Liudviko XV karūnavimas. Regentystės pradžia. Fransua Mari dar tvirčiau susiriša su „Tampliu". So pilyje kunigaikštienei diu Men jis skaito nebaigtą tragediją „Edipas".

1716 — už eilėraštį „Karaliaujantis vaikelis" Fransua Mari Arue gresia tremtis į Tiulį, bet ji pakeičiama tremtimi į Siuli prie Luaros. Pažintis su panele de Livri.

1717 — sugrįžimas į Paryžių. Gegužės 16 d. už neva jo parašytą poemą „Aš mačiau" įkalinamas Bastilijoje.

1718 — išėjimas iš Bastilijos. Namų areštas su tėvo priežiūra Šatene. Lapkričio 16 d. „Edipo" premjera. Didžiulis pasisekimas.

1719 — Arue jaunesnysis pasivadina Volteru, šia pavarde spausdina „Edipą".

1721—1722 — Volteras kuria poemą „Lyga, arba Henrikas Didysis". Keliauja su ponia de Riupelmond po Belgiją ir Olandiją. Ginčas Briuselyje su Žanu Batistu Ruso. Rašo poemą „Už ar prieš".

1723 — „Lygos, arba Henriko Didžiojo" išleidimas. Pažintis su ponia de Bernjer. Volteras suserga vėjaraupiais, jį slaugo Adrijena Lekuvrer. Parašoma tragedija „Marijamna". Regento Pilypo Orleaniečio mirtis.

1724 — miršta Voltero tėvas metras Fransua Arue.

1725 — „Lygos, arba Henriko Didžiojo" dedikavimas Anglijos karaliui Jurgiui. Gauna pensiją iš Prancūzijos karalienės. Pirmoji pažin-

tis su būsimu priešu abatu Defontenu. Prancūziją ima valdyti ministras pirmininkas kardinolas Fleri.

1726—1728, 1726 vasario 4 d. Volterą sumuša ševalje de Roano liokajai. Balandžio 17 d. jis uždaromas Bastilijoje. Gegužės 5 d. su sargyba išvyksta į Kale ir iš čia išplaukia į Angliją. Liepos mėnesį slapčiomis atvažiuoja į Paryžių, vildamasis susikauti dvikovoje su de Roanu. Grįžimas į Londoną. Volteras pristatomas Anglijos karaliui. Užmezgamos pažintys su įžymiausiais anglais. Anglų kalbos, literatūros, teisės studijavimas. Dalyvavimas Niutono laidotuvėse. Šekspyro spektaklių lankymas. „Karolio XII istorijai" medžiagos iš liudytojų rinkimas. Išleidžia Londone pagal prenumeratą „Henriadą"—„Lygos, arba Henriko Didžiojo" antrą redakciją. 1728 (?) lapkritį grįžta į Paryžių.

1729, balandis — Volteras Paryžiuje. Toliau kuria „Brutą". Rašo „Karolio XII istoriją", „Filosofinius laiškus", kuriuos užbaigs vėliau.

1730 — miršta Adrijena Lekuvrer. Voltero eilėraščiai apie jos mirtį ir gėdingas laidotuves. „Bruto" premjera. Parašoma „Cezario mirtis".

1731 — policija sulaiko pirmą „Karolio XII istorijos" leidimą. Volteras gyvena Paryžiuje pas savo bičiulę ponią de Fontenę Martel.

1732 — pirmasis „Erifilos" spektaklis. Pradėtas „Liudviko XIV amžius". „Zairos" triumfas.

1733 — išspausdinama „Skonio šventovė". Meilės ryšių su markize diu Šatle pradžia.

1734 — tragedijos „Adelaidė Diugeklen" premjera. Volteras padeda susituokti kunigaikščiui de Rišelje su panele de Giz. Gyvena pas jį Monže. Ruane išleisti „Filosofiniai laiškai" parlamento pasmerkiami sudeginti. Volterui vėl gresia suėmimas. Jis ir markizė diu Šatle persikelia į Sirėjų. Užsiima tiksliaisiais ir gamtos mokslais. Volteras tarnauja visoms mūzoms. Toliau rašo anksčiau pradėtą „Orleano mergelę".

1735 — prasideda nesantaika su abatu Defontenu. Lankymasis Lotaringijos kunigaikščio rūmuose, Liunevilyje.

1736 — tragedijos „Alzira, arba Amerikiečiai" pirmasis spektaklis. Prasideda draugiškas susirašinėjimas su Prūsijos kronprincu Fridrichu. Voltero bėgimas į Olandiją dėl poemos „Pasaulietis". Jo europinės šlovės įrodymai. Jis rašo „Niutono filosofijos elementus".

1737 — Volteras grįžta į Sirėjų. Baigia tragediją „Meropė".

1738 — Voltero dukterėčios Mari Luizos Minjo ir kapitono Deni sutuoktuvės. Voltero ir leidėjo Žoro procesas.

1740 — Volteras rūpinasi Fridricho knyga „Anti-Makiavelis". Pirmasis judviejų susitikimas Klevėje.

1741 — pirmasis „Mahometo" spektaklis. Pradedami „Samprotavimai apie tautų papročius ir dvasią".

1742 — persikėlimas į Briuselį su sutuoktiniais diu Šatle — ten vedamas teismo procesas. „Mahometo" uždraudimas Paryžiuje.

1743 — „Meropės" triumfas Komedi fransez teatre. Voltero išvyka į Berlyną su diplomatine užduotimi.

1744 — dofino sutuoktuvių iškilmėms Volteras rašo „Princesę Navarietę". Spalio mėnesį persikelia į Paryžių. Meilės ryšių su ponia Deni pradžia.

1745, vasario 23 d. — „Princesės Navarietės" premjera. Volteras skiriamas Prancūzijos karaliaus istoriografu. Fontenua kautynės. Voltero poema apie jas. Markizės de Pompadur favoro pradžia. „Šlovės šventovės" premjera. Volteras — Liudviko XV kamergeras.

1746 — Volteras pagaliau priimamas į Mokslų akademiją.

1747 — nemalonumai karaliaus rūmuose. Voltero bėgimas į So pilį, pas kunigaikštienę diu Men. Jo pirmos filosofinės apysakos „Zadigas" pirma redakcija.

1748 — Volteras ir markizė diu Šatle pas Stanislovą Leščinskį Liunevilyje. Emili sulaužo ištikimybę Volterui su markizu de Sen Lamberu.

1749 — markizės diu Šatle mirtis.

1750 — Volteras su ponia Deni Paryžiuje. Jo namų teatras Traversjero gatvėje. Pasirodo naujas priešas — Freronas.

1751—1753 — Volteras Prūsijoje, Fridricho II kamergeras, poezijos mokytojas. Rašomas „Liudviko XIV amžius". Knygos leidimai. Nesantaika su Mopertiuji ir Labomeliu. Pradedama bendradarbiauti su Didro ir d'Alambero „Enciklopedija". Vaidai su Fridrichu. Išvykimas iš Berlyno. Voltero suėmimas Frankfurte prie Maino.

1755 — išvykęs iš Liono, Volteras turi palikti Prancūziją. Ženeva. Gyvenimas Delisėje. Žemės drebėjimas Lisabonoje, Voltero poema apie jį. „Samprotavimų apie..." leidimas.

1756 — Septynerių metų karo pradžia. Teisybės advokato pirmoji byla — mėginimas išgelbėti admirolą Bingą.

1757—1760 — skandalas dėl d'Alambero straipsnio „Ženeva". Enciklopedijos" uždraudimas. D'Alambero pasitraukimas. Volteras palaiko Didro, toliau bendradarbiauja „Enciklopedijoje". Rašo „Petro Didžiojo Rusijos istoriją". Byla su leidėju Grase. Polemika su Žanu Žaku Ruso. Turnėjaus ir Fernėjaus dvarų pirkimas. Voltero namų teatrai. Jo rūpinimasis Fernėjaus kolonija. Volteras — „Fernėjaus patriarchas", „Europos užvažiuojamojo kiemo šeimininkas", „teisybės senjoras". „Kandido" pirmas leidimas ir sude-

ginimas Ženevoje. Karo su Le Franku de Pompinjanu pradžia. Volteras — filosofų partijos vadas.

1761 — Volteras pradeda visų Kornelio raštų leidimą, įdukrina Mari — dramaturgo antros eilės anūkę.

1762 — Kalaso bylos pradžia. Jekaterinos II įžengimas į sostą. Volteras daug metų su ja susirašinėja, laukia reformų Rusijoje.

1764 — tragedijos „Olimpija" premjera. Portatyvinio „Filosofinio žodyno" leidimas.

1765 — Kalaso pomirtinė reabilitacija.

1766 — ševalje de Labaro byla. Sirvenų byla.

1767 — „Atviraširdžio" pirmas leidimas.

1768 — kivirčas su ponia Deni dėl to, kad ji padėjo Laharpui pavogti Voltero rankraščius. Jos išvykimas iš Fernėjaus į Paryžių. „Žmogaus su keturiasdešimt ekiu" leidimas.

1771 — Sirvenų bylos pergalinga užbaiga.

1776 — „Biblijos, pagaliau susilaukusios paaiškinimų" leidimas.

1778 — paskutinis atvykimas į Paryžių. Visuotinis pagerbimas. Triumfas Akademijoje ir Komedi fransez teatre. Pažintis su Didro, Franklinu, susitikimas su Tiurgo. Susirašinėjimas iki pat paskutinės dienos su daugybe korespondentų. Paskutinė liga. Ponia Deni neleidžia Volterui sugrįžti į Fernėjų. „Susitaikymas" su katalikų bažnyčia, kad išvengtų panašių į Adrijenos Lekuvrer laidotuvių. Gegužės 31 d. — mirtis. Laidotuvės Seljero abatijoje.

TURINYS

I dalis

II dalis

III dalis

IV dalis

V dalis

VI dalis

VII dalis

Алиса Акимовна Акимова. ВОЛЬТЕР. На литовском языке. Перевела с русского Витауте Жилинскайте. Серия «Силуэты». Издательство «Вага», 232600, Вильнюс, пр. Ленина 50

ИБ № 3809

Alisa Akimova. VOLTERAS. Serija „Siluetai". Redaktorė A. Adomavičiūtė. Dailininkas K. Paškauskas. Men. redaktorius S. Chlebinskas. Techn. redaktorė Č. Rumbavičienė. Korektorė L. Giedraitienė.
Duota rinkti 84.03.13. Pasirašyta spaudai 84.06.13. Leidinio Nr. 11206. Formatas 84×108¹/₃₂. Popierius spaudos Nr. 2. Garnitūra „Baltika" 9 p. Iškilioji spauda. 20,6+1,3 (įkl.) sąl. sp. l. 22,1 sąl. spalv. atsp. 24,3 apsk. leid. l. Tiražas 45 000 egz. Užsakymas 5952

Kaina 1 rb 70 kp.

Leidykla „Vaga", 232600, Vilnius, Lenino pr. 50
Spaudė M. Šumausko sp., 232600, Vilnius, Strazdelio 1

Akimova A. A.

Ak35 Volteras / Iš rusų k. vertė V. Žilinskaitė.— V.: Vaga, 1984.—389 p., 16 iliustr. lap.— (Siluetai).

Knyga apie Fransua Mari Arue-Volterą (1694—1778) — prancūzų rašytoją, filosofą, istoriką, vieną prancūzų šviečiamojo judėjimo vadovų. Knygoje parodomas Voltero gyvenimas Prancūzijoje ir už jos ribų, jo filosofinės bei grožinės kūrybos raida, kova prieš feodalizmą, klerikalizmą bei fanatizmą, piešiami rašytojo draugų ir priešų paveikslai, atskleidžiami socialiniai ir ideologiniai epochos prieštaravimai.

A $\frac{4702010200—281}{M852(08)—84}$ 216—84

BBK 87.3(4Pr)
1F